

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XXVIII

No : 112

Ekim 1964

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

2001

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etütler :	Sayfa
KARAL, ORD. PROF. ENVER ZİYA : Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi (1 fotokopi ile birlikte)	581
İNALCIK, HALİL : Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu	603
————— : Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri	623
CUNBUR, DR. MÜJGÂN : Tanzimat'ın Kütüphaneciliğimize Etkileri	691
ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL : Resmine göre Tanzimat-ı Hayriye İlanı Merasimi (1 resimle birlikte)	701
EREN, MİHİN — BİLGE, FİGEN : Türk Tarih Kurumu Kitaplığında Tanzimatla ilgili bazı kaynaklar	705
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI : Fatih Sultan Mehmed'in Vezir-i Âzamlarından Mahmud Paşa ile Şehzade Mustafa'nın araları neden açılmıştı? (1 Fotokopi ile birlikte)	719
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü (10 resimle birlikte)	729
————— : İngilizce Özeti	753
REYCHMAN, JAN : XVIII. yüzyılda Lehistan uygarlığında görülen Türk etkileri	757
Notlar :	
ÜNVER, ORD. PROF. DR. SÜHEYL : Bursa şer'îye sicillerinden askerî hükümler ve kayıtlara dair notlar	769
Bibliyografya :	
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Mango, Cyril; <i>Materials for the study of the mosaics of St. Sophia at Istanbul (İstanbul'da Ayasofya'nın mozaiklerinin incelenmesi için malzeme)</i>	773
İNALCIK, HALİL : Roderic H. Davison; <i>Reform in the Ottoman Empire 1856 — 1876</i>	791
PROF. DR. GOTTHARD JAESCHKE'nin başlıca eserleri	795
Haberler :	
1964 yılının ilk yarısında Türk Tarih Kurumu Kütüphanesine gelen kitap ve dergiler	799

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : XXVIII — Tome : XXVIII

Sayı : 109 - 112 — No. 109 - 112

2. Baskı

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ - A N K A R A
2 0 0 1

Sahibi : TÜRK TARİH KURUMU
Yazı İşlerini idare eden Mes'ul Müdür : ULUĞ İĞDEMİR
Propriétaire : LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE
Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

Kapaktaki resim : Türk Tarih Kurumu'nun Altın-tepe Kazılarında bir prens mezarında bulunan tunç kemerin üstündeki süvari (M. ö. VIII. yüzyılın sonu).

Sur la couverture : Cavalier gravé sur ceinture en bronze (fin VIIIe siècle av. J - C.) trouvée dans une sépulture princière d'Altın-tepe (fouilles exécutées par la Société d'Histoire Turque).

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler	Sayfa
ALKIM, U. BAHADIR : Milletlerarası XII. Assiriyoloji Kongresi	285
BİLGE, FİĞEN — MİHİN EREN : Türk Tarih Kurumu Kitaplığında Tanzimatla ilgili bazı kaynaklar	705
BOSTANCI, DR. ENVER : Chalcidique Yarımadasında Bulunan Neandertal Tip Fossil Kafatası Üzerinde Bir Tetkik (4 resimle birlikte)	373
———— : İngilizcesi	377
CUNBUR, DR. MÜJGÂN : Tanzimat'ın Kütüphaneciliğimize Etkileri	691
EREN, MİHİN — FİĞEN BİLGE : Türk Tarih Kurumu Kitaplığında Tanzimatla ilgili bazı kaynaklar	705
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü (10 resimle birlikte)	729
———— : İngilizce Özeti	753
GÖKMAN, MUZAFFER : Faik Reşit Unat (1899 - 1964) ve Bibliyografyası (1 resimle birlikte)	505
HALASI-KUN, T. : Sixteenth - Century Turkish Settlements in Southern Hungary (10 fotokopi ve 1 hrt. ile birlikte).	1
HUREWITZ, J. C. : The Background of Russia's Claims to the Turkish Straits ..	459
İNALCIK, HALİL : Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu	603
———— : Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri	623
JAESCHKE, GOTTHARD : Mondros'a Giden Yol	141
KARAL, ORD. PROF. ENVER ZİYA : Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi (1 fotokopi ile birlikte)	581
KİNAL, PROF. DR. FÜRÜZAN : İlk Çağlarda Kıbrıs. (25 resimle birlikte)	383
KURAN, APTULLAH : Edirne'de Yıldırım Camii (17 resimle birlikte)	419
———— : İngilizcesi	429
MANSEL, ORD. PROF. ARIF MÜFD : Side'deki "Vespasianus Anıtı" (37 resimle birlikte)	185
———— : Das "Vespasiansmonument" in Side	198
ÖGEL, SEMRA : Hollandalı bir Seyyah'ın 18. Yüzyıl Başında Doğu Kafkasya'da Gördüğü Bazı Türk Eserleri (6 resimle birlikte)	439
———— : Almanca özeti	448
ÖRS, HAYRULLAH : Topkapı Sarayı Arşivinde Bulunan Şifreli İki Vesika (3 fotokopi ile birlikte)	85

	Sayfa
REYCHMAN, JAN : 1945'ten beri Polonya'da Türkiye Tarihiyle İlgili Çalışmalar.	153
————— : XVIII. Yüzyılda Lehistan Uygarlığında Görülen Türk Etkileri ..	757
TANSEL, F. A.: Ahmet Vefik Paşa	117
————— : Ahmet Vefik Paşa'nın eserleri	249
TUNAKAN, DR. SENİHA : Bodrum - Dirmil Kazısı İskeletleri (7 resimle birlikte).	361
TURAN, PROF. OSMAN : Orta Çağlarda Türkiye-Kıbrıs Münasebetleri	209
UNAT, FAİK REŞİT : Başhoca İshak Efendi (4 fotokopi ile birlikte)	89
————— : Profesör Dr. Gotthard Jaeschke (1 resimle birlikte.)	301
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. H.: Osmanlı Devletine İltica Etmiş Olan Kâr- keya Hânedanından Ahmed Han Nerede Vefat Etti?	73
————— : Dârendeli İzzet Mehmet Paşa (1 resimle birlikte)	235
————— : Bonapart'ın Cezzar Ahmed Paşa'ya Mektubu ve Akkâ Muhasara- sına Dair Bir Deyiş (Bir fotokopi ile birlikte)	451
————— : Fatih Sultan Mehmed'in Vezir-i Âzamlarından Mahmud Paşa ile Şehzade Mustafa'nın Araları Neden Açılmıştı? (1 fotokopi ile birlikte).	719
ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL : Resmine göre Tanzimat-ı Hayriye İlân Merasimi (1 resimle birlikte)	701
YURDAYDIN, HÜSEYİN : Maîrâkçî Naşûh'un Minyatürlü İki Yeni Eseri (6 fotokopi ile birlikte)	229
Nekroloji :	
SÜMER, FARUK : Prof. Necati Lugal (1 resimle birlikte)	305
Çeviriler :	
DAVISON, RODERIC H. (Çevirenler: EREN, MİHİN ve ERSOY, OSMAN): Yakın Çağ Osmanlı Tarihinin Kaynağı Olarak Avrupa Arşivleri	311
SETON - WATSON, HUGH (Çeviren : KURAT, DR. Y. T.) : Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar	525
Tebliğler :	
KANSU, DR. ŞEVKET AZİZ : Güney-Doğu Anadolu ve "Chopper", "Chopping- Tools" Endüstrisi Hakkında (14 resimle birlikte)	161
————— : Kuzey-Doğu Anadolu'da Arpaçay (Çaycı Köyü) Dolmenlerinden Galerili Bir Dolmen Hakkında (1 resim, 2 kroki ile birlikte)	327
Notlar :	
BERKES, NİYAZI : 104 sayılı Belleten'de çıkan "İlk Türk Matbaası Kurucusunun Dinî ve Fikrî Kimliği" Adlı Yazı İçin Bir Not.	183
ÜNVER, ORD. PROF. DR. SÜHEYL : Bursa Şer'îye Sicillerinden Askerî Hüküm- ler ve Kayıtlara Dair Notlar	769

Bibliyografya :**Sayfa**

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ: <i>Reychman, Jan: Życie Polskie w Stambule w XVIII wieku (=XVIII. yüzyılda İstanbul'da Leh Hayatı)</i>	165
———— : Ünsal Behçet; <i>Turkish islamic architecture in Seljuk and Ottoman times 1071 - 1923 (=Selçuklu ve Osmanlı Devirlerinde İslâmî Türk Mimarisi 1071 - 1923)</i>	169
———— : Hamann-Mac Lean, Richard ve Horst Hallesleben; <i>Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom II. bis zum frühen 14. Jahrhundert (= II. yüzyıldan 14. yüzyılın başlangıcına kadar Sırbistan ve Makedonya'da abidevi resim San'atı)</i>	335
———— : Mango, Cyril; <i>Materials for the study of the mosaics of St. Sophia at İstanbul (İstanbul'da Ayasofya'nın mozaiklerinin incelenmesi için malzeme).</i>	773
İNALCIK, HALİL : Roderic H. Davison; <i>Reform in the Ottoman Empire 1856-1876</i>	791
MANSEL, ORD. PROF. ARİF MÜFİD : <i>Fouilles de Xanthos. Tome II. L'Acropole Lycienne, par Metzger et P. Coupel</i>	329
———— : Friedrich W. Goethert—Hans Schleif; <i>Der Athenatempel von Ilion</i>	543
UNAT, FAİK REŞİT : Muzaffer Gökman; <i>Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası</i>	173

Haberler :

Haberler	177
1963 yılının ikinci yarısında Türk Tarih Kurumu Kütüphanesine gelen kitap ve dergiler	341
Türk Tarih Kurumu'nun 1964 yılı Genel Kurul Toplantısı (4 resimli birlikte).	549
PROF. DR. GOTTHARD JAESCHKE'nin başlıca eserleri	795
1964 yılının ilk yarısında Türk Tarih Kurumu Kütüphanesine gelen kitap ve dergiler	799

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
ALKIM, PROF. U. BAHADIR: XIIe Congrès International d'Assyriologie (en turc).	285
BİLGE, FİGEN - MİHİN EREN: Quelques sources concernant le Tanzimat, conservées à la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque (en Turc)	705
BOSTANCI, DR. ENVER : Une Etude sur le crâne de type néanderthalien de la Péninsule Chalcidique (en turc.-4 illustrations)	373
————— : Traduction anglaise de l'article ci-dessus mentionné	377
CUNBUR, DR. MÜJGÂN : L'effet du "Tanzimat" sur les Bibliothèques en Turquie (en turc)	691
EREN, MİHİN — FİGEN BİLGE : Quelques sources concernant le Tanzimat, conservées à la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque (en turc).	705
EYICE, PROF. DR. SEMAVI : Le Pont Mustafa Paşa à Svilengrad (Bulgarie), (en turc, avec 10 illustrations)	729
————— : Résumé en anglais	753
GÖKMAN, MUZAFFER : Faik Reşit Unat (1889 - 1964).- Bibliographie (en turc.- 1 photo)	505
HALASI-KUN, T.: Sixteenth-Century Turkish Settlements in Southern Hungary (en anglais, 10 photocopies, 1 carte)	1
HUREWITZ, J. C.: The Background of Russia's claims to the Turkish straits (en anglais)	459
İNALCIK, HALİL : Le Sened-i İttifak (document visant la limitation, mais aussi le renforcement du pouvoir du Sultan) et le Hatt-ı Hümayun de Gülhane (en turc)	603
————— : L'application du "Tanzimat" et ses contrecoups d'ordre social (en turc)	623
JAESCHKE GOTTHARD : Le chemin qui conduit à Moudros (en turc)	141
KARAL, ORD. PROF. ENVER ZİYA : L'influence de l'Occident sur la promulgation du "Hatt-ı Hümayun" de Gülhane. (en turc, avec une photo) ..	581
KINAL, PROF. DR. FÜRÜZAN : Chypres dans l'Antiquité (en turc.- avec 25 illustrations)	383
KURAN, APTULLAH : La Mosquée Yıldırım à Edirne (en turc.- 17 illustrations).	419
————— : Traduction anglaise de l'article ci-dessus mentionné	429
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF. MÜFİD : "Le Monument de Vespasien" à Side (en turc: avec 37 illustrations)	185

	<u>Page</u>
_____ : Traduction allemande de l'article ci-dessus mentionné	198
ÖGEL, SEMRA : Œuvres turcs du Caucase oriental, vu par un voyageur hollandais au début du XVIIIe siècle (en turc.- 6 illustrations).	439
_____ : Résumé en allemand de l'article ci-dessus mentionné	448
ÖRS, HAYRULLAH : Deux documents chiffrés des Archives du Palais de Topkapu (en turc.- avec trois photocopies)	85
REYCHMAN, JAN : Travaux sur l'histoire turque, exécutés en Pologne depuis 1945 (en turc.)	153
_____ : Influences turques constatées dans la civilisation polonaise du XVIIIe siècle (en turc)	757
TANSEL, F. A. : Ahmed Vefik Paşa (en turc.)	117
_____ : Les oeuvres d'Ahmed Vefik Paşa (en turc.)	249
TUNAKAN, DR. SENİHA : Squelettes trouvés aux fouilles de Bodrum - Dirmil (en turc.- avec 7 illustrations)	361
TURAN, PROF. DR. OSMAN : Relations turco-chypriotes au Moyen-Age (en turc).	209
UNAT, FAİK REŞİT : Başhoca İshak Efendi (4 photocopies, en turc)	89
_____ : Le Professeur Dr. Gotthard Jaeschke (en turc, avec 1 illustration),	301
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. H. : Lieu du décès d'Ahmed Han, de la dynastie des Kârkeya, qui avait demandé asyle à l'Empire Ottoman (en turc)	73
_____ : İzzet Mehmed Paşa de Darende (en turc, avec 1 illustration)	235
_____ : Lettre de Bonaparte à Cezzar Ahmed Paşa et un poème concernant le siège de St. Jean d'Acre (en turc.- avec 1 photocopie)	451
_____ : Quelle fut la cause du différend survenu entre Mahmut Paşa, Grand-vizir de Mohammed le Conquérant et le prince Mustafa? (en turc, avec une photocopie)	719
ÜNVER, ORD. PROF. A. SÜHEYL : La cérémonie de la promulgation du Tanzimat, d'après une illustration (en turc, avec 1 illustration)	701
YURDAYDIN, HÜSEYİN : Deux ouvrages nouveaux, avec miniatures de Maṭrākçî Naşûh (en turc; avec 6 photocopies)	229

Nécrologie :

SÜMER, PROF. DR. FARUK : Le Prof. Necati Lugal (en turc, 1 illustration)	305
--	-----

Traductions :

DAVISON, RODERIC H. (Traducteurs : EREN MİHİN et ERSOY OSMAN) : Archives européennes comme sources de l'histoire ottomane moderne	311
SETON - WATSON, HUGH (trad.: KURAT, DR. Y. T.) : Nationalisme et Empires multinationaux	525

Communications :	<u>Page</u>
KANSU, DR. ŞEVKET AZİZ : Sur l'Anatolie du Sud-Est et l'industrie du "Chopper", "Chopping-Tools" (en turc, avec 14 illustrations)	161
————— : Sur un dolmen à galerie d'Arapçay (Çaycı Köyü) en Anatolie du Nord-Est (en turc, avec 1 fig., 2 croquis)	327
Notes :	
BERKES, NİYAZI : Note complémentaire sur l'article intitulé "La personnalité religieuse et intellectuelle du premier fondateur de l'imprimerie en Turquie", paru dans le No. 104 de Belleten.	183
ÜNVER, ORD. PROF. DR. SÜHEYL : Notes sur les verdicts d'ordre militaire trouvés dans les archives des tribunaux "Şer'iyeh" de Bursa (en turc)	769
Bibliographie :	
EYİCE DOĞ. DR. SEMAVİ : Reychman, Jan ; <i>Życie Polskiew Stambule w XVIII. wieku (Vie des Polonais à Istanbul au XVIIIe siècle)</i>	165
————— : Ünsal, Behçet; <i>Turkish and Islamic architecture in Seljuk and Ottoman Times 1071 - 1923)</i>	169
————— : Hamann-Mac Lean, Richard et Horst, Hallesleben; <i>Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien vom II. bis zumfrühen 14. Jahrhundert (=Peinture monumentale en Serbie et en Macédoine, du IIe au début du XIVe siècle</i>	335
————— : Mango, Cyril; <i>Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul</i>	773
İNALCIK, HALİL : Roderic H. Davison; <i>Reform in the Ottoman Empire 1856-1876</i>	791
MANSEL, ORD. PROF. DR. A. M. : <i>Fouilles de Xanthos. Tome II. L'Acropole Lycienne</i> , par : Metzger et P. Coupel (en turc)	329
————— : Friedrich W. Goethert—Hans Schleif; <i>Der Athenatempel von Ilion</i>	543
UNAT, FAİK REŞİT : Muzaffer Gökman; <i>Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası (Bibliographie sur l'histoire d'Atatürk et de ses réformes.....</i>	173
Informations :	
Informations	177
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque, durant la seconde moitié de l'année 1963.....	341
Assemblée générale de la Société d'Histoire Turque pour l'année 1964 (en turc.-avec 4 illustrations)	549
Les principaux ouvrages du Professeur Gotthard JÄESCHKE	795
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque durant la première moitié de l'année 1964	799

BELLETEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Proprietor and Redactor in Chief
Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1

06100-Sıhhiye/ANKARA

Tel: 310 23 68 (11 Hat)

Fax: 310 16 98

Internet: <http://www.ttk.gov.tr>

email: [yusuf @ ttk.gov.tr](mailto:yusuf@ttk.gov.tr)

ISSN 0041-4255

BELLETEN'İN BU SAYISI TANZİMAT'IN
125. YIL DÖNÜMÜ DOLAYISIYLA BÜYÜK
REŞİT PAŞA'NIN ANISINA ARMAĞAN
EDİLMİŞTİR.

MUSTAFA REŞİT PAŞA

BELLE TEN

Cilt: XXVIII

EKİM 1964

Sayı: 112

GÜLHANE HATT-I HÜMÂYUNUNDA BATININ ETKİSİ

Ord. Prof. ENVER ZİYA KARAL

Mustafa Reşit Paşa, 3 Kasım 1839'da, sabahleyin evinden çıkar-ken hane halkı ile helâllaşuyordu. O günün akşamı evine sağ salim döneceğinden emin değildi. Giriştiği işde gidip dönmemek ihtimali vardı. Paşa nereye gidiyordu. Uzak ve tehlikelerle dolu bir diyara mı? Yoksa kendisi hakkında verilecek bir idam hükmünü dinlemeye mi? İki de değil; sadece Padişahın tebaasına lütfettiği, ihsan buyurduğu bir hatt-ı hümayunu okumaya gidiyordu; işte bu hatt-ı hümayunun, halkta uyandıracığı tepkiden korktuğu için kuşkulu idi.

Mustafa Reşit Paşa, Gülhane bahçesinde, nazırlar, ulema, diğer devlet büyükleri, lonca ve esnaf temsilcileri, yabancı devletler elçileri ve büyük bir halk topluluğu önünde, yüksek bir kürsüden hatt-ı hümayunu okudu. Bundan sonra, kurbanlar kesildi, toplar atıldı ve şenlikler yapıldı. Bu azametli törenin ertesi günü yemin faslı başladı: devletin büyükleri, başta Padişah olmak üzere, hatt-ı hümayunun hükümlerine sadık kalacaklarına dair, İstanbul'da, Kur'an'a el basmak suretiyle and içtiler. Sonraki günlerde de, vilâyet, sancak ve kaza merkezlerinde meydanlarda halk önünde, bu merkezlerde bulunan devlet büyükleri aynı andı içtiler. Böylece, bu hatt-ı hümayunla ve hükümlerine sadık kalınacağına dair, törenlerde yapılan yeminlerle Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat devri başlamış oluyordu.

Bu yeni devir, memleket içinde ve dışında farklı surette kabul edildi, devam ettiği müddetçe farklı tefsirlere uğradı; kapanmasından ve tarihe mâl olmasından sonra bile ve hattâ günümüzde dahi farklı

değerlendirilmelere konu teşkil etmektedir. Tanzimat devri başladığı vakit Osmanlı İmparatorluğu'nda kamu oyunu duyuracak bir basın henüz kurulmamıştı. Gerçi, altı yaşında olan ve Takvim-i Vekayi adını taşıyan bir gazete vardı; fakat o da resmî gazete idi. Ancak 3000 sayı basılıyordu, kaldı ki yazılarını okumak bir imtiyaz, dilini anlamak ise ayrı bir üstünlük idi. Bu sebeptendir ki, kamu oyununun gerçek temsilcileri camiler, medreseler ve tekkelerdi. Buralarda, din perdesi altında siyaset yapmak âdeti yerleşmişti. Her yenilik hareketine karşı yapılan direnmelerin yuvaları bu yerlerdi. Tanzimat devrine karşı direnme hareketlerinin kaynağı da bu yerler oldu. Şeriat elden gidiyor, Müslüman tebaa ile Hıristiyan tebaa arasında eşitlik ne demek oluyor? Zaten devletin gerilemesi hep Hıristiyan âdetlerini kabul etmekten ileri gelmiyor mu? Mustafa Reşit Paşa kâfirdir, kâfirler tarafından satın alınmış bir hâindir gibi propagandalarla Tanzimat aleyhdarı hareket hızla gelişti. Gülhane Hatt-ı Hümayununun kapsadığı hükümlerden, çıkarlarının zedeleneceğini anlıyan dalkavuklar, mültezimler, sarraflar bazı devlet adamları, valiler, beyler ve ağalar, eski rejimin savunucusu haline geldiler. Bu hava içinde eyaletlerde homurdanmalar ve isyanlar başladı.

Oysaki Batıda kamu oyu Gülhane Hatt-ı Hümayununun başka türlü karşıladı. Basın, istisnasız olarak Hatt-ı Hümayunu alkışladı. Fransız gazetelerine göre "bu vesika Türkiye'nin muasır medeniyet yoluna girmesini mümkün kılacak müesseselerin temelini atmaktadır"; "Gerçek bir anayasadır", "Batı medeniyetinin bir zaferidir"¹.

Gülhane Hatt-ı Hümayununun genel olarak, Osmanlı kamu oyu tarafından kötü karşılanmasına karşılık, Batı kamu oyu tarafından beğenilmesi ve savunulması, hiç şüphe yok ki, medeniyet problemi ile ilgilidir. Osmanlı kamu oyunun Hatt-ı Hümayuna karşı beliren tepkisi, onu kendi medeniyetine yabancı görmesinden idi. Batı kamu oyu ise, tersine olarak, onu kendi medeniyetinin bir parçası olarak kabul ettiği için alkışlamakta idi.

Bu münasebetle ve her şeyden önce, sözkonusu devirde, Batı ve Doğu düşünce tarzlarının niteliklerini belirtmek, konunun daha iyi anlaşılması için faydalı olabilir. Batı, kısaca, insanın kendi değeri ve kendi hayatı hakkında kendi kendisine düşünebilmesidir. Bu mânada

¹ Millî Eğitim Bakanlığı, Tanzimat (Sabri Esat Siyavuşgil, Tanzimatın Fransız Efkârı umumiyesinde uyandırdığı Akisler), s. 750.

Batı medeniyetini bir Hıristiyan medeniyeti olarak kabul etmeye imkân yoktur. Batı medeniyeti, yüzyıllar boyunca ve yavaş yavaş meydana gelmiştir. Önceki medeniyetlerden, çeşitli etkiler almak suretiyle oluşmuştur. Dolayısıyla bu medeniyetlerin bir sentezinden başka bir şey de değildir. Zaten ona evrensel karakterini veren de budur. Bugünkü Batı medeniyetini yaratan Batılı düşünceye elverişli zemin hazırlayan Umanizma, rönesans ve reform hareketleri Orta-çağın skolastik düşüncesine karşı bir tepkidir. Bu tepkiden sonra Descartes'in "mademki düşünüyorum, varım" vecizesi ise hür düşüncenin bir parolası olmuştur. Bir gerçektir ki, bu vecize, düşünceyi hayatın hem sebebi hem de amacı değerine yükseltmiştir. Descartes'den önce, insan oğlunun özel bir düşüncesi olmamıştır. Özel bir hayatı da olmamıştır. Hayatına yeni bir düzen vermek için gerekli teşebbüsten tamamen yoksun kalmıştır. Nesilden nesile geçen, cemaat düşüncesi diyebileceğimiz, inançların ve geleneklerin esiri olmuştur. Denebilir ki, Descartes'in vecizesi insan haklarından en muhteremi olan düşüncenin istiklâlini sağlamıştır. Düşüncenin egemenliğini kazanmasıyla ki, Batı düşünürleri, bütün müesseselerini ve bu arada, hepsinin nazımı olan "Devlet"i tenkit etmeye ve bu tenkitleriyle de Orta-Çağ devlet anlayışını mânen çürütüp, yerine modern devleti getirecek siyasal inkılâplara yol hazırlamaya başlamışlardır.

Bilindiği gibi, Orta-Çağ'da, Doğuda olduğu gibi Batıda da devletin mimarî plânı ve yapısı Tanrı iradesinin bir eseri olarak kabul edilmekte idi. Dolayısıyla devlet, dinsel bir mâna ve mahiyet kazanmıştı. Bunun tabii bir sonucu olarak da hükümdarın, yani imparator veya kralın yetki ve sorumluluğu, Tanrı hakları çerçevesine mütalâa ediliyordu. Hükümdarın buyruğu altında olan memleket veya memleketler, onun şahsî malı hükmünde idi. Ölümü halinde ailesinden en yakın mirascıya geçer, böyle bir mirascı yok ise, akrabaları arasında paylaşılırdı. Böyle bir durumda, halkın eşitliği, fikir ve vicdan hürlüğü, siyasal hakları, elbette söz konusu olamazdı.

Orta-Çağ, teolojisinin, devlete temel olarak vermiş olduğu bu Tanrı hakları sisteminin, gerçekte, Tanrı ile bir ilgisi bulunmamakta idi. İncil'de, devletle ilgili, Tanrı buyruğu sayılabilecek hükümler mevcut değidi. Fakat Katolik kilisesinin devlet otoritesini kontrol etmek ve çıkarını sağlamak için icat etmiş olduğu bu sistem, yukarıda sözü edilen fikir devrimine kadar, tartışma konusu yapılmadan devam

etti. Bundan sonra ise düşünürler, devletin dinsel bir menşe'e sahip olmadığını öne sürerek, temel ilkelerini tenkide ve modern bir devletin nasıl olması gerektiği hususunda ortaya fikirler atmaya başladılar. Bu hususta, Hıristiyanlıktan önce mevcudiyeti anlaşılmış olan, akıl yapısı, Roma hukukundan da faydalandılar. Orta-Çağ devlet tipine yönetilen bu tenkitlerin etkisiyle Tanrı haklarına dayanan devlet sistemi yıkılarak, yerini insan hakları ilkesi üzerine kurulan modern devlete bırakmak zorunda kaldı.

Batıda, Orta-Çağ devletinden modern devlete geçmek için gayret sarfedildiği sıralarda, Doğunun temsilcisi sayılan Osmanlı imparatorluğu'nda, durum şöyle görünmektedir:

Osmanlı devleti, Orta-Çağın sonlarına doğru kurulmuştu. Devletin kurucuları Türk olmakla beraber, kendilerini Doğu medeniyetine bağlı kabul etmekte idiler. Burada Doğu medeniyetinden kastedilen, İslâmîliğin çıkışından ve yayılmasından sonra meydana gelen medeniyet sahasıdır. Buna göre, Doğu medeniyetini şu suretle tarif etmek mümkündür : Doğu, kısaca, insan şahsiyeti ve insan kaderi hakkında özel bir düşünce veya inançtır. Her ne kadar, bu medeniyeti meydana getiren unsurlar arasında çeşitli kaynaklardan gelen etkiler var ise de, Doğu düşüncesi mânasını genel olarak Tanrı buyruğuna bağlamamaktadır. Bu mânâ "mademki inanıyorum, varım ve var olacağım" suretinde ifade edilebilir. Buna göre, inanç düşünceden öncedir. Düşünce, ancak emredilmiş olan inanca mutabık olduğu nisbette doğru olabilir veya meşru görülebilir. Daha açık bir deyimle, bir şeyin doğru olarak, hakikat olarak kabul edilmesi için onun mutlaka Tanrı buyruğuna veya onun elçisinin hareketlerine uygun olması icabeder.

Doğuda Tanrı buyruğu ise, bilindiği gibi, yalnız inanç ve ahlâk kurallarından ibaret değildir; cemiyet düzeni ve devlet faaliyetleriyle ilgili hükümleri de kapsamaktadır. Tanrı'nın elçisinin hareketlerine gelince onlar da aynı konularda bir hukuk kaynağı teşkil etmektedir. Bu sebeple, Tanrı buyruğu ile elçisinin hareketleri, esas olmak üzere, kurulmuş olan din devleti, gösterdiği nitelik bakımından kutsal ve ideal bir devlet tipidir. Böyle olduğu için de ne ilkeleri ne de herhangi bir müessesesi tenkit edilemez.

Doğu devlet tipi ile Batı devlet tipi arasında, nitelik bakımından görülen bu ayrılık, Batı devlet tipinin neden Tanrı hakları sisteminden

insan hakları sistemine geçebildiğini anlamamıza yardım ettiği gibi, Doğu devlet tipinin “Şeriat” denilen din hukukuna bağlı kalarak nasıl dondurulmuş bir karakter kazanmış olduğunu da, bir dereceye kadar, açıklayabilir.

Doğu devlet tipinin bariz bir örneği olan Osmanlı devleti, tenkit sınırları dışında kaldığı için, zamanın ihtiyaçlarına göre esas yapısında herhangi bir değişiklik yapılması da mümkün olamamıştır. Bu sebeple, İmparatorluğun çöküşü başlayınca, bu olayın gerçek sebepleri araştırılacak yerde, sorumluluk, genel olarak, başta bulunan Padişah veya mutlak vekili olan Sadrâzamlara yükletilmiş, bunların değiştirilmesi ile, durumun düzeleceği sanılmıştır. Fakat bu tedbirler kâr etmeyince, hastalığın sebepleri üzerine eğilmek ihtiyacı kendini hissettirmiştir. Devlet hizmetinde bulunan kimselerden bazıları, bu husustaki, düşüncelerini lâyihalarla tesbit edip Padişaha sunmuşlardır.

XVII. yüzyılın ilk yarısında Koçi Bey, İmparatorluk müesseselerinin çöküşünü açıklayan düşüncelerini Sultan IV. Murad'a bir risale halinde sunmuştur. Tarih yazarlarının takdirini kazanmış olan bu risale, gerçekten, Osmanlı müesseselerinin neden bozulmuş olduklarını, objektif bir görüşle ortaya koymaktadır. Bununla beraber, risalede devletin temel kanunu olan şeriat ile ilgili herhangi bir tenkit veya değişiklik tavsiyesi yoktur. Koçi Bey, yeni tedbirler veya yeni kanunlar yerine, bozuk düzen gösteren kanunların eski hale getirilmesini zaruri görüyor².

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Defterdar Sarı Mehmet Paşanın Sultan III. Ahmed'e sunduğu “Nasâyhü'l-vüzera ve'l-ümera” lâyhası Koçi Bey risalesinden, plân bakımından farklı olmakla beraber, esri bakımından aşağı yukarı aynıdır. Sarı Mehmet Paşa'nın risalesinde de, müesseselere balta olan disiplinsizlik gösterilmekte ve bunun kaldırılması için gerekli tedbirler belirtilerek müesseselerin eski hallerine götürülmesi tavsiye edilmektedir³. Koçi Bey ile Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın tavsiyeleri istikametinde alınması denenen perakende disiplin tedbirlerinden köklü bir sonuç alınamayınca, Osmanlı devlet adamlarından bazıları gözlerini Batıya çevirmek gereğini duymuşlardır.

² Ali Kemali Aksüt, Koçi Bey Risalesi (İst. 1939), s. 16.

³ W. L. Wright, Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Nasâyhü'l-vüzera ve'l-ümera, Princeton, 1935.

Sadrâzam Damat İbrahim Paşa'nın Paris'e, olağanüstü elçi olarak yolladığı Yirmisekiz Çelebi Mehmed'e verdiği talimatta "Fransa'nın vesait-i umran ve maarifine dahi lâyıkiyle kesb-i ittilâ ederek kabil-i tatbik olanlarının takriri"⁴ gibi bir ifadenin bulunması dikkati çekicidir. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Prusya'ya elçilik ile gönderilmiş olan Giritli Ahmet Resmî Efendi de, devlet işlerinin görülmesinde akıl ve tecrübeye önem verilmesi gereğine inanmış bulunmakta ve savaşı bir siyasetin takip edilmesinde direnenlere şu suretle çatmaktadır: "... diğer dinlerde bulunanları bütün dünyadan kaldırmak veyahut her zaman düşmanın burnunu yere sürüp haddini bildirmek İslâmların üzerine vacip olduğuna inananlar vardır. Bu yadigârlar hareket olmayınca bereket olmaz derler. Bu memleketler kılıç ile alınmıştır; İslâm Padişahının bahtı açık devlet adamları pişkin, kılıcı da keskindir; Aristo akıllı bir vezir ve beş vakit namaz kılan 12000 asker ile Kızıl Elma'ya kadar gitmiye ne mâni vardır? diye yuvarlak lâflarla cahilliklerini ortaya vurup Hamzaname anlatan yalancı pehlivan gibi atıp tutarlar. Bunlar, Kızıl Elma semtini Buğdan'dan gelen Alyanak elma gibi yenir şey zannederler"⁵.

Savaşlarda devamlı ve kesin yenilgeler birbirini takip edince, yalnız, beş vakit namazla başka dinden olanları dünyadan kaldırmak ve Kızıl Elma'ya gitmek şöyle dursun, elde mevcut toprakları da tutmanın mümkün olmadığını kavriyanların sayısı artmaya başladı. Bunlardan Sultan III. Selim gün geçtikçe, çözümlenip anarşiye gömülen müesseseleri Batı usulleriyle yenilemeye karar verdi. Ne var ki, Batıyı doğru dürüst tanııyordu. Devlet adamları içinde de tanıyan yoktu. Bu sebeple, yakınlarından, Ebu Bekir Ratip Efendi'yi⁶, Batı müesseselerini görüp incelemek üzere Avusturya'ya gizli memuriyet ile gönderdi.

Ebu Bakir Ratip Efendi, Avusturya'dan 500 büyük sahifelik bir risale ile, İstanbul'a döndü (1793); bu risalede Avusturya, Prusya, Rusya ve Fransa'nın askerî müesseseleri ve ayrıca, Avusturya'nın adalet, kültür, sağlık ve ekonomi müesseseleri hakkında müşahedeye

⁴ Selim Nüzhet, Türk Matbaacılığı, s. 44.

⁵ Giritli Ahmet Resmi Efendi, Hulâsatü'l-İtibar, s. 3.

⁶ Ebu Bekir Ratip Efendi Risalesi, Süleymaniye Kitaplığı, Esat Efendi kitapları, No. 2235.

ve tetkike müstenit bilgi toplamıştı. Ebu Bekir Ratip Efendi, risalesinde Avrupa'daki Osmanlı topraklarında görülen fakirliği ve perişanlığı, kendisi ile konuşan bir Avusturyalı'nın ağzından şu suretle zabtetmektedir: "... ziraat ve harrasette olan bolluk ve bereket memleketinizden başka bir devlet ve memlekette yoktur. Hal böyle iken, gerek maden hususunda ve gerek zahire işlerinde zahmet ve darlık görülmektedir. İstanbul'dan Edirne'ye kadar olan yolun sağ ve solu ekilmemiş olup bomboştur. Nüfus kalabalıktır. Fakat işsiz, güçsüz ve serseri olanlar vardır. Bunların ziraate ve ticarete sevk ve teşvik edilmesi hususunda hiç gayret sarfedilmemesi hayret ve merak vericidir. Siz Avrupa'ya sefaretle gelirken bu kadar arazi ve memleketten geçtiniz, arazimizde ziraatten yoksun bir yer gördünüz mü? Ve memleketimizde işi gücü ve kazancı olmayan bir insan gözünüze ilişti mi?"⁷.

Türk elçisi Avusturya'nın ziraate vermekte olduğu önem hakkında da şunları yazmaktadır: "... Bunların ziraat hususunda nizam ve ihtimamları öyledir ki, her köyde bir ferdi işsiz bırakmazlar; eğer tarlası yoksa ona tarla verirler ve tohumu yoksa tohum verirler; ve toprağı at ile sürmek âdetleri olmakla, eğer atları ölmüş ise ona at ve takım ve araçlar verirler; veyahut çiftçi tayin edip başkasının tarla ve bağında ve bostanında ve çiftinde çalıştırırlar."⁸

Ebu Bekir Ratip Efendi ziraat konusundaki müşahede ve tetkiklerinin etkisiyle, memlekete dönerken, harap ve viran bıraktığımız toprakları tekrar görünce, ağladığını ifade eder. Onun bu göz yaşları, dünyayı Hıristiyanlara bir cennet olarak bağışlayan yalancı ve miskin felsefeye karşı bir isyandan başka ne olabilirdi? Türk elçisi, Viyana'da bulunduğu sırada, halk ile hükümet arasındaki münasebetleri de tetkik etmişti. O zaman Osmanlı İmparatorluğu'nda henüz hürriyet deyimi ne konuşma dilinde ne de siyasal bir terim olarak mevcut bulunmadığı için bu kelimeyi kullanmadan halkın hareketlerindeki serbestliğini şu suretle anlatmaktadır :

"... Avrupa devletlerinde, kırılları tarafından verilen nizam, kaide ve kanunlara, küçük ve büyük bir fert gereği gibi saygı gösterdikçe ve vergilerini zamanında ödedikçe kiral, general, subay ve memur tarafından hiçbir kimse ona baskı yapamaz, saldıramaz ve büyüklük taşıyamaz; ve gözün ortasında kaşın var diyemez. Hangi

⁷ Sözü geçen Risale, s. 463-464.

⁸ Aynı Risale, s. 465.

kumaşı isterse giyer ve ne isterse söyler, yer ve içer, ve gezer ve biner ve iner, hiç kimse ona karışamaz. . . . ve evlerine, dükkânlarına binelerine ve mal ile mülküne müdahale ve taarruz edemez”⁹.

Türk elçisinin bahsettiği bu, nizam, kaide, kanun ve hürriyetten hiçbiri Osmanlı İmparatorluğu’nda kalmamıştı. Bunlar şöyle dursun, can güvenliği bile askıda idi. “. . . hayat, iktidar sahiplerinin dudaklarının arasında idi. Bir emirle insan öldürülüyordu. . . . Sadrâzam-lar bile sualsiz, sorgusuz katlolunuyorlardı”¹⁰. Gücü yeten yetene prensibi kökleşmişti. Can güvenliği olmayınca, mülk güvenliği şeref ve haysiyet masunluğu ve eşitlik ile hürriyet gibi kavramlar da zaten söz konusu olamazdı. Hak, rüşvet ile satın alınır, haksızlık rüşvet ile yapılırdı. Bütün bu işler olup biterken de, “Adalet mülkün esasıdır” düsturu, vicdanlarda yaşayacağına, sürrealist bir tablo gibi duvarlarda asılı bulunduruluyordu.

Ebu Bekir Ratip Efendi, Batıdaki düzenin kuvvetli bir adalet teşkilâtı olmadan ayakta duramayacağını anlamış olduğu için, Viyana’da bulunduğu sırada, mahkemeleri de görmüş, incelemiş ve bu konuda şunları yazmıştı: “. . . Bunlarda şeriat yoktur. Yani Hazret-i İsa’nın koyduğu şeriattan suretâ nikâh maddesi kalmıştır. . . . Onun da daima icra olunduğu yoktur. Kaldı ki, miras hususunda dahi dine itibar etmezler. Bugün Avrupa memleketleri öyle haldedir ki onlara ehl-i kitap denilemez. Her ne kadar, şeriat tâbiri kullanırlarsa da, kendi menfaatlerine uygun, her kıralın vaktinde bazı maddeleri değiştirerek ve ilâveler yaparak tertip ettikleri kanunlara ve kaidelere, hâşâ, şeriat adını verirler.”¹¹

Türk Elçisi, bu ve diğer müşahedeleri ile, Batıda din ile dünya işle-rinin ayrılmış olduğunu görmüş ve anlamış olmakla kalmıyarak, ayrıca Batı devletlerinin filozofların ve devlet işlerinden anlıyan kimselerin düşünce ve bilgilerine göre, geliştirdiklerini de işaret etmiştir¹². Ne çare ki, bir kırlangıç ile bahar gelmediği gibi, bir tek adamın Batıyı görmesi ve az çok anlamasıyla de Osmanlı devletinin medeniyet kiblesi Doğudan Batıya çevrilemezdi. Netekim, Ebu Bekir Ratip Efendi’nin risalesinde Batı hakkında verilen bilginin etkisi altında III. Selim’in

⁹ Aynı Risale, s. 406.

¹⁰ Abdurrahman Şeref, Tarih Musahabeleri, s. 50.

¹¹ Yukarıda adı geçen Risale, s. 421.

¹² Aynı Risale, s. 2.

orduda ve donanmada yapmak istediği Batılaşma hareketi bile dine aykırı görüldü, ve ilkin Ebu Bekir Ratip Efendi boğduruldu; sonra da III. Selim ıslâhatçı ekibi ile, şeriat adına, katledildi (1807). Rusçuk âyanı Bayrakdar Mustafa Paşa'nın, bu irtica olayını bastırması üzerine, II. Mahmut saltanatının ilk yılında giriştiği yeni bir Batılaşma denemesi de yeni bir irtica hareketi ile, hayatına malolarak, akamete uğradı (1808). Nihayet şeriatın bekçisi olduğunu iddia eden ve her çeşit yenilik hareketlerine karşı direnen Yeniçeri Ocağı, 1826'da, ulemanın, bu sefer Padişahı desteklemesiyle ve yine şeriat adına hareket edilerek, ortadan kaldırıldı. Bu suretle de, Batılaşma yolu, bu defa kapanmamak üzere tekrar açılmış oldu.

II. Mahmut, Batılaşmayı, III. Selim'in bıraktığı yerden ele aldı; modern bir ordu kurmaya, ordunun teknik müesseselerini modernleştirirmeye girişti. Yunan isyanı neticesinde patlak veren Osmanlı-Rus savaşı, onu takip eden Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın isyanı, ve bu olaylar karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun âciz durumundan Padişahın çıkardığı netice şu oldu : Yalnız orduyu ve askerlik müesseselerini Batılaştırmak yetersizdir; devlet müesseselerinin, cemiyyet düzeninin de modernleştirilmesi icabeder.

Ne var ki başlangıçta, II. Mahmut da III. Selim gibi Batıyı tanı-mıyordu. Kendisine yardım edebilecek kimsesi de yoktu. Bundan başka, Osmanlı kamu oyu da Batıya karşı çekingen davranışını muhafaza ediyordu. Buna rağmen, Padişah tek başına da olsa, Osmanlı İmparatorluğu'nu, mümkün olduğu kadar Batıya yakınlaştırmaya karar vermişti. Nihayet 1832'de, kendisine iki müşavir veya yardımcı bulabildi. Bunlardan biri İngiliz Elçisi Canning sonraları 'Lord Stratford' diğeri de Mustafa Reşit Paşa idi.

Canning, İstanbul'a geldiği vakit, Türklere fazla sempatisi yoktu. Bu yeni memuriyetinde ne yapacağını, nasıl hareket edeceğini pek kestirmiş değildi. İmparatorluk idaresi hakkındaki intibalarının da iyimserliğe delâlet etmediği şu düşüncesinden anlaşılmalıdır : ". . . Türkiye'de sistem, usul diye bir şey yoktur. Herkes elindeki imkân-lara göre ne koparabilirse koparır; kendinden zayıfını ezer, kendinden güçlü olanlar karşısında boyun eğer."¹³ Bununla beraber, Canning, II. Mahmud'un bu durumu kaldırmak için kararlı olduğunu ve gayret

¹³ Stanley Lane Poole (Çeviren: Can Yücel), Lord Stratford'un Türkiye Hâtıraları, s. 112.

sarfetmekte olduğunu görüyordu. Fakat kendisine yardım edilmediği takdirde bu gayretin sonuç vermeyeceğini de düşünerek Lord Palmerston'a şöyle bir telkinde bulundu :

“Halledilecek ana mesele şudur : Türkiye'nin bu yolda giderse ordu ve maliyece kötürüm kalacağını görerek, mevcut idare sistemi içinde ne gibi yenilikler yapılabilir? Bunu düşünmemiz gerek... Sanırım ki, Türkiye konusunda belirli bir politika hattı seçip sonuna kadar uygulamanın vakti geldi. Türk İmparatorluğu son günlerini yaşamaktadır. Ancak Batı medeniyetine yaklaşmak suretiyle dağılmasını bir müddet için önlemek mümkün olabilir. Bu ihtimal bile zayıf amma, ne olursa olsun tek çare, aksi halde İmparatorluk dağılacak ve sonuç olarak Avrupa barışı uzun yıllar tamiri imkânsız bir hercümerç içinde yuvarlanacaktır”¹⁴.

İngiltere Dışişleri Bakanı, Elçinin düşüncelerine kısmen iştirak etmekte idi. Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmekte olduğunu kabul ediyordu. Bu çöküşün bir parçalanma şeklini almasını o da, Avrupa barışı gölgesinde, rahat günler geçiren İngiliz çıkarlarına, uygun bulmuyordu. Fakat Osmanlı idare sisteminde yapılacak değişikliklere gelince, bu hususta, ordunun, donanmanın, maliyenin yeni bir düzene konulmasını ve bu hususta Padişaha yardımda bulunulmasını yeter görüyordu. Bu iş başarılı olduğu takdirde İmparatorluğun ayakta tutulabileceğine inanmakta idi. Bundan da fazlasını istemekte bir sebep görmüyordu¹⁵. Canning ise, İmparatorluk içinde dirlik düzenlik kurulması için, idare sisteminin tümünde, Batıya yönelmesine taraftardı. Gerçi, bir elçi için bir devletin iç işlerine karışmak diplomasi kurallarına aykırı idi. Fakat ülkesini Batılaştırmıya karar vermiş olan bu kararını yürütmede dostsuz, müşavirsiz ve yardımsız bulunan II. Mahmud'un işini kolaylaştıracak surette ona faydalı olma çabası, İngiliz Elçisi için bir müdahale gibi görünmedikten başka, biraz da, insaniyetçi bir vazife gibi geliyordu. Ne var ki, Canning'nin İstanbul'daki ilk vazifesi kısa sürdü, 1833'de Londra'ya dönerken II. Mahmud'a hayranlık duyguları taşıyor ve ona, doğrudan doğruya olmasa bile, dostluğunu kazanmış olduğu Mustafa Reşit Paşa aracılığı ile yardımlarda bulunmak fırsatını bulabileceğini ümit ediyordu.

¹⁴ Aynı eser, s. 107-108.

¹⁵ August Graven, Lord Polmerston (sa Correspondance Intime), Paris, 1878, s. 95.

Adı Tanzimat devri ile bir bütün teşkil eden Mustafa Reşit Paşa, 1800 yılında doğmuştu. Batıda ve Doğuda inkılâp ve ıslâhat hareketlerinin geliştiği bir devrin çocuğudur. Servet ve şöhret sahibi bir aileye mensup değildi. Çocukluğunda saraya intisap etmediği için, kölelik zihniyeti de kendisine bulaşmamıştı. Eğitiminde akrabalarının yardımını görmesine rağmen, istikbalini kendi iradesi ve enerjisi ile kurmak zorunda olduğunu kavramış, devrinde örneği çok görülmeyen bir çalışma ile, üçüncü ve ikinci derecede memurluklarda bulunduktan sonra, 1833'de Paris Elçiliğine atanmıştı. Mustafa Reşit Paşa, yeni vazifesine başlayacağı sırada otuz yıl önce, Paris'te aynı vazifede bulunmuş olan Hâlet Efendi'nin Batı hakkındaki şu sözlerini hatırlamıştır: "Frengistan'da küfür karanlığı her tarafı kaplamış, bizim Mehmet Dede Efendi'nin¹⁶ deli olması işten bile değildi. Onunla Kur'an okuyarak ve bu mevzuda görüşmeler yaparak güçlkle vakit geçiriyoruz. Frengistan'ın ferahlığı Müslümana göre değilmiş... Tanrı, hayr ile, yakında buradan bizi kurtarsın"¹⁷.

Mustafa Reşit Paşa, yeni tip bir elçi idi. Kafasında herhangi bir taassup karanlığı bulunmadığı için, Batıyı olduğu gibi görüp tanımak istiyordu. Bu da, elçilikte itikâfa kapanıp, maziye geviş getirmekle olamazdı. Zaten, daha İstanbul'dan hareket ederken II. Mahmut kendisine Fransızca öğrenmesini emretmişti. Fransa Kırallı Louis Philipe de, ilk mülâkatta "dilinizi bilmediğim için sizinle vasıtasız olarak görüşemediğim için üzülüyorum. Lâkin sizin az vakitte Fransızca'yı öğreneceğinizi ümit ederim" demek suretiyle Osmanlı Padişahının emrini, nazik bir tavsiye ile desteklemişti"¹⁸.

Kıralın aracılığı ile, Mustafa Reşit Paşa, Fransa'nın ünlü edebiyat ve sanat tenkitçilerinden Jul Janin ile tanıştı ve ondan kendisine Fransızca öğretecek yaşlı bir öğretmen bulması hususunda yardım istedi. Janin, Paşa'ya Fransızcanın yaşlı bir öğretmenden değil, fakat genç bir kadından daha esaslı ve çabuk öğrenileceğini ifade ederek onu Paris operasının yıldızlarından biri ile tanıştırdı. Mustafa Reşit Paşa, genç, yakışıklı ve zeki idi. Opera yıldızından Fransızcadan başka, Fransa'nın içtimai hayatı, edebiyat ve sanat hareketleri hakkında birçok şeyler de öğrenmiş olduğuna ihtimal verilebilir. Paşa-

¹⁶ Hâlet Efendi'nin Paris'e götürmüş olduğu bir Mevlevi Şeyhi.

¹⁷ E. Z. Karal, Hâlet Efendi'nin Paris Büyük Elçiliği (İst. 1946), s. 33.

¹⁸ Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat (Ankara, 1954), s. 64.

nın bu kadına âşık olduğuna delâlet eden bazı vesikalara bile rastlanmaktadır. Bunlardan en önemlisi, Paris'te tanıştığını açıkladığı bir opera yıldızı için "Gül ve Bülbül" başlığı altında Fransızca olarak yazmış olduğu şiiirdir.¹⁹

Fransızcasını ilerletmesi sayesinde, Mustafa Reşit Paşa, Paris'te Thiers, Guizot gibi aynı zamanda tarih yazarı olan siyaset adamlarıyla, edebiyat, sanat adamları ve gazetecilerle tanışmış ve dost olmuştur. Fransızca, o devirde, diplomasi dili olduğu için, Londra Elçiliğinde bulunduğu sırada, İngiliz devlet adamlarıyla de, tercümanlık olarak görüşmek imkânlarını sağlamıştır. Sözün kısası, Mustafa Reşit Paşa, Batıda Batılı gibi yaşayan, Batılı gibi düşünmeye gayret eden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı medeniyeti çevresine girme için gerekli olduğunu kavrayıp bu yolda çalışmış olan bir şahsiyet idi.

Mustafa Reşit Paşa, ilk elçiliği sırasında, Avrupa kamu oyunun Yunan isyanlarından beri, Türklere karşı takınmış olduğu düşmanca düşüncesinde direndiğini görmüştür. Türklerin Batı medeniyeti dışında kalmakta ısrar göstermeleri bu düşmanlığın başlıca sebebinin teşkil etmekte idi. Yunanistan'ın ve Mısır'ın Osmanlılara karşı tutulması da bu iki memleketin Batı medeniyetine girmiş veya girmek üzere bulunmaları yüzünden olduğu ifade edilmekte idi. Kamu oyunun ifratçı bölümü, değil yalnız Hıristiyanların fakat Arapların da Türk hâkimiyetinden kurtarılması için, sesini duyurmakta idi. Mustafa Reşit Paşa, bu durumda, Osmanlı İmparatorluğu kaderinin medeniyet problemlerine bağlı bulunduğunu anlamakta gecikmedi. Şu da var ki o sırada "Medeniyet" kelimesi Osmanlı devletinde, henüz bugünkü mânasında kullanılmamakta idi. Her ne kadar "Medeni" kelimesine lûgatlerde rastlanmakta idi ise de bu da, çölde yaşayan "Bedevi" den şehirde yaşayanı ayırt etmek için "şehirde yaşayan" mânasına gelme idi. Bu sebepledir ki, Mustafa Reşit Paşa, İstanbul'a gönderdiği resmî yazılarında, medeniyet kelimesinin Fransızcasını yani "Civilisation" kelimesini kullanmıştır. Türkçe karşılığını bulamadığı bu kelimeye Paşa'nın verdiği mâna da şudur: "Civilisation, terbiye-i nâs ve icray-ı nizamattır"²⁰.

¹⁹ Mehmet Salâhaddin, Bir Türk Diplomatının Evrak-ı Siyasiyesi (İst. 1306), s. 317-318.

²⁰ Reşat Kaynar, adı geçen eser, s. 69.

Mustafa Reşit Paşa'nın talimatında, Civilisation - Medeniyet ile ilgili herhangi bir hüküm yoktu. Bunun yerine "Türkiye hakkında pek yanlış fikirlere saplanmış büyük devletler siyaset adamlarıyla uğraşmak" gibi bir emir mevcuttu. Oysa ki, Mustafa Reşit Paşa, Batıda siyaset adamlarının kamu oyunun etkisinde bulduklarını ve kamu oyunu kazanmadıkça bunların Türkler hakkındaki yanlış kanaatlerini değiştirmenin kolay olmadığını da anlamış bulunuyordu. Bu sebeptendir ki, II. Mahmud'un dikkat nazarını, her şeyden önce, şu noktalar üzerine çekmek zorunda kalmıştır :

1 — Osmanlı devleti gibi büyük bir devletin yalnız Paris'te ikamet elçisi bulundurması Batı kamu oyunu teşhis ve kontrol etmek için yetmez. Viyana, Berlin ve Sen-Petersburg gibi büyük başkentlerde de elçilikler kurulmalıdır.

2 — Türk elçilerinin buldukları memleketlerde, kamu oyunu kazanmak için, basından faydalanmalarını bilmeleri gereklidir.

3 — İstanbul'da, devlet eliyle kurulmuş olan "Takvim-i Vekayi" gazetesinin bir de Fransızca baskısı sağlanmalı ve Avrupa'da, ilgili yerlere gönderilip, Türkiye'de yapılmakta olan ıslâhattan bu yerler haberdar edilmelidir.

Mustafa Reşit Paşa, Padişaha yapmış olduğu bu telkinlerden ikisini derhal yürütme başlamıştır. Paris'te Courrier Francais adlı gazeteyi Türkiye lehinde yazılar yazmak için elde ettiği gibi, Evans adlı bir gazete tenkitçisini de aylıkla tutarak, Osmanlı devleti aleyhinde, basında çıkan yazıları cevaplandırmaya başladı. Bu iki yönden çalışma ile Paşa'nın Fransa kamu oyuna aşlamak istediği ana fikirler şunlardı: Türkiye "Civilisation - medeniyete intisap etmiştir. Sultan II. Mahmud'un girişmiş olduğu ıslâhat civilisation icaplarına uygundur. Paşa'nın bu propaganda faaliyeti Batı umumî efkârını, Türkiye'nin Batılaşması hareketleri üzerine çekmekte faydalı oldu. Basında Padişahı metheden yazılar çıkmaya başladı. Bu yazılar tercüme edilerek II. Mahmud'a gönderilmekte idi. Türkiye'de, resmî bir yayım organı olan Takvim-i Vekayi'den başka Türkçe gazete çıkmadığı için, II. Mahmut Osmanlı kamu oyunun ıslâhat hareketlerini ne suretle karşıladığından habersizdir. Bu sebeptendir ki, Padişahın Batılaşma hareketi, Osmanlı kamu oyunun kontrolüne girmeden önce, Batı kamu oyunun murakabesine geçmiş olduğunu ifade etmek her halde, bir mübalâğa sayılmaz.

Şu da var ki, Batı basınının Türkiye ile ilgisi arttıkça, Padişahın yaptıkları yanında henüz yapamadığı ve fakat yapması lâzım geldiği hususlar da tartışma konusu yapılmaya başladı. Mustafa Reşit Paşa, bu tartışmalarda, siyaset adamlarının etkisi bulunduğu kani idi. Onlarla devam ettirdiği resmî veya özel münasebetlerde kendisine yaptıkları tavsiyelerden bu kanaati edinmişti. Nitekim bir gün, Fransa Kırallı Louis Philipe şu dili kullanmıştı: "... Osmanlı memleketlerinde gözü olanlar, onu Avrupa genel hukuku dışında bırakmışlar, ve Osmanlı devleti de eskiden kendi kendini bu hukuk dışında bırakmıştır. Halbuki bugün büyük devletler nezdinde elçileri bulunmakta ve elçiler de dil öğrenmiye merak ederek diğer Avrupa devletleri elçileri gibi tercümansız her işi görüşebildiklerinden, bundan böyle Osmanlı devletinin Avrupa hukukuna girmesi ile fesat erbabının nazariyelerine kuvvetli bir seddin çekilmesinin pek lüzumlu olduğu anlaşılır"²¹.

Fransızlar, Osmanlı devletinin Batı medeniyetine ve Avrupa devletleri genel hukukuna girmelerini tavsiye ettikleri sırada, İngilizler de, buna ek olarak geniş ve amelî bir ıslâhat plânının yürütülmesini istemekte idiler. İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston, Mustafa Reşit Paşa'nın aracılığı ile ve mahrem kaydiyle, Sultan II. Mahmud'a şu tavsiyelerde bulunuyordu :

"... Osmanlı devleti, Rusya'nın hilelerine ve korkutmalarına aldırış etmeksizin, askerine nizam vermeye, ziraat ve ticaretini geliştirmeye, memleketini imar etmeye devamlı olarak, dikkat etmelidir".

"... Ordunun ve harb Okulunun Fransız subayları, bahriyenin de İngiliz subayları yardımıyla düzenlenmesine çalışılmalıdır."

"Ticarette tekel usulü, vergide iltizam usulü kaldırılmalı, Karantina usulü mutlak surette kabul edilmelidir"²². İngiltere ekonomisi bu sırada, liberal ekonomi sistemine dayandığı için, Türkiye ile alış veriş bakımından bütün bu hususların sağlanması, kendisi için gerekli idi. II. Mahmut, İngiliz dostluğuna muhtaç olduğundan ve bu dostluk da karşılıksız sağlanamayacağı için, istenileni fazlasiyle yapmakta tereddüt etmedi. Fakat bütün bu yapılanlardan sonra, önemli bir mesele daha kalıyordu ki o da tebaa eşitliği idi.

²¹ Reşat Kaynar, adı geçen eser, s. 157.

²² Reşat Kaynar, adı geçen eser, s. 91-92.

Bilindiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda hükümet ile halk arasındaki münasebetler, din esasına göre düzenlenmişti. Ön plânda Müslüman ve Hıristiyan olmak üzere, iki bölüme ayrılmış olan halk, bundan sonra ve bilhassa ikinci bölümde cemaatler halinde teşkilâtlanmıştı. Bu cemaat düzeni, devlete muhatap olan, hak ve vazife yönlerinden ortak bir tebaanın meydana gelmesini imkânsız kılmakta idi. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu'nda Müslüman halk, Hıristiyan halka nazaran üstün kabul edilmiş ve buna göre de Hıristiyan halk aşağı veya aşağılık bir seviyede sayılmış ve tutulmuştu. Bu maddî ve mânevî ayırım, Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Hıristiyanların da aynı seviyede sayılmasına sebep teşkil etmekte idi. Halbuki, Osmanlı İmparatorluğu ile çeşitli yönlerinden temas ve münasebetleri genişlemekte olan Batılılar, bu seviyede itibar edilmelerini, istemiyorlardı. Türklerin, bu zihniyetlerini terketmeleri ve buna başlangıç olmak üzere tebaa eşitliği prensibini kabul etmelerini gerekli görmekte idiler. Aslında evvelce, Osmanlı devletinin kuvvetini teşkil etmiş olan, din ayırımına ve hukuk eşitsizliğine dayalı, bu sistem bir müddetten beri mânevî itibarını kaybetmiş bulunuyordu. Şöyle ki, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da isyanı ve Müslüman ordularıyla Anadolu içerlerine kadar yürümesi üzerine, II. Mahmut, bütün Müslümanların halifesi olmasına rağmen, yüzyıllarca, din düşmanı olarak kabul edilmiş olan Rusya'nın ittifakı ve Avrupa büyük devletlerinin müdahalesi ile tahtını koruyabilmişti. Bu sebeple, II. Mahmut, devletle halk arasındaki münasebetlerin tebaa eşitliği esası üzerine kurulmasında zarardan çok fayda umuyordu. Hattâ bu vesile ile de, Batılıların hem Civilisation'a girme hem de Avrupa devletleri genel hukukuna bağlanma isteklerine olumlu bir cevap vermiş olacağını hesaba katıyordu.

Padişahın bu eğilimi, Mustafa Reşit Paşa'nın da işini kolaylaştırmakta idi. Paşa zaten bu hususta teşebbüse geçmek için elverişli bir fırsat bekliyordu. 1839'da Dışişleri Bakanlığına tâyin edilince, yaptığı ilk iş İstanbul'daki elçileri Babıâli'ye dâvet ederek, II. Mahmud'un ağzından, şu demeci dinlemelerini sağlamak oldu: "... Ben tebaanın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini havrada farkederim. Aralarında başka bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakikî evlâdumdur"²³.

²³ Reşat Kaynar, adı geçen eser, s. 100.

Hiç şüphe yok ki, bu demeç tebaa eşitliği hakkında ilk işaret ve sözlü bir yüklenme mânasını taşımakta idi. Ne var ki, şahsî bir sözden ibaretti. Bunun hukukî bir değer taşıması için, Batıda kabul edilmiş olan usule göre ve bir vesika halinde tanzim edilmesi ve hattâ bu gibi vesikaların ilânında uyulan resmî bir tören ile de ilân edilmesi gerekli idi. Mustafa Reşit Paşa, Padişahı böyle bir vesika yayımlamak gereğine de inandırdı. Hattâ vesikanın kapsayacağı hükümlere göre yapılacak olan ıslâhat için bir ad bile buldu: “Tanzimat-ı Hayriye”²⁴, artık bütün iş, bu vesikaya girecek hükümlerle bunların yürütülmesini kontrol edecek Meclis-i Ahkâm-ı Adliyenin yetkilerinin belirtilmesine kalmış oluyordu.

Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'nin yetkileri, yayımlanacak vesikada belirtileceği için Mustafa Reşit Paşa ilkin bu meclisin kuruluşu ile ilgilenmek mecburiyetinde kaldı. Ona göre Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, Batılı bir hüviyet taşımalı idi. Bu sebeple, Batıdaki Meclisleri gözden geçirdi. İngiltere ve Fransa'daki Meclisler Meşrutiyet ile idare edilen hükümetlere has oldukları için onları beğenmedi. Buna karşılık, Avusturya ve Prusya'nın meclisleri, mutlak hükümet meclisleri idi. Onlara benzer bir meclisi, Osmanlı devleti için, daha elverişli buldu. Zira böyle bir meclisin üyeleri, Avusturya'da ve Prusya'da olduğu gibi devlet başkanı tarafından tâyin edilecek ve icabında da azledilecekti. Mustafa Reşit Paşa'nın böyle bir meclisi tercih etmesinin sebeplerinden biri de, seçim yolu ile veya azledilmezlik imtiyazı ile gelebilecek muhafazacı kimselerin, ıslâhat hareketlerini sabote etmelerinden duyduğu endişe idi.

Mustafa Reşit Paşa, Tanzimat-ı Hayriye hazırlıkları ile meşgul olurken, Dışişleri Bakanlığı memuriyeti kendisinde bulunmak üzere, Londra Elçiliğine atandı. Bu ek memuriyeti, hazırlanmakta olan vesika hükümlerini, İngiliz devlet adamları ve bu arada, eski dostu, Canning ile görüşmek için uygun bir fırsat oldu. Canning bu konu ile ilgili görüşmeleri için şu, kısa fakat, çok mânalı bilgiyi vermektedir :

“... Paşa, bana işin neresinden başlanması gerektiğini sordu “tâ baştan diye cevap verdim. “Nasıl baştan?” diye sorusunu tekrarladı : “Tabii can ve mal emniyetinden” dedim. “Şeref, haysiyetin de emniyet altında olması gerekmez mi?” diye sordu. “Şüphesiz” de-

²⁴ Aynı eser, s. 119.

dim²⁵. Hiç şüphe yok ki, iki dost elçi arasındaki görüşme bu kısa ve özlü ifade ile belirtilen diplomatik seviyede kalmamıştır. Mustafa Reşit Paşa, Londra'da bulunduğu sırada 1830'dan beri sürüp gelen Mısır buhranının ikinci safhası yeni bir harp şeklinde başlayıp, çok kısa bir zamanda ve süratle gelişerek yeni bir felâketle sonuçlandı. Mehmet Ali Paşa kuvvetleri Nizib'de Osmanlı ordusunu mağlûp etmiş, tekrar Anadolu içerlerini tehdit etmeye başlamıştı. Osmanlı donanması, Amiralî tarafından İskenderiye'ye götürülüp Mehmet Ali Paşa'ya teslim edilmişti. Zafer müjdeleri bekliyen Sultan II. Mahmut, bu felâket haberleri kendisine ulaşmadan önce ölmüş yerine henüz 16 yaşında olan oğlu Sultan Abdülmecit tahta geçmişti. Osmanlı İmparatorluğu, tarihinde örneği olmuyan bir buhran içine gömülmüş bulunuyordu. Bu buhrandan kendi kuvvetiyle kendisini kurtarması hayal bile edilemezdi. Büyük devletlerin yardımını sağlamak, bir kere daha, gerekli ve zaruri görüldü. Dışişleri Bakanı Mustafa Reşit Paşa Londra'dan İstanbul'a gelerek bu işle meşgul olmaya başladı. İngiltere ile henüz yapılmış olan Ticaret andlaşması yardım sağlanması hususunda elverişli bir zemin vazifesini görmekle beraber, gerek Batı devletlerini gerekse, Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerini yaşamakta olduğu zehabına düşen Batı kamu oyunu kazanmak icabediyordu. İşte bu maksatlardır ki, Mustafa Reşit Paşa, II. Mahmud'un ölümünden az önce, hazırlanmış olan Tanzimat-ı Hayriye ıslâhatı esaslarının derhal ilân edilmesi lüzumuna yeni Padişahı inandırdı, bu esaslar da bu yazının başında belirtildiği gibi, bir Hatt-ı Hümâyun şeklinde, Gülhane bahçesinde ilân edildi.

Gülhane Hatt-ı Hümâyununun gerekçesinde şu üç fikir belirtilir: 1- Kur'anın hükümlerine ve şeriat kanunlarına saygı gösterildiği müddetçe, Osmanlı devleti ilerlemiş ve yükselmiştir. 2- 150 yıldan beri bu hükümlerle kanunlara gereği gibi saygı gösterilmediğinden devlet eski kudret ve kuvvetini kaybetmeye başlamıştır. 3- şeriat kanunlarına göre idare edilemeyen memleketlerin devamı mümkün olmadığından.. Osmanlı devletinin ve memleketlerinin iyi bir surette idaresini sağlamak maksadiyle, *bazı yeni kanunların kurulmasına lüzum hasıl olduğu ve bunların esaslarının da hatt-ı Hümâyunda belirtilmiş olduğu işaret edilmiştir.* Bu üçüncü ve son fikirde sözü geçen yeni kanunların esasları nedir ve nereden alınmıştır? Bu sorunun cevabı, bu esaslarla

²⁵ Stanley Lane Poole, adı geçen eser, s. 119.

Batı devletlerinin de hukuk yapılarını, çağdaş hale getirmek için faydalanmış oldukları insan hakları beyannamelerinin prensipleri karşılaştırıldığı vakit, kendiliğinden meydana çıkacaktır. Şöyle ki: İnsan hakları beyannamesinin birinci maddesinde belirtilmiş olan, insanların tabii haklar yönünden eşitliği, Hatt-ı Hümayunda açık bir hüküm ile belirtilmemiş ise de, hattun zihniyetinde mevcuttur. Nitekim, Hatt-ı Hümayunun açıklanması için yayımlanan ek fermanda “.. Vezirden çobana kadar herkesin kanun önünde eşit olduğu ifade edilmiştir”²⁶. Keza, insan hakları beyannamesinin 2 nci maddesinde, insanın tabii hakları olarak belirtilmiş olan hürriyet, mülkiyet ve emniyet Gülhane Hattında: “Can emniyeti, ırz masuniyeti ve mal mahfuziyeti” prensipleri ile karşılanmıştır. Bundan başka, insan hakları beyannamesindeki; bir kimsenin ancak kanunun tâyin ettiği hususlarda suçlandırılacağı (Madde: 7); devlet masrafları için vatandaşların kudretlerine göre, eşit olarak vergi vermeye tâbi olacakları (Madde: 12); mülkiyetin kutsal olduğu (Madde: 16), yolundaki hükümler de Hatt-ı Hümayunun: (Kanun gereğince olmadıkça, hiç kimsenin cezaya çarptırılmıyacağı); (. . her ferdin emlak ve kudretine göre bir vergi tâyin olunarak kimseden ziyade şey alınmıyacağı); verginin sarf şeklinin Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından kontrol ve murakabe edileceği); (Herkesin mal ve mülküne kemal-i serbesti ile malik ve mutasarrıf olarak, kimse tarafından müdahale olunmıyacağı) hükümleriyle karşılanmıştır. İnsan hakları beyannamesinin 6 ncı maddesinde (Kanun umumun iradesinin bir ifadesidir. Bütün vatandaşlar, şahsen veya vekilleri vasıtasıyla kanun yapmaya iştirak ederler) denmiş olmasına karşılık da, Gülhane Hatt-ı Hümayununda: (Meclis-i Ahkâm Adliye gerekli kanunlar için sözleşmeler yapar ve onları hazırlar) hükmü vardır.

Bu karşılaştırma da gösteriyor ki, insan hakları beyannamesinde geçen prensiplerle, Gülhane Hatt-ı Hümayununun hükümleri arasında, şekle ait farklar bir tarafa bırakıldığı takdirde dikkati çeken bir benzerlik vardır.

Bu prensiplerin; Avrupa’da, Fransa Büyük ihtilâlinin meydana gelmesinde büyük tesiri dokunmuş olan, XVIII. yüzyılın içtimâî siyasî ve felsefî görüşlerine mutabık olduğuna şüphe yoktur. Bundan başka, yukarıda yapılmış olan mukayeseden anlaşılacağı üzere, insan

²⁶ Reşat Kaynar, adı geçen eser, s. 181.

hakları beyannamesinde geçen esaslara da, bir iki nokta müstesna, tevafuk etmektedir. Bu noktalar gözönünde tutularak denebilir ki, Gülhane hattı bir nevi anayasa mahiyetindedir. Onun bu mahiyetini kabul edebilmek için XX. yüzyılın anayasalarıyla değil, fakat XIX. yüzyılın anayasaları ile mukayese etmek gerekir. XIX. yüzyıl anayasaları, hükümdarın haklarını ve yetkilerini tahdit eden hükümleri ile karakterize edilirler. Hükümdarın icraatını kontrol ve murakabe etmek hususunda, ortaya koydukları prensipler ve teşkilât ise her hükümetin, bünyesine göre değişmektedir. İngiltere ve Fransa'nın, XIX. yüzyılın ilk yarısındaki anayasaları, Almanya, Avusturya ve İspanya anayasalarından farklıdır.

İlk iki devlette, icra kuvveti üzerindeki murakabe, parlâmanter bir usul ile sağlandığı halde diğer üç devlette hükümdar tarafından tâyin edilmiş üyelerin teşkil ettiği meclisler tarafından sağlanmaktadır. Bu açıklamaya göre, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu bu son üç devletin anayasalarına benzer mahiyettedir.

Gülhane Hatt-ı Hümâyununa anayasa vasfı veren hususları şu suretle belirtmek mümkündür; bu hat: 1 - Hükümdarın ve hükümetin keyfî ve takdiri icraatına son vermektedir; 2 - Halkın tabîî haklarını ve devlete karşı vazifelerini tesbit etmektedir; 3 - Halkın hak ve vazifeler yönünden eşitliğini kabul etmektedir; 4 - Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'yi kanun tasarılarını hazırlamak ve devlet sarfiyatını kontrol ve murakabe ile görevlendirmektedir; 5 - Padişah, devlet erkânı ve bütün memurları, halk huzurunda hatt-ı hümayun esaslarına riayet edeceklerine dair yemin etmişlerdir; 6 - Hatt-ı Hümâyun mahkemelerde tescil edilmiş; devlet dairelerine ve kanun tasarılarını hazırlamakla görevli Meclis-i Ahkâm-ı Adliye'ye gönderilmiş; prensipleri ile tezat teşkil edecek hususları ihtiva eden kanun ve icraat menedilmiştir.

Bu hususlar da gösteriyor ki, Gülhane Hatt-ı Hümâyunu, Osmanlı devletinin teokratik bünyesinde esaslı değişiklik yapmıştır. Bu hattan önce, Padişah kesin olarak şeriate tâbi ve ancak ona karşı sorumlu idi. Şeriat ise Padişahın bir memuru bulunan Şeyhülislâmın tefsiri ile sınırları genişleyip, daralan ve karakter yönünden kutsal sayılan bir anayasa idi. Gülhane Hatt-ı Hümâyunu prensipleri ise, yukarıda belirtildiği üzere, herkesin ıttılana ve Türkçe olarak ilân edilmiş dünyevî prensipler idi. Padişah onlara riayet edeceğine yemin etmekle, iradesini sınırlandıran bir karakter taşıdıklarını kabul ediyordu. Bundan

başka, Gülhane hattı İslâm ve Hıristiyan tebaa arasında hukukî eşitlik de tanıyordu. Kaldı ki, Abdülmecit, Abdülaziz ve hattâ Abdülhamit bile hattı hümayunlarında, Gülhane Hatt-ı Hümayununa temas ettikleri vakit, onu bir ana kanun gibi telâkki ettikleri görülmektedir.

Bir anayasa veya ana kanun olarak adlandırılan Gülhane Hatt-ı Hümayununun, Osmanlı ıslâhat hareketlerinde bir dönüm noktası olduğu, bu konu üzerine yazılmış olan yazılarda itirazsız olarak kabul edilmektedir. İtirazsız kabul edilen diğer bir husus da, klâsikleşmiş bir deyimle, hattı hümayunun halk kuvveti ile yapılmış bir devrim olmayıp, yukarıdan aşağı, yani Padişahın hür iradesinin bir tezahürü olduğu merkezindedir. Öyle sanıyoruz ki, ikinci nokta da bu düşünce tarzı bir bakıma doğrudur: Bir bakıma da doğru değildir. Batı memleketlerinde meydana gelen devrimlere bakılan açıdan bakılınca, Gülhane Hatt-ı Hümayunu hareketi, yukarıdan aşağıdır ve orada görüldüğü cinsten, bir halk kuvvetinin etkisi görülmez. Fakat, Osmanlı İmparatorluğu'nun bünyesi ve Gülhane Hattının ilânından önceki durumu tetkik edilince bu görüşün pek de dayanıklı olmadığı görülmektedir. Şöyle ki: Batının büyük devrimleri veya devrim karakteri taşıyan ıslâhat hareketleri, millî veya hiç olmazsa mütecanis bünyeye sahip memleketlerde meydana gelmiştir. Gülhane Hatt-ı Hümayunu hareketi ise, çeşitli yönlerden, tecanüssüzlükler gösteren bir İmparatorluk bünyesinde yapılmıştır. Bu hareketin önceki 20 senesinde, idare yapısının bozukluğundan Hıristiyan ve hattâ Müslüman tebaa arasında bu idareye karşı tepki uyanmış, bu tepki hürriyet, istiklâl ve İmparatorluktan ayrılma amacıyle isyanlar doğurmuş, neticede, Yunanistan'ın İmparatorluktan ayrılmasıyla ve Mısır'da fiilî bir muhtar idarenin kurulmasına sebep olmuştur. İş bununla da bitmiş olmuyordu. İmparatorluğun her tarafında halkta hoşnutsuzluk vardı ve idarede, dertlerine deva olacak bir değişiklik istenmekte idi. Bütün bu hareketler, İmparatorlukta halk kuvvetinin, Padişahı ıslâhat yapmaya sevketmiş olan belirtiler olarak görülmek icabeder. Şu da var ki, yukarıda da ifade edildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu durumu, Batıda Türkler aleyhine çok şiddetli tenkitlere ve propagandalara yol açmış bulunuyordu. Avrupa medeniyetine yabancı kaldıkları için Türklerin, Avrupa'dan kovulması teklifinde bulunanlar bile vardı. Bütün bu hususlar dikkate alındığı takdirde, Gülhane Hatt-ı Hümayunu hareketinin ne yalnız yukarıdan ne yalnız aşağıdan, fakat aynı zamanda yandan, yani Batıdan da gelen tesirlerin bir neticesi ola-

rak meydana gelmiş olduğu sonucuna varmak, tarih gerçeğine daha uygun düşer kanısındayız.

Şu da kabul edilmelidir ki, Batıdan gelmiş olan bu tepkilerin karakteri henüz kesin olarak da aydınlanmış görünmemektedir. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından, çeyrek asır önce, yayımlanmış olan "Tanzimat" adlı eserde, bu hususta inandırıcı bilgilere rastlanmamaktadır. Bir Amerikalı tarih yazarının geçen yıl yayımlanan çok mükemmel bir eserinde de²⁷ konuya temas edilmekle beraber, gerekli aydınlığın serpilmiş olduğu kanaati hasıl olmamaktadır. Biz bu makalemizde, soyut düşüncelerle değil, fakat tarih olaylarını izliyerek Batı etkisini belirtmeye çalıştık. Bu etkinin, Batı büyük devletlerinin bir müdahalesi veya bir baskısı olup olmadığını araştırmadık. Bu sebeple de "Tanzimat, haricî tazyik eseri değildir"²⁸ veyahut "... Hatt-ı Hümayun... İngiltere hükümetinin bir diktası veya ilhamı değil, fakat Mustafa Reşit Paşa'nın eseridir"²⁹ gibi kesin bir hükme varmadık. Şu da var ki Gülhane Hatt-ı Hümayunu hükümlerinin yürütülmesi mânasına gelen "Tanzimat hareketi veya devri" baştan sonuna kadar yabancı müdahalesi örnekleri ile doludur. Fakat bu, ayrı bir makalenin konusu olabilir.

²⁷ R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire (1856-1876)*, Princeton, 1963.

²⁸ Cemil Bilsel, *Tanzimatın Haricî Siyaseti*, yukarıda adı geçen Tanzimat eserinde, s. 662.

²⁹ R. H. Davison, adı geçen eser, s. 38.

SENED-i İTTİFAK VE GÜLHANE HATT-i HÜMÂYÜNU

HALİL İNALCIK

3 Kasım 1839'da ilân olunan *Gülhane Hattı*'nın devlet anlayışımızda ve devlet idaresinde modernleşmenin hakiki başlangıcı ve temeli olduğuna şüphe yoktur. *Sened-i İttifak*'ın da, Padişah'ın mutlak otoritesini sınırlamak gayesini güden bir vesika olmak haysiyetile modern Türk devletinin gelişme tarihinde "ilk âmme hukuku kaidesi" sayılabileceği ileri sürülmüştür.¹

Sened-i İttifak'ın düzenlenmesine yol açan hâdiseler silsilesi, III. Selim'in *Nizâm-ı Cedîd* hareketi, İstanbul'da *yeniçeri ocağının* aşığı tabaka halk ve ulemânın işbirliği ile yaptıkları ihtilâl, buna karşı taşra âyânını ve hânedanlarını temsil eden Alemdar Mustafa Paşa'nın diktatörlük devri oldukça iyi bilinmektedir. Bu gelişmeleri, siyasî bakımdan İmparatorluk içinde teşkilâtlı gerçek kuvvetlerin, yani Ocak, Ulemâ ve taşrada hâkim âyânın, devletin karar verme yetkilerini fiilen ele geçirme mücadelesi şeklinde yorumlamak mümkündür.² *Sened-i İttifak*'ın gerçek niteliğini tesbit için bu noktadan hareket edeceğiz. Sonra diplomat bürokratların ilân ettikleri *Gülhane Hattı*'nı ele alacak ve bu iki hareketin, temsil ettikleri siyasî anlayış, gelenek ve menfaatler bakımından birbirine ne kadar zıt, fakat tarihi gelişme bakımından birbirine ne derecede sıkı bir şekilde bağlı olduklarını göstermeğe çalışacağız. Siyasî tarih bakımından *Sened-i İttifak* büyük âyânın devlet iktidarını kontrol altına alma teşebbüsünü ifade eder, *Gülhane Hattı* ise ona karşı Pâdişah'ın mutlak otoritesini savunarak merkezî devlet idaresinin, başka deyimle bürokrasinin işlere mutlak bir şekilde el koymasını ifade eder. Bir başka açıdan bakılırsa, birincisi gelenekçi, diğeri moderndir. Biri, o zaman eyaletlerde hâkim kuvvetlerin menfaatlerinin ve hayat görüşünün ifadesi ise, diğeri merkezî

¹ S. S. Onar, *Idare Hukuku*, İst. 1945, s. 141.

² Bak. H. İncelik, "The Nature of Traditional Society: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey*, ed. E. Ward and D. A. Rustow, Princeton 1964, 42-63.

devleti ve onun o zamanki iç ve dış şartlar karşısında menfaatlerini en iyi temsil ettiğine hükmedilen Batıcı idarecilerin idealini ifade eder. Tarihi oluş içerisinde bu iki hareket birbirine sıkı bir şekilde bağlıdır. *Sened-i İttifak* ve *Gülhane Hattı* siyasi bir mücadelenin birbirini koğalayan iki safhasından başka bir şey değildir. Bu itibarla, ölü bir vesika olarak kalmış olmakla beraber, *Sened-i İttifak*'ın da büyük bir tarihi mânası vardır.

* * *

A. *Sened-i İttifak* ve tahlili.

Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşı 1806'dan beri yeni bir harbe girmiş bulunuyordu. Bu sebepten Alemdar, ihtilâlden sonra imparatorluk içinde birliği kurmak, merkezin otoritesini iade etmek ve yeni bir ordu yaratmak zarureti anlıyordu.³ Bu maksatla, imparatorluğun bütün valilerini ve ileri gelen âyanlarını pâyitahtta bir toplantıya, *meşveret-i âmmeye* çağırıldı. Tepedelenli Ali Paşa ve Alemdarı kıskanan Bulgaristan âyanı gelmediler.⁴ Fakat Alemdar'ın otoritesi karşısında çoğu bu dâveti kabul ettiler. Gelenler arasında Cebbâr-zâde, Karaosman-oğlu gibi büyük "hânedanlar" vardı. Bunlar, İstanbul'a, yanlarında büyük kuvvetlerle geldiler. Bu meşveretten *Sened-i İttifak* denilen meşhur vesika doğdu (Evâsıt-ı Şâban 1223/1808 Ekim başları)⁵.

Bu vesikanın başlangıç kısmında merkezde devlet büyükleri, taşrada "memâlik hânedanları" arasında ayrılık ve mücadele yüzünden devletin yıkılma derecesine geldiği itiraf olunuyor ve bu senetle devletin kalkınması için gereken birlik şartlarının tesbit olunduğu belirtiliyordu.

I. *Sened-i İttifak*'ın esas noktaları.

Bu vesikayı şöyle özetleyebiliriz : 1. Pâdişah'ın otoritesi, devletin dayandığı temeldir. Vüzerâ, ulemâ, ricâl, hânedanlar veya askerî

³ Kadı Paşa'ya dâvet mektubu, *Cevdet, Târîh*, İstanbul 1309, IX, 275-77. Çağdaş bir Fransız, Juchereau de Saint-Deny (*Révolutions de Constantinople*, II, Paris 1819, 189) bu vesikayı meydana getiren topluluğun, Alemdar Mustafa Paşa tarafından imparatorluğu ıslâh etmek üzere ilk tedbir olarak Avrupâi bir ordu vücuda getirmek için çağırıldığına işaret eder.

⁴ *Cevdet*, IX, 2-5.

⁵ *Sûret-i Sened-i İttifak*, *Cevdet*, IX, 278-282, eyi bir özeti B. Lewis, *Düstür*, EI⁸, II, 640-41.

ocaklar tarafından ona karşı bir hareket vaki olursa, diğerleri elbirliğine (bi'l-ittifak) onu tenkil edeceklerdir. Pâdişah'ın emirlerinin korunmasına şahısları, evlât ve hânedanları adına hepsi teahhüd ve tekeffülde bulunurlar. 2. Kendimizin ve hânedanlarımızın yaşaması, devletin yaşamasına bağlı olduğundan toplanacak asker "*devlet askeri olarak tahrir*" edilecektir. Ocaklar buna karşı korrarsa, hepimiz ittifakla onların "te'dip ve def' ve ref'ine" çalışacağız. 3. Devlet hazinesinin ve gelirinin toplanması ve korunması ve Pâdişah'ın emirlerinin yerine getirilmesi gerekir, buna karşı gelenleri ittifakla te'dip hususunda teahhüd ve tekeffülde bulunuruz. 4. Şimdiye kadar her türlü Pâdişah emir ve yasaklarının Sadrâzam'dan çıkması kanun olduğu gibi, bundan sonra da öyle olacak, ve "herkes büyüğünü bilip" vazifesinden dışarı işe karışmayacaktır. Her iş Sadrâzam'a arz edilip izni alındıktan sonra ona göre hareket olunacaktır. Bu esasa karşı gelenlerden hepimiz dâvacı olacağız. Aynı suretle *sadâret makamı da kanun dışı irtikâp ve irtişâda bulunursa veya devlete zararlı kötü işlere kalkışırsa*, ya da mutlak otoritesini kötüye kullanarak şahsî gayelerle hareket ederse, bunun önlenmesine de hep beraber çalışacağımızı teahhüd ederiz. 5. Pâdişah'ın ve devlet otoritesinin korunmasına hepimiz kefil olduğumuz gibi, gerek "*memâlik hânedanlarının*" devlete, gerek merkezdeki devlet büyüklerinin birbirine karşı *emniyet duyması en büyük şarttır*. Bunun sağlanması da hepimizin ittihad ve ittifakile birbirlerine kefil olmasına bağlıdır. Bu sebeple bu ittifaka girmiş olan hânedan ve âyan, vükelâ ve ricâl birbirlerinin zâtına ve hânedanına kefil olmalıdır. Şöyle ki, hânedanlardan birisine karşı bu birlik şartlarına aykırı bir hareketi olmadan devlet veya taşralardaki vüzera tarafından "*bir taarruz ve ihânet ve sui kasd vukua gelür ise*" hepimiz ittifakla bunun bertaraf edilmesine çalışacağız. Hânedan mümessillerinin veya kendileri öldükten sonra hânedanlarının korunmasına vükelâ teahhüdde buldukları gibi, hânedanlar da "*zîr-i idarelerinde olan âyânlara ve vücûha zâmin olalar*". Şahsî hırsları ile bunlara karşı hareket etmeyeler, eğer bir âyanın bir suçu varsa soruşturmadan ve Sadrâzamın müsaadesini aldıktan sonra ona karşı *o hânedan hareket etsin* ve yerine başka bir âyan getirsin. Kimse kendisine havale edilen yerden bir karış öteye tecavüz etmesin. Ederse hepimiz dâvacı olup mâni olacağız. Bütün hânedan ve âyanlar, yekvücûd olup kargaşalık ve ayrılık çıkarıcıları ittifakla bertaraf edeler. Reâyâyâ zulûm yapanları ve Şerî'at emirlerinin yerine getirilmesine karşı koyanları birlikte te'dip edeler. Keza vükelâyâ ulemâyâ

ve büyük küçük devlet adamlarına dahi haksız muamele yapılmasına hânedanlar ve vücûh (âyân) kefil ve müteahhid olurlar. Birisinin suçu olursa, tahkikattan sonra sadâret makamı suçuna göre cezasını vere. 6. Devlet merkezinde askerî ocaklar veya başkaları tarafından her hangi bir kargaşalık çıkarılırsa, bütün hânedanlar *izne hacet olmaksızın* merkeze yürüyüp o ocağın kaldırılmasına ve bunlar alelâde şahıslardan ise, soruşturma sonunda idâmına bütün hânedan ve vücûh müteahhid ve kefilidirler. 7. Reâyânın korunması esas olduğuna göre, hânedanların ve büyüklerin kendi idareleri altında olan kazaların âsâyişine ve vergilerin mütedil olmasına dikkat etmeleri gerekir. Bunun için *vükelâ ile hânedanlar arasında görüşme sonunda haksız vergilerin kaldırılması için verilecek kararların* korunmasına dikkat edilecektir. Hânedanlar, birbirlerinin durumuna nezâret ederek zulüm yapanları, garaz gütmeksizin, devlete ihbâr edip ittifakla zulmün önlenmesine çalışacaklardır.

Bu yedi şarta görüşmeler sonunda karar verilip aksine hareket edilmemek üzere yemin edilmiş ve yeminlerin hıfzı için bu senet yazılmıştır.

Bu vesikanın altındaki zeyilde de özetle şöyle denmektedir: Bu şartların, yapılacak işlerde esas (*düstûru'l-'amel*) tutulması gerektiğinden zamanla değişmesini önlemek üzere bundan sonra *Sadrâzam ve Şeyhülislâm olacaklar bu makama geçtikleri zaman bu Senedi imzalıyacaklar* ve harfi harfine uygulanmasına çalışacaklardır. Bu senedin bir sureti Beylikçi kaleminde, bir sureti Pâdişah'ın yanında bulunacak ve gereken kimselere oradan kopyeleri verilecektir. Pâdişah, kendisi bu şartların uygulanmasına *nezâret* edecektir.

Bu senedi imza edenler arasında bir taraftan en yüksek derecedeki ulemâ (Şeyhülislâm, Nakîbüleşrâf ve Kadıaskerler), devlet ricâli (Sadrâzam, Defterdar, Reisülküttap, Sadâret kethüdâsı ve başkaları) generaller (Yeniçeri ağası, Sipahiler ağası) öbür taraftan o zaman pâyitahtta hazır bulunan belli başlı hânedanlar (Cebbârzâde, Karasmanoğlu, Sirozlu İsmail bey ve Çirmen mutasarrıfı) vardı.

II. Sened-i İttifak'ın tahlili.

Bu vesika, şekil bakımından şer'i bir vesikadır. Şer'i bir yemin vesikası, *mîsâk* şeklinde kaleme alınmıştır. Burada taraflar birbirlerine karşı teahhüdlerini yeminle tekit etmişlerdir. Mutlak haklarına riâyeten Pâdişah'ın şahsı bu yemin dışında tutulmakla beraber

devlet veya sadaret makamının hânedanlara karşı teahhüdlere, neticede, yine Pâdişah'ın teahhüdlere şeklinde anlaşılmalıdır. Pâdişah'ın bu vesika üzerine tuğrasını koymasını onu da bağlayan bir hareket sayılmıştır. *Misâk*, süresiz bir zaman için aktedilmiştir. Her gelen sadrâzamın buna yeminle bağlı olması, onu eskisi gibi sadece Pâdişah'ın mutlak vekili olmaktan çıkarıyordu. O zaman bu şartlar, bizzat Saray çevresinde saltanat istiklâline aykırı, yani Pâdişah'ın mutlak otoritesini sınırlayıcı mahiyette görülmüştü. Fakat fiilen bir diktatör olan Alemdarın idaresine karşı gelmeğe kimse cesaret edemedi. Sarayca şimdilik tasdik edilmesi, sonra kaldırılması kararına varıldı.⁶ Nihayet vergilerin, Pâdişah'ın vükelâsile hânedanlar arasında müzakere yolu ile kararlaştırılacağı maddesi, Pâdişah'ın otoritesini sınırlayıcı mahiyeti bakımından bilhassa kayda edeğer.

Sened-i İttifak, bir harb ve ihtilâl ortamı içinde iktidarı ele alan âyanlar tarafından Pâdişah'ın mutlak otoritesi karşısında açıkca kendilerinin durumlarını garanti altına almak gayesi ile kabul ettirilmiş bir vesikadır. Vesikaya bu ruh hâkimdir. Nitekim, daha senet imzalanmadan önce Alemdar Mustafa Paşa, Anadolu ve Rumeli'de hânedanların devlete karşı güvensizlikleri sebebiyle İmparatorluk kuvvetleri arasında birlik sağlanamayacağını açıkca ifade etmiş,⁷ *birlik ve ittifakın gerçekleşmesini hânedanlara hukukî garanti verilmesine bağlamıştı*. Bunlar *meşveret-i âmme* için İstanbul'a geldikleri zaman da, Çırpıcıçayırı, Kâğıthane, Davut Paşa gibi yerlerde karargâh kurmuşlar ve askerlerinden ayrılıp şehre girmekten çekinmişlerdir. *Sened-i İttifak*'ın ilk dört maddesinde Pâdişah'ın mutlak otoritesi tasdik olunuyor, emirlerine herkes tarafından itaat gerektiği, asker ve vergi toplama yetkilerinin yalnız kendisine ait olduğu belirtiliyor, fakat hemen altındaki maddede "şart-i a'zam" olarak hânedan ve âyanın teessüs etmiş hakları ve durumlarının devletin keyfî hareketlerine karşı "emniyet" altına alınması isteniyordu. Aynı zamanda onların kendilerine tâbi küçük âyan üzerinde hâkimiyetleri tasdik olunuyor, her birinin idare sahasının tecavüzden masûn bulunması ve bu hakların babadan oğula irsî olarak intikali garanti altına alınıyordu. Bu son şartlar, açıkca hânedânların fiilen kurulmuş feodal durumlarına daimî hukukî bir mahiyet kazandırmak gayesini gütmekte idi. İşte *Sened-i İttifak*,

⁶ Cevdet, IX, 6-8.

⁷ Meşveret'ten önce Kadı Paşa'ya gönderilen mektup, Cevdet, IX, s. 276.

bu mahiyeti ile modern devlet anlayışına aykırı bir cereyanı temsil eder. Diğer taraftan bu vesikaya tarihimizde istibdad ve mutlakiyeti sınırlama gayesini güden hareketler içinde bir yer vermek mümkündür. Âyan halkın temsilcisi ve koruyucusu rolünü üzerine aldığından, bu vesika bir bakıma merkezî idarenin ve onu temsil eden valilerin keyfî hareketlerine karşı genel bir direnme teşebbüsü şeklinde de yorumlanabilir. Bir çok bölgelerde valilerin keyfi vergi toplama teşebbüslerine karşı âyânın karşı koyduğunu ve halkın bunda kendilerini desteklediğini hatırlamalıyız.⁸ Ziya Gökalp⁹ Türkiye’de derebeylik devrinin, milletin hiç olmazsa bir kısmında Pâdişah’a karşı reâyâ ve kulluk hisleri yerine hürriyet ve asalet duygularını uyandırdığını ve bu zâdeler devrinin halk hâkimiyeti devrini hazırladığını iddia eder. Mubalâğalı görünmekle beraber, bu fikrin bir hakikat payı sakladığına şüphe yoktur. Gerçekten, II. Mahmud devrinde belli başlı âyanlar ortadan kaldırıldığı zaman II. Mahmud’un mutlak ve merkezî otoritesine karşı koyabilecek hiç bir kuvvet kalmamış ve tam bir istibdad devri gelmiştir.¹⁰ Fakat unutulmamalıdır ki, *Sened-i İttifak* tamamen o zamanki memleket şartlarının bir mahsûlü olup ileri bir devlet düzeni

⁸ Bak. Münir Aktepe, *Tuzcu oğulları İsyanı*, Tarih Dergisi, III, 5-6 (1951-52), s. 21-52; Ç.Uluçay, *18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan’da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955. A. Slade (*Records of Travels in Turkey...*London 1833, I, 219-20) şu kaydı yapar: “They (âyân) were the protectors of rayas as well as Mussulmans, and, for their own sakes, resisted exorbitant imposts... Their crime.. was being possessed of authority not emanating from the Sultan..”, G. Perrot ise (*Souvenirs d’un Voyage*, Paris 1867, s. 388-78), Çapan oğulları hakkında şunları yazar: “Toute cette contrée (Yozgad, Amasya, Tokat bölgesi) était mieux gouvernée, plus heurueuse et plus riche, sous la domination des Tchapan-oghlu, qu’elle ne l’est aujourd’hui (yâni 1867 de) sous la main des délégués du pouvoir central. Déjà d’autres voyageurs ont fait le même remarque pour d’autres contrées de l’empire. Ces souverain locaux, toujours menacés par des voisins jaloux et par la haine du Sultan et de ses vizirs, devaient bien vite sentir qu’ils avaient tout avantage à s’attacher les populations et à ménager la province”.

⁹ Yeni Mecmua’dan naklen Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umdr-i Belediye*, I, İstanbul 1922, s. 1662-63.

¹⁰ Perrot, *Ibid.*, 389 ve bilhassa 410-12. Genç Osmanlılar, Sultan’ın hiç bir kuvvetin frenliyemediği bu istibdadını görmüşler, onun için bir taraftan Avrupa’nın hürriyet idealini benimserken diğer taraftan geleneklere ve onları temsil eden sınıflara dayanmak istemişlerdir. Kuleli Vak’ası (bak. U. İğdemir, *Kuleli Vak’ası Hakkında bir Araştırma*, Ankara 1937) bu bakımdan yorumlanabilir. Kezâ bak. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton 1962, 283-384. Fakat *Sened-i İttifak* üzerinde onun yorum tarzı (s. 148) bizimkinin temamiyle tersinedir.

yaratma gayesi gütmüyordu. 1839'dan sonra Gülhane Hattı'ndan ilham alarak istibdadı sınırlama maksadını güden hareketler ile bu hareket arasında tam bir mahiyet farkı vardır.

Sened-i İttifak, Osmanlı İmparatorluğu'nun içtimaî-siyasî yapısını değiştirecek bir hareketin temeli olabilirdi. 19. asırda nasıl Balkanlar'da Pâdişaha tâbi hıristiyan prenslikleri meydana çıkmış ise, Anadolu'da da 14. asırda olduğu gibi bir takım yerli beylikler kurulabilirdi. Fakat bu durum, Anadolu'da Türk birliğinin zararına bir gelişim olacağından merkezîyetçi ve mutlakîyetçi saltanatın bunu önleyen çabalarını bugün de olumlu bir hareket olarak görmekteyiz. Bununla beraber şu da bir hakikattir ki, ağaların ve âyânın taşra hayatında ve siyasî tarihimizde ehemmiyetli rolleri II. Mahmud'dan sonra da başka şekiller altında devam etmiş ve bu temel içtimaî yapı, menfaatleri ve hayat görüşü ile, ad değişikliklerine rağmen, yakın zamana kadar Türk siyasî hayatının alt-yapısını teşkil edegelmiş, ön plânda görünmemekle beraber siyasî hayatta kitlelere dayanan ağırlığını daima hissettirmiştir.

Sened-i İttifak, Alemdar'ın ve devlet merkezinde âyân hâkimiyetinin ortadan kaldırılması ile (1808) hükümsüz bir vesika haline düşmüş ve unutulmuştur. *Sened-i İttifak*'a konan şartların uygulanması, neticede âyânın *bi'l-ittifak* harekete geçmelerine bağlı idi. Âyân, bu birliği koruyamadı ve merkezî hükûmet onların ileri gelenlerini zamanla birer birer ortadan kaldırdı.

* * *

Rusya'ya karşı 1806'da başlayan harb devam ediyordu. Devlet için âyânın getirdiği askerî birliklere şiddetle ihtiyaç vardı. II. Mahmud ancak 1812'de harb son bulduktan ve bilhassa 1815'den sonra âyâna karşı şiddetle harekete geçti.¹¹ Merkezdeki başlıca kuvvetler Saray, Ulemâ, merkezî hükûmetin daima mümessili olmuş bulunan Babıâli bürokrasisi, âyânların ortadan kaldırılmasına, pâyitahtın taşraya hâkim olmasına, merkezîyetçiliğin geri getirilmesine canla başla çalışacaklardır. Pâhişah'ın emrindeki kuvvetlerin modern silâhlarla donatılmış olması da bu işi başarıya ulaştıran âmillerin başındadır.¹²

¹¹ İlk ihtar Tepedelenli Ali Paşa'ya yapıldı (bk. Cevdet, X, 252-54).

¹² Derebeylerin gelişmiş ateşli silâhlar karşısında âciz kaldıklarına bir misâl olarak Rum-Kal'e'ye sığınmış olan bir derebeyinin tenkili için bak. Cevdet, X, 146-47.

Merkezî hükümet, âyanları Pâdişah'ın emirlerine itaatsızlık, reâyâyı soyma ve baskı yapma şeklinde suçlandırarak azil, mukâta'a çiftliklerini musadere veya İstanbul'a çağırıp ikamete memur etmek ve mukavemet gösterdikleri takdirde güvenilir valilerin ve paşaların (bu hizmette bilhassa Baba Paşa, Hüsrev Paşa ve Hurşîd Paşa kendilerini gösterdiler) idaresindeki askerî kuvvetlerle te'dip ve idam etmek suretiyle bu işi başardı.¹³ Bu siyasette Mahmud'un akıl hocası olan Hâlet Efendi, bu devirde büyük bir otorite kazandı; Saray istibdadının bir senbolü haline geldi. Hâlet'in bir tek sözü, herhangi bir âyanın veya paşanın hayat ve istikbalini tâyine yeterdi. Selim devrinde olduğu gibi, Saray'ın bu istibdadına karşı Babîâli bürokrasisi de huzursuzluk içinde idi. II. Mahmud nihayet âyanların en kudretlisi olup oğulları ile birlikte Arnavutluk'a ve Epir'e hâkim bulunan Tepedelenli Ali Paşa'ya karşı, uzun tereddütlerden sonra, harekete geçmeğe karar verdi. Fakat bu karar, ardı ardına bir sıra büyük buhranlara yol açtı ve devleti uçurumun kenarına sürükledi. Kayde değer ki, Tepedelenli Yan-ya kalesinde İngiltere'den getirttiği en modern top ve mühimmatla uzun zaman mukavemet etmiştir.¹⁴ Tepedelenli isyanı, Yunan isyanını, o da Mısır'da Mehmet Ali Paşa isyanını hazırladı. II. Mahmud, çetin bir mücadeleden sonra Tepedelenli'yi tepelemekle beraber menşei ve yükselişi itibariyle âyan paşalar arasına sokabileceğimiz Mehmed Ali karşısında tam bir başarısızlığa uğradı ve kahr içinde hayata gözlerini yumdu (19 Rebî'ülevvel 1255/2 Haziran 1839). Mehmed Ali, Avrupa tekniğini benimsemekte Tepedelenli'den çok ileri gitmiş, metbûu Pâdişahı geçmişti. Selim devri geleneğine uygun islâhatın mümessili bir asker olan Hüsrev Paşa'nın temsil ettiği siyaset, Nizib'de tam bir iflâsla neticelenmiş bulunuyordu. İşaret etmek lâzımdır ki, Mehmed Ali, savaştan önce Anadolu'da "gâvur Pâdişah" ve onun ezici hükümetine karşı şeyhleri ve âyanı kışkırtan propagandalarının semeresini Nizib'de aldı. Bu ümitsiz durum karşısındadır ki, imparatorluğu kurtarmak için, devletin başka istikamette radikal islâhata girişmek zorunda bulunduğu hakikati herkes tarafından kabul edildi. O zaman Hüsrev¹⁵ bile geri çekilmek zorunda kaldı. Devleti kurtarmak için bir

¹³ Bu devirde âyanın te'dibi için bak. Cevdet, X. 117-18, 147-48, 181, 194, 197, 209-19, 233; XI, 23, 48. Kezâ yukarıda not 8.

¹⁴ Cevdet, XI, 49.

¹⁵ Seyyidü'l-vüzerâ Hüsrev, Hâlet Efendi gibi Mahmud'un tam itimadını hâiz olarak Yeniçerilerin kaldırılmasından sonra imparatorluğu on üç yıl demir

zamandan beri, ölen Pâdişah'a sunduğu lâyhalarında¹⁶ bütün idarede ve kanunlarda radikal bir değişiklik zaruretini anlatmağa çalışan Mustafa Reşit Paşa'nın temsil ettiği siyaset şekli şimdi yegâne çıkar yol olarak kabul edildi. Onun hazırladığı ve Gülhane'de büyük merasimle okuduğu Hatt ile yeni bir devir açılıyordu.

B. Gülhane Hattı ve tahlili .

Böyle bir hattın ilânı ilk bakışta Osmanlı geleneğine tamamen uygundu. Üç asırdan beri tahta çıkan her Sultan, tebaasına âdil bir idare vaad eden ve *adâletnâme* adı verilen benzeri hatt-i hümâyûnlar ilân etmişti. Fakat bu hatt-ı hümâyûnu Sultan adına kaleme alan genç Hariciye Nazırı öyle yeni esaslar getirmekte idi ki, bunlar devlet idaresinde kökten değişiklikler yapacak mahiyette idi. Bu tarihî vesika-nın tahliline girmeden bu günkü Türkçemizle sadeleştirerek metnini özetleyelim.

1. Hattı'nın içindekiler .

Osmanlı Devleti doğuşundan beri Şerî'ata son derece bağlı olduğundan saltanat kuvvetli ve halk refah içinde idi. Fakat 150 yıldan beri birbiri ardından gelen gâileler ve çeşitli sebepler yüzünden Şerî'ata ve kanunlara uyulmadığından eski kuvvet ve zenginlik güçsüzlük ve fakirliğe dönmüştür. Şer'î kanunlar altında idare olunmayan memleketlerin ayakta kalamıyacağı açık bir gerçek olduğundan tahta çıktığımız günden beri bütün düşüncemiz sırf memleketi kalkındırmak ve halkı refaha kavuşturmak noktasında toplanmıştır. Halbuki devletimizin coğrafî mevkii, verimli toprağı ve halkın kabiliyeti göz

bir pençe ile tutmakta idi. Otuz yıl Mehmet Ali'nin en büyük rakibi olarak onunla mücadele etmişti. Hüsrev'in devlet içindeki kudretli mevkii için bak. *Hüsrev Paşa*, İslâm Ansiklopedisi, 46. cüz, 609-16

¹⁶ Bak. Cavit Baysun, "*Mustafa Reşit Paşa*", *Tanzimat*, I, İst. 1940, 728-32, R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1954, s. 115-120. 1838'de Reşit Paşa'nın tesirle başlıca vergi islahatını öngören *Tanzimat-i Hayriyye* Gülhane Hattına esas olmuştur. 16 Cemâziyelevvel 1254/7 Ağustos 1838 tarihli *Takvîm-i Vekâyi'*de yayınlanan "Tahrîr-i emlak ve nüfûsile ta'yin-i vergi"ye ait nizamnâme, verginin servet esasına göre alınması ve vergide eşitlik, angaryanın kaldırılması, ölenlerin mallarına hükümetce el konmaması gibi mühim esasları ihtiva ediyordu ve ilkin Hüdavendigâr ve Gelibolu sancaklarında uygulanması düşünülüyordu. Fakat vergi tahsili içinvaktin gecikmiş olması düşüncesile bu islahat tecrübesinin ertesi seneye bırakıldığı ilân olundu.

önüne alınır, gereken işlere girildiği takdirde beş on yıl içinde Allah'ın yardımile dilediğimiz şeylerin gerçekleşeceği meydandadır. Bu sebeple Tanrı'nın yardımına ve Peygamber'in ruhâniyetine güvenerek bundan böyle:

1. Devletin ve memleketin idaresi için bazı yeni kanunlar konulması lüzumlu görülmüştür. Bu kanunların esasları ise, can emniyeti, ırz ve namusun ve mülkiyetin korunması, verginin tâyini ve gereken askerın toplanması ve hizmet süresi noktalarında toplanır. Şöyle ki: a) Dünyada candan ve ırz ve namustan daha aziz bir şey yoktur. Bir insan onları tehlikede gördükçe kendi yaradılışında hiyanete meyil olmasa bile can ve namusunu korumak için muhakkak bir harekete kalkışır. Bunun ise devlet ve memlekete ne kadar zararlı olacağı meydandadır. Buna karşılık şu da bir gerçektir ki, insan canından ve namusundan emin olursa doğruluktan ayrılmaz. İşi ile gücü ile uğraşarak yalnız devlet ve milletine faydeli olur. b) Mal emniyetine gelince, bu olmazsa kimse devletine ve milletine ısınmaz¹⁷; ve memleketin kalkınmasına ilgi göstermeyip daimî bir kaygu içinde yaşar. Halbuki şu da bir gerçektir ki, malından emin olan kimse kendi işle oğraşır, geçim çevresini genişletmeğe çabalar ve kendinde hergün devlet ve millet gayreti ve vatan sevgisi artar. c) Vergilerin belirli olması noktasına gelince, bir devlet ülkesini korumak için elbette askere muhtaçtır ve bunun için gereken masrafı yapmak zorundadır. Bu masraf ise tebaanın vergisiyle meydana geleceğinden bunun daha iyi bir hale getirilmesi yollarını aramak önemlidir. Eskiden bir gelir kaynağı sayılmış olan tek el belâsından yakında kurtulduk. Fakat şimdiye kadar asla bir faidesi görülmeyen yıkıcı iltizam usûlü bugün de yürürlüktedir. Bu usûl bir memleketin siyasî ve malî işlerini bir adamın keyfine ve hattâ baskısı altına teslim etmek demektir. Eğer bir de o adamın iyi bir karakteri yoksa yalnız kendi çıkarına bakıp her işi zulümden ibaret olacaktır. İşte bu sebeple bundan sonra herkesin emlakine ve kudretine uygun bir vergi tâyin olunarak kimseden fazla bir şey alınmayacak ve devletin kara ve deniz askerî masrafları ile diğer giderlerini gerekli kanunlarla sınırlandırıp belli ederek masraflar ona göre yapılacaktır. d) Asker meselesi dahi söylediğimiz gibi önemli

¹⁷ Daha 1789'de Eton (*A Survey of the Turkish Empire*, London 1789) diyordu ki: "The insecurity of property in Turkey is one very powerful cause of the ignorance and vices of its inhabitants."

meselelerdendir. Memleketi korumak için asker vermek ahalinin boyunun borcudur. Fakat şimdiye kadar bölgelerin nüfus miktarı göz önünde tutulmuyarak kiminden fazla kiminden noksan asker istenmekte idi. Bu da hem nizamsızlığa hem de tarım ve ticaretin zarar görmesine sebep olmaktaydı. Diğer taraftan askerliğe gelenlerin ömürlerinin sonuna kadar bu hizmette bırakılmaları kendilerinin ümitsizliğe düşmeleri sonucunu vermekte, soy sop sahibi olmalarını önlemekte idi. Bundan dolayı şimdiden sonra her bölgeden gerektiği zaman istenecek askerin daha iyi bir usûle göre alınması ve dört beş sene müddetle sıra ile hizmet etmelerini sağlayacak bir usûl bulunması gerekmektedir.

2. Özetle, bu nizâmî kanunlar meydana getirilmedikçe kuvvetlenme, kalkınma ve huzur mümkün olmayıp hepsinin esası da yukarıda açıklanan noktalardan ibarettir. Bundan sonra suçluların dâvaları şer'î kanunlara göre herkesin önünde incelenip hüküm verilmedikçe hiç kimse hakkında gizli açık idam ve zehirleme gibi işlemler yapılmıyacak, hiç kimse başkasının ırz ve namusuna el uzatamıyacak ve herkes mal ve mülküne tam bir serbestlik ile mâlik ve mutasarrıf olacak ve kimse kimsenin işine karışamıyacaktır. Farazâ biri bir suç işlemiş olsun, onun mirascıları onun suçu ile suçlandırılmayacağından suçlunun malının devlet tarafından müsaderesile mirascılar haklarından mahrum bırakılmıyacaktır.

3. Tebaamızdan olan Müslümanların ve diğer milletlerin (dinî cemaatler) bu müsaadelerden istisnasız faydalanmaları için can, ırz ve namus ve mülkiyet maddelerinde, Şer'î at hükmü gereğince, bütün memleket halkına tarafımızdan tam garanti verilmiştir.

4. Başka hususlara dahi oybirliğiyle karar verilmesi gerektiğinden Meclis-i Ahkâm-i Adliyye üyeleri lüzumu kadar çoğaltılacak ve vükelâ, devlet ricâli belirli günlerde orada toplanacak ve herkes düşüncelerini hiç çekinmeden serbestce söyleyerek can ve mal emniyeti ve vergilerin tâyini hususlarına dair gereken kanunları karar altına alacaklar, diğer taraftan askerî tanzimât (tanzimât-i askeriyye) da Bâb-i Seraskerî Dâr-i Şûrâ'sında söyleşilip gereken kanunlar kararlaştırılacaktır. Her kanun karara bağlandıkça hatt-i hümayûnumuzla tasdik edilmek için tarafımıza arz olunacaktır.

5. Şer'î'ata uygun olan bu kanunlar, ancak din ve devlet, mülk ve milleti kalkındırmak için konulacağından tarafımızdan buna aykırı hareket vuku bulmıyacağına ahd ve misâk olunup *Hırka-i Şerife* odasında bütün ulemâ ve vükelâ huzurunda Tanrı adı ile ayrıca yemin

edilecektir. Ulemâ ve vükelâdan dahi yemin alınacaktır. Bu sebeple ulemâdan vüzerâdan kim olursa olsun, bundan sonra bu şer'î kanunlara aykırı hareket edenlerin, meydana çıkan kabahatlerine göre rütbe, hatır ve gönüle bakılmaksızın lâıyk oldukları cezaya çarptırılmaları için özel bir ceza kanunnâmesi düzenlenecektir. Bütün memurların şimdiki halde yeter maaşları vardır. Olmayanların da durumu ayarlanacaktır. Onun için şer'en pek kötü sayılan ve memleketin yıkımına en büyük sebep olan rüşvetin bundan sonra olmasının da bir kanun ile sağlam bir şekilde teminine bakılacaktır.

6. Açıklanan bu hususlar, eski idare usûlünü tamamen değiştirip yenileştirme demek olacağından bu irâde-i şâhânemiz İstanbul halkına ve bütün imparatorluk ahalisine ilân edilip duyurulacağı gibi, dost devletlerin bu usûlün inşallah ebediyete kadar bekasına şahit olmak üzere İstanbul'da oturan sefirlerine de resmen bildirilecektir.

Yüce Tanrı hepimizi muvaffak buyursun, konulacak kanunlara aykırı hareket edenler yüce Tanrı'nın lânetine uğrasınlar ve ebediyen felâh bulmasınlar, âmin. 1255 yılının Şâban ayının 26. Pazar günü (3 Kasım 1839)

II. Hattı hazırlayan grup.

İslâhat bir *hatt-i hümayûn*, yâni Patîşah'ın doğrudan doğruya çıkardığı bir ferman şeklinde ilân edilmiştir. 1256 yılı başında (1840 Mart 5) Pâdişah, Meclis-i Vâlâ'da okuttuğu nutukta bu hattın "ihsân-i hümayûnumuz olan hukûk ve imtiyâzât" şeklinde bahsetmiştir.¹⁸ Prof. Y. Abadan¹⁹, Gülhane Hattı'nı mahiyeti bakımından Avrupa devletler hukukunda *charte/charter/carta* adıyla adlandırılan vesikalar gurubu içine sokmaktadır. Bir bakıma, Gülhane Hattı'nı Pâdişah adına yazan ve ilân eden Reşit Paşa, Osmanlı devletinde bürokrasinin (*kalemîyye*) görüşlerine ve dileklerine tercüman olmakta idi. Reşit, kendisi Babiâli kâtip sınıfından, *kalimîyyeden* gelmekte idi. Küttâp sınıfından yetişen büyük selefleri Sadrâzam Râmî, Râgıp ve Halil Hâmîd Paşalar gibi islâhatta siyasî ve idarî tedbirlere öncelik vermekte, devletin kurtuluşunu bilhassa kuvvetli ve merkezî bir idarede görmekte, onlar gibi devletin menfaatini ve "hikmet-i hükû-

¹⁸ Lûtfi, *Târîh*, VI, 93.

¹⁹ "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat*, I, s. 31-58.

meti” her şeyin başına almakta idi. Ancak onun düşündüğü pratik tedbirler farklı idi. O, Avrupa’da uzun elçilik yılları esnasında Batı devlet anlayışını ve idaresini tanımış ve İmparatorluğun milletler-arası durumunu yakından öğrenmiş garpcı bir bürokrat grupunu temsil etmekte idi (Bu gurupun seçkin bir mümessili de Viyana’da Büyükelçi bulunan Sadık Rifat Paşa idi, ve Gülhane Hattı’na hâkim fikirler ile onun fikirleri arasındaki yakınlık dikkati çeker)²⁰.

O, otoriteyi tam bir emniyet içinde islâhatçı bürokratlar elinde tutmak amacıyla idi. *Hatt-ı Hümayûn*’da müdsaereye karşı, muhakemesiz idam ve zehirleme hükümlerine karşı garantiler koyarken her şerden evvel idare başındaki sorumluları düşünmekte idi. Hattın ilânından üç ay kadar önce yazdığı özel bir mektupta kendisini vaktiyle çok üzmüş olan hâmisî Reîsülküttâb Pertev Efendi’nün idamını hatırlatıyor ve II. Mahmud’un keyfî idaresine ve Saray istibdadına şiddetle çatıyordu²¹. Reşit Paşa, gerçekte Pâdişah’ın otoritesini ve karar verme yetkisini fiilen bürokrasiye devretmek emelinde idi. Kanunları hazırlayan ve islâhata nezaret eden *Meclis-i Vâlâ* devletin eski ve yeni en yüksek memurlarından mürekkep bir meclisti. Sultana bu kanunları yalnız tasdik etme görevi bırakılmak isteniyordu. Bu sebepten saray idaresinin devamını isteyen Enderûn’dan yetişme eski Pâdişah’ın damatları Ali Rıza ve Sait Paşalar, Reşit Paşa’ya karşı cephe alacaklardı²².

Reşit Paşa, Babiâli’nin idarede tam hâkimiyetini sağlamak için âyânın ve ulemânın nüfuz ve tahakkümünden kurtulmuş, merkezin emirlerine bağlı emniyetli bir memur kadrosu meydana getirmek için de büyük gayret sarfedecektir. Zira Tanzimat’ın uygulanmasına karşı en büyük engeli, bu yeni siyaset karşısında nüfuz ve menfaatleri tehlikeye düşen başlıca iki sınıf, ulemâ ve âyan çıkaracaklardı. Ulemâ, Tanzimat’ı Şerî’at’a ve İslâm devleti esaslarına aykırı göstermeğe çalışacak; taşradaki âyana gelince, eyaletlerde idare hâlâ fiilen onların elinde oluşu için, halkı Tanzimat’a karşı türlü yollarla tahrik edecek; alınan tedbirleri köstekliyecek; iyi niyet sahibi olanlar da islâhatın asıl mânasını anlayıp uygulamaktan âciz bulu-

²⁰ Bak. Ş. Mardin, *Ibid.*, s. 175-189.

²¹ Mektubun metni için bak. F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, Mass., 1942, s. 275.

²² Bak. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, yayınlayan C. Baysun, Ankara 1953, s. 6-8.

nacaklardır. İşte Reşit Paşa, şer'î makamlardan bağımsız olarak teşkil ettiği *Meclis-i Maarif-i Umumiyye* ve Rüşdiye mektepleri²³ sayesinde bilhassa merkezin emirlerine ve Tanzimat'a bağlı yeni bir memur kadrosu vücuda getirmek gayesini güdüyordu. *Meclis-i Maarif'e* bürokratlar hâkim idi. *Mekâtib-i Umumiyye* Nâzırı Kemal Efendi, Reşit gibi kalemiyye'den yetişmiş idi. Yeni mekteplerin programları ve imtihanları Babıâli'nin ihtiyaçlarına göre düzenleniyor ve mezunları Babıâli kalemlerine alınıyordu. Bu mekteplerin ilk talebeleri, Babıâli'deki genç kâtipler, şakirdler, paşazâde ve beyzâde gibi pâyitahttaki ricâl çocukları ve bu arada esnaf çocukları arasından seçiliyordu. Reşit Paşa'nın rüşveti önlemek, memura emin bir hayat sağlamak gayesiyle memur maaşlarını yüksek tutma politikasını güttüğünü de biliyoruz²⁴.

Özetle, Reşit Paşa, devlet otoritesini islâhatı uygulayacak bir bürokrasinin elinde toplamak suretiyle devleti modernleştireceğine inanıyordu. Gerçekten, Tanzimat devri bürokrasinin devri olacaktır. Bu durum, ileride yeni Osmanlılar tarafından bu bürokrasinin mümessillerine karşı açılan mücadeleye bir hürriyet mücadelesi rengini vermiştir²⁵. İmparatorluk devrinin son bir asırlık tarihinde memleketi ileri götürmek isteyen islâhatçılar karşılıklarına dikilen engelleri yenmek için herşeyden evvel fazlasıyla merkeziyetçi bir idare ve ona hizmet eden bir bürokrasi yaratmağa çalışmışlardır. Bir asırdan beri modernleşme çabalarının başarıları kadar bir çok ağır problemleri de belki bu özelliğe bağlanabilir.

III. Hatt'ın Osmanlı geleneğine bağlı özellikleri.

Osmanlı devletinde Pâdişah, mutlak icra otoritesine dayanarak devlet ihtiyaçları için Şer'i'attan müstakil bir nizam koyma yetkisine sahipti. Bu kanun ve nizamlar Şer'i kaide ve usullere tâbi değildi, sırf Pâdişah'ın iradesine dayanan fermanlar şeklinde çıkarılıyordu.²⁶

²³ Bu mekteplerin mahiyeti hakkında bak. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, II, 1940, s. 321-72.

²⁴ Cevdet, *Ibid.*, 18; Abdülmecid'in mektubu bak. Lûtfi, VI, 92.

²⁵ Yeni Osmanlıların Tanzimat karşısındaki tutumları hakkında bak. Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought, a Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton, 1962, s. 283-359.

²⁶ Örfî kanunlar hakkında bak. H. İnalçık, *Osmanlı Hukukuna Giriş*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XIII-2, 1958, 102-26.

Bununla beraber bu örfî kanunların, Tanrı'nın emirlerine dayanan Şerî'ata aykırı olmaması, İslâm cemaatinin hayrı ve menfaati icabı bulunması şarttı²⁷.

Gülhane Hattı aynı esaslara dayanılarak çıkarılmıştı. Yani İslâm devletinin ve cemaatinin hayrı gayesile olağanüstü bir durumu karşılamak için Şerî'at yanında bir takım yeni *düzenler, nizamlamalar* ve "usûl-i tanzîmiyye" meydana getirilmesine karar verilmişti.²⁸ Bu nizam ve tanzim fikri Osmanlı devletinde örfî hukuka bağlı eski bir fikirdir. Yeni kanunlar ve idarede islâhat, aynı kökten kelimelerle ifade olunurdu²⁹. Şu halde Gülhane Hattı, Osmanlı Pâdişahlarının eskiden beri baş vurdukları bir usûlün yeni bir uygulanmasından ibarettir. Fatih Sultan Mehmed de kanunnâmesini aynı şekilde bir Hattı Hümâyûn formu içinde ilân etmiş ve Şer'-i şerîfe uygunluğunu belirtmişti. Bu hareketler Şerî'atı bozma, yahut tamamlama değil, müslümanların iyiliği için devletin pratik gayelerle giriştiği bir *tanzîm* işinden ibaretti. Kayda değer bir nokta da, bu nizamı ve kanunları ulemâ değil, doğrudan doğruya idare başında olan ve pratik devlet ihtiyaçlarını karşılamak zorunda bulunan bürokratlar hazırlardı.

Gelenekçi Osmanlı devlet anlayışında hükümdarın nefsinde toplanan devlet otoritesi, devletin özünü teşkil eder, ve bir gayedir. Gülhane Hattı'nda da devletin emniyeti askere, asker paraya, para da reâyâ için âdil bir idare kurulmasına bağlı görülmüştür. Devlet ve onun kalkınması, bütün islâhatın esas gayesi olarak gösterilmiştir. Bu noktada Hat şüphesiz Doğu'nun gelenekçi devlet anlayışına tâbi olmaktadır. Devletin gayesini, hükümdarın kudret ve otoritesi olarak anlayan doğulu görüş, eski çağ imparatorluklarına kadar götü-

²⁷ Ibid., s. 104.

²⁸ Abdülmecid, sonradan, Tanzimat'ın bazı maddelerini değiştirmek için gönderdiği bir fermanla (evâil-i Receb 1258, Mühimme Defteri, No. 255) yapılan islâhatı, "tanzîmât usûlü" ve "usûl-i tanzimiyye" yani idareyi düzene koyma için ana kaideler şeklinde anlamaktadır.

²⁹ İbrahim Müteferrika (Usûlu'l-hikem fi Nizâmi'l-ümem, yaprak 17-18, 35a) "nizâm-ı cedîd ile acibu'l-esâs bedî'u-l'bünyân ihdâs eyledikleri *nizâm-ı cedîd-i ceşîyye*" den bahseder. Sultan'ın iradesine dayanan kanunların *nizâmât* ve bu işin *tanzîm* şeklinde anlaşılması Fatih Kanunundaki şu ifadede açıklanmıştır: "Bu kadar ahvâl-i saltanata *nizâm* verildi." (Kanunnâme-i Âl-i Osman, M. Arif neşri, TOEM zeyil, İstanbul 1330, s. 23).

rülebilir³⁰. Osmanlı devletinde bu anlayış daima idarenin temel taşı olmuş ve devlet adamlarının siyasî felsefesini teşkil etmiştir. Koçi Bey ve Kâtip Çelebi gibi Reşit Paşa da, devleti kalkındırmak için, bu düşünce tarzını Tanzimat'ın mantikî esası olarak tekrarlamıştır. Reâyânın korunması hakkında düşünceleri onlarınkine yakındır.

Halife, Şerî'atın uygulanması göreviyle Tanrı tarafından vazifelen-dirilmiş bir şahıs olarak tebaa üzerinde mutlak bir otoriteye sahipti. Osmanlı Pâdişah'ı herşeyden evvel İslâm halifesi idi. Pâdişah, Halife sıfatıyla müminleri öteki dünyada ebedî selâmete erdirmek üzere bu dünyada her türlü amellerini Şerî'ata göre düzenlemek vazife ve yetkisini hâizdi.

Gülhane Hattı'ndan dört ay önce yayınlanan cülûs fermanında³¹ Abdülmecid teokratik İslâm devleti telâkkisini bütün açıklığıyla şöyle ifade etmekteydi: Allah beni "Emîrül -Mü'minîn ve Halife-i rûy-i zemîn" tayin eylemiştir. "Uhde-i Hilâfet" ime teslim edilen halkı korumak vazifemdir. Farz-i 'ayn olan "beş vakit namâzı kılmıyan... o makûle umûr-i Dîn'de kayıtsızlık" gösterenlere müsa-maha edilmeyecektir. Memurlar "sokaklarda camie gitmemiş adamlar gördükleri halde sebebini suâl ile" Şerî'ate göre gereken cezayı vereceklerdir.

Bununla beraber Gülhane Hattı'nda kanunların Şerî'ata uygunluğu lüzumunun daima belirtilmiş olması sadece şekil bakımından bir gelenekçiliktir. Pâdişah'ın halife sıfatını ve başta ulemâ olarak bu geleneğe bağlı muhafazakâr halk kütlelerini gözetmek amacıyla böyle bir takdim şeklinin tercih olunduğuna şüphe yoktur.

IV. Hatt'ın getirdiği devrimci modern prensipler.

Reşit Paşa, Hatt-ı Hümayûn'da devlet otoritesi ve hükümdarın durumu hakkında gelenekçi görüşlere bağlı görünmekle beraber Batı devlet ve kanun anlayışına uygun bazı devrimci kavramlar getirmiştir. Evvelâ, halkın can, mal ve şerefının korunması değişmez bir prensip olarak ilân edilmiş ve kanunların idarecilerden mürekkep

³⁰ Bak. H. A. R. Gibb, "Constitutional Organization", *Law in the Middle East*, ed. M. Khadduri and H. J. Liebesny, Washington, 1955, s. 21-27; Ş. Mardin, *Ibid.*, 94-106.

³¹ Lûtfi, V, 90.

bir mecliste bu prensipler gözönünde tutularak düzenleneceği Pâdişah tarafından yeminle garanti edilmiştir. Hükümdarın yeminle bağlandığı ana haklar kavramı, şüphesiz 1830-1840 Avrupa'sında yaygın meşrutiyetçi fikirlerin tesiri altında benimsenmiş bir esastır. Sâniyen, halkın refahı ve emniyeti noktası üzerinde, devletin esas vazifesi olarak, ısrarla durulmuştur.

Hatt'ın giriş kısmında Sultan, bütün düşüncesinin memleketi kalkındırma ve halkı refaha kavuşturma olduğunu ilân ediyor, daha aşağıda Tanzimat'ın gayesi yalnız din ve devlet değil, "mülk ve milleti ihya" olduğunu söylüyordu (burada *millet* imparatorluk tebaasının toplamı anlamına kullanılmaktadır). Böylece Reşit Paşa, halka devlet içinde merkezî bir mevki vermekte, modern Batı devletin esas prensipini, yâni halkın devlet için değil, devletin halk için var olduğu düşüncesini getirmekte idi.

Bu esas, kanunun mahiyeti ve uygulanması hakkında görüş ile daha da açık bir hal almaktadır. Gülhane Hattı'nda kanun, halkın refahı ve emniyeti gibi dünyevî gayelerin gerçekleşmesi için bir vasıta"dır. Kanun, yalnız Pâdişah'ın keyif ve iradesine veya Şerî'ata bağlı bir şey değildir. Kanun, halkın iyi idaresi için yapılmalı ve bir takım değişmez prensiplere uygun olmalıdır.

Nihayet, Hat'ta kanun önünde eşitlik prensipi (tabii müslim ve gayri müslim arasında fark gözetilen dinî kanun, Şerî'at burada bir tarafa bırakılmıştır) kuvvetle ifade olunuyor, bundan yalnız devlet büyükleriyle tebaa arasında değil, müslümanlarla gayri müslimler arasında fark gözetilmeksizin bütün tebaanın kanun önünde eşitliği anlaşılıyordu³². Reşit Paşa'nın üzerinde en ziyade titizlikle durduğu bir nokta, kanun hâkimiyeti prensipi idi. O, kendisi 1849'da bir arz tezkeresinde bu esası "mevâdd-i hukûkiyyede herkes yeksân ve seyyân olarak kendi hukûkunu bilip ondan vaz geçmemek" şeklinde belirtiyordu. Ona göre bu prensip, bütün islâhatın temel taşı idi. Böylece, herkesin kanun dairesinde hareketi, istibdadı, keyfî

³² Tanzimat zamanla taassubu yumuşatmıştır. Türkiye'ye Tanzimat'ın ilânı sırasında gelerek otuz yıldan fazla kalmış olan Robert Kolej'in kurucusu Cyrus Hamlin (*Among the Turks*, N. Y. 1878, s. 320, 354)' e göre: "Every new law is an innovation.... Laws once held sacred, have passed away..... you can anywhere converse with Mohammedans on religious matters, with a freedom impossible thirty years ago.... the Moslems treat Christians with a respect he never did before."

hareketleri, suiistimalleri, zulmü, kötü idareyi bertaraf edecek, herkese hayatı, malı, şerefi için emniyet getirecekti. Kanunu çiğneyenler de kanun dairesinde cezalandırılmalıydı ki, keyfî tecziyelere yol açılmasın. İdarede suiistimallerin cezalandırılması keyfî kararlara göre değil, bir ceza kanunnâmesinin hükümleri dairesinde cereyan edecekti. Bu kanunnâme ile idare disiplin altına alınacağı gibi, aynı zamanda bizzat idareciler kayfî işlemlerden korunacaktı. Gerçekten Reşit Paşa'nın Hatt'ın ilânından sonra ilk işlerinden biri idareyi ilgilendiren bu ceza kanunnâmesinin neşri olmuştur.³³

Kanunun, şahıs ve zümrelerin, idarecilerin ve hattâ hükümdarın üstünde, herkese eşit olarak uygulanan genel kaide vasfı keza Batı'dan alınmış bir yeni kavramdır. Nihayet idarenin suiistimallerden korunması düşüncesile, o zaman anayasalara girmiş olan mahkemelerin alenîliği, vergi mükellefiyetinin ve askerlik hizmetinin âdil kanunlar dairesinde yerine getirilmesi gibi Hatt'ın özünü teşkil eden esaslar keza Batı etkilerini belirten noktalardır.

Hattın sonunda, bu islâhatın “usûl-i atıkayı bütün bütün tağyîr ve tecdîd” demek olduğu, yani devrimci karakteri belirtilmiştir. Ancak şunu da ilâve etmek gerekir ki, Reşit Paşa bu prensipleri ileri sürerken nazariyâta kaçmıyor, bir siyâsî felsefeden, tabii haklar nazariyesinden hareket etmiyor, bunları ancak belirli gayelere erişmek için pratik tedbirler olarak ele alıyordu. Ona göre, ancak bu kanunlar sayesinde ki, imparatorluk tebaası devlete ısınacak, bağlanacak, isyan yoluna sapmayacak, iktisadî hayat canlanarak halk zenginleşecek, devletin gelir ve kudret kaynakları artacaktı. Özetle, Tanzimat'tan gaye, devletin kuvvetlenmesi, memleketin kalkınması ve huzurun yerleşmesidir. Müslim ve gayrimüslim bütün tebaanın aynı haklardan istifade etmesi prensipi, islâhattan beklenen pratik gayeyi ortaya koymaktaydı.

Sırbistan'ın muhtariyetinden sonra (1804-1815) Yunan isyanı ve bağımsız Yunan devletinin ortaya çıkması (1830), Rusya'nın Balkan milletlerini tahriki, o zaman Osmanlı devlet adamlarını en çok düşündüren olaylardır. II. Mahmut daha 1837'de Bulgaristan'da yaptığı bir seyahatte “*kâffe-i ehl-i İslâm ve reâyânın vikâyeleri ile... âsâyiş ve istirahatleri*” en büyük arzusu olduğunu ifade etmişti³⁴. İmpara-

³³ Ceza kanunnâmesi hakkında bak. Hıfzı Veldet, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat*, I, s. 176-80.

³⁴ *Takvîm-i Vekâyi'*, sene 1252, No. 149.

torluk tebaasının hukuk eşitliğine dayanan Osmanlı birliği siyaseti Tanzimat devrinin en önemli bir cephesini ortaya koymaktadır. Bu siyaset, Gülhane Hattı'ndan sonra 1856 İslâhat Fermanı'nın ağırlık noktasını teşkil edecek ve nihayet 1876 Kanûn-i Esâsi'sinde "*Devlet-i Osmaniyye tâbiyyetinde bulunan efrâdın cümlesine her hangi din ve mezhepten olurlarsa olsunlar bilâ istisna Osmanlı tâbir olunur*" maddesinde kesin ifadesini bulacaktır. Hatt'ın ilânından üç yıl sonra Rus tahrikâtı karşısında muhafazakâr yeni hükümet dahi valilere gönderdiği bir genelgede bu siyaseti tasdik ederek "*icrâ-i adâlet ve celb-i kulûb-i tebaa ve raiyyetle idâre-i hükûmet olunması . . . reâyânın mümkün mertebe hoş tutulup elden geldiği ve Şer'-i şerîfin mesağ olduğu derece her sınıf tebaa-i devlet-i aliyyenin hukûk-i nefsiyye ve maliyye ve ırziyyelerinden dolayı hüsn-i himâyet ve siyânêt*" olunmalarını bildiriyordu. Gayrimüslimlere "şer'-i şerîfin mesağ olduğu derece" de eşitlik verilmesi Reşit Paşa'dan sonra gelen muhafazakâr hükümetin siyaseti idi. Reşit Paşa, 1841'de istifasını vermiş ve ancak 1845'de tekrar hükûmete dahil olmuştur. Bu arada Rıza Paşa'nın hâkim olduğu hükûmet, muhafazkâr politikaya dönmüş ve eski islâhatçılar gibi askerî reformları birinci plâna almıştı³⁵. Bununla beraber Gülhane Hattı esasları, yani her sınıf halkın şahsı, malı ve ırzının korunması değişmez esaslar olarak yerleşmiş bulunuyordu. Şimdi muhafazakârlar bu esasların zaten Şerî'atta mevcut olduğunu ve Osmanlı devletinin bu esaslar üzerinde yükseldiğini iddia ediyorlardı. Bu politika eski tarihî Osmanlılık politikası idi ve Şerî'ata dayanıyordu. Fakat Reşit Paşa, Osmanlılığı yeni bir ruhla canlandırmak azminde idi. Yeni Osmanlılık eskisinden yalnız bir derece farkı ile ayrılmıyordu. Batı millî devletlerinde eşitlik prensipi içtimaî sınıfların, vatandaşların eşitliği yönünde gelişirken Osmanlı İmparatorluğu'nda bu prensip tâbi kavimlerin, gayrimüslimlerin eşitliği şeklinde kendini göstermekte idi ve hiç şüphesiz yine kaynağını Batı'dan almakta idi. Böylece Tanzimatçılar devleti lâikleştirme, dini devletten ayırma hareketinde ilk adımı atmış bulunuyorlardı. Onlar evvelce yalnız Şerî'atın idare ve kontrolü altında olan birçok kamu hizmetlerini gittikçe lâik Batı kanun ve nizamlarına tâbi tutmuşlar, ulemânın faaliyet alanını gittikçe daraltmışlar, gayrimüslim cemaatler için olduğu gibi dinî hukuku, miras, evlenme gibi şahsi hukuk sahasına inhisar ettirmeğe çalışmışlardır (hattâ Cevdet Paşa'ya göre

³⁵ Cevdet, *Tezâkir*, 1-12, s. 8-10.

Âli Paşa Napoleon *Code Civile*'ni de almak istiyordu). Şüphesiz, Engelhardt'in belirttiği gibi, Devlet müesseselerinin lâikleştirilmesi Tanzimat'ın en önemli bir cephesidir.

Tanzimatçılar mülkî idarede, mahkemelerde, ticaret hukukunda Batı kanunlarını alıp uygulamakta tereddüt göstermediler. Bunun içindir ki, ulemâ ile Tanzimatçılar arasında çatışma kendini göstermekte gecikmedi. Ulemâ onları dinsizlikle suçlandırmakta idi. Namık Kemal, Ziya Paşa, Suavi Efendi gibi vatancı-milliyetçi gelenekçiler ise, Tanzimatçıları frenklerle içtimai benliği kaybetmek, gayrimüslim tebaa lehine Türk müsliman hâkimiyetini kundaklamakla suçlamışlar, Tanzimat'ı büyük devletlerin baskısı ile memlekete sokduklarını ileri sürmüşlerdir³⁶. Pratik bir devlet adamı olan Reşit Paşa'nın, Batı'ya ait prensiplerin imparatorluk için nasıl felâketli sonuçlar getireceğini takdir edemediği iddia edilemez. Tanzimatçılar, kanun önünde eşitlik ve devlet müesseselerini laikleştirme hareketini, iç ve dış baskılar neticesinde siyasi bir zaruret olarak duymuş ve uygulamışlardır. 1848 ihtilâlinden sonraki karışık devrede hükûmetin başında bulunan Reşit Paşa'nın tutumu ve davranışı onun gerçekçi siyasetini daha iyi ortaya koymaktadır³⁷.

Özetle, Gülhane Hattı, gelenekçi kalıplar altında Şerî'ata ve gelenekçi devlet anlayışına saygı göstermekle beraber, kanun ve devlet telâkkisinde ve idare prensiplerinde modern kavramlar getirmekte, belirli pratik gayelerle idareyi yeni baştan düzenleme amacını gütmekte idi. Sonraları bu prensipler, tamamiyle gelişerek modern Türk tarihinin ana gelişme istikametleri halini almıştır. Türkiye'de anayasa rejimi, lâikleşme akımları gibi devrimci akımlar kaynak bakımından hiç şüphesiz Gülhane Hattı'na bağlanabilir. Reşit Paşa'nın, Hatt'ın ilânından sonra aldığı tedbirler onun samimiyetini ve bu yorum tarzının doğruluğunu apaçık ortaya koymuştur. Bu konuyu ikinci makalemizde ele almaktayız.

³⁶ İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, I, s. 781-796.

³⁷ H. İncelik, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, s. 12-16.

TANZİMAT'IN UYGULANMASI VE SOSYAL TEPKİLERİ

HALİL İNALCIK

Gülhane Hatt-ı Hümâyûn'u devletin resmî gazetesi *Takvîm-i Vekâyi*'de yayınlandığı gibi, bir hafta sonra her eyâlet vâlisine ve sancak mütesellimine ayrı ayrı bir ferman halinde tebliğ olundu¹, vergi ve asker maddesi hakkında ileride gönderilecek emirlerin beklenmesi, bunun dışında Hat'taki bütün esasların, derhal icrasına girişilmesi bildirildi. Aynı fermana göre, *Gülhane Hattı*'nın, evvelâ Sancak merkezlerinde şehrin büyük meydanında bütün ileri gelenlerle halk önünde büyük merasimle okunması ve sonra kazâlara ve kasabalara birer birer gönderilip "büyük ve küçük umûm ahâli ve reâyâyâ güzelce anlatarak" açıklanması istendi. Hükûmet, Hatt'ın ilâniyle bir takım yanlış yorumların ortaya çıkmasından ve kargaşalıklar olmasından kaygı duymakta idi. Onun için, daha evvel cülûs fermanı² okunduğu zaman olduğu gibi, halkın "işte artık Pâdişahımız tekâlif ve sâlyâneyi bütün bütün affetmiş veyahut şöyle böyle olacak imiş deyü yanlış anlayıp da bir günâ dedikodu etmek ve ihsân-i hümâyûnum olan emniyet-i cân ve mâl ve nâmus keyfiyetlerinden dolayı küçük ve büyükten tâ en ednâyâ kadar alelumûm zâbitân ve sâir memurlara zerre kadar itaatsizlik eylemek misillû uygunsuzluklar vuku' bulacak olur ise" bunların şiddetle cezalandırılacağı ayrıca bildirilmiştir. Tanzimat'ın "ancak dîn ü devlet ve mülk ü milletin ihyâ ve ma'muriyetine bâ'is ve bâdî olacak âsâyiş-i hâl-i ahâli ve fukarâ maddesinin istihsalî zımında lâzım gelen hayırlû ve menfaatlı usûllere" başlamak demek olduğu açıklanmıştır.

Hükûmet, Gülhane Hattı'nın yeni bir devrin başlangıcı olduğunu göstermek için elinden geleni yapıyor, donanmalar tertip olunuyordu.

¹ Bir sûreti Bursa Şer'îye sicilleri, defter No. C. 540, s. 20b-21a; keza *Takvîm-i Vekâyi*, No. 187; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1954, s. 180-84.

² Bu fermanın bir sûreti Bursa Şer'îye Sicilleri, C. 540, yap. 3. bak. Ekler, No. 1.

Hatt'ın İmparatorluğun her tarafında ilânı, halk arasında geniş yankılar uyandırdı. Hükûmetin korktuğu gibi, reformları her zümre kendi bakımından yorumlamağa girişti. Müslüman ahali umumiyetle gayrimüslimlere verilen müsaadelerden hoşlanmadı. Ulemâ ve âyân, hattâ bazı valiler, müslüman halkı tahrikten geri kalmadılar. Balkanlarda gayrimüslim reâyâ büyük ümitlere kapılarak her tarafta sabırsızlık ve kaynaşma gösterdiler.

O sırada durumu gözüyle gören C. Hamlin³, intibalarını şöyle anlatmaktadır: “Hatt'ın ilânı memlekette büyük bir hayret ve şaşkınlıkla karşılandı. Eski kafalı müslümanlar, Hattı lânetle anıyorlardı. Şerî'atin çiğnendiğini, müslümanların gâvurlarla aynı seviyeye indirildiğini iddia ediyorlardı. Hiristiyan tebaa ise Hatt'a yeni bir çağın başlangıcı gözüyle baktılar. Hatt'ın ilânı, İngiliz siyasetinin bir zaferi idi. Hatt'ın gerçek değerini, halk arasında yarattığı etkide aramalıdır... Bu esaslar bütün imparatorluğa yayıldı. Gülhane Hattı, hükûmetin asıl gayesi ve kanuna göre erişilecek maksatlar hakkında halka yapılmış ilk hitap idi.... Gülhane Hattı reâyâyâ, hakları için mücadele etmek cesaretini verdi ve kanun önünde insanların eşit olduğu fikrini ortaya koydu... Ulemânın sivil sahada otoritesini azalttı... ve artık geri dönülmesi imkânsız bir cereyan meydana getirdi.”

“Reâyâ arasında tesirine gelince, meselâ Filibe'de servajın kaldırılacağı haberi büyük heyecan doğurdu. Hat ilân olunur olunmaz reâyâ, önderlerinin teşvikiyle, hürriyetlerini istediler. Fakat toprak sahipleri buna şiddetle karşı koydular... Gülhane Hattı bilhassa Bulgaristan'da ve Makedonya'da Bulgar reâyâ arasında millî hisleri kamçıladı.”⁴

Aşağıda Gülhane Hattı'nın ilânı üzerine Bulgaristan'da reâyâ arasında baş gösteren ayaklanmaları Osmanlı arşiv vesikalarına göre incelediğimiz zaman, bu hareketlerin müslüman toprak ağalarına, *gospodarlara* karşı içtimai bir hareket mahiyeti taşıdığını yakından görmüş olacağız. Burada derhal belirtmek isteriz ki, Gülhane Hattı ölü bir vesika olarak kalmamış, imparatorluk içinde geniş ölçüde hareketlere yol açmış, geleneksel sosyal yapıda derin sarsıntılar doğurmuştur.

³ *Among the Turks*, New York 1878, 48-57.

⁴ *Ibid.*, 264-71.

Bu hareketleri incelemeye girişmeden önce, burada, Hatt'aki esasların uygulanmasıyla ilgili olarak derhal alınan idarî, malî tedbirleri özetlemek lâzımdır⁵.

İdarî teşkilâtta yapılan islâhat valilerin nüfuz ve yetkilerinin azaltılması amacını güdmekte idi. Bu maksatla, valilere yalnız âsâyiş işleri bırakılmış, malî işler merkezden Pâdişah tarafından *muhassıl-i emvâl* adıyla tayin olunan geniş selâhiyetli âmirlerin eline verilmiş, diğer taraftan idarenin her kademesinde halkın katıldığı idare meclisleri, taşra meclisleri teşkil edilmiştir.

Vesikada verilen tafsilâta göre, muhassıl tayin olunan yerlerde⁶ eyâlet ise *Müşîr* Paşa, sancak ise *Ferîk* Paşalar yanlarındaki *asâkir-i nizâmîyye* ile o yerin *umûr-i zabtiyyesini*, âsâyiş ve disiplin işlerini sağlayacaklar ve bu askerin bir kısmını vergi toplama işleri için muhassıl emrine vereceklerdir. *Asâkir-i nizâmîyye* olmayan yerlerde *redîf* askeri kullanılacaktır.

Bu vesikada söylendiği gibi, Tanzimat uygulandığı sırada müşîriyyetler ve sancaklar yeni taksimâta tâbi tutulmuştur.

Tanzimat'ın ilânından sonra bazı müşîriyyetlere mülhak livâhların başına ferîkler getirilmiştir.

Meselâ Kocaeli sancağı mutasarrıfı Müşîr Mehmet Akif Paşa'ya bir takım sancaklar ilhak olunmuş ve bu sancakların başına da ferîkler tayin edilmişti. Kullanılacak redîf askerinin maaş, tayinât ve elbiseleri nizamiye askeri yönetmeliğine göre verilecekti. Diğer taraftan, her sancağa doğrudan doğruya merkezden Pâdişah tarafından bir *muhassıl-i emvâl* tayin olunmuştur. Muhassıl, malî işlerden sorumlu-

⁵ Bu tedbirleri topluca bildiren mühim vesika 1255 Zilka'de sonlarında eyaletlere gönderilen fermandır. Bir sûreti Bursa Şer'îye sicilleri, No. C 540, 31a-32b; Lûtfî (*Târîh*, İst. VI, 152-56) tarafından verilen kopya farklıdır. Keza R. Kaynar (s. 226-234) bu fermanın Ankara Müşîrine gönderilen bir sûretini Arşiv'deki Tanzimat defterlerinden alarak Lâtin harflerle yayınlamışsa da, bazı yerleri atmıştır. Biz burada Bursa sicillerindeki sûreti tam olarak yayınlıyoruz (Bak. Ekler, no. IV). Bunu tamamıyan 15 Safer 1256 t. ilmühaber için bak. A. Vefik, *Tekâlîf Kavâidi*, II, İst. 1330, s. 39-42.

⁶ Tanzimat idarî-malî tedbirleri başlangıçta Pâyitaht'a yakın eyaletlerde uygulanmıştır. Fakat Taşoz adasında Reb'ülevvel 1256/1840 Mayıs, Arnavutluk'ta (Yanya, Avlonya, Delvine) 1257 yılı Mart ayından itibaren tatbik edilmiştir (bak. Başvekâlet Arşivi, Maliye yeni seri, No. 13663 defter). Bununla beraber Gülhane Hattı genel prensiplerinin her yerde câri olması istenmiştir.

dur. Merkez tarafından muhassılın yanına bir *mal kâtibi* ve bir *emlak ve nukûd* kâtibi verilmiştir.

Eyalet idarî teşkilâtındaki ıslâhat kadılık teşkilâtı mensuplarını da daha sıkı merkeze bağlamıştır. Kadılar eskisi gibi Şeyhülislâm-lığa, *Bâb-i Meşhat*'e, bağlı kalmakla beraber, *nâib*'ler, diğer memurlar gibi aylık maaşa bağlanmıştır. Bunların doğrudan doğruya vazifeleriyle ilgili olarak aldıkları *resm-i kismet*, *resm-i tereke* ile *ilâm*, *hüccet*, *mürâsele*, *izinnâme*, *keşfiyye*, *seferiyye* ve şer'î diğer senetlerden aldıkları resimleri kendi namlarına toplamaları menedilmiştir. Aylıkları muhassılıktan verilecekti. Bu mahkeme resimleri, *hâsılât-i mahkeme* olarak doğrudan doğruya muhassıllık tarafından alınacaktır⁷.

Meclislere gelince⁸, muhassıl gönderilen sancak merkezi ve kazalarda birer *büyük meclis* teşekkül etmiştir.

Bu meclis üyeleri, muhassıl ve iki kâtibi ile o yerin kadısı, müftisi, umûr-i zabtiyye âmiri, müslüman "vücûh-i memlekette" dirâyeti tecrübe edilmiş dört âza ve gayri müslim ahali varsa, bunların metropolidi ve iki kocabaşı olarak onüç kişiden mürekkeptir. Memurlar dışındaki âza ahâlî-i beldenin "muntahad ve muhtârı" olan kimselerden olacaktır. Sonradan bunların seçimine dair bir nizamnâme yapılmıştır⁹. *Müştrin* bulunduğu *livâ* merkezinde meclisin tabii reisi müşirdir. Diğer *livâ* merkezlerine gelince, bir *livâ* merkezinde *ferik* var ise, Pâdişah'ın tâyini ile reis o ferik olabilir. Sonradan yapılan nizamnâmeye göre ferik bu işi çevirecek kudrette değil ise, muhassıl, kadı ve zabtiye memuru arasında kura ile reis tâyin olunacaktır. Reisin okuyup yazma bilmesi şart koşulmuştur.

Muhassıl olmıyan kaza ve kasabalarla köylerde beş kişiden mürekkep *küçük meclis*ler teşkil olunacaktır. Bu emirde küçük meclislerin kimlerden mürekkep olacağı açıklanmamış, sadece "icabına göre tertibi" tavsiye olunmuştur. Sonradan yapılan nizamnâmeye göre o yerin kadısı, *zâbit-i memleket*, yani mahallî jandarma âmiri, muhassıl vekili ve mahallin ileri gelenlerinden (*vücûh*) iki kişi bu meclisin üyesi olacaklardı. Hıristiyan var ise, bu *vücûh*dan biri hıristiyan kocabaşı olacaktır (Bulgaristan'da 1850'de Vidin'e bağlı Belgradcık nahiyesi küçük meclisi âzası, zabtiye memuru, muhassıl vekili, nâib ile müs-

⁷ Bursa Şer'îye sicilleri, C. 540. İlmiyyeyi vergi bakımından ilgilendiren tedbirler için bak. A. Vefik, s. 39-42.

⁸ Bak. Ekler vesika No. IV.

⁹ Meuin sûreti, R. Kaynar, s. 254-58.

lûman ahaliyi temsil eden bir ağadan ve bir kocabaşından mürekkepti). Livâ meclisi haftada iki veya üç gün toplanarak mülkî işleri ve diğer lüzumlu idarî işleri görüşecek ve ayrıca tesbit edilecek bir nizamnâmeye göre alınan kararları icra mevkiine koyacaktır. Görüşmeler sırasında herkes fikrini çekinmeden söyleyecektir. *Küçük meclisler* görüştükleri işleri tasdik edilmek üzere bağlı oldukları büyük meclise bildireceklerdir. *Büyük meclis*, mülkî, adlî ve malî işleri görüşüp karar almağa yetkilidir. Bilhassa Tanzimat esaslarına aykırı olan vergi suiistimallerini ve sair suçları takip etmeğe ve şer'î kanunlara göre suçluları yargılıyarak karar vermeğe yetkilidir. Ancak katil ve hırsızlık olayları merkezî hükûmete bildirilecektir. Bir *Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye* müsevvedât defterine göre¹⁰, katil, yaralama, hırsızlık dâvalariyle pıranga cezasını gerektiren dâvalar bu meclise havale edilmektedir. Kezâ taşra meclisleri bir meselede tereddüde düştüğü zaman dâvayı buraya havale etmektedir. Bazı mühim dâvalar mecliste o yerin "vücûh ve hânedan ve eshâb-ı alâka muvâcehesinde" cereyan eder, yâni o yerin ileri gelenleri bir nevi jüri teşkil ederdi¹¹.

Abdülmedid, *Meclis-i Vâlâ*'da verdiği sene başı nutkunda bu idarî ıslâhat üzerinde ehemmiyetle durmuştur¹². Ubcini¹³ bu meclisleri Fransız "departement" meclislerine benzetir. Ona göre, bunlar "Gülhane Hatt-ı Şerîfi'nin Türkiye'ye getirdiği en liberal müesseselerden biridir. Bu meclis, din ve mezhep farkı olmadan bütün İmparatorluk tebaası arasında hukuk eşitliğini fiilen tesis etmektedir."

Burada ayrıca kaydetmek gerekir ki, evâil-i Rebî'ülevvel 1256/1840 Mayıs başları tarihli fermanla ıslâhat esaslarını tesbit için taşra ileri gelenlerinin fikirlerini öğrenmek üzere Pâyitaht'a çağrılmaları ön görülmektedir. Sonradan, 1845'de İstanbul'da taşra büyüklerinden mürekkep istişarî bir meclis toplanmıştır¹⁴. Fikrin menşei şüphesiz budur.

Maliye'de ıslâhat, Tanzimat'ın temelini teşkil etmekte idi, ve idarî sahada yapılan ıslâhat daha ziyade malî merkezîyetçilik sistemini uygulamak için bir vasıta olarak kullanılmış görünmektedir.

¹⁰ Başvekâlet Arşivi, Bâb-i Âsafî defterleri, No. 370.

¹¹ Ibid., s. 13.

¹² Lûtfî, *Târîh*, VI, s. 93.

¹³ *Letters on Turkey*, Fransızca'dan terc. Lady Easthope, Londra 1856, s.31.

¹⁴ Bak. B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford Univ. Press, London

Merkezden geniş yetkilerle muhassılların tâyini, vergi tahsil işlerini valilerin ve âyânın kontrolünden kurtarmak ve böylece onların yaptıkları veya sebep oldukları suiistimallere son vermek gayesini güdüyordu.

Modern maliye idaresinin merkezî kontrol prensipi, yâni her türlü gelirin doğrudan doğruya merkezî hazine adına toplanması, ve her türlü giderin yine buradan ödenmesi esası kabul edildi ve maliye teşkilâtı bu prensipe göre yeni baştan düzenlendi.

Bu prensipin tabîî neticesi olarak, Gülhane Hattı'nda vaadedildiği gibi, her şeyden evvel *iltizâm usûlünün* derhal kaldırılmasına karar verildi. İltizâm âşardan ve her türlü *muķâta'alardan*¹⁵ kaldırıldı. Daha Gülhane Hattı'nın ilânından önce gümrüklerden iltizâm usûlü kaldırılmıştı. "Ref" ve ilgâ olunan bazı rûsûmât-i muhdeseye mukabil ahzı lâzım gelen rûsûmât-ı cedîdenin dahî inzibât-i istihsâlî zımnında gümrüklerin ikiyüz elli dört senesi Martından itibaren hazîne-i mezkûr tarafından (Mânsûre hazinesi) zabtiyle emâneten ihâle ve içlerinden cesîmce olanlarına müstakil memurlar intihâb ve tâyin" olunmuştu.¹⁶ Bu defa bu rûsûmun merkezî hazine adına tahsili ile görevli muhassıllar tâyin olundu. Adı geçen genelgede, iltizam usûlünde, halkın devlete borçlu olduğu muayyen vergiden çok fazlasını ödemeğe mecbur olduğu itiraf olunuyor ve hazineye ait "kâffe-i mukâta'ât ve sair iltizâmâtın maktû'iyet veçhile mültezimler uhdelerine ihâlesi hususu fesh ve ilgâ" olduğu bildiriliyordu.

1838'de ve sonra Gülhane Hattı'nda ilân olunan vergi prensiplerinin uygulanması, yâni vergide servet esasına göre istisnasız herkesin bir nisbet altında devlete vergi ödemesi için alınacak tedbirler, Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş ve bu müzakereler sonucunda vergilerin ve tahsil usûlünün tesbiti için her şeyden evvel emlâk ve nüfus tahriri yapılması ve taşradan çağrılan ahalinin ileri gelenlerin-

¹⁵ *Muķâta'a*, en geniş mânasında, devlete ait, muayyen bir süre için miktar kestirilen herhangi bir gelir kaynağı olup umumiyetle bu miktar üzerinden iltizâma çıkarılır ve mültezimler (eskiden âmiller) tarafından artırma yolile iltizâm olunurdu. Bunun yanında ikinci bir usûl, emanet usûlü olup bu gelir kaynağının devlet tarafından tâyin olunan maaşlı bir memur, *emtn*, vasıtasile tahsilinden ibarettir. Âşar nisbeti vs. hakkında A. Vefik, İbid. Meclis-i Muhasebe için Lûtfi, VI, 125.

¹⁶ Bursa Şer'îye Sicilleri, C. 540, s. 46.

den (*vücûh-i ahâlf*) durumun soruşturulması gerekli görülmüştür¹⁷. Bu iş zaman istediğinden yeni sistemin derhal uygulanması mümkün değildi. Bu arada devlet gelirlerinin kaybolmaması için bu sene geçici olarak her bölgeden durumuna göre bir miktar peşin para toplanacak; bu meblâğın, vergi olarak şahıslar arasında taksimi ve tahsili işini her yerde sancak meclisi düzenliyecek, ileride herkesin vereceği vergi miktarı belli olunca alınmış fazlalar geri verilecekti. İltizâm usûlü kaldırılmış bulunduğundan bundan böyle taşradaki voyvoda ve mültezimlerin işleri son bulmuştur. Tahsil işlerini *muhasıl* ve *meclis* yapacaklardır. Memur ve görevlilerin türlü adlar altında halktan kendileri için aldıkları her türlü *resim* ve *âidât* kaldırılmıştır. Bunların başında *tayyârât* ve *cerâ'im* (zuhûrata bağlı resimlerle küçük suçlar için alınan para cezaları) gelir. Bunlar, eski kanunnâmelerde *tayyârât*, *bâdihavâ* veya *resm-i niyâbet* (kadı nâiblerinin hükmile alındığından bu adı almıştır) adı altında timâr sipahisi gelirine dahil edilirdi; timar rejimi bozulunca memurların suiistimallerine konu olmuştu. İkincisi, valilerin aldığı *hazeriyye*, *seferiyye*, *kudûmiyye*, *teşri'fiyye*, *mefrûşât-bahâ*, *zahîre-bahâ*, *âyâniyye*, *kapı-harcı* ve merkezden gönderilen diğer görevlilere ödenen *mübâsiriyye*, *kaftan-bahâ*, *menzil-beygiri*, *kolcu* ve sair âidâttır. Âdet hükmüne girmiş olan bu tekâlif, halkın memurlar tarafından keyfî bir şekilde soyulması neticesini verirdi ve merkezî hükümetin bunları kaldırmak veya bir düzene bağlamak için yaptığı teşebbüsler¹⁸ şimdiye kadar bir netice vermemişti. Üçüncüsü, eski avâriz vergilerine bağlı olup merkezî hazine için toplanan *verginin* kazalarda hane başına taksim ve tahsili sırasında âyân ve diğer görev-

¹⁷ Bu reform daha 1838'de tasarlanmıştı (bak. yukarıda *Sened-i İttifak ve Gülhâne Hattı*, s.611). *Tanzimat-i Hayriyye*, II. Mahmud'un son zamanlarında hayli geniş ölçüde uygulanmaya da başlanmıştı. Başvekâlet Arşivinde 1254 yılına aid No. 253 Mühimme defterinde bu reformlar hakkında esaslı bilgiler mevcuttur. Karantina, müsaderenin kaldırılması hakkında yeni tedbirler, köylüleri korumak için bir takım idarî ve malî tedbirler, bu arada murabahanın önlenmesine dair kararlar, iktisadi hayatı canlandırmak için alınan tedbirler, ve bilhassa *yed-i vâhid* usûlü denilen inhisarların kaldırılması zikredilebilir. O tarihte bir yeni ceza kanunnâmesi de hazırlanmakta idi.

¹⁸ 16. asırdanberi tahta cülûs eden her Pâdişah, idarî ve malî suiistimalleri men'eden ve yeni bir âdalet devri açmağı vadeden *adâletnameler* çıkarmağa başlamışlardır. Bunun en eski ve meşhur örneklerinden biri III. Mehmed'in 1004/1596 tarihli adaletnâmesidir (bak. M. Ç. Uluçay, *Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İst. 1944. s. 163-69).

lilerin hizmet ve masrafları karşılığı aldıkları âidâttır¹⁹. Halkı en çok bezdiren âdetlerden biri de görevlinin bir şehre, kasaba veya köye gittiği zaman kendisinin, maiyetinin ve hayvanlarının yiyeceğini halkın üzerine yüklemesi veya karşılığında bir para istemesidir. Ulaklar (posta) için ayrıca beygir sağlamak mecburiyeti vardı. Eskiden beri yerleşmiş olan bu âdetler, merkazî otorite gevşediği zamanlar bilhassa köy halkı için bir felâket halini almıştır. Abdülmecid'in cülûs fermanında ve Tanzimat'ın uygulanması ile ilgili adı geçen fermana²⁰, bu duruma son verilmesi "kavas ve tardan tâ vüzerâ-yi izâma varınca kâffe-i me'kulât ve saire parası ve menzil ve kira hayvânâtı ücretle tamamen kendülerinden alınarak bundan dolayı ahâliden bir akçe ve bir habbe çıkmamak üzere" yeni bir nizam konması emredilmiştir. Reşit Paşa, bu kararların uygulanmasında titizlik göstermiştir. Tanzimat'ın ilânından hemen sonra bu konuda Meclis-i Vâlâ'ya gelen şikâyet ve dâvaları dikkatle incelemiş ve halktan eskisi gibi kanunsuz âidât toplayarak angarya yükleyen, rüşvet alan idare adamlarını, vali, muhassıl ve kaza müdürlerini, yeni ceza kanunnâmesine göre azletmek, para cezasına çarptırmak veya haps ettirmekte tereddüt etmemiştir. Arşivde 1256/1840 ve 1257/1841 yılına ait defterler²¹ bu gibi kararlarla doludur. Azil cezasına çaptırılanlar arasında yeni tâyin olunan muhassılların çokluğu da dikkati çeker. Bunların ekseriya eski alışkanlıklarından vaz geçmeyen eski memurlar olduğu unutulmamalıdır. Reşit Paşa'nın başarısızlığının başlıca sebeplerinden biri, bu reformların ruhuna uygun hareket edecek bir personelden mahrum olması idi.

Tanzimat'ın derhal uygulanan esaslarından biri angaryanın ve servajın kesin olarak kaldırılmasıdır. Daha 1838 Ağustosunda Rumeli valilerine gönderilen bir fermana reâyâyı isyana sürükleyen bu angarya maddesi üzerinde durulmuştu. Bu vesikada, Rumeli taraftaki yerlerin çoğu ileri gelenlerinin bölgelerindeki reâyâyı kendi

¹⁹ Bunlar için bak. Uluçay, *Ibid.*, s. 110-139, ve indeksde adı geçen resimler; keza onun, *18. ve 19. yüzyıllarda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İst. 1955, 36-55. Anadolu'da halk hareketleri ve içtimai şartlar hakkında Ç. Uluçay'ın yayınları, metinlerde bazı yanlışlar olmakla beraber, zengin malzeme ortaya koyan ilk eserlerdir.

²⁰ Bak. Ekler No. II ve IV.

²¹ Başvekâlet Arşivi Mühimme defterleri, No. 254 (H. 1256-58 yıllarını kapsar); keza, Maliye yeni seri, No. 13663.

satın alınmış köleleri sayıp çiftlik hizmetlerinde ve diğer başka işlere ücretsiz kullanmakta, reâyâdan birisi o çiftlikten ayrılıp başka bir çiftliğe gitmek veyahut başka bir işe girmek istediğinde salıvermemekte, evlenme işlerine karışmakta, bunun gibi türlü mezâlîme kalkışmakta oldukları bildirilmiştir. Sultan, bunları kesin olarak yasak ettiğini ve aykırı hareket edenlerin yayınlanacak ceza kanunnâmesine göre cezalandırılacağını tebliğ etti²².

Angarya maddesinin ne kadar önemli bir konu olduğunu ileride Niş ve Vidin isyanlarını incelerken daha yakından göreceğiz.

Reâyâyı ilgilendiren çok mühim bir konu da *cizye*dir. Şerî'at'a göre yalnız gayrimüslimlerden alınan bu baş vergisinin tahsilinde de önemli ıslâhat kararına varıldı; fakat şer'î bir mesele olduğundan bu hususta evvelâ Şeyhülislâm'dan bir fetva alındı.

Cizye, *cizyedâr* denilen tahsildarlar veya mültezimler tarafından toplandığı zaman çeşitli suiistimallere konu olmakta idi. Cizyedârlar, kendileri için *maîşet*, *resm-i kitâbet*, *zahîre*, *sarrâfiyye*, *kolcu akçesi* gibi çeşitli adlar altında âidât alırlar ve bunların tümü resmen cizyenin yirmi beşte birine yükselirdi²³.

Hükûmet daha önceki asırlarda da, özel durumu olan bazı bölgelerde, cizyeyi kesimle, yani *mahtû'* olarak reâyâ üzerine bırakmış ve onların kocabaşları tarafından toplanmasına ve toptan hazineye teslimine müsaade etmişti. Reâyâ bazan hükûmete resmî miktardan fazlasını teklif ederek cizyede *mahtû'* usûlünün uygulanmasını sağlardı. Bazı yerlerde bu tahsil işlerinde müslüman *âyân* gibi şahsî çıkarları olan *kocabaşlar*, reâyâyı tahrik ederek bunu sağlamağa çalışırlardı. Tanzimat'ın ilâniyle beraber, *mahtû'* usûlü bütün İmparatorluğa teşmil edildi. 1255 Zilka'de tarihli mezkûr fermana göre²⁴ her sancak ve kazanın ödeyeceği cizye miktarını gösteren defterler merkezden muhassıllara teslim edilecek, muhassıl mahallinde her kazâ ve köyün bu miktar üzerinden eskiden beri verdikleri hisseleri ayıracak ve *reâyâ kocabaşlarını* çağırıp kendilerine bildirecektir. Kocabaşlar, buna göre kendi bölgelerinde reâyâdan zengin, orta halli ve fakir (*a'lâ*, *evsat*, *ednâ*) olduklarına

²² 1254 Cemâziyelâhîr evâilî tarihli ferman (Mühimme No. 253, s. 10). Metin için bak. Ekler No. 1.

²³ Bak. *Djizya*, Encyclopaedia of Islam, 2. tab'ı, I, 565.

²⁴ Bak. Ekler, vesika No. IV, s. 666, ve muhassıllara verilen talimat (A. Vefik, s. 7-32, R. Kaynar, s. 224-45).

göre üç nisbet altında cizyeyi toplayıp muhassıla teslim edeceklerdi. Cizye, yalnız gayrimüslimlerden toplanan bir vergi olduğu için, bu verginin alınmasını reâyâ, ilân olunan vergide eşitlik prensipine aykırı bulmakta idi. Avrupa basınında da Tanzimat'ı tenkit edenler, bilhassa bu nokta üzerinde durmakta, eşitliğin kuru bir vaidden ibaret kaldığını ileri sürmekte idiler. Halbuki Osmanlı devleti bir İslâm devleti olarak cizyeden vaz geçemezdi. Bununla beraber Babıâli, 1851 tarihine doğru cizyenin kaldırılması ve herkesten eşit olarak alınan bir baş vergisi haline getirilmesini düşündü ve nihayet 1856 Islâhat Ferman'ında bu esas ilân olundu ve cizye, *bedel-i askeri'*ye çevrildi.

* * *

Reaksiyon.

Umumiyetle vergi sisteminde yapılan değişikliklerin ve angaryanın kaldırılması kararının meydana çıkardığı ağır problemleri ve kargaşalıkları, Niş ve Vidin isyanlarını incelerken yakından görmüş olacağız. Reşit'in iktidardan düşmesinde bilhassa malî sahada başarısızlığı âmil olmuştur. Meclis-i Vâlâ'nın yaptığı en mühim ve radikal reform, iltizâmın kaldırılması idi. Devrimci bir kararla kaldırılan bu asırlık müessese yerine konan yeni teşkilât, vasıta ve eleman yokluğu yüzünden maliyeyi bir anarşi içine atmıştır. Diğer taraftan geniş bir zümre, bilhassa mültezimler, voyvoda ve sarrâflar ve onlara bağlı bir sürü kimseler bir anda kazanç ve istismar kapılarının kapandığını görmüşlerdir. Bunların arasında taşrada küçük iltizâmları üzerine alan ve bu yolla zenginleşen bir çok âyânın ve ağaların bulunduğunu unutmamak lâzımdır. Bir takım ağalar, servete göre vergi ödeme prensibinin uygulanması yüzünden ödeyecekleri vergi mikdarının birden bire arttığını, yahut eskiden olduğu gibi, angarya yoluyla ve yerleşmiş âdetler ve çeşitli suiistimallerle halktan sızdırdıkları menfaatlere son verildiğini görmüşlerdir²⁵. Vergi ödemekte herkesin eşit olması, imtiyazların ve muâfiyetlerin kaldırılması, eskiden az vergi veren âyân ve çorbacıların ve vergiden muâf bulunan din adamlarının şiddetli muhalefeti ile karşılaşmıştır. Hıristiyan vakıfların vergiye tâbi tutulması ve bu maksatla bu gelir kaynaklarının sınırlandırılması, halk üzerinde büyük nüfuzu olan ruhbân sınıfını islâhat aleyhine çevirmiştir²⁶.

²⁵ Bak. aşağıda s. 635.

²⁶ Aynaroz (Athos dağı) manastırlarının arazi gelirlerinin vergiye tâbi tutul-

Bütün bu idarî ve malî ıslâhatın uygulanmasında Reşit Paşa aşılmaz güçlüklerle ve başarısızlıkla karşılaşmıştır. Kâğıt üzerinde yapılan ıslâhat, yeni adlar altında eskinin devamından, yahut en çok eski ile yeniye uzlaştıran bir tedbirden ibaret kalmıştır.

İlkin idarî teşkilâta bakalım: Tanzimat'a kadar kadının başkanlığı altında mahallî âyân ve eşrâfın katıldığı meclisler, verginin takimi ve toplanması ve mahallî idarenin harcama ve giderlerinin tâyini hususunda yetki sahibi idi. İdarî-malî dâvalar kadılar vasıtasıyla görülürdü. Bazı dâvalarda âyân başkanlığındaki mahallî divânların karar verdiği anlaşılmaktadır. Tanzimat'ın getirdiği meclislerin eskisinden farkı, başkanlığın kadılardan, yâni ulemâdan alınıp valiye, muhassıla veya kaza müdürüne, yâni idare adamlarına verilmesi ve gayri müslim tebaanın, dinî reisleri ve kocabaşları vasıtasıyla idarede söz sahibi olmasıdır. Bu son tedbir de, büsbütün yeni bir şey değildir. Zira 18. asırda da kocabaşların vergi işlerinde hükümetle reâyâ arasında bir dereceye kadar resmî bir rol oynadığını biliyoruz. Bununla beraber kocabaşların müslümanlar yanında geniş idarî yetkilere sahip bu meclislere resmen üye olarak kabûlünü, Tanzimat'ın devlet içinde müslim - gayri müslim arasında eşitlik politikasının getirdiği bir yenilik olarak kabûl etmek lâzımdır. İdare adamlarının meclis başkanlığı ise, taşra idaresinin ulemânın ve âyânın nüfuzundan kurtarılarak merkezî idarenin daha sıkı kontrolü altına sokulması neticesini doğuracaktı. Bu meclislerin, halkın idareye iştirakini sağladığı iddiası da aynen kabul edilemez. Meclis üyelerinin çoğunluğu valiye tâbi idare adamlarından mürekkeptir. Diğer taraftan halkı temsil etmesi gereken bu meclislerde, hıristiyanların çoğunlukta bulunduğu yerlerde dahi müslüman üyeler gayri müslimlere karşı ekseriyette idiler. Üyeler ise, o mahallin *vücûhu*, yani ileri gelenleri, eski âyânı ve hıristiyanlardan ise kocabaşı ve çorbacıları arasından seçilmekte idi (âyân kelimesi II. Mahmud devrindeki te'dib hareketinden sonra gittikçe az kullanılmaya başlanmış, onun yerine *vücûh*, *müteayyinân*, *erbâb-i iktidar* gibi kelimeler tercih olunmuştur). Üyelerin seçimi şu karışık usûle göre²⁷ yapılmakta idi: Evvelâ namzetlerin, o yerin namus ve dirayeti ile tanınmış hem-

ması maksadile arazi tahriri ve vergilerinin arttırılması hakkında Başvekâlet Arşivi, Maliye yeni seri No. 13663, s. 93-94'de 22 Zilka'de 1257 tarihli ferman.

²⁷ Bak. seçim nizamnamesi sûreti, R. Kaynar, 254-56.

şehrileri arasından olup mahkemeye gidip adlarını kaydettirmeleri gerekirdi. Seçim heyeti ise, şu sûretle meydana gelmekte idi: Her köyde toplanan halk arasından beş kişi kur'a ile seçilip kaza merkezine gelir. Orada köylerden toplanan bu adamlar mahallin "eshâb-i emlâk ve erbâb-i iktidâr addolunanları" ile bir araya gelirler. Bunların arasından mahallin büyüklüğüne göre 20, 30 veya 50 kişi seçilir. Bunlar seçici heyeti teşkil ederler. Namzetler, kur'a çekilerek sıraya göre bu seçici heyet huzuruna çıkarlar. Kendisini isteyenler bir tarafa istemiyenler bir tarafa ayrılmak suretile reylerini izhar ederler. Seçmenler üzerinde baskı yapanlar ceza kanunnâmesine göre cezalandırılır.

Yirmi sene sonra bir Fransız seyyah, Perrot²⁸, bu meclisler hakkında şu dikkate değer tafsilâtı vermektedir: "Âzanın seçim usûlü düzensiz ve keyfidir. Meclisin toplanması, buna engel olmakta menfaati bulunanlara tâbidir. Nihayet meclisin yetkileri belirsiz olup açıkca tâyin ve tesbit edilmemiştir.... Eğer bir yerde meclis üyeleri aralarında anlaşmış ve başlarına faal ve kabiliyetli bir adam geçirmiş iseler, meclis üstün bir nüfuza sahip olabilir; aksi takdirde müdür ve kadı ile anlaşmış bir kısım beylerin hükmü altına girmiş veya üyeleri aralarında parçalanmış bulunan bu meclisler hiç bir iş yapamaz ve bir hiç haline düşerler. Türk olsun hıristiyan olsun, kaç meclis üyesine sormuş isem, bu meclislerin aldıkları kararların hangi hallerde kanun kuvvetini haiz olduğunu, hangi hallerde sadece temenni ve düşüncelerini bildirdiğini, ne zaman kesin karar veren bir mahkeme otoritesine sahip olduğu ve ne zaman bir danışma heyeti durumunda bulunduğunu aslâ anlayamadım. Gerçekten şuna inanıyorum ki, kendileri ile konuştuğum üyeler kendileri de bu hususta daha fazla bir bilgiye sahip değildiler. Meselâ Ankara'da durum aşağı yukarı şöyledir: Türk âzayı Yozgat Paşası, yani eyaletin valisi seçer ve reisi de daima Türklerden olmak üzere yine o tayin eder. Diğer cemaatlerin üyeleri o cemaatin dinî reisi tarafından tâyin edilir... Genel olarak reâyâdan meclise gönderilen üye ekseriya kocabaşı değil, daha ziyade orta halli bir burjuva olup ikinci derecede bir adamdır. Bunu hayretle karşılayarak bu teferruatı kendisinden öğrendiğim katolik piskoposa dedim ki 'bana öyle geliyor ki, burada büyük âşar mültezimi olup serveti sayesinde kuvvet ve nüfuz

²⁸ G. Perrot, *Souvenirs d'un Voyage en Asie Mineure*, 2. tab'ı, Paris 1867, s. 343-46.

kazanmış kocabaşılardan biri meclise gönderilse, daha büyük bir otorite ile daha cesaretle konuşur, dilekleri ve düşünceleri daha ziyade dinlenebilirdi.' Bana şöyle cevap verdi 'Meclise giden âza kendi adına değil, cemaat adına konuşmalıdır. Diğer taraftan Kocabaşılar mecliste ileri gidince şahıslarını tehlikeye sokmaktan ve gözetme zorunda buldukları herhangi bir Türk makamı ile bozuşmaktan korkabilirler'.. Görülüyor ki, durum oldukça karışıktır. Mühim bir karar almak bahis konusu olan önemli durumlarda büyük meclis toplanır, o zaman üyelerin miktarı daha kalabalıktır. Bu toplantıya muhtelif cemaatlerin dinî reisleri ile en nüfuzlu şahıslar çağrılır. Esasen meclise gidecek mebusu seçmek ve vazifesini tâyin etmek için cemaatin umumî toplantısı veya Avrupa'da olduğu gibi seçimler yoktur. Ne milletin mecliste temsili, ne de iç işlerini kendi kendine idaresi diye bir şey vardır. Bir kelime ile hiç bir şeyin kesin bir düzeni, bir nizamnâmesi yoktur. Bunun yerine sağduyu ve örf ve âdet hâkimdir. Otorite kendiliğinden tabii olarak en zengin ve en kabiliyetliye ait olur."

Bir çok yerlerde meclislere, bilhassa küçük şehirlerde ve kasabalarda, *ağa* ve *vücûh-i memleket* adı altında eski âyân hâkim olmuşlardır. 1850 Vidin isyanında meclise ağaların hâkim olduğu, memurları, kadı ve müftiyi kendilerine uydurarak valinin otoritesini sifra indirdikleri ve işlere hâkim oldukları bizzat hükûmetin soruşturması neticesinde meydana çıkmıştır²⁹.

Ziya Paşa diyor ki: "Derebeyliği, yeniçerilik, muhassıl mütesellimlik usûl-i zâlimânesini Tanzimat'ı Hayriyye eğerçi *lafzan* ilga etmiş ise de... taşraların her yerinde derebeyleri elyevm mevcûd olup fakat isimleri başkadır. Bunlar iki sınıf olup bir takımı *konsoloslar* ve diğeri *âzâ-yi meclis*, *mu'teberân*, *vücûh-i belde* denilen erbâb-i nüfûz ve servettir.,³⁰

Tanzimat'ın ilânından sonra âyân, yalnız meclislerde değil, idarenin aşağı kademelerinde de hâkim olmakta devam ettiler. Yeni teşkilâtta kaza müdürleri, eski mütesellimler gibi vali tarafından o memleketin ileri gelen nüfuzlu ağaları arasından seçilir ve memuriyetleri

²⁹ Bak. H. İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, s. 76. Ekler, No. VI, VII.

³⁰ Ziya Paşa, *Arzıhâl*, İstanbul 1372.

merkezî hükümetin tasdikiyle kesinleşirdi³¹. 1850 tarihli bir fermanda Vidin'de kaza müdürlerinin de, meclisteki âyân gibi Tanzimat esaslarına aykırı hareketlerinden şikâyet olunmakta idi³². Babîâli durumu bildiği halde, onların yerine göndermek için elinde, özel mekteplerde bu iş için yetiştirilmiş memurlar yoktu.

Tanzimat siyasetine karşı olan ulemâ da bu meclislerde muhafazakâr ağalar yanında yer almakta, bazı yerlerde halkı açıkca isyâna teşvike kadar gitmekte idiler.

Bu yolda fazla ileri giden ulemâya karşı Meclis-i Vâlâ'nın harekete geçtiğine dair bu devre ait arşiv kayıtları bulmaktayız. Meselâ Adapazarı meclisinde üye bulunan müftinin kahvehanelerde vergi aleyhine halkı tahrik etmesi üzerine kendisi azledilmiştir^{32a}.

Amasya'da karantinaya karşı ulemânın tahrikiyle karantina doktorunun katline sebep olanlar arasında meclis üyeleri de vardı³³. Midilli'de Mevlevî şeyhi Abdülkadir Efendi ile müderris Mustafa halkı isyana tahrik suçundan mecliste muhakeme edilmiş ve müderrise Şeyhülislâm tarafından ihtar gönderilmiştir³⁴. Reâyâyâ karşı eski keyfi hareketlerinde devam etmek isteyen ve böylece Tanzimat esaslarını çiğneyen bazı ağaların eyalet büyük meclislerinde veya İstanbul'da Meclis-i Vâlâ'da muhakeme edildiklerini ve yeni çıkarılan ceza kanunnâmesine göre hüküm giydiklerini görmekteyiz. Bazı elebaşlar verginin ağırlaştığını öne sürerek halkı tahrik etmekte idiler³⁵. Bunlardan Bâlâ âyânı Yağcıoğlu İbrahim ağa hâdisesi üzerinde durulmağa değer. Yapılan soruşturmaya göre, Bâlâ'nın Yeni Şeyh köyünden olan Yağcıoğlu ekseriya bu nahiyenin âyânlığını elde etmiş ve "her bir hususu angarya olarak bilâ ücret ahaliye rüyet

³¹ Bu sırada yazılan yazılarda kaza idare âmirlerine *kaymakam* unvanı kullanılmakta idi.

³² Bak. Lûtfi, *Târth*, TTK kütüphanesindeki yazma cild IX.

^{32a} Bak. Ekler, No. XII.

³³ Başvekâlet Arşivi, Bâb-i Âsaffi defterleri, No. 370, 20 Safer 1257 tarihli yazı. Bak. Ekler No. IX.

³⁴ Ibid., 16 Safer 1257 t. yazı.

³⁵ "Yalvaç kazası ahâlisinden ma'lûm'ül-esâmî eşhâs Tanzimât-i Hayriyye usûl-i mehâsin-şümûlü iktizâsı üzere hisselerine isâbet eden tekâlifin 'adem-i i'tâ-sıyçün ahâliyi ifsâda ibtidâr eylemiş oldukları" (Ibid. s. 70, tarih: 4 Rebî'ülâhîr 1257). Adapazarı müftisi "Sögütlü karyesi ahâlilerine dahi sizin vergileriniz daha noksân iken ziyâde matlûb olunuyor deyü ihtilâle vermiş.. " (Ibid., 20 Safer 1257) ve başka benzeri hâdiseler için aynı defter.

ettirmeğe alışmış ve bu ana kadar bir akça teklif (vergi) vermemiş'' tir. Tanzimata'a göre vergi muâfiyeti kalktığından elinde bulunan geniş mukata'a toprakları için herkesle beraber vergi vereceğini anlamış ve bunun üzerine kendi köyü ile diğer köyler ahalisini tahrik ederek Ankara civarına dörtyüz kadar fakir köylüyü toplamağa muvaffak olmuştur. Bu topluluk nasihatle dağıtılmış, Yağcıoğlu tutulmuştur. İstanbul'da Meclis-i Vâlâ'da yapılan soruşturmada geçen yıl 1500 kuruş vergi verirken bu sene kendisinden 2400 kuruş istendiğini, iki eşeği olan fakir bir köylüden eskiden almış kuruş alınırken bunun şimdi 150 kuruşa çıkarıldığını beyan ediyor³⁶.

Neticede, bu zümreler, tabii Reşit Paşa ve ıslâhatı aleyhine her vasıtayı kullanarak mücadeleye girişeceklerdi. Islâhattan sonra geçici devrede, bilhassa âşarın toplanmasında meydana çıkan kargaşalıklar ve eski mültezimlerle mahallî âyânın baltalama hareketleri yüzünden 1839-1840 yılı devlet gelirinin mühim bir kısmı toplanamamıştır. Mehmet Ali'ye karşı yapılan felâketli savaş neticesinde hazine zaten büyük bir sıkıntı içindeydi. Reşit Paşa iktidara gelince istikraz teşebbüsünde bulunmuş ve devlet masraflarının ve maaşların bir kısmını *eshâm kavâ'imi* denilen bonolarla ödemek mecburiyetinde kalmıştı³⁷. Reşit Paşa'nın Pâyitaht'taki düşmanları onu düşürmek için bilhassa bu durumdan yararlanmışlardır. Sarayda damatlar, Rıza, Mehmet Ali Paşalar Sultanı, Reşit aleyhine tahrik etmekte idiler³⁸.

³⁶ Bak. Ekler, No. XI.

³⁷ Bak. Ekler, No. V. İstikraz teşebbüsü için bak. R. Kaynar, 283-91; buna ait vesikalar No. 254 Mühimme defterinde bulunmaktadır. Ayrıca bu defterde Tanzimat'ın diğer iktisadî teşebbüsleri ve ticaret rejimi hakkında (gümrükler, 1838 ticaret muahedelerinin uygulanması, Feshane ve diğer fabrikalar, Ereğli'de maden kömürünün işletilmesi, para ve kredi) aydınlatıcı vesikalar vardır. Bu devirde Tanzimat'ın iktisadî-ticarî politikası için ayrıca bak. F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement*, Cambridge, Mass., 1942. Gittikçe artan ticaret açığını altın ile ödemek zorunda kalan Babiâli, kâğıt paraya baş vurduğu gibi madencilik ve ziraatı geliştirerek memleket servetini arttırmak gibi olumlu tedbirlere de baş vurmuştur. Sadık Rifat Paşa ve Reşit Paşa bu devirde memleket Avrupa'ı iktisat mefhumlarını sokmakta idiler. Reşit Paşa, liberal bir iktisadî-ticarî politikanın memleketi kalkındıracağı inancında idi. Yeni Türkiye'nin iktisadî durumu için hayatî bir ehemmiyeti olan bu devrin iktisadî tarihi henüz esaslı bir monografiye konu olmamıştır. Bu sahada iktisadî düşünce hakkında Z. F. Fındıkoğlu'nun, S. Ülgener'in çalışmalarını ilk adım olarak ehemmiyetle zikretmeliyiz.

³⁸ Bak. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 1-12, C. Baysun neşri, Ankara 1953, s. 6-9.

Nihayet 7 Safer 1257/31 Mart 1841'de Reşit Paşa'nın azli³⁹ ile muhafazakârlar iktidara geldi. Şimdi Rıza Paşa duruma hâkimdi. O, askerî islâhata öncelik verdi.

Yeni idare iş başına geçer geçmez bütün valiliklere gönderdiği bir fermanla muhafazakâr müslümanları tatmin ve hükümetin muhafazakâr politikasını teyit etmeğe çalıştı. Bu fermanla Halife-Sultan "Ahkâm-i dîniyyenin icrâsına dikkat farz-ı 'ayn" olduğunu belirtiyor ve mazeretsiz beş vakit namazı terk edenlerin cezalandırılacağını ihtar ediyordu⁴⁰. Muhassılıklar derhal kaldırıldı, valiler eyâletın veya sancağın yalnız âsâyiş işlerinde değil, maliye işlerinde de eskisi gibi yetki sahibi oldular. Bu yerlerin "umûr-i mâliyyeleri umûr-i zabtiyyeleriyle birleştirilerek müşîrlerine emâneten ihale edilmiştir." Vergi defterleri gönderilmiş ve kendilerinden bu defterlerde tâyin edilen vergiyi tam olarak vaktinde göndereceklerine dair mühürlü taahhütnâme istenmiştir. Buna göre, ihmal yüzünden noksan gönderen valiler bu noksanı kendi ceplerinden ödemeğe mecbur olacaklardı. Maliye işlerini yürütmek üzere gönderilen müdür ve kâtip, valilerin emri altına konmuştur⁴¹. Rumeli'ye gönderilecek sabık Hariciye Nazırı Mehmet Sadık Rifat Paşa'ya ve taşradaki idarecilere hitâb eden ikinci bir ferman⁴² (evâil-i Receb 1258/1842 Ağustos ortaları) Tanzimat esaslarını teyit etmekle beraber, Reşit Paşa'nın en radikal görünen bazı reformlarını, devlet ve halk için doğurduğu güçlükler yüzünden kaldırmakta ve eski müesseseleri geri getirmekte idi. Bu fermanla Pâdişah, memleketi ve milleti kalkındırmak ve tebaanın emniyet ve huzurunu sağlamak maksadiyle "Tanzîmât-ı Hayriyye usûlü"nü koyduğu, fakat bazı güçlükler meydana çıktığını açıkladıktan sonra bu güçlükleri gidermek üzere bu esaslarda vükelânın oybirliği ile değişiklik yapıldığını bildirmektedir. Bu güçlükler ve alınan yeni tedbirler fermanla şöyle belirtilmektedir :

1 — Tâyin olunan vergilerin tahsilinde ahaliden bazı kimseler yalnız "kendü merâm ve maksûdlarını istihşâl ümniyesiyle" engel çıkarmaktadırlar. Bu gibiler hem halkı kıskırtmakta, hem de vergi

³⁹ Reşit Paşa'nın azlinda Mısır Meselesinin yeniden alevlenme istidadı göstermesinin başlıca âmil olduğu hakkında bak. Cevdet, *Tezâkir*, s. 8-9; R. Kaynar, s. 382-86. Lûtfi, VII, 6-7,

⁴⁰ Mühimme defteri, No. 255, Rebî'ülevvel 1258.

⁴¹ Başvekâlet Arşivi, Maliye yeni seri, No. 13663, 10 Ramazan 1257 t. yazı.

⁴² Bak. Ekler, No. XIV; karş. Lûtfi, VII, 35, 53.

toplanmasının gecikmesine sebep olmaktadır. Valiler bu gibi müfsidlerini araştırarak hak ettikleri cezaları vereceklerdir.

2 — Emânet usûlile, yâni devlet memurları vasıtasile âşar vergisinin tahsilinde kayıplara uğranılmıştır⁴³. Bu kayıpları önlemek ve aynı zamanda taşrada ileri gelenlerin ve halkın ticaret ve kazancını sağlamak üzere⁴⁴ âşarın mahallinde müdürlere ve ileri gelenlere “maktû'an” ihalesine karar verilmiştir⁴⁵.

Diğer vergilerin de eskisi gibi iltizâma verilmesi düşünülmektedir. Diğer taraftan daha 1257 yılı başlarından itibaren önemli bölgelerde *muhassıllıklar* birleştirilerek eyâletlere *defterdar* adı altında daha geniş yetkili mâliye âmirleri tâyin edilmeğe başlanmıştı⁴⁶. Reşit Paşa düşünce her yerde muhassılların yerini bu defterdarlar almıştır.

3 — Memurların suiistimalleri ve halka kötü muameleleri önlenecik ve vergi meseleleri dolayısıyla halkı tahrik edenler cezalandırılacaktır. Yeni tedbirlerin uygulanması eyâletlerde, şimdi tekrar geniş yetkilerine ve otoritelerine kavuşmuş olan müşîrlerin, yâni valilerin eline bırakıldı ve genel müfettiş olarak Rifat Paşa Rumeli ve eski Meclis-i Vâlâ reisi Mahmud Hasîb Paşa Anadolu'ya gönderildi. Yapılan değişikliklerden biri de ilmiye sınıfını tatmin ediyordu: 1 Şâban 1257/18 Eylül 1841'den itibaren nâiblerin, maaşlarını muhassıllıktan alan aylıklı memur sıfatına son verildi ve eskisi gibi şer'î resimleri doğrudan doğruya almalarına müsaade olundu. Fakat *harc-i imzâ* ve *ikrâmiye* yine yasaktı (bunlar vergi tevziinde kadılar ve nâibler tarafından *âdet* olarak alınırdı)⁴⁷.

* * *

⁴³ Muhassıllar ve adamları tarafından, yani doğrudan doğruya devlet tarafından toplanan, *der-anbâr edilen*, âşar, yani aynen alınan toprak mahsûlleri vergisi, bir çok yerlerde vasıta yokluğundan pazara getirilip paraya çevirilememiş, silolar olmadığı için çürüyüp mahvolmuş ve neticede bu en mühim gelir kaynağında ehemmiyetli bir azalma olmuştu. Tabii bunun bütün sorumluluğu Reşit Paşa'ya yükleniyordu.

⁴⁴ “Hem telefâtın önü kesdirilip ve hem de *vücûh ve ahâli hakkında bir nevi temettü' ve bâ'is-i ticâret olmak üzere*”, başka deyimle mültezim, âyân ve ağaların eskisi gibi devlet gelirine ortak olması için.

⁴⁵ Hatırlanacağı üzere kaza müdürleri bir çok yerlerde eski *âyân*, yeni deyimle *vücûh-i ahâlf* idi. Fermanda iltizam kelimesi yerine de *maqtû'an ihale* terimi kullanılmıştır.

⁴⁶ İzmir'de defterdarlık ihdâsı hakkında Maliye yeni seri, No. 13663, s. 46. Reşit Paşa düşünce her yerde muhassılların yerini defterdarlar aldı.

⁴⁷ Bak. Ekler, No. XIII.

Reşit Paşa'nın vergi reformu yukarıda işaret ettiğimiz gibi, İmparatorluk içinde ciddi içtimaî sarsıntılara sebep olmuştu. Rumeli'de bazı ayaklanmaların bu noktayı eyice aydınlattığı görülmektedir.

1. *Niş İsyanı* (1841): Sultan, Gülhane Hattı'nı valilere tebliğ ederken ilk iş olarak "asıl halkın rahatsızlığına sebep olan vergi maddesinin yolsuzluğu belâsını def'edüp ve hafifleterek bir hüsn-i sûret verileceğini" bildirmişti.

Herkesin belirli bir nisbette geliri üzerinden vergi ödemesi esası, angaryaların ve ilitzâm usûlünün ilgası, Sırbıya ile sınırdaş olan Niş bölgesinde özel bir fermanla reâyâ çorbacılarının⁴⁸ hazır bulunduğu bir toplantıda ilân edildi. Buna göre, herkes servetinin yüz kuruşta üç kuruş 12 parasını (bir kuruş 40 para) devlete vergi olarak verecek, bu vergiden müslümanlar ve diğer imtiyazlı şahıslar istisna edilmeyecek ve reâyânın vergisi her köyün *knezi* tarafından toplanacak, kanun dışı hiç bir vergi alınmayacak, memurlar herhangi bir şekilde kendileri için reâyâdan hiç bir şey alamıyacıklar ve kendilerini reâyâyâ besletmeyeceklerdi. Köylerden subaşılardan⁴⁹ kaldırılacak, yalnız kır-serdârı kalacak, o da masrafını kendi cebinden karşılayacaktı. Reâyâ bu ıslâhatı memnuniyetle karşıladı.

Bu vergi ıslâhatı, bölgeden alınacak verginin bir kısmını eskiden vergiye tâbi olmayan bir kısım müslümanlara ve imtiyazlı "Avrupa tüccarlarına", yani Avrupa ile ticaret yapmak için özel müsaadesi olan gayrimüslimlere yüklediğinden köylünün vergi yükü yarı yarıya azalmış olacaktı⁵⁰.

Diğer taraftan vergi reformunu uygulamak için *muhassıl* adı ile yeni tâyin olunan geniş salâhiyetli maliye âmirleri tarafından herkesin mal ve mülkü tahrir olunmağa başlandı. Bu iş dokuz aydan fazla bir zaman aldı.

⁴⁸ Bulgarlar arasında zengince ileri gelenler *çorbacı* adile anılırdı. Her mahalenin bir çorbacısı vardı. Çorbacı hakkında bak. H. İncılık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943, s. 68, not 3.

⁴⁹ Bu *subaşılardan* hakkında İbid., indeks.

⁵⁰ Niş kazaları ve köylerinin vergisi mühim ölçüde artmış değildi :

1253/1837 de	üç yük	30400	kuruş
1254/1838 de	" "	25000	" "
1255/1839 de	dört yük.		
1256/1840 da	üç yük	79000	" "

Reformun uygulanmasına girişildiği zaman önceden tahmin edilemeyen güçlükler meydana çıktı. Evvelâ reâyâ tahrirde servetlerinin iki misli gösterildiğinden sızlanmağa başladılar; sonra, o zamana kadar vergi ödemeğe alışmamış bulunan eski imtiyazlı sınıflar, "Tanzimât-ı Hayriyye'yi adem-i kabûl dâiyesiyle" reforma karşı koydular. Bunların başında Niş kalesindeki müslümanlar geliyordu. Bu serhat şehrindeki müslüman ahali evvelce sultanlar tarafından verilen muâfiyetnâmelerle vergi ödemekten muâf tutulmuşlardı. Şimdi vergiye tâbi tutulmayı bir haksızlık sayıyorlardı. Pâdişah yeni bir ferman göndererek emri teyit etti. Diğer taraftan şimdiye kadar fakir reâyâ kadar vergi ödeyen zengin hıristiyanlar, çorbacılar da vergi nisbetlerinin servetlerine göre artması üzerine harekete geçtiler. "Şimdi hâl u tahammül ve kâr u ticarete göre hisselerini verdikleri halde erbâb-i iktidâra ziyade ve fukaraya az bir şey düşmesine eshâb-i iktidârın canları sıkılıp" vergi reformu aleyhine propagandaya giriştiler ve başka türlü iddialarla reâyâyı tahrik ederek ayaklanmalarına sebep oldular.

Reâyânın başlıca şikâyetlerini, *reâyâ vekili* sıfatını takınan iki çorbacı, Leskofçalı Nikola Çotkovik, Nişli Pazarbaşı İstasyon Marinkovik şöyle hülâsa ediyorlardı: 1 - Vergi başta yüz kuruşta üç kuruş 12 para olarak ilân edilmiş iken, sonra sekiz kuruş 12 para toplanmak istenmiştir. 2 - Şaraptan okkasına dört para, rakıdan sekiz para resmin affedildiğini Pâdişah fermânı ilân ettiği halde bu vergilerin toplanmasına devam edilmektedir. 3 - *Zecriyye* resminin ^{51a} toplanmasına eskisi gibi devam olunmaktadır. 4 - Bundan başka, yanlış doğru Osmanlı idarecilerine karşı mütad bir takım uygunsuzluklar isnâd olunmaktadır: Sözde Paşa köye inmiş, kendisine ziyafet hazırlatmış, içmiş sonra bazı bir takım uygunsuz hareketlere kalkışmış, 5- Müslümanların hıristiyan kadınlarını zorla müslüman yaptıkları da iddia edilmekte idi.

Osmanlı makamları ilk üç maddede Bulgarları teyit etmişler, fakat son iki maddede hakikate aykırı iddialar bulunduğunu ortaya koymuşlardır.

Verginin sekiz kuruşa çıkması şundan ileri gelmekte idi: Hükûmet bu bölgeden istenen vergi toplamını aşağı yukarı eski yıllar miktarında tesbit etmiş (üç yük 79 bin kuruş), ve bu miktar tesbit edilen servet miktarına bölününce nisbet yüksek çıkmıştı. Demek ki, hükûmet vergi gelirini indirmek istemiyor, yalnız bu yekûnun tebaa arasın-

^{51a} Alkollü içkilerden alınan bir resim, bak. A. Vefik, *Ibid.*, s. 404.

da servete göre daha âdil bir şekilde taksimini sağlamak maksadını güdüyordu. Şimdi müslümanlar, “Avrupa tüccarları”, Yahudi ve Kıptiler de vergiye tâbi tutulduklarından gerçekte köylünün ödeyeceği miktar eskisine göre yarıya inmekte idi. Reâyâ, bu noktayı gördü ve kabûl etti. Fakat bağ sahibi olan çorbacılar ve zengin hiristiyan köylüler şarap ve rakıdan alınan vergiye itirazda devam ettiler. Bağlarını battal edeceklerini, reâyâyâ artık iş vermeyeceklerini ve onların üzümlerini almayacaklarını söyleyerek köylüyü tahrik ettiler. Diğer taraftan reâyâ, *zecriyye* ve orman resimlerini Pâdişah’ın affettiğini ileri sürerek bunları ödemiyeceklerini bildirdiler. Tahsildarlara karşı koydular. Tahrik olunan reâyâ gelip Niş kalesi altında toplandılar. Paşa, görüşme için aralarından dokuz çorbacıyı çağırdı ve reâyâyâ köylere geri gönderdi. Sonra bu çorbacıları, tahrikci sıfatıyla tevkif ederek Sofya’ya yolladı. Bunlar ancak iki ay kadar bir zaman sonra, iddiaya göre Paşa’ya para vererek, serbest bırakıldılar. Çorbacıların tevkifi hâdiseyi büsbütün alevlendirdi. 1500 kadar reâyâ, tekrar Niş varoşunda toplandılar; yüzde üçten fazla vergi ödeyeceklerini, zira fazlasını memurların ve kocabaşların haksız yere kendilerinden almak istediklerini iddia ettiler. Reâyânın, vergi işlerinde Osmanlı idarecileri ile birlikte hareket eden kocabaşlara karşı cephe alması bilhassa kayda değer⁵¹. Vergi defterleri kocabaşlar (vilâyet meclisinde üye olan hiristiyan ileri gelenleri) ile reâyâ tarafından tetkik edilmek üzere kiliseye gönderildi. İncelemeden sonra borçlu oldukları vergileri ödemeleri için reâyâyâ bir ay daha mühlet verildi. İkinci mühlet de geçtiği halde köylü vergilerini ödemedi ve iddialarında ısrar ederek bu sefer Niş kalesi altına derme çatma silâhlarla silâhlanmış olarak gelip toplandılar^{52a}. Niş - İstanbul yolunu kestiler. Değirmenleri ele geçirdiler ve rasladıkları müslümanı katletmeğe başladılar. Bunu gören Niş ileri gelenlerinden ve meclis âzasından

⁵¹ Kocabaşlar hiristiyan âyanı sınıfa eskiden beri *vergi*’nin hiristiyan mükellefler arasında taksiminde, toplanıp sorumlulara tesliminde hükümetçe vazifelenirdiler. Onların çok defa bu işlerde yaptıkları suiistimaller reâyâyâ aleyhlerine çevirmiştir. Eskiden müslüman âyan ile bu kocabaşlar vergi işleri için kadı mahkemesinde toplanırlardı. Tanzimat’tan sonra ise yeni teşkil edilen büyük ve küçük meclislere dahil olarak aynı rolü oynamakta devam ettiler.

^{52a} Bir Osmanlı memuruna göre âsiler 1500 kadardı. Fakat Müfettiş Ârif Hikmet Bey’e göre Niş, Leskofça ve Şehirköy kazaları hep birden ayaklanmışlardır (bak. *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s.29).

Kerim Bey kendi teşebbüsü ile harekete geçerek reâyâ üzerine yürüdü ve İstanbul-Niş caddesinin geçtiği Kotine boğazını ellerinden aldı. Niş valisi bu hareketi köylerdeki çorbacıların tahriklerine atfediyor ve gözlerini yıldırım için Kosova tarafından Arnavut askeri (bir rivâyette 200, başka bir rivâyette 1500 kişi) çağırarak âsi köylerin üzerine gönderiyor. Topların yardımı ile âsilerin esas merkezi olan Kamanıça ve Mutafca köylerindeki kuleler zaptediliyor (1841 Nisan).

Âsilerin reisi kocabaşı Miliyo bu çarpışmalarda maktûl düştü. Reâyâ köylerine dağılmağa başladılar. Yağmacılık yapmayacaklarına dair sergerdelerinden *besa* 'yemin, alınmış olan Arnavutlar sözlerinde durmadılar. Sonradan düzenlenen bir rapora göre, Niş havalisinde Arnavutlar tarafından 205 köy yakılmış, ölenler olmuş, kadınlar ve çocuklar esir edilmiş, hayvanları ellerinden alınmıştı. 28 köy ahalisi çocukluğu ile beraber Sırp hududunu aşarak öbür tarafa kaçmışlardı.

Hükûmetin hiç arzu etmediği şekilde bu vahim durumun meydana gelmesi üzerine, Balkanlar'da hıristiyan ahalinin hâmisî olduğunu göstermek için her fırsattan istifadeye kalkışan Rusya, müdahalede gecikmedi. Kont Nesselrode, Babıâli'ye, hâdiseyi kötüleyen ve protesto eden bir nota verdi. Çar hükûmetinin bir daha bu şekilde uygunsuzlukların çıkmasını önlemek için gereken tedbirleri mahallinde dolaşarak tesbit edecek bir memur göndermeğe karar verdiği de bildiriliyordu. Babıâli telâşa düştü. Hâdisenin kapanmış olduğunu ileri sürerek bunu önlemeğe çalıştı. Nihayet bu memurun reâyâ arсында soruşturmada bulunmaksızın Niş bölgesinden öylece geçmesini kabul etti^{52b}. Diğer büyük devletler, Rusya'dan geri kalmak istemediler. Mısır işinden mağlup çıkmış olan ve bu sırada Lübnan'daki kargaşalıklara müdahale eden Fransa da harekete geçti. Niş hâdisesini kötüleyen bir nota verdi ve bu bölgede soruşturma yapmak istediğini bildirdi. Fransa'nın bu iş için akademi âzasından M. Blanqui'yi bu bölgeye gönderdiğini biliyoruz⁵³. Şu da kayda değer ki, genel bir ayaklanma için kırkbin tüfek sağlamak için âsilerin bir ajanı Fransız konsolosu ile bu sırada temas sağlamıştı⁵⁴. Prens Metternich de hâdiseyi protesto eden bir nota göndermekten geri kalmadı ve bu kargaşalıkların Osmanlı İmparatorluğunda genel hoşnutsuzluğa yol

^{52b} Lütfi, VII, 109-113.

⁵³ *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 32.

⁵⁴ Başvekâlet Arşivi, iradeler, sandık 13,2420 sayılı irade.

açacağını ve dışarıda İmparatorluğu korumaya çalışanların çabaları üzerinde kötü etkiler yapacağını belirtti⁵⁵.

Babıâli, hâdiseyi bir an önce kapatmak ve milletlerarası bir müdahaleyi önlemek için bütün gayretini harcıyordu. Hâdisе, bölgeye muhtariyet verilmesi veya Sırbistan'a eklenmesi şeklinde sonuçlanabilirdi. Hükümetin tahkikat için gönderdiği Ahmet Tefvik Bey'e göre, bu ayaklanma hakikatte reâyânın vergi ve sair sebeplerden oğradığı haksızlıklardan doğmamıştır, daha ziyade siyasî bir mahiyet taşımaktadır. Bu bölgedeki altı nâhiye, evvelce "Sırbıya"ya ilhak için ayaklandırıldığı zaman müslüman halkın bu bölgeden çıkarılacağı ümidi reâyâ zihninde yer etmiş ve hâdisе reâyâ ileri gelenlerinin tahrikile patlak vermiştir. Sonradan Sırbistan'a sığınmış olan Reâyâ'nın geri getirilmesi maksadile yapılan görüşmeler için Niş'e gelen 35 reâyâ Niş için farklı bir idare usûlü istemişler ve "sûret-i idâre-i istiklâliyete" dair sözler söylemişlerdir.

Muhtar Sırbistan'ın bu bölge ile sınırdaş olması hâdiselerin zuhuruna şüphesiz büyük ölçüde etki yapmıştır. Tahrikçiler oraya kaçıp sığınıyorlar ve himaye görüyorlardı. İsyân sırasında Sırp Prensi kaçıp gelen 28 köy halkını hayvanları ile birlikte memleketine kabûl etmiş ve bunlara karşı asker sevk olunursa kendilerine yardıma mecbur kalacağını bildirmişti. Âsiler, gerçekten bütün ümitlerini Sırp Prensine bağlamışlardı. O zamanki Sırp Prensi Mihal Obrenović'in çekingenliğine karşılık Prensес Liubitsa âsiler lehine kesin olarak müdahalede bulunulmasını istiyordu. Babıâli, Prens Mihal'e bir ihtar mektubu gönderdi ve oraya sığınmış olan Bulgar köylülerinin geri gönderilmesini talep etti. Diğer taraftan Sırbistan'dan atılmış olan eski Prens Miloş Obrenović, Eflak'da Bulgar komitecileri ile münasebette bulunuyor ve Rumeli'de vukua gelecek genel bir ayaklanma sayesinde bütün güney Slavlarının başına geçme emelini besliyordu. Osmanlı makamları, âsilere karşı gevşek davranılırsa bunun bütün Rumeli'de genel bir ayaklanmaya yol açmasından ciddî olarak endişede idiler⁵⁶.

Babıâli, Niş hâdisesi üzerine derhal esaslı soruşturmalara girişti. Tanzimat'ın uygulanması için Rumeli'ye gönderilmiş olan genel

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ İrade No. 2424.

müfettiş Arif Hikmet Bey derhal Niş'e hareket etti ve soruşturma neticesini bir rapor halinde Babiâli'ye sundu⁵⁷.

Muhtelif kaynaklardan gelen, bu arada Sırp hükûmeti tarafından verilen raporların ışığı altında Meclis-i Vâlâ'da mesele uzun uzadıya görüşüldü. Sadrâzam, Pâdişah'a bu müzakereleri özetliyen arz tezkiresinde⁵⁸ "Anadolu ve Rumeli taraflarında vâki olan uygunsuzlukların ekseri memurların vergi maddesinde yolsuz hareketlerinden neş'et etmiş olacağı zâhir"dir hükmünü vermekte idi. Reâyâyı yatıştırmak üzere derhal bir takım tedbirler alındı. Yakup Paşa kumandasında Niş'e muntazam asker, *asâkir-i nizâmiye*, gönderildi. Arnavut başıbozuk askerinin esir ettikleri reâyâ fidye verilerek ellerinden kurtarıldı. Yağmaladıkları mallar geri alındı. Padişah, *'atiyye-i şâhâne* olarak reâyâyı 150 bin kuruş dağıttırdı. Sırbistan'a kaçıp sığınmış olan köylülerle mahallî makamların görüşmeleri neticesinde bunlar yavaş yavaş gelip köylerine yerleşmeğe başladılar. 1257 C. başları/1841 Haziran sonlarına doğru bunlardan 400 aile gelmiş ve köylerine yerleştirilmiş bulunuyordu.

Niş isyanı dolayisile meydana çıkan meseleler, Tanzimat'ın ilânı sırasında Rumeli'deki şartları yakından gözlemek bakımından önemlidir. Bu isyan göstermiştir ki, evvelâ Tanzimat esaslarının ilânı gayrimüslim reâyâda büyük ümitler doğurmuş, Pâdişah'ın vaadlerini benimseyen bu reâyâ fırsat buldukları yerde tanınmış bir takım haklar için direnme hareketlerine girişmişlerdir. Vergi işlerinde eski idarî suiistimallere artık katlanmayacaklarını, haklarını aramağa kararlı olduklarını göstermişlerdir. Reâyânın bu cür'etli hareketi ve yabancı müdahaleler, Babiâli'yi ciddi kaygılara düşürmüş ve Tanzimat'ın memlekette doğuracağı tehlikeler hakkında muhafazakârların tahminlerini haklı çıkarmıştır. Muhafazakârlar için, Tanzimat'ın reâyâyı şımarttığı, genel bir ayaklanma ve İmparatorluğun parçalanma tehlikesini yarattığı iddialarını Niş isyanı doğrulamış bulunuyordu.

Diğer taraftan Tanzimat'ın yeni vergi politikası eski düzeni bozarak kargaşalık doğurmuş, vergilerin toplanmasına engel olmuştu. Bu isyanda bilhassa dikkati çeken bir nokta, harekette, eskiden vergi imtiyazlarına sahip olan zümrelerin ön ayak olmuş bulunmalarıdır. Soruşturmalara göre bir tarafta reâyâyı tahrik eden çorbacılar ve

⁵⁷ Lûtfi, *Târîh*, VII, 116-120.

⁵⁸ İradeler, sandık 13, No. 2420.

kocabaşlar, diğer tarafta isyanı şiddetle bastırmağa ön ayak olan müslüman ağalar eski imtiyazlarının ortadan kalkmasına razı olamıyorlar ve “Tanzimat’ın âdem-i kabûlü dâiyesiyle” hareket ediyorlardı. Hıristiyan cemaatinin ileri gelen çorbacıları ise, Osmanlı hâkimiyeti yıkıldığı ve müslümanlar memleketten çıktığı takdirde ağaların yerini alacaklarını umarak ayaklanmanın liderliğini üzerlerine almakta idiler.

Bu içtimaî çatışma karşısında mahallî memurların tarafsız hareket etmedikleri ve eski suiistimallerden kurtulamadıkları meydanda idi. Arnavut başıbozuklarının şiddetli hareketi, muhafazakârlar için Şerî’atca mâzur görülebilirdi. Zira Halife’nin emirlerine karşı isyan eden gayrimüslimlerin arazisi *Dâru’l-harb* sayılırdı. Fakat şimdi Babîâli’deki ıslâhatçı bürokratlar, imparatorluğun bekası adına Şerî’at’a değil, durumun icaplarına uymak lüzumuna inanmakta idiler. Meclis-i Vâlâ’daki görüşmeler, merkezî hükümetin bu samimî arzusunun aksettirmektedir. Bununla beraber Tanzimat politikasının, kitleleri şiddet ve taassupla harekete geçiren çatışma karşısında etkisiz kaldığı 1850 Vidin isyanında daha belirli bir şekilde meydana çıkmıştır.

II. Vidin İsyanı (1850) :1850 Mayısında Vidin, Sahra, Belgradık, ve Lom kazalarında adetleri on bini bulan Bulgar köylüsü ayaklandı, kırdı ve köyde rasladıkları müslümanları soymağa ve öldürmeğe başladılar. Belli başlı kalelere sığınmış bulunan müslümanları kuşattılar. Vidin - İstanbul yolunu kestiler. Her tarafa tahrikçiler salarak isyânı bütün Bulgaristan’a yaymağa çalıştılar. Hükümet, şiddet kullanmadan hâdiseyi yatıştırmak için bir müfettiş gönderdiği sırada Vidin ağaları başıbozuk çeteleri teşkil ederek reâyâ üzerine şiddetle atıldılar ve bunları dağıtmağa muvaffak oldular. Reâyânın bir kısmı köylerine, bir kısmı Sırp hududuna gittiler. Ancak müfettiş Ali Rıza Paşa idaresindeki *asâkir-i nizâmiye*’nin gelmesiyle Bulgar köylüleri kendilerini emniyette hissedebildiler ve köylerine döndüler. Bu isyanda da, Sırbistan’da yuvalanmış ihtilâlcî komitelerin ve milletlerarası durumun etkileri inkâr edilmezse de⁵⁹, köylüleri kitle halinde ayaklandıran esas sebepleri, gayri müslim reâyâ ile büyük toprak sahibi müslüman ağalar arasında Tanzimat’ın ilânile beraber büsbütün gerginleşen münasebetlerde

⁵⁹ Vidin isyanı hakkında, H. İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, 45-111.

aramak gerekir⁶⁰ ve Osmanlı makamları da soruşturmalar sonucunda bu hükme varmıştır.

Bu serhat bölgesinde müdafaa ve emniyet düşüncesile “her bir karye tapu ile birer ağaya verilmiş”⁶¹ ve bu hak yalnız müslümanlara tanınmıştı. Bölgenin ileri gelen ağaları mukâta'a usûlüne göre, yâni açık artırma sonunda ödedikleri bir nevi peşin kira, *icâre-i mu'accele* ile buradaki mirî toprakları tasarrufları altına geçirmiş bulunuyorlardı. Bu işlemlerde suiistimaller eksik değildi⁶². Kaydı hayatla tasarruf ettikleri ve erkek çocuklarına intikal ettirebildikleri bu devlet toprakları üzerinde onlar, kontrolün gevşekliğinden istifade ederek hakikî mülk sahibi gibi hareket etmeğe alışmışlardı. Reâyâ bu topraklar üzerinde ağaların kiracıları olarak oturmakta ve toprağı işlemekte idiler. Toprak kirası karşılığı olarak bir iki ay ağa hesabına angarya çalışırlar, ayrıca senede bir araba odun getirmeğe veya yerine 12 kuruş vermeğe, aile başına *hurizma zahiresi* adı ile her cins zahireden yirmi beşer okka, *budarluk* adı ile mısır mahsulünden araba başına 30-40 okka mısır vermeğe, bağlardan bir asmaya 12 para ödemeğe koyunlarının *otlakiyesi* olarak bir miktar peynir vermeğe mecbur idiler. Ağalara ayrıca kovan parası, mandra parası adı ile bir takım ek resimler öderlerdi. Köylünün bu suretle ağaya ödediği vergiler devlete ödediği âşar vergisi ve cizyenin toplamına eşit idi. Ağalar kasaba ve şehirlerde otururlar ve köylerini *subaşı* denilen kâhyaları vasıtası ile idare ederlerdi. Bu subaşılar kendi geçimlerini reâyâ sırtından çıkarır ve yol vesair masrafları için ayrıca yılda 1400-1500 kuruş toplarlardı. Ayrıca tımar rejiminde sipahilerin almış oldukları para cezalarını, cerîmeleri, bu ağa subaşılığını almakta devam ediyorlardı. Özetle, eski Osmanlı müesseselerinin soysuzlaşması neticesi olarak Vidin bölgesinde hakikî bir müslüman ağalar hâkimiyetinden bahsetmekte mübalâga yoktur.

1839 Gülhane Hattı ile angaryanın kaldırılması üzerine Vidin reâyâsı, başka bölgelerde olduğu gibi⁶³, arazi kirası olarak artık ağalara angarya çalışmıyacaklarını bildirdiler. Buna karşı ağalar da toprak sahibi sıfatile haklarını ileri sürdüler. Toprak devletin değil,

⁶⁰ *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, 91-92; R. Kaynar, 272-83.

⁶¹ *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, s. 90, not 4.

⁶² *Ibid.*, 91.

⁶³ Bosna'da angarya için bak. *Bosna'da Tanzimat'ın Tatbikine Ait Vesikalar*, Tarih Vesikaları Dergisi, No. 5, s. 38.

bizimdir demeğe kadar gitmekte idiler. Anlaşmazlık İstanbul'a aksetti. Hükûmet, Padişah'ın bir iradesiyle Vidin'de angaryanın kalkmış bulunduğunu bir daha kesin bir şekilde teyit etti. Fakat bu hükmü uygulayacak olan mahallî idareye, Vidin Meclisi'ne, köy ağaları hâkimdi. Onlar da, yine Gülhane Hattı esaslarına sığınarak bütün tebaa emlak ve arazisine serbestce mâlik ve mutasarrıftır, kimse kimsenin toprağını karşılıksız zaptedip işleyemez, iddiasile itiraz ettiler⁶⁴. Babıâli, eshâb-i çiftlikâta gadrolmamasını da haklı bulduğundan meseleyi mal sahibi ile kiracı arasında bir mesele olarak telâkki etti ve kendi aralarında anlaşmaları gerektiğini bildirdi. Reâyânın mümessilleri olan knezler ile çiftlik sahipleri bir araya geldiler. Yapılan görüşmeler sonunda ağaların toprak üzerinde hakları ve mahsûlden alacakları miktarlar tesbit olundu ve 1841 yılından itibaren yürürlüğe girmek üzere bu anlaşma Babıâli tarafından tasdik edildi.

Angarya kalkmış olmakla beraber meselenin aslına, yâni köylü ve toprak meselesine ilişilmemişti. Kayde değer olan nokta, Batı liberalizmine tâbi olan Tanzimatçılar, çiftlik sahiplerinin tasarruf haklarını titizlikle korumak gerektiği düşüncesinde idiler⁶⁵. Ağaların bu topraklar üzerinde ne suretle hak sahibi olduklarını onlar araştırmadılar. Tabii Tanzimatçılardan bütün imparatorluğu alt üst etmesi muhtemel olan etraflı bir toprak reformuna girişmelerini beklemek yersiz olurdu. Kaldı ki, böyle bir reform, zaten Sırpların göz diktiği bu bölgede müslümanların nüfuz ve kudretinin tamamen kırılması ve bölgenin müdafaasız kalması neticesini verebilirdi. 1841'den sonra ağalar Tanzimat'ın mülkiyet anlayışından istifade ederek mirî toprakları daha sıkı bir şekilde tasarrufları altına soktukları gibi, bir taraftan da livâ meclisine hâkim olduklarından İstanbul'dan gelen emirleri kendi bildikleri gibi uygulamışlardı. 1850'de Meclis-i Vâlâ bu ağaların ıslâhatı çığneyerek "reâyâyî bayağı kendi esirleri hükmüne koymuş" oldukları kanaatine varmıştı.

Rumeli'de hiristiyan tebaanın ayaklanmaları ile Anadolu'daki muhalefet ve kaynaşmanın esas konusu daima yeni vergi reji-

⁶⁴ *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, 95-96.

⁶⁵ Batı'nın tesirile 1847'de alınan bir tedbir, verâset hakkının kız evlâda teşmili, çiftlik sahiplerinin aslında mirîye ait bu topraklar üzerinde tasarruf haklarını tam mülkiyete doğru götürülen yeni bir adım teşkil etti (Ibid., 98).

minin getirdiği değişikliklerdir. Tahriklere ön ayak olanlar da, imtiyazlı zümreler, hıristiyan çorbacılar, müslüman ağalar ve ulemâdır. Fakat hıristiyanlarla müslüman zümrelerin muhalefeti arasında şu mühim fark vardır : Rumeli'de Gülhane Hattı'nın doğurduğu kaynaşma derhal millî-siyasî bir ayaklanma ve milletlerarası siyasetin ilgilendiği bir konu olma istidadını göstermiştir. Rumeli'de reâyâ, çorbacıların idaresinde esaslı içtimai reformlar için harekete geçmekte, Anadolu'da ise eski Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneksel müesseselerini temsil edenler bu gibi reformlara mukavemet etmekte ve halkı peşlerinden sürüklemektedirler. Bu tarihten sonra Balkanlarda millî uyanış ve modernleşme hareketleri gelişirken Türk politika hayatına, uzun zaman taşraya hâkim âyân-ağaların gelenekçiliği ile merkezdeki bürokratların modernleşme çabaları arasındaki çatışma hâkim olacaktır.

E K L E R

I.

Rumeli Müşîri Ahmed Zekerîyya Paşa'ya hüküm.
Evâil-i Cemâziyelâhîr 1254/1838 Ağustos sonları.

(İstanbul Başvekâlet Arşivi, Mühimme Def. No. 253, s. 10).

ردیف منصوره ایالت روم ایلی ایالتی مشیری وزیرم احمد زکریا پاشا اجلالیه ومشیر مشارالیهک ید ادارهسنده کائن محلارک قضاة ونوابنه وویودکان واعیان ووجوه مملکت وبالجمله ایش ارلرینه حکم : بیانندن مستغنی اولدیغی اوزره ممالک محروسة المسالک شاهانهده ساکن و متوطن کافه اهالی ورعیت حضرت ظلیمتسات ملوکانهمه ودیعه جناب رب عزت و طرف اشرف پادشاهانهمدن دخی محللرنده بولنان مأمورین وحکام ووجوه امانت اولارق لیل ونهار اقدم افکار خیریت دثار ملوکانهم زیر سایه هماوایه شهریارانهده مستظل و محمی اولان اعلا و ادنی بالجمله اهل اسلام ورعایانک ازهر جهت حمایت وصیانت واثار رنجش وتعدیدن وقایتلریله زمان معدلت اقتران جهاندارانهده بالوجوه آسوده حال وکمال حضور وامنیتله مستریج ومطمئن البال اولملری اسبابنک استحصالی قضیه خیریهسنه مصروف ایدوکی رهین بداهت و ذکر اولنان مأمورین وحکام ووجوه مملکت دخی دائما اشبو دقیقه لری کوزه درک و طریقه انیقه انصاف وحقانیتدن ایرلمیهرق هر حالده فقرا وضعفا وعجزه رعایا اوزرلرینه بسط جناح رأفت وشفقت ایله طرف مستجمع المجد والشرف شهریارانهم ایچون هرکسدن دعوات خیریه استعجابنه اهتمام ودقت ایلملری جملهسنه فریضه ذمت مأموریت و

متحتم عهده¹ صداقت و درایت ایکن الحاله هذه روم ایلی جانبنده اولان محلك اكثر وجوه و متعینانی اصلا بو اصول مرغوبه رعايت ایتیمهرك مملکتلرنده بولنان رعایایی کندو عبد مشتر الری حکمنده طوتوب چفتلك خدمتلرنده و سائر امور و خصوصلرنده جبراً بلا اجرت قوللانمق بریسی اولدیغی چفتلكدن ایریلوب بر آخر چفتلگه و یاخود غیرى کار و کسبه گتمک مراد ایلدکده صالیورلامک و امور تزویج و تزوجنه و اجرای مابینلرینه بیوجه مداخله ایلمک مثللو مظالم و تعدیاته اجتسار اوزره اولدقلری بودفعه تحقیقکرده² پادشاهانهم اولوب³ عصر باهر النصر ملوکانه مده کړک اهل اسلام و کړک رعایا هیچ فرده او مقوله خلاف رضای باری حال و حرکت و قوعی بر وجهله تجویز اولنیه جغی ظاهر و علی الخصوص عهد قریبده تنظیم ایله هر طرفه نشر و اعلان اولنان جزا قانوننامه⁴ همايونم احکامنه بالوجوه منافی و مغایر اوله رق بعد ازین بو مثللو حرکت جرات ایدن ایشیدیلور ایسه اول کسه حقنده قانوننامه⁵ مذکور احکامک اجراسنی کندوسی دعوت ایتمش اوله جغندن بلا امحال تأدیبات لایقه سنک اجراسنه ابتدار اولمق اوزره لازم کلانلره تنبیهاک اکیده نک اعلانی خصوصی دار شورای باب عالی و مجلس و الای احکام العدلیه ده تنسیب اولنمش و بونلردن بشقه بعض محللرده رعایا قزلرندن ایستدکلرینی ادعیاء اصل مسلمان اولور دییهرك اهل اسلامدن مراد ایلدکلری کسنه لره جبراً تزویج ایلمک مثللو وضع و حالات و قوعبولمقده اولدیغی روایت اولنوب فی الحقیقه هدایت ربانی ایله حائز شرف باهره⁶ اسلاميته التجا و دخالت ایدنلر اولور ایسه انلر مستننا اولمق اوزره اوله اسلامیتی شرعاً تحقق و تبین ایتیمانلرک جبراً شوکئا بوکئا عقد و تزویجی

¹ 1837 Nisan'ında II. Mahmud Bulgaristan'da ayaklanma teşebbüsü üzerine Varna - Şumnu - Silistire - Ruscuk yolile Tirnova'ya gitmiştir (Esad Efendi'nin *Takvîm-i Vekâyi*, sene 1252, defa 149 da çıkan seyahatnâmesi, keza Lûtfi, *Târih*, V, s. 90, H. İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar meselesi*, Ankara 1943, 27-28).

خصوصی دخی رضای میامن اقتران ملوکانه مک خلافنه بر کیفیت بولنش اولدیغنه بناء کړک اشبو خصوصک و کړک بالاده محرر سائر تعدیات واقعنه منع خصوصنه اراده، مراحم عاده، ملوکانه تعلقیله اولبابده شرف افزون صحیفه، صدور اولان خط همایون ابهتیمون شهریارانه منطوق منبئی اوزره روم ایلیده کائن بالجمله مشیران عظام و فریقان کرام و سائر اقتضا ایدنلره و صایای مشروعیه حاوی بشقه بشقه اوامر شریفه تصدیر و اهالی و فقرا خدمت مباشریه مصارفنه دوچار اولماق ایچون هر محله مشیر و فریق و والیرینک قپو کتخدالرینه بعض ایجاب ایدن محللرده محصل و یوده لړک مدیر امورلرینه تسلیماً ارسال و تسییر اولنمش و مشیر و فریق و والیر و سائرلری دخی اشبو اوامر جلیله، ملوکانه قضا بقضا اعلام ضمننده طرفلرندن تعیین ایده جکلری ادملرک مصرفلرینی کندو یدلرندن رؤیت ایدرک بو وسیله ایله اهالی و رعایادن بر آقچه و بر حبه التمامسنه اعتنا و دقت ایلملری تنبیهی دخی درج و تذکیر قلنمش اولنمغین اشبو فرمان جلیل العنوان شاهانه دخی اصدار و سنکه مشیر مشارالیه سن قپو کتخدا که تسلیماً تسییر اولنمشدر امدی وصول فرمان عالیشانمده صورت اراده، معدلت افاده، جهاندارانه می زیر اداره کده کائن محللرک وجوه و ضابطانه و سائر لازم کلنلره اطرافیه تنبیه و تفهیم برله بعد ازین ودیعه، جناب کبریا اولان عجزه، رعایایه هیچ کسنه طرفندن بیوجه اثار تعدی ورنجیده وقوعه کللمسی و رعایای مرسومه دخی حقلرنده ارزان قلنان اشبو مرحمت و شفقت ستیه، شهریارانه مک قدر و شکرینی بیلهرک کندو عرض و ادب و کار و کسبلریله مشغول اولوب خارج از طور رعیت وضع و حرکته بولنیهرق جمله سنک سایه، ابهتوایه، ملوکانه مده حمایت و صیانت و آسایش حال و استراحتلری و سائلنک استکالنه صرف رویت ایلیه سن و سنکه قضاة و نواب و سائر مومی الیهم سز مضمون امر و فرمان ملوکانه سز کدخی مجزومکتر اولهرق موجب و مقتضاسیله عمل و حرکته جمله کترک بالاتفاق کمالیله اقدام و دقت

و بوندنصكره دخى او مقوله وجوه و سائر لرى جانبلرندن كندو حالنده اولان اهل عرض رعايابه بالاده بيان اولنان شيلر و سائر جهتلىله بر گونه جور و تعدى وقوعى خبر النور ايسه اشبو اويغونسزلغه جسارت ايدن هر كيم اولور ايسه اولسون بر موجب قانوننامه جزا حقنده لازم كلان تأدييات شديدنك عاجلاً اجراشنه ابتدار اولنه جغندن غيرى او مثللو خلاف رضاي بارى حر كته متجاسر اولنلر اخر تده دخى دوچار مسؤليت و عقاب اوله جقلىرندن شهبه اولمامغله اكا كوره طاور انيلوب هر حالده ايفاي لوازم حقانيتكارى و صداقته اهتمام و غيرت و مغايرى وضع حر كت و قوعندن و بوماده ضمننده اهالى و رعايادن خدمت مباشره نامى و نام آخر ايله بر آقچه و بر حبه اخذ و تحصيلندن غاية الغاية حذر و مجانبت ايلمكز بابنده .

فى اوائل ج سنه ١٢٥٤

II.

Abdülmeçid'in Cülûsunda Eyaletlere gönderdiği Ferman.

Evâil-i Cemâziyelevvel 1255/1839 Temmuz sonları.

(Bursa Şer'iyeye sicilleri, Bursa müzesi, defter C. 540)

دستورون مكرمون مشيرون مفخمون نظام العالم مدبرو امور الجمهور بالفكر الثاقب متمو مهام الانام بالرأى الصائب ممهديو بنیان الدولة والاقبال مشيدو ارکان السعادة والاجلال المحفوفون بصنوف ملك الاعلى اناطولينك صاغقولى يمين و يساريله نهايتنه وارنجه واقع مشيران و وزيراي عظام ادام الله تعالى اجلالهم و اعاظم الامراء الكرام و افاخم الكبراء الفخام اولوالقدر والاحترام اصحاب العز والاحتشام المختصون بمزيد عناية الملك الاعلى فريقان وميرميران كرام دامت معاليهم واقاضى قضاة المسلمين اوالى و لاة الموحدین معادن الفضائل واليقين رافعو اعلام الشريعة والدين وارثو علوم الانبياء

والمرسلين المختصون بمزيد عناية الملك المعين مولى فخام زيدت فضائلهم
مفاخر القضاة والحكام معادن الفضائل والكلام قضاة ونواب زيدت فضلهم
ومفاخر الاماجد والاعيان متسلمين وويوده كان زيد مجدهم ومفاخر الامائل
والاقران اعيان وسائر ضابطان وبالجملة ايش ارنلرى زيد قدرهم توقيع
رفيع همايون واصل اوليجق معلوم اولاكه جناب مالك الملك والملكوت
وصاحب العز والجبروت جل شأنه وعم نواله ارادت عليه ازليه ومشيت
پر حكمت لم يزليه سيله بنم ذات شوكتسات ملوكانه مى سلاله طاهره عثمانيدن
خلقى وتكوين و اولوجهله بودفعه بالوراثه والسعادة تحت على بخت عثمانى
واريكه سلطنت جهانبانى به اجلاس ايله امير المؤمنين وخليفه روى زمين
ايليهرك زمام مهام انام وعنان امور جمهور خواص وعوامى يد مؤيد جهاندارمه
توديع وتسليم بيورمغله بندخى عهدته خلافت وذمت امارت شهر يارانمه
لازم ومتحتم اولديغى وجهله ظل ظليل شاهانهمله مستظل ومحمى اولان
بالجملة اهالى وفقرا ورعايا وبرايانك حسن همت وصيانت وكافه مظالم
وتعدياتدن وقايتلريله زمان ميامن اقتران تاجدارانهمله هر كسك آسوده
نشين پستر استراحت اوللرى اسبابن استحصاله صرف همت وعطف عنان
عزيمت ايتمكى جداً وحقيقة حظوظ نفس نفيس وحضور خواب وجليس
همايونمه تقديم وترجيح ايتمش اولديغم مثللو طرف باهر المجد والشرف
جهاندارانهمدن بمالك محروسة المسالك شاهانهمه منصوب اولان مجموع ولاه
وحكام وضابطلر زير اداره لرنده بولنان قصبات وقرانك كمال آسايش
وامنيت ووديعه جناب رب العزة اولان اهالى وسكنه سنك هر حالده
ظلم واعتسافدن صيانت ووقايتلرى امرا همن كندولرينه فريضه ذمت مأموريت
ودارينده سبب عز ورفعت بيلوب كيجه وكوندوز بو دقيقه لره صرف افكار
وبذل وسع واقتدار ايلملرى اقدم اعمال خيرة رسالة پادشاهانم اولمقدن ناشى
هر كون اشبونيت خيرة آيت شاهانه وعزيمت صادقه وقويه پادشاهانه ملك
قدر وشكرنى بيلهرك دعای دوام عمرو شوكت وقوام شان شكوه سلطنتمه

از دل و جان اشتغال و مواظبت و علی الخصوص جوهر ایمان و اسلام ایله متحلی و نور توحید ایله قلبری منور و متجلی اولان هر بر مؤمن و موحده فرض عین اولدیغی اوزره اوقات خمسہ بی کما امر الله تعالی ادایه دوام و مداومت ایلملری مترتب ذمت دیانت اولدیغی درکار و از جمله ادای صلاة مفروضه بی قیام و اهتمام ماده سی نور خلافت مسند پادشاهانه مده بغایت ملتزم امور دینیہ دن اولوب شو بیله که اشبو صلاة مفروضه بی عمدأ تارك اولنلر حقلرنده ظاهرجه حد شرعی اقتضا ایلدیکی مثللو هر قنغی بلاد و محله اولور ایسه اولسون او مقوله لر نعوذ بالله تعالی من قبل الرحمن انواع مصائب الهیه و مجازات معنویه به دوچار اوله کلدکلری و ارسته قید و تذکار اولدیغندن او مقوله امور دینیہ ده قید سزلق و بالنی مرتکب و تارك صلاتلکه مکتر ب اولنلره روی مسامحه کو سترمک و عباد مسلمینک امر معروف و نہی عن المنکر احکامنی اجراده تکاسلرینه ضابطان طرفلرندن جواز و یرمک صورتلرینه بروجهله و هیچ بر وقتده رضای سعد اقتضای شهنشاهانه م اولدیغی و صلاة مفروضه بی جماعتله ادایه مداومت دخی سنت سنیه حضرت سید المرسلین اولدیغی جهته فیابعد کافه اهل اسلام اذان محمدی قرائت اولندیغی کبی ایشنی براغوب جوارنده اولان جوامع و مساجده بالعزیمه صلاة مفروضه بی جماعتله ادا ایلملری و بو امر اهمه و لاة و ضابطان و و لاة طرفلرندن دائماً و مستمراً اعتنا و دقت اولنلر ق نماز و قبی اولدیغی کبی ذقاقلرده جامعه کیتمه مش ادملر کوردکلری حالده سببن سؤال ایله بلا عذر تارك اولدیغی آکلاشلدقده اول شخص هر کیم اولور ایسه اولسون حقتده شرعاً اقتضا ایدن تعذیر اجرا قلمسی و الحاصل الصلوات عمادالدین مضمون شریفی اوزره صلوات خمسہ ارکان جلیله دین محمدینک اساسی اولوق ملابسہ سیله بوندن بویله هر بر محله تقییدات کامله اجراء و ایقاء و جوامع و مساجد معموره نك علی الدوام طهارت و نظافت اوزره طوتلمه سنه خدمه و مأمورلری طرفلرندن زیاده دقت و اعتنا اولنسی و بونلردن ماعدا مجرد ازاده فقرا و عباد و استحصال اعمار بلاد نیتله مقدملردن تحت نظامه

ادخال ایله جمله بیه اعلان و تنبیه و اراق اراق اوامر علیه نشریله تأکید اولنمش اولدیغی وجهله بعد ازین ممالک اناطولی و روم ایلیده حسب الایجاب بر محلدن بر محله عزیمت ایدن مشیران و وزرا و فریقان و متسلمین و خدمه و مباشرین واردقلری و بیتوتت ایلدکلری محللرده کندولرینه و کرک سوار اولدقلری حیوانلرینه مقتضی اولان یم و بیه جک و مالز مه سائرهلرینک کندو آقچه لرلیله آلوب و رکوبلریچون اقتضا ایدن کرا حیواناتی اجرت معینه سیله چقاردوب فقرادن یالکز بر صودن باشقه مفت و مجاناً نسنه مطالبه ایله ماملری و ولایه و متسلمین طرفلرندن مسوقده تعبیر اولنور بی اصل مزور دعوالر ایله با بیورلدی قضالره مباشر تعیین اولنماسی و مصالح صحیحه ضمیمنده بیورلدی و مباشر ارسالی ایجابنده دخی کوندریله جک مباشرلرک مصارف ضروریه لرچیون اقتضا ایدن خدمت مباشریه لری محلنه و مصلحتک تحملنه کوره حد اعتدالده اویدوریلهرق اندن زیاده بر آقچه النامسی و مزور دعوی ظهورنده خدمت مباشریه بر موجب فتوای شرعیه مدعی متمردهن تحصیل اولنسی و هیج بر محله فقرا و اعیانندن جریمه نامیله بر آقچه و حبه النامسی و دفاتر توزیعاته مملکت مصارفندن بشقه بر آقچه ادخال اولنمیوب دفاتر مذکوره نظامی موجبجه التی ایده بر دفعه جمله معرفتیه محللرنده تنظیم و بو طرفه تقدیم اولنهرق بعد التذقیق رخصتی حاوی صدور ایده جک اوامر علیه مده محرر مقداردن زیاده نسنه تحصیلنه جرأت اولنماسی و قضالره اعیان نصبی و قوعنده شروط و نظامی وجهله اهالی طرفین اولیه رق هر کیمی انتخاب ایدرلر ایسه اول کسنه اعیان نصب اولوب ولایه و متسلمین و سائرلری طرفلرندن جائزه نامی و نام اخر ایله نصب اولنان اعیانندن و کرک جانب ولایتندن بر آقچه آالنماسی و اعیان اوله جق کسنه دن بوجه حقانیت امور مملکتی رؤیت ایلمسی و اعیان و وجوه مملکت اولنلر اهالی و فقرانک دائماً رفاه حاللرینی کوزده رک فرد آفریده دن ظلماً بر آقچه و بر حبه اخذ و انقریه صورتیه کسنه بی استخدام اتماملری و حاکم الشرع اولنلر طرفلرندن دخی کندولرینه مخصوص

اولان خرچدن ماعد اچجه مطالبه سی وقوعبولان دعاوی مزوره ایچون مدعی علیه دن محصول دفع نامیله نسنه اخدی مثللو وضع و حالت وقوعه کلامسی والحاصل کافه' مأمورین و حکام و سائرلری اوتهدنبرو معین اولان عائدات و مقنناتلری هر نه ایسه اکا قناعتله زنهار و زنهار بالاده اتیان اولنان وسیله و بهانه' سائره ایله فقرا و ضعفادن بر اچجه و بر حبه مطالبه و تحصیل اولنماسی و اکر اشبو تنبیهاته عدم دقتله مأمورین و حکام و وجوه سائرهدن بریسی اهالی و فقرا حقنده مقدار ذره ظلم و تعدی یه جسارت ایدرو اهالیدن شحص واحد بلا موجب غیر کسنه یه رنجیده و تعدی و یاخود کندو مصلحتندن بشقه و وظیفه' ذمتی اولیان مملکت امورینه مداخله مثللو وضعه تصدی ایلرایسه لدی التحقیق حقلرنده لازم کلان مجازات شدیدنهک بلا امهال اجرا قلنمسی خصوصلرینه اراده' سنیه' ملوکانهم تعلق ایدرک و صایای مشروحه یی حاوی آناتولینک دیکر قوللریله روم ایلنک دیکراوچ قولنه بشقه بشقه اوامر جلیله' ملوکانهم تصدیر و تسیر قلنمش اولغله سزکه مشیران و وزرا و فریقان مشار و موالی و قضاة و نواب و سائر مومی الیهم سز سز دخی اشبو فرمان جلیل العنوان پادشاهانه می زیر حکومت و اداره کزده کائن هر بر قضاده جامع شریفلرده بالجمله وجوه و اهالی جمع اولنه رق جمله سی حاضر اولدقلری حالده علناً فتح و قرائت و مضمون منیفنی جمله کثر کرکی کبی مطالعه و لازم کلانلره بیان و اشاعت برله علی الدوام انفاذ و اجرایی امر اهمنه مزید اقدام و غیرت و زمان میامن اقتدار جهاندارانه مده هیچ فردک کسنه طرفندن بر گونه ظلم و تعدی و وقوعه کتور میهرک دنیا و آخرتده نجات و سلامت حالکزی موجب اولاجق افکار و حرکاته کمالیله اهتمام و دقت و بو خصوصلر ایچون ممالک محروسه' شاهانه مه غایت خفی اولارق ادملر ارسالیه هر بر محک کیمیته دائماً تجسس و تحری قلنه جغندن اکر بر محله خلاف رضای شاهانه م اهالی و فقرا یه مقدار ذره ظلم و وقوعی خبر آلنورایسه متجاسر اولان کوچک و بیوک هر کیم اولور ایسه اولسون بلا امان عقوبت شدیدیه مظهر اولاجقلرین

هر كس جزماً و يقيناً بيلوب اكا كوره عمل و حر كته نزل ما حصل وسع و قدرت و اولوجهله جانب معاليت مناقب شهر يارانهم ايچون جمله دن استجلاب دعوات خيريه يه صرف رويت ايلمكز فرمانم اولمغين اعلاماً و تنبيهاً و اخطاراً و تأكيداً اشبو امر جليل القدرم اصدار و صدر اعظم تاتار لرندن قدوة الاقران محمد زيد قدره ايله تسيار اولنمشدر ايمدى كيفيت معلومكز اولدقده بروجه مشروح موجب و مقتضاسيله عمل و حر كته بالاتحاد زياده اهتمام و دقت و اهالى و فقرا و عامه رعايا و بر ايدان حق لرنده مشمول اولان اثار مراحم و اشفاق سنيه دن تشكراً ليلاً و نهاراً دوام عمر و دولت و قوام فرو شوكت شاهانهم ادعيه خيريه سى و كندو حال لرنده كسب و كار و تجارت و منافع زراعت و حراست ايله مشغول اوله رق الى ماشاء الله تعالى ممالك محروسه شاهانه مك كوندن كونه اسايش و معموريتى و سايلنك استحصالنه جمله طرفندن سعى و غيرت اولنسى اخص مطلوب پادشاهانهم اولمغله اكا كوره طور انولوب هر حالده انفاذ امر و فرمان ملوكانمله ايفاي لوازم كار گذارى و صداقته كمال اعتنا و دقت و خلاف وضعى تجويز ايله دارينده دوچار مؤاخذه و ندامت اولمق دن نفسكزى صيانت و تاتار مرقومه امثالى وجهله بهر قضان قرقرغوش خدمت و يريلوب اندن زياده بر اقچه و بر حبه اعطاسندن مجانبت ايلمكز بابنده فرمان عالیشانم صادر اولمشدر بيوردمكه (aslinda bir kelime açık) وصول بولدقده بو بابده وجه مشروح اوزره شرفيافته صدور اولان فرمان واجب الاتباع و لازم الامثالكم مضمون اطاعت مقر و نيله عمل و حر كت ايليه سز شويله بيله سز علامت شريفه اعتماد قيله سز تحريراً فى اوائل شهر جمادى الاول لسنة خمس و خمسين و مائتين و الف

قسطنطنيه محروسه

III.

Kânî Efendi'nin Mütessellimlik Emri.
1255 Receb sonları / 1839 Ekim başları.

(Aynı Defter)

افتخار الاعالى والاعاظم مستجمع جميع المعالى والمفاخر المختص بمزيد
عناية الملك الدائم معتبران رجال دولت عليه مدن اولوب خداوندكار سنجاغى
متسلمكى محول عهدہسى قلنان كاتى بك دام علوه و مفاخر القضاة والحكام
معادن الفضائل والكلام لواء مزبورہده كائن ذكر آتى قضاالرك قضاة ونوابى
زيد فضلهم توقيع رفيع همايون واصل اوليجق معلوم اولاكه بو دفعه عواطف
عليه جناب پادشاهانہ مدن خداوندكار سنجاغى متسلمكى سنكه مير
مومى اليه سن عهدہ صدافتكه احاله اولتمش و مقاطعات خزينه سنندن مضبوط
اولوب لواء مزبورہده واقع مع ناحيه كتته نفس بروسه و ميخاليجق
و كوكجه طاغ و يار حصار و مدانيه و يكي شهر بروسه قضاالرى و ويوده لقاريله
داخللرنده كائن التزامات ايكيوز اللى درت مارت واللى بش محرمى سنه لرينه
وقضاء هاء مرقومه كبران جزيه لرى مذكور اللى بش سنهسى محرمنه محسوباً
معلوم المقدار بدلات و ثمرات و منافع و صراف تعهديله سلفك دركاه معلوم
قبوجى باشلرنندن افتخار الاماجد و الاكارم الحاج مصطفى مجده نك عهدہ سنه
محول بولتمش اولوب بناء عليه اصول و امثالى اوزره متسلمك مذكورك
امور ماليهسى سلفكه عائد اولتق و امور ضبطيه ايله برابر بر منوال محرم
سلفك طرفنه راجع امور ماليهسى طرفكدن امانت اداره اولتمق اوزره سنتين
مرقومتين بقيه مدتيله خصوصات ضبطيه و سائر سنك شيمديدن عهدہ كه
احالهسى بالتنسيب لازم كلان اوامر شريفه نك اصدارى خصوصه اراده عليه
شاهانہم تعلق ايتمش و كيفيت معلومى اولارق بينكزده تسويهسى مقتضى محاسبه
وسائر سنك اجراى اقتضاسيله بو طرفه عودت ايلمسى ضمنتده سلفك
مومى اليه خطاباً ديكر امر شريفم تصدير و تسدير قلنمش اولغله سنديخى فرموده

سنیهم اوزره بو طرفدن حرکت و محل مزبوره مواصلت برله سلفک* مومی الیهک ذکر اولنان سنه لر بقیه مدتک خصوصات ضبطیه معاً امانه* اداره و مومی الیهک صرافی متعهد اولدیغی مارالبیان بدلات و ثمرات ایله اموال سائرهنک غیراز تسلیات قصورینی خزائن شاهانه مه و اصحاب التزامات و سائرهبه کماکان ادا و تأدیبه ایتمک اوزره قضاهاه مزبوره ده اولان مطلوبات صحیحه سنی بالتحصیل پیدرپی صراف مرسومه جانبنه ارسال و اطاله اولنمسی خصوصنه بذل تقدینه* غیرت ایلمک فرمانم اولمغین مخصوصاً امر عالیشانم اصدار و اعطا اولنشدیر ایمدی کیفیت اراده* سنیه* شاهانه م منطوق امر شریفندن معلومک اولدقده برمنوال مشروح عمل و حرکت برله انفاذ امر عالیشانمه جد تام و سعی مالا کلام ایلیه سن و سز که قضاة و نواب مومی الیها سز دخی موجب و مقتضای امر منیفمه عامل اولوب خلافی گونه حرکتی تجویزدن توفی و مباعدت ایلمک باینده امر عالیشانم صادر اولمشدر بیوردمکه حکم شریفمله (bir kelime açık) واردقده بو بابده بروجه مشروح شرفیافته* صدور اولان اشبو امر شریف جلیل الشان واجب الاتباع و لازم الامتثالک مضمون منینی برله عامل اوله سز شویله بله سز علامت شریفه اعتماد قله سز تحریراً فی سلخ شهر رجب لسنة خمس و خمسين و مأتین و الف قسطنطية المحروسة م

IV.

Tanzimat tedbirleri hakkında Kocaeli Müşiri Mehmed Akif, Hüdavendigâr Sancağında İsmet Paşa ve muhassıl Kânî Beye ve Kadılarına gönderilen ferman¹.

1255 Zilka'de sonları / 1840 Ocak sonları.

(Aynı Defter)

توقيع رفیع همایون واصل اولیجق معلوم اولاکه ممالک محروسه* شاهانه مه ساکن و متوطن اولان کافه* اهالی و تبعه و رعایا و عجزه نک سنایه*

¹ Bu vesika hakkında bak. s. 625, not 5.

معدلتوايه* جهاندارانه‌مه ازهر جهت رفاه حال وامنيت وحضور باللري وسائلنك استكمالى شرائط ممدوحه* خلافت وشيمه* مقبوله* انصاف ومعدلت اقتضاسنجه ذاتاً وحقيقه* اقدم افكار خيريت آثار ملوكانهم اولديغنه مېنى تآديه سى مترتب ذمت اهالى وتبعه اولان مرتبات مخصوصه وتكاليف معينه وسائر لازم التسويه بولنان مصارفات واقعه دن ماعدا سائر مواد ظلميه نك هر طرفدن دفع واحساسيله ممالك محروسه* پادشاهانه مك صورت اداره سى قوانين شرعيه ونظامات مقتضيه تحتنه بالادخال مملكتلردن چيقمقده اولان ويركو وساليانه ماده سنك بتوفيقه تعالى مجرد استحصال رفاه واستراحت عباد¹ واستكمال معموريت ممالك و بلاد نيت خالصه سيله هر كسه خيرلو ومنفعتلو اولاجق وجهله بر حسن اصوله² قنوله جغى كيفيتي كچنارده بالالري خط همايون³ موهبت مقرون شاهانه مله موشخاً اصدار وهر محله نشر و تسيار اولنان اوامر عليه* ملوكانه‌مه بيان واشعار قلنمشيدى بو ائنانده اشبو خصوص خيريت منصوصك صورت اجرائيه سى مجلس والاي احكام عدليه‌مه وكلا و وزراى عظام و علمای اعلام و رجال دولت عليه* ابدآ تسامدن لازم كلانلر حاضر اولدقلىر حالده بالدفعات مطالعه وتذكر وهر بر طرفى كركى كېي تأمل وتفكر اولنوب چونكه اشبو ويركو ماده سنك يولسزلغه واهالى وتبعه نك راحتسز لکنه اصل سبب ومنشأئى⁴ ممالك محروسه* شاهانه‌مه اليوم جارى اولان التزامات اصول مضره سى اولوب يعنى مرتبات معينه* دولت عليه مدن ومصارفات سائره* مملكتدن زائد اهالى* بلاد وعجزه* عباددن پك چوق اقچه چقوب حالبو كه بو مقوله زائد اولارق اخذ وتحصیل اولنه كلان⁵ مبالغ ايسه نه خزائن جليله* شاهانه ونه بر كونه اسباب معموريت

¹ Lûtfî ; استحصال و استراحت عباد

² Lûtfî ; بر اصول حسنه تحتنه

³ Lûtfî ; خطوط همايون

⁴ Lûtfî ; اصل سبب و یرن شئى

⁵ Lûtfî ; اولنه كلان : اولنان

ممالك محروسه* پادشاهانهمه منفعت و فائده سی اولیوب همان ملتزم گروهی اللرینه کچهرک تلف اولمقده و سنه بسنه بو ماده* ردیه* ظلمیه و تحریبیه⁶ آرتقمده اولدیغندن ابتداء امرده بوکا بر چاره بولنهرق صورت حسنه یه تحویل اولمقدجه لایقیده حمایت اهالی و تبعه قضیه سی⁷ حاصل و اسباب مطلوبه* معموریت ملکیه مرتبه* کماله واصل اولمیه جغی آکلاشیلمش اولدیغنه بناء* بعد ازین بو مقوله مواد ظلمیه رفع و احیا ایله خزان جلیله* شاهانه مدن مضبوط کافه* مقاطعات و سایر التزاماتک مقطوعیت وجهله ملتزم لر عهده لرینه احاله سی خصوصی فسخ و الغا اولنهرق اشیو و برکو ماده سنک خزان شاهانه مرتباتنه و سایر تعینات مخصوصنه⁸ خلل کلامک وزیر حکومت سلطنت سنیه مده بولنان بالجمله صنوف تبعه یه برکونه زائد ظلم و تعدی وقوعه کتور لمامک شرایط قویه و نظامات مؤسسسه سیله هر بر محک محصولات ارضیه و تجارت موقعیه و احوال حقیقیه سنه یعنی معاف و غیر معاف و خواص و اوقاف سیاناً اولمق اوزره⁹ هر کسک حال و اقتدار و اموال و املاکنه و اراضی و عقارنه کوره بوجه تعدیل ترتیب و تخصیصیله تحصیل اولنسی¹⁰ خصوصی در دست مذاکره و مطالعه اولارق بتوفیقه تعالی بوندن صکره جه بو ماده* خیریه نك حسن حصول و اجراسی الطاف الیه دلالتیله مأمول قوی ایسه ده بادی مستقل مظالم و تعدی اولان شو التزامات اصول مضره سنک¹¹ سایه* معدلتوایه* سلطنت سنیه مده اول بأول اهالی* ممالك اوزر لرندن رفعیله تنظیمات خیریه حقنده درکار اولان نیت مخصوصه* شاهانه مک اثار خیریت نثاری اعلانیه برابر مقدمه* تنظیمات اولارق بو بابه تحقیقات لازمه و تحصیل معلومات ایجابیه

⁶ Kaynar: tecrübiyye.

⁷ Lûtfi ve Kaynar: قضیه* خیریه سی

⁸ Lûtfi: مرتبات مخصوصه یه Kaynar: muayyenat-ı mahsusaya.

⁹ اولمق اوزره Lûtfi' de yok. معاف

¹⁰ Lûtfi: بوجه تعدیل و برکولری تحصیل اولنسی

¹¹ Lûtfi: مأمول ایسه ده بادی* بر بادی* ملک و دولت و باعث فقر اهالی* ملت اولان

التزامات اصول ظلمیه و ردیه سنک

باقلمق و اشبو¹² التزامات اصولنك فسختي جهتيله يرينه تأسيس اولنهجق اصول جديده* حسنهيه تطبيقاً تحصيلي لازم كلن مرتبات سلطنت سنهيه مك وساير واردات واقعهنك صورت اخذ و تحصيلي تحرير املاك و نفوس ايله بر رابطه* معتدله و دائره* مضبوطهيه قونلمسي تحقيقات مقتضيه و على الخصوص بوماده* خيريه ايچون ممالك محروسه مدن جلب اولنقده اولان بعض وجوه اهالينك واقع اولاجق افادات موقعه لرينه تطبيق اولنق اهم و الزم كورنديكنه نظراً وضع اولنهجق اصول جديده نك اجراسي حسب المصلحة¹³ برازايمه موقوف اولوب حال بوكه بمنه تعالى اللي آلتى سنهسي مارت و محرمي بغايت تقرب¹⁴ ايتمكده و اموال مرتبه نك¹⁵ تحصيلي موسمي كلمكده اولديغندن بشقهجه اتخاذا اولنهجق¹⁶ نظامات جديده دن طولايي¹⁷ الحاله هذه طشره لرده بولنان و ويودكان (Voyvodegân) وساير ملتزمينك مأموريت سابقه لري بالطبع منقضيه اولنق لازم كله جكنندن هم بوجه محرر اصول مأموريه سنه مباشرت اتمك و هم ده قرار تنظيمات مقتضيهيه قدر وقت كچوب ده مرتبات مخصوصه و مصارف واقعه جهتريله¹⁸ خزائن جليله* شاهانه مك اصول اداره سنه سخته كلامك ايچون بعده تعديل و تبين اولنهجق مرتباته¹⁹ محسوباً و هر بر محلك ايجابات موقعه سنه تطبيقاً ممكن مرتبه على الحساب پشينات آقچه سي توزيع و تحصيل و خزائن مذكوره به تقسيم اولنق اوزره بو طرفه تسيله دقت ايلمك ايچون شيمديدن¹⁹ ممالك محروسه* پادشاهانه مده كاآن

¹² Lûtfi: اشبو و اشبو تشبث اولنمسي و اشبو

¹³ Lûtfi: اجرا قلنمسي مقرر اولسته نظراً وضع اولنهجق اصول جديده نك تأسيسي حسب المصلحة .

¹⁴ Lûtfi: مارت و محرمي تقرب ايتمكده

¹⁵ Lûtfi: اموال مرتبه نك

¹⁶ Lûtfi ve Kaynar: بشقه اتخاذا اولنهجق

¹⁷ Lûtfi: نظامات جديده اقتضاسنجه

¹⁸ Lûtfi: مصارفات واقعه دن طولايي

¹⁹ Lûtfi: مرتباته محسوباً و يريلان تعليقات اقتضاسنجه هر بر محله وضع و تشكيل قلنهجق
مجلسر اعضاسيله بالمذاكره ايجاب حال و موقعته تطبيقاً شديدن ممكن مرتبه على الحساب پشينات .

سنجق و قضااره طرف اشرف سلطنت سنيه مدن اقتضاسنه كوره محصل اموال ناميله مستقيم و مجرب الاطوار و درایت و صداقتی بیدار برر مأمور مستقل انتخاب و تعیین و یانلرینه لزومی مقدار کتبه ترفیق اولنه رق و یدلرینه شیمدیک تعلیمات کافیه و یریله رک محل مأموریتلرینه اعزام قلمسی و محصلین مومی الیهک بمنه تعالی محللرینه وصوللرنده بعد الیوم معاف و غیر معاف و خواص و اوقاف سیان طوتلمق اوزره بر موجب تعلیمات تعیین و یرکو خصوصنه مبادرت²⁰ و مذاکره²⁰ تسویه²⁰ امور مملکت ایچون برر مجلس ترتیب ایله کندوسی و برابر بولنان ایکی نفر کاتب و حاکم و مفتی و بر عسکر ضابطی و وجوه مملکتدن درایتکار و مجرب الاطوار درت نفر و ا کر اول محلده رعایا بولنور ایسه متره پولید و ایکی نفر قوجه باشی که جمعاً اعضاسی اون اوچ نفر دن ترکیب اولنه رق مجلس مذکوره هفته ده ایکی اوچ کون تعیینله جمله سی برلشوب کerk مصالح مقتضیه و کerk امور ملکیه نک بینلرنده بالذاکره مستقلاً قلمه آلنه جق شرایط اصوله تطبیقاً اجرای اقتضالرینه مباشرت اولنسی و کرسی²⁰ لواده بولنان مشیران کرام رئیس مجلس اولق لازم کله جکندن مشیران مشارالیه م اوقات معینه ده بالذات حاضر اولق اوزره کerk اول مجلس و کerk سائر قضاالرده تأسیس قلمه جق مجالسه اعضا ناميله مأموریتی اقتضا ایدنلر اهالی²⁰ بلده نک کندو منتخب و مختار لری اولان کسنه دن اوله رق اشبو مجلس ریاستی دخی فرضاً بر محلده فریق بولنوبده ریاسته قابلیتی نزد دولت علیه مده محقق و مجزوم ایسه ریاستک ائکا احواله سی و ماعدا محللرده دخی اعضای مجلس هر کیمی انتخاب ایدر ایسه انک رئیس مجلس تعیینله اشبو مجلسلرک هیئت لری اون اوچ نفر دن عبارت اولسی و محصل اموال اولنلرک اقامت ایده جکلری قضاالردن بشقه قصبات و قراده وضع اولنه جق کوچک مجلسلر اعضاسنک دخی ایجابنه کوره ترتیبیه مصالح واقعه مذاکره و مطالعه و قرار ماده مضاف اولدیغی

²⁰ محللرینه وصوللرنده بر موجب تعلیمات تحریر املاک و نفوسه مبادرت: Lûtfi²⁰ Bundan sonra Lûtfi muhtasar ve çok farklıdır.

بیوک مجلسه آنها وافاده قلنمسی وهر بر محلك امور ضبطیه سی ایالت وسنجق مشیر و فریقاری پاشالار معیتلرنده عساكر نظامیه بولندیغی حالده طرفلرندن تعیین اولنه جق عسکری ضابطان و نفراتی معرفتلیله اجرا ایندیریله رك عساكر مذکوره دن لزومی مقدارینك امور تحفظه مأموریتاری و ماعداسنك محصل اموال بولنانلر معیتلرنده استخدام ایله معاش و تعیینلرینك نظامی وجهله تسویه و بعض محللرده عساكر نظامیه یوغیسه ده ردیف نفراتی اولدیغندن اولیه اولان محلك دخی حال و جسامتنه كوره امور ضبطیه و تحفظیه سننده نمدار عسکر استخدامی لازمكولور ایسه كند و قضالرینك مرتب اولان ردیف نفراتندن ترتیب و مناوبه لری مجلسجه تبیین اولنه رق اكا كوره صورت استخداملری تعدیل و مدت مناسبه ده تبدیل اولنمسی و بونلرك مناوبه لری هنگامنده عساكر موظفه مثللو امور تحفظیه و تحصیلیه ده قوللانیه رق كار و كسبلرینه بقه میه جقلرندن مدت مناوبه و استخداملرنده معاش و تعیینلرینك اصل عساكر موظفه معاش و تعییننه تطبیقاً محصللق اموالندن تأدییه و ایفا و البیسه مقتضیه و مواد ضبطیه و سائر امور نظامیه لری تعلیمنامه مذکورك بو خصوصلره دأر اولان بندنده تصریح و بیان اولدیغی وجهله تنظیم و اجرا و طیارات دنیلن جرائم ماده مكر وهه سنك و بی اساس اولارق و یوده لر زماننده اراق توزیعلرنده انه كلن برطاقم مصارفاتك و مشیران و ولایة و سائر لری طرفلرندن كلان مباشرلره ویرلدی دنیله رك تحصیل اولنه كلان خدمت مباشریه نك و بونلره مماثل نامحل مبالغ و تمتعات ظلمیه و اهالی و عسکری و سائر دن جرم و قباحتلری ظهور ایدنلر حقلرنده حبس و تأدییه و ضرب و تجریم مثللو معامله جاریه تنظیمات خیریه اصول مستحسنه سنه موافق صورتله تبدیل و تنظیم اولنق لازم كله جكندن او مقوله رك جرم و قباحتلری مجلسلرده مذاكره و تحقیق ایله مقتضای شرعیسی نوجهله ایسه اوله جه اجرا و معاذالله تعالی قتل و سرقت و سائر بو مثللو فضاخته جسارت ایدنلر اولور ایسه او مقوله رك کیفیاتی مجلسلر طرفندن در سعادتیه اعلام

وانها قلمسى و بروجہ بالا اہالی، ممالک شاہانہ مک ویرکو مادہ سی قرار لاشنجیہ قدر خزان شاہانہم مصارفات متفرقہ و متفرعہ سی تسویہ اولتق اوزرہ ایلرودہ ہرکسک حصہ سنہ اصابت ایدہ جک تکالیف ایجابیہ سنہ محسوب شرطیلہ مجلسجہ بالذا کرہ اہالی نک حصہ ویرکوسندن اولارق اقتضا ایدنلردن ایجابی مقدار علی الحساب آقچہ سی اخذ و تحصیل و سریقاً دربار شوکتقراریمہ ارسال و توصیل ایلہ اشبو پشینات آقچہ سی تخمین صورتیلہ و علی الحساب طریقیلہ اولہ جیغندن ایلرودہ یعنی ویرکوی ممالکک تعیین و تثبیتندہ بر شخصدن آلتہ جق پشین آقچہ ویرکوسنہ توافق ایدر ایسہ ذمتی ابرا و تجاوز ایدر ایسہ زیادہ سی محصلین مومی الیہم جانبدن صاحبہ رد و اعطا اولناسی و ممالک محروسہ شاہانہ مدن مرور و عبور ایدن مأمورین و مسافرینک ما کل و مساکن مصارفی اہالی، ممالک سلطنت سنہ مہمہ تحمیل اولتقدہ و عدم تقید مناسبیلہ منزل خصوصندہ دخی نظامنہ منافی بر طاقم تعدیات و قوعوبولتقدہ اولدیغندن بمیمنہ اللہ تعالی شروع اولنش اولان قوانین شرعیہ و تنظیمات خیریہ نک مآثر جلیلہ سندن اولتق اوزرہ اشبو الی آلتی سنہ سی مارتی ابتدا سندن اعتباراً شیمدیلک جادہ قضا لرنندہ بولنان منزل خانہ لر اسکان مسافرینہ الویردیکی حالده ہم مسافر خانہ و ہم منزل خانہ و ایچلرندن الویر میانلر اولور ایسہ بر مناسب محل مسافر خانہ اتخاڈ اولنہ رق دولتعلیم طرفندن صورت ادارہ سنہ رابطہ ویریلنجیہ قدر تعلیمنامہ مذکورہ دہ مندرج صور نظامیہ سنہ تطبیقاً ادارہ ایتدیریلوب اول اصول اوزرہ قواص و تاتاردن تا وزرای عظامہ وارانجہ کافہ، مأکولات و سائرہ بہاسی و منزل و کرا حیواناتی اجرتلہ تماماً کندولرندن النہرق بوندن طولای اہالیدن بر آقچہ و برحبہ چقماق اوزرہ بو خصوصک دخی بر منطوق تعلیمات اجرای اقتضاسنہ باقلمسی و بتوفیقہ تعالی الی آلتی سنہ سی مارتندن التزامات اصول ردیہ سی احیا اولنہ جفی جہتلہ مشیران فخام و فریقان کرامک سنہ سابقہ اموالندن قضا لر اوزرندہ ظہور ایدہ جک بقایالری خزان شاہانہم اموالی دیمک اولدیغندن اومقوله بقایانک

دخی اول باول محاسبه لری معرفت شرع شریف و مجلسلر معرفتی و جمله اتفاقیله بوجه حقانیت رؤیت اولنه رق ایچلرنده فقط بغیر حق جریمه و سائر جهتله مبالغ ظلیمه بولنور ایسه تعدیل و تنقیح ایله ماعداسنک برآن اول یرلو یرندن تحصیل و بو طرفه تسیلنه مسارعت و عتیق بقایالرك دخی جسته جسته تأدیسه سی خصوصنك جمله اتفاقیله بر حسن اصوله ربطنه دقت اولنسی و رعایای دولت علیه مك جزیه شرعیه لرینك صورت تحصیلی حقنده بودفعه و یریلان فتوای شریفه مقتضاسنجه هر بر لوا و قضانك بو طرفه خزینه عامره م قیودنجه اصناف ثلاثه اعتباریله لازم کلان جزیه شرعیه لرینك مقدارینی مبین اقتضا ایدن دفترلری تعیین اولنان محصللره اعطا ایله محللرینه واردقلرنده هر بر قضا و قرانك حصه قدیمه لرینی تفریق ایدوب رعایا قوجه باشیسی و وکیللرینی جلب ایله اول قضا و قرایه باشحاصم و احوالهم هر نه مقدار اچه اصابت ایدر ایسه جمع و تحصیل ایله طوپدن طرف دولتعلیه مه کوندرك اوزره محصللره تسلیم ایتلرینی تنبیه ایله اهل ذمت دخی جزیه شرعیه لرینی یکان یکان و یروب و تأدیسه سنه قوجه باشیلرینی وکیل ایدوب اولوجهله وکیللری بدلرندن تحصیل اولنسی و مسافرت طریقیله بر محلدن دیگر محله کیدوب کلان رعایانك حین عزیمت لرنده کفیللر آلتوب اموال جزیه لری اصل کندو قضا لرنده تحصیل قلمسی و تنظیمات و یرکو ماده سی قرارندنصکره کافه تبعه و رعایانك مترتب ذمتلری اولان و یرکوی سنویلری اخذ اولندیغن مبین یدلر نه مهور سند اعطاسی اقتضا ایلدیکی مثللو تجارت و یاخود سائر جهتله اخر محله نقل ایدوب بر سنه و یا دخی زیاده قالب متوطن حکمنه کیره جك بولنان افراد رعایانك جزیه و تکالیف سائر لری نقل ایلدیکی محله النسی و بو دفعه طوتیلان اصول وجهله مرور و عبور ایدن رعایانك او مقوله و یرکولری کیتدیکی محلدن و یا کیده جکی یردن النسی و قبطیان حقنده دخی بو اصولك اجراسی لازم کلوب انجق بللو قبطیلرك اکثریسی طوپدن بر محله اسکان ایتمیوب ایچلرنده کوچبه اولدیغندن طوپلیجه بولنان محللر قبطیانی جزیه لری چری باشیلری

معرفت‌لریله کفیله ربط اولنمدقجه رخصت تذکره‌سی اعطا اولنمادی
والحاصل تعلیمات مذکورده محرر موادک مرکز لایقنده تنظیم و تسویه سیله
با عون و عنایت باری هر طرفده کمال اسایش و امنیت حصولیله معموریت
ممالک و انحا اسباب لازمه سنک اجرا و استحصالنه باقلمسی و مشیران و فریقان
مشار و محصلین و سائر مأمورین موی الهمک معاش و ماهیه لری محصلتی
اموالنه داخل اوله رق تحصیل و اعطا اولنه جفی جهتله بونلر ایچون زنهار
وزنهار اهالی تبعه دن بر اقچه و بر حبه التامسی و قرار مذاکرات واقعه
و متفرعات مصالح مقتضیه سائریه دأر تعلیمات مفصله لاحقه بوندن بویله
بالتنظیم تسیار و فقط بعض مسافه بعیده ده بولنان محلله یتشدیر یله میه جکندن
بوسنه لک انلر استئنا و تأخیر ایله قصور اناطولی و روم ایلیده اولدقجه جوار
و مناسب یرلرده مواد مشروحه نك اجرای اقتضالرینه ابتدار قلمسی ذکر
اولنان مجلس احکام عدلیه مده اتفاق آرا ایله قرار کبر اوله رق خصوصات
محرره نك اولوجهله اجرالری نزد مراحموفر شهر یارانمده دخی بالتنسب
اولبابده صحیفه پیرای صدور اولان خط همایون شوکت مقرون ملوکانه م
موجبجه محال سائریه تعیین اولدیغی مثللو خداوند کار سنجغنده کائن نفس
بروسه و کته و جبل عتیق و اطره نوس و جبل جدید قضاالرینه دخی سنکه
محصل موی الیه سن در کار اولان درایت و استقامت و اهلیت و لیاقتک حسیلله
طرف اشرف پادشاهانه مدن سن مأمور و تعیین قلمش اولدیغک مثللو کرسی
لوا مجلس ریاستی دخی مشیر مشارالیه احاله اولنش اولغله مقتضای
مأموریت و لازمه کار کذاری و صداقتک اوزره معیتکه مأمور و تعیین اولنش
اولان کاتبلر ایله ارسال اولنان تعلیمات سنیه می فریق مشار الیه و بالجمله وجوه
مملکت و سائر لازم کلنلر مواجهه سننده اشبو امر عالی شانمی تعقیباً قرائت
و مفهومی هر کسه اعلان و اشاعت برله مواد مندرجه سنک جمله اتفاقیه
بلطفه تعالی حرف بحرف اجرای اقتضالرینه بدأ و مباشرت و بروجه بالا
بوندن بویله تخصیص اولنه جق و یرکو و مرتبانه محسوباً مطلوب اولنان

على الحساب مبالغك مجلس معرفتي و اهالى* مملكتك اتحاد رأى و موافقتى ايله
مقدارينى قطع و ترتيب و بالتخصيص خلول وقته مبنى جزيه* شرعيه نك
برابره تحصيليله پيدرپى درسعاده سوك و تسيرنه مسارعت و تعليمات
مذكوره نك حاوى اولديغى نظامات حسنه مئافى و رضاي معدلت ارتضاي
ملوكانه مك خلافى حالات و قوعندن و متفرعات مأموريتك اولان مواده
ذره نما قصور و رخاوت و نا ملايم وضع و حركتى تجوزدن غاية الغايه
توقى و مباعده تله ذات خلاقسمات ملوكانه مه و ديعه* جناب خدا اولان
اهالى و رعايانك مطلوب معدلت مصحوب شهر يارانهم اوزره حمايت
وصيانت و بالوجه آثار رنجش و تعديدن و قايتلريله جمله سندن جناب سنى
المناقب تاجدارنهم ايچون استجلاب دعوات خيريه يه مزيد اعتنا و دقت
ايلالك* فرمانم اولغين مأموريتكى حاوى مخصوصاً اشبو امر جليل القدرم
اصدار و تسيار اولمشدر امدى كيفيت معلومك اولدقده بر منوال محرر عمل
و حر كتله سندن مأمول اولان اثار كار كذارى و حميتى كاملاً اجرايه بئذ وسع
و مقدرت و خلافنه حر كتله معاذ الله تعالى نفسكى قانون جزايه القادن زياده
انقا و مجانبت ايليه سن و سزكه كاتبلمومى اليها سز سز دخى طرف دولتعليه مدن
بالانتخاب محصل مومى اليهه ترتيب قلنمش اولديغكز حسبيله مقتضاي
مأموريت و صداقتكز اوزره عهده كزه احاله اولنان خدماتك بالاده محرر
تنبهات و اعطا قلنان تعليمات سنهم اقتضاسنه تطبيقاً محصل مومى اليهه بالاتفاق
حسن اجرا و ايفاسنه مبادرت و متفرعات مأموريتكز اولان خصوصاتك
جمله سنده ادنى درجه تكاسل و رخاوت و مغاير امر و رضاي شاهانهم وضع
و حالت و قوعندن بغايت احتراز و اجتناب اوزره اوله سز و سزكه مشير مشار
و نائبلر و سائر مومى اليهم سز مأمور مومى اليه طرف دولتعليه مدن بالانتخاب
ذكر اولنان قضايله محصل نصب و تعيين و بر منوال محرر امور ماليه سنك
تحصيلي بر وجه استقلال عهده سنه احاله و تفويض اولنديغى مجز و مكز اولدقده
اصول مأموريتكده دائر بر موجب تعليمات سنهم اجرا ايده جكي كافه* خصوصاتده

طرفکزدن لازم کلان معاونت و مظاهرت کامله نك اجرا و ایفاسنه جمله کز بالاتفاق کمالیه اهتام و دقت و خصوص مزبورک بو وجهله اجراسندن مقصد اصلی شاهانه ام آنجاق اهالی و تبعه نك حسن حمایت و صیانت و تخفیف بار و ثقلتری قضیه خیره سندن عبارت اولوب انشاء الله الرحمن بوندن بویله جمله سی سایه مراحمویه جهاندارانه مده کمال رفاه و استراحتله اسوده حال و حکام و وجوه و ضابطان مملکتدن بو ماده لرك بو وجهله حسن تسویه و تنظیمی خصوصنده ابراز معاونت و حقانیت ایلینلر هر حالده توجهات سنیه ملوکانه مظهریتله نائل آمال اوله جقلری بدیدار اولدیغی مثللو عکس حرکتله اجتسار ایدنلر بولنورایسه دنیا و اخرتده مجازات شدیدیه گرفتار اوله جقلرنده اصلا شبهه اولمامله شو امر اهدمه جمله کز طرفندن کوکل برلکیله اقدام و غیرت اولنه رق کرک حمایت و صیانت اهالی و تبعه ماده سنده و کرک خزائن شاهانه نك کسر و نقصاندن محافظه و وقایه سی خصوصنده فوق الغایه صرف ما حاصل و سع و قدرت ایلیمکز قطعی مطلوب ملوکانه ام ایدوکی و مفهوم امر و اراده سنیه شاهانه می یا کلش اکلویده و بونجه مظالم عدیده نك اوزرکزدن رفعیله تخفیف بار کرانکز خصوصنده ارزانی قلنان معدلت سنیه مک قدر و شکربنی بیلمیوبده اموال مرتبه میریه دن و مصارف ضروریه و لایتدن کرک بودفعه علی الحساب طریقله تحصیل لازم کله جک و کرک بوندن بویله اصول اعتداله تطبیقاً و تحقیقات واقعه و تدقیقات مقتضیه یه توفیقاً اتفاق آرا ایله قرار لاشدیر یلاجق حصه و یرکوی و یرمامک و یاخود وجوه و معتبران مملکتدن بولنانلر قدرتنه گوره اوزرینه اداسی لازم کلان تکالیفی و یرمکده بر گونه تردد ایله کندو و یره جکلرین عجزه اهالی یه تحمیل ایتدیرمک سوداستنده و معافیت داعیه سنده بولنان اولورایسه جسارت ایدنلر حقنده جزا قانوننامه سنه تطبیقاً مجازات شدیدله اجراسنده دقیقه فوت اولنیه جغی دخی معلومکز اولدقده اکا کوره کیفیتیه هر کسک گوش هوشنه کوزلجه تلقین و تفهیم برله هر حالده اجرای امر و فرمان ملوکانه مده بالاتفاق صرف جهد و دقت و مغایر رضای

شاهانه و منافی تنبیہات پادشاهانہم وضع و حالت و قوعندن حذر و مجانبت ایلمکز
 باینده فرمان عالیشانم صادر اولشدر بیوردومکہ (bir kelime açık) وصول
 بولدقده بو باینده وجه مشروح اوزره شرفیافته صدور اولان فرمان واجب
 الاتباع و لازم الامثالک مضمون اطاعتمقرونیله عمل و حرکت ایلیه سز شویله
 بیله سز علامت شریفه اعتماد قبله سز تخریر آفی او اخر شهر ذی القعدة الشریفه لسنة
 خمس و خمسين و مأتین و الف
 قسطنطنیة المحروسة م

V.

Eshâm Kavâimi ile yapılacak tediyelere dair ilmühaber.¹

26 Cemâziyelâhir 1256/25 Ağustos 1840

(Başvekâlet Arşivi, Mühimme defteri, No. 254, s. 1)

معلوم اولدیغی و مجلسده مذاکره قلندیغی اوزره شو آرائق خزان جلیله
 شاهانه مک درکار اولان مصارفات کثیره سی و تقود موجوده سنک قلی
 جهتیه تشبث اولنان استقراض ماده سنک حصولنه قدر لزومی اولان آقچه نیک
 تدارکی لازمه دن و اشبو مصارفات کثیره یه کفایت ایده جک آقچه نیک اوته دنبرو
 استحصالی حیز امکانده اولدیغندن ایجابی لیدی التامل مقدملرده اولدیغی
 مثللو شمیدنخی وقت و حاله کوره رواجی اولق و الذوب و یرلمه سنده
 سهولت بولمق اوزره اسهام قوائمی ترتیبی مقتضی کورولوب اکرچه مالیه
 خزینه سنندن شمیدیکی حالده طقوزر سنه لکنه سهم قائمه سی و یرلمکه ایسه ده
 اسکی اسهام قوائمی اصولنه خلل کلامک و بر ترتیب مخصوص اولق و ایستیانلر
 عهده سنه برات ایتدیرمک و یدلرنده سهم قائمه سی بولنانلرک فائضلری و یرلمک
 اوزره تسهیللاً للمصلحه سکزر سنه لکنه تنظیمنده اخذ و استیفا قلنمق اوزره
 بو صورتک اجراسی دفع مضایقه بی موجب اولدیغنی و اکرچه عساکرک معاش

¹ Krş. Lûtfi, VI, s. 127-29.

و ماهیه لرینه و بعض ارباب احتیاجک معاشی اولناره معاشلرینه محسوباً اسهام قائمه سی ویريله مزایسه ده بندکان سلطنت سنیه نک مخصوص اولان معاشلرینک نصفی نقداً و نصف دیگرینه اسهام قوائمی اعطا اولنسی و بعض مصارفاتکدخی ممکن اولایله جکنه کوره قوائم مذکوره ایله اولشدیرلمسی تنسیب اولنمش و کیفیت حضرت شاهانه دن لدی الاستیذان اراده سنیه ملوکانه دخی بو وجهله شرفصدور بیورولمش اولغله موجبنجه اقتضاسنک اجراسی خصوصنه همت بیورلوق بابنده بیاض اوزرنه مصحح صادر اولان فرمان عالی موجبنجه واردات محاسبه سنه قید ایله اقتضا ایدن محللره علم و خبر لر تحریر اولتوق فرمان سالی بیورلمغین موجبنجه قید اولنوب سائر اقتضا ایدن محللره علم و خبر لری ویرلمش اولغله بر منوال محرر کیفیت معلوم اولتوق ایچون دیوان همایون قلمنه اشبو علم و خبر ویرلدی.

فی ۲۶ ج سنه ۱۲۵۶

VI.

Tanzimat'ın Kıbrıs'ta uygulanması.¹

7 Şevvâl 1256/2 Aralık 1840

(Başvekâlet Arşivi, Maliye no. 13663, s. 4-5)

رتبه ناله رجالندن و آمدی دیوان همایون خلفاسی متحیزانندن اولوب بودفعه طرف اشرف سلطنت سنیه مدن قبریس جزیره سنه محصل نصب و تعیین قلنان محمد طلعت دام مجده یه و قیاری سوارى عساکر منتظمه شاهانه میرالایرندن جزیره مذکوره امور ضبطیه مأموری مصطفی بك زید اقباله یه و جزیره مذکوره ده کائن قضا لک نایب و مفتیلری زید علمه مه و اعضای مجلس جزیره زید قدره مه حکم که رجال دولت علیه مدن قبریس جزیره سی محصلی بولنان عثمان بکک بو دفعه محصلتی مذکوره دن عزلیله یرینه مستقیم

¹ Karş. Lûtfi, *Târîh*, VI, 88-89.

و درایتکار و اصول تنظیمات خیریه و وقوف و معلوماتی اشکار برینک انتخاب و تعیینی لازم کلهرك سنكه مومی الیه سن میانه امثال و اقرانكده اوصاف مذکوره ایله متصف و او مقوله مهم و مصالح سنیه مك حسن رؤیتنه و ایفاسنه مقتدر و واقف بولنكك حسبیله محصلق مذکوره مأموریتك خصوصنه اراده سنیه ملوكانهم تعلقیه اولبایده امرهایون شوکت مقرون شاهانهم سنوح و صدور ایلمش و اگرچه جزیره مزبورده تنظیمات خیریه اصولنكك اجرایی مؤخرآ واقع اولان انهایه مبنی بمنه تعالی الی یدی سنه سی مارتی حلولنه قدر بالتوقیف شیمدیلک اصول سابقه سی وجهله اداره اولنقده اولوب فقط اول آمده حسن تسویه امور و مصالح واقعه مملکت ایچون تأسیسی لازم کلان مجلس جزیره سلفك میر مومی الیه معرفتیه ترتیب قلمش ایسه ده مجلس مذکور اعضایی اصولی وجهله یعنی اهالی ورعایانكك اتفاق و انتخابلریله نصب و تعیین اولنماش اولدیغندن كرك مجلس مذکورك تنظیمات خیریه اصولنه تطبیقاً اتفاق و انتخاب اهالی و قرعه اصول شرعیه سنكك اجرایی ایله مجدداً تنظیم و تسویه سی و كرك سائر بعض خصوصات واقعه نكك رؤیت و تحقیقی ضمننده مجلس احكام عدلیه مقرراری وجهله مالیه خزینه جلیله سی طرفندن سنكله بالرفاقه مخصوص مأموردخی کوندریلهرك اولبایده دیگر امر شریفم تصدیر قلمش اولغله محصلق مذکوره مأموریتکی حاوی اشبو امر جلیل القدرم دخی اصدار و یدیکه اعطا اولنمشدر ایمدی کیفیت معلومك اولدقده مقتضای مأموریت و لازمه مهم آشنائی و درایتكك اوزره سریعاً بو طرفندن حرکت و جزیره مزبوریه واروب اول باول لفقوشه قصبه سنده کائن بیوک مجلسی تنظیمات خیریه حقنده مؤسس اولان تعلیمات سنیه موداسنه توفیقاً منوال محرر اوزره مجدداً بالتنظیم سالف الذکر امر شریفمده محرر مواد سائرهنك دخی انضمام رأی و معرفتكك و شرع شریف و مأمور مومی الیه معرفتی و مجلس مذکور اتفاقیه کما ینبغی اجرا و تسویه سنه اهتمام و دقت و سلفك میر مومی الیهک حین مأموریتندن وقت انفصاله دکن تحصیلات و مصروفاتكك لازم کلان محاسبه سنی دخی رؤیت

ایدرك اقتضا ایدن ممضی دفترین با مضبطه و اعلام مأمور مومی الیه تسلیماً دربار شوکتقرارمه ارسال و تقدیمه مباشرت و جزیره* مزبوردهه کائن سائر قضالر مجلسلرینی دخی كذلك اتفاق و انتخاب اهالی و قرعه اصول شرعیه سنک اجراسی ایله مجدداً ترتیب و تنظیم برله هر برمهام و مصالح واقعه و کرك مال مقطوع و سائر مصارفات مرتبه و مقتضیه* مملکتی کله جک مارتہ قدر اصول سابقه اوزره مجلسجه بروجه حقانیت رؤیت و تمشیتله مال مقطوع مذکورک بوسنه لک سابق و جهله یرلو یرندن تحصیل و مالیه خزینہ* جلیله سی طرفنه ارسال و توصیلنه و بمنه تعالی مارت خلولنده ذکر اولنان تنظیمات خیریه اصول و فروعنک کاملاً اجراسیله جزیره* مذکورہ نک هر حالده حسن اداره سی اسبابنک استحصالنه مبادرت و اهالی ورعایاسنک سایه* مراحوایه* جهاندارانه مده ازهر جهت صیانتلری امرامنه لیل و نهار بذل بازوی لیاقت و جزیره* مزبوردهه بولنان مستأمنانک برترقیب املاک تملکیله ایجاب ایدن تکالیف مملکتی و یرمکده تردد ایتمکده اولدقلری تحقیق اولنوب حالبوکه مستأمنانک ممالک محروسه مده املاک تملک ایلملری عهداً ممنوع ایکن اولطرفده بولنانلرک بر تقریب الدرینه کچمش اولان املاکدن بو وجهله یرکو و یرمکده ترددلری واهی و علی الخصوص بونلرک یره جکلری و یرکویالکز عهده لرنده بولنان املاک و اراضیدن دیمک اولدیغی ظاهر و بدیهی ایدوکنه ممالک محروسه* شاهانه مده کائن کافه* املاک و خواص و اوقاف و معاف و غیر معاف سیان طوتیلوب جمله سندن ایجاب ایدن اعشار شرعیه لريله حاصلات و تمتعات واقعه لرینه کوره و یرکوی سنویلرینک اخذ و تحصیلی تنظیمات خیریه اقتضاسندن اوله رق هر بر محله اولجه اجرا قلمقده اولدیغنه مبنی جزیره* مزبوردهه تنظیمات مزبورہ نک حین اجراسنده دخی بو امر مهمه کمالیله اعتنا و دقتله کرك مستأمن و کرك سائر هر کیمک عهده سنده اولور ایسه اولسون کافه* املاک و مناستر و سائر محللره مخصوص اوقاف و معاف و غیر معاف سیان طوتیلهرق جمله سنی مجدداً تحریر و ترقیم ایله هر کسدن حال و تحمل و تمتعلرینه کوره ایجاب ایدن

ویرکوی سنویلرینک تماماً اخذ و تحصیل اولوجهله لوازم حقانیتکاری و نصفتنک ایفا و استکالی خصوصلرینه بذل حمیت و الحاصل متفرعات مأموریتک اولان کافه خصوصاتک قوانین مؤسسیه تطبیقاً محور لایقنده رؤیت و اجراسنه صرف مقدرت و مواد لازمه و مصالح واقعنک ضبطیه مأموری مومی الیه و سائر اعضای مجلس ایله بالاتفاق کوزلجه تسویه و تمشیتیه جانب جلیل المناقب شهنشاهانم ایچون جمله دن دعوات خیریه استجلابنه صرف رویت و هر حالده سندن مأمول اولان درایت و حمیت لوازمی کاملاً ابراز ایله ایفای حسن خدمت و استقامته مزید سعی و غیرت و قوانین مؤسسسه و تنبیها ت محرره نک خلاقی وضعی تجویز دن مباعدت ایلیه سن و سز که ضبطیه مأموری و نائب و مفتیلر و سائر مومی الیم سز مأمور مومی الیه طرف دولت علیه مدن بالانتخاب جزیره مزبور هیه وجه محرر اوزره مخصوص محصل نصب و تعیین و اداره امور مالیه سی عهده سنه احاله و تفویض اولندیغی سز کدخی مجزومکز اوله رق کافه امور مأموره سنده اصول مذکوره و جهله حسن تنظیم و تسویه سی خصوصنده طرفکتر دن لازم کلان معاونت و مظاهرتک کاملاً اجرا و ایفاسیله هر حالده ابراز لوازم یکجهتی و اتفاهه اهتمام و دقت و قانوننامه همایونم احکام منیفه سنه منافی و امر و رضای شاهانه مک خلاقی وضع و حرکت و وقوعندن زیاده حذر و مجانبت ایلمکز باینده .

فی ۷ س ۲۵۶

VII.

Tanzimat'ın Kıbrıs'ta Uygulanması.

7 Şevvâl 1256/2 Aralık 1840

(Aynı Defter, s. 5-6)

رتبه ثالته رجالندن و امدی دیوان همایونم خلفاسی متحیزانندن اولوب بودفعه قبریس جزیره سنه محصل نصب اولنان محمد طلعت دام مجده یه و تیمارلوسواری عساکر منتظمه شاهانه میرالایرلندن جزیره مزبوره امور

ضبطیه مأموری مصطفی بك زید اقبالیه و ذكر آتی خصوصاتك رؤیت و تسویه سنه مالیه خزینه جلیله سی طرفندن مخصوص مأمورو تعیین قلنان خواجهكان دیوان همایونمدن و واردات محاسبه سی کتبه سی متحیرانندن محمد انیس زید مجده و جزیره مزبوره ده کائن قضاالك نائب و مفتیلری زید علمه مه و اعضای مجلس جزیره زید قدر همه حکم که

بتوفیقه تعالی استکمال رفاه و اسایش احوال عباد و استحصال اسباب معموریت ممالک و بلاد نیت خالصه سیله ممالک محروسه شاهانه مک اکثر محللرنده اجرا و تاسیس اولنان تنظیبات خیریه اصول معدلتشمولنک قبریس جزیره سننده دخی اجراسی ضمننده رجال دولت علیه مدن عثمان بك بوندن اقدم محصل نصب و تعیین اولتمش و مؤخرأ اللی الی سنه سنه محسوبأ جزیره مزبوره ده اصول مذکوره نك اجراسی موسمی کذاران ایتدی دیو میر مومی الیه طرفندن انها وقوعنه مبنی فقط بو سنه لك امور مالیه سی اصول سابقه سی وجهله اداره اولتمق و اول امرده وضعی لازم کلن مجلس مملکتک بر موجب تعلیبات سنیه م اهالی ورعایانك معتمد و منتخبلری اولان اعضادن ترتیبیله حسن اداره امور مملکت و حمایت و صیانت عجزه رعیت خصوصلرینه اعتنا و دقت قلنمق اوزره اجرای تنظیبات سائر نك سنه آتییه توقیفی خصوصنه مساعده سنیه م ارزان قلنمش ایسه ده اشبو اصوله رعایت اولتمیه رق اسلام و رعایادن بعض نااهل کسنه لر بر ترتیب مجلس مذکور اعضالغنه دخول ایتمش و حتی جزیره مرقومه قوجه باشیلرندن حاجی کرکری و ابیدو نام ذمیلر اوتته دنبرو اموال فقرایی دیله دکلری کبی مأکل اتخاذ اتمشلر ایکن انلر دخی خود بنجود مجلس مذکوره اعضا تعیین قلنمش اولدیغندن بشقه میر مومی الیهک و کیلخرچی بولنان کسنه رعایادن بر آشچی بی بغیر حق ضرب ایدرک مرسوم متأثراً هلاک اولمش اولدیغنی و سائر جهتلرله دخی اهالی و فقرایه مظالم و تعدیبات و قوعبولمقده ایدوکنی بودفعه جزیره مزبوره دن دربار شوکتقرارمه کلمش اولان معلوم الاسامی رعایا ایله سائر ارباب و قوف مجلس احکام عدلیه مده

افاده و اخبار ایلمش اولدقلرینه و بو صورت بالوجوه رضای معدلت اقتضای شاهانه مه منافی و قوانین مؤسسه نك خلائی برکیفیت بولندیغنه مبنی میر مومی الیهک عزلیله یرینه درایت و استقامتله متصف و تنظیيات خیریه اصول معدلتشمولنه واقف بندکان سلطنت سنیهمدن بر مناسبی محصل نصب و تعیین و مالیه خزینه جلیلهسی طرفندن یاننه بر مأمور ترفیق اولنه رق جزیره مذکورهیه و وصولرنده اول باول لفقوشه مجلسنك تنظیيات خیریه حقنده مؤسس اولان تعلیيات سنیهم مأل و مؤداسنه تطبیقاً اتفاق و انتخاب اهالی و قرعه اصول شرعیه سنك اجرایی ایله مجدداً تنظیم و تسویه سیله بعده قوجه باشیلر مرسومان کرکری و ابیدونك معرفت شرع شریف و مجلس مذکور و مأمور مومی الیه معرفتی ایله لازم کلان محاسبه لری رؤیت اولنوب کیفیت و کمیته و میر مومی الیه حقنده رؤیت اولنان مواد مشتکانك و کرک ذکر اولنان اشچی ماده سنك دخی وجه شرعی اوزره تدقیق و ظاهره اخراجیله کنه و حقیقتی با مضبطه و اعلام بو طرفه بیلدیرلسی و اشبو کله جک مارت ابتداسنده جزیره مذکوره ده دخی اصول تنظیيات خیریه نك کاملاً اجراسنه مباشرت قلنمسی خصوصاری سالف الذکر مجلس احکام عدلیه مده قرار کیر اولمش و اولوجهله اجرا و تسویه سی خصوصنه اراده سنیه ملوکانه م تعلیقیله اولبابده شرفریز سnoch و صدور اولان امر همایون شوکت مقرون پادشاهانه مله دیگر صدور ایدن فرمان عالی شانم موجبنجه جزیره مزبوره محصلغنی سنکه مومی الیه سک عهده اهلیتکه احاله و تفویض و مواد مذکوره نك دخی منوال محرر اوزره رؤیت و تسویه سی ضمننده مالیه خزینه جلیلهسی طرفندن مأمور مومی الیه درکار اولان درایت و استقامتی جهتیله مخصوص بالانتخاب یانکه ترفیق قلنمش و لفقوشه نائیبیله جزیره مزبوره باش پسقپوسی حقلرنده دخی بعض مرتبه قیل و قال و قوعبولمش اولدیغندن انلرک دخی عزل و تبدیلرلیله یرلرینه اخر مناسبلرینك تعیینی خصوصنه دخی اراده سنیه م تعلق ایدرک مقتضالری در دست اجرا بولنمش اولغله بمنه تعالی اول طرفه و وصولرنده بالاده بیان اولدیغی وجهله اول امرده لفقوشه مجلسنك مأمور

مومی الیه معرفتی و جمله اتفاقیله منوال محرره اوزره تنظیم و تسویه سنه مبادرت و بعده مرسومان کرکری و ابیدونک اقتضا ایدن محاسبه لرینی کذلک مأمور مومی الیه معرفتی و شرع شریف و مجلس مذکور معرفت لريله اهالی و رعایادن لازم کلنلر حاضر اولدقلری حالده بوجه حقانیت یکان یکان بالرؤیه کیفیت و کیتنی و میر مومی الیه حقنده و قوعبولان اشتکانک و کرک اشچی ماده سنک دخی وجه شرعی اوزره مجلسجه تدقیق و ظاهره اخراجیله صحت و حقیقتنی مأمور مومی الیه معاودتيله با مضبطه و اعلام دربار معدلتقرارمه انها و اشعاره مسارعت و اشوب حلول ایده جک مارتده جزیره مذکوره دخی اصول تنظیمات خیریه نك دیگر امر شریفده مندرج تنبیهات اقتضاسی و قوانین و تعلیمات سنیه مئوداسی اوزره کاملاً اجراسی اسبابنک استحصالنه صرف رویت ایلمک فرمانم اولمغین اعلاماً و تنبیهاً اشبوامر جلیل القدرم اصدار و مأمور مومی الیه یدینه اعطا اولنشدرا امدی کیفیت معلومک اولدقده بوجه مشروح عمل و حرکتله انفاذ و اجرای امر عالیشانمه کمالیله اهتمام و دقت ایلیه سن و سنکه مأمور مومی الیه سن سندخی مقتضای مأموریت و لازمه کار کذاری و درایتک اوزره محصل مومی الیه ایله بالرفاقه اولجانیه واروب بالاده بیان اولنان خصوصاتک منوال محرر اوزره صادقانه و مستقیمانه رؤیت و تسویه سیله لازم کلان ممضی دقت ريله اعلام و مجلس مضبطه سنی بالاستصحاب بو طرفه عودت و اولوجهله تکمیل امر مأموریت و ایفای لازمه کار کذاری و درایته اقدام و دقت و سزکه ضبطیه مأموری و سائر مومی الیه سز مضمون امر و فرمان ملوکانه سز کدخی مجزومکز اولارق موجب و مقتضاسنک اجرا و ایفاسی خصوصنه جمله کز بالاتفاق زیاده اعتنا و صرف مقدرت و خلائفی وضع و حالت و قوعنی تجویزدن غایت الغایه حذر و مجانبیت ایلمکتر بابنده .

VIII.

Eski vergi muâfiyetlilerinin halkı kışkırtmasına dair.

20 Safer 1257 / 13 Nisan 1841

(Başvekâlet Arşivi, Bâb-i Âsafî defterleri, No. 370, s. 37)

آیاش مجلسنه

ایکیوز اللی آلتی سنهسنه محسوباً تخصیص بیوریلان سکزیوک بو قدر بیک غروش ویرکو هرکسک املاک و حیوانات و حاصل اولان تجارت و تمتعانه کوره بوجه تعدیل و تسویه بالتوزیع ایکی دفعه که علی الحساب بعد المحسوب قصوری تحصیل اولنمقده بولنمشکن سابقده تکالیف ویرمیانلردن اسامیسی مضبوط چند نفر اشخاصک قصبه مزبوره اهالیسیله اطراف قرا اهالیسی بالافساد جمهوره ابتدار ایلدکلرنده قصبه مزبوره جوار دستارلی قریهسی اهالیسندن اولوب آیاش قصبهسنده ساکن امیر بک نام کسنه قریه مزبوره عزیمت ایدرک مختار بولنان کندواوغلی علی نام کسنه ایله قریه مزبوره اهالیسی بالاغفال قریه مرقومه نیک ثباتنه دائر مقالات ایرادیله اطراف قریه خبر والنه بش امضالو کاغد ارسال ایلمش اولدقلرینی احتساب مأموری آیاش مجلسنه لدی الاخبار مرقوم علی و قریه مرقوم امامی مجلسه جلب ایله کیفیت استفسار اولندقده مرقوم علی اسناد اولنان تحریرات و کاغد ارسالی انکار و مرقوم امام دخی مرقومان طرفلرندن او یله برتذکره کندوسی یازمش اولدیغنی اقرار ایتمش اولدیغندن همان مرقوم علی محبسه القا و پدیری امیر بک دخی فساد مزبوره بوجه محرر سبب اولماسه بیله منعه مقتدر اولدیغنی حالده ظهور جمهوره ده رواج ویرمسی کندوسنی متهم ایدرک لاجل التأدیب درسعاده اسرا قلمش و حادثه مذکوره سبب اولان چند نفر اشخاص هنوز اله گچماش اولدیغندن اخذ و گرفت اولندقده ایکی نفری دخی ارسال قلمنجغی بیانیه اوغلی مرقومک صورت مجازاتی استیذانی متضمن توارد ایدن مضبطه ایله ضبطیه مأموری سعادتلو

طیار پاشا طرفندن با تحریرات انها و بیان اولنمقدن ناشی کیفیت مجلس والای احکام عدلیه یه لدی الحواله مرقوم امیر بک و اوغلنک انها اولندیغی اوزره سؤ حرکتی و اولوجهله ایقاص فتنه یه جسارتی متحقق اولدیغی صورتده فی الحقیقه امثالنک ترهیبی ایچون تأدیبلری اقتضای حکم قانوندن بولنمش ایسه ده هنوز مرقومک اون بش امضالودیو کوندردیکی محرر اولان کاغد قریه امامنک مرقومان طرفندن یازوب مجلسده اقرار ایتدیکی اولوب یالکڑ بونکله مرقومک تأدینه حکم قلنمق مغایر الاصول حقانیت اوله جغی عیان بولنمش و میر مرقومک کندوسی بو طرفده محبوس اولوب اوغلی دخی الحاله هذه محلنده محبسه بولنمش ایدوکندن مرقومک بو طرفده اوغلنک اولجانیده حبسه توقیفلیله جنحه و قباحتلرینک کرکی کبی ظاهره اخراجیله بوراده اقتضاسنه باقلمسی مناسب اوله رق اولوجهله مرقوملر حقنده بر موجب قانوننامه* همایون اجرای جزا اولنمق اوزره مرقوم و کرک اوغلنک جنحه* واقعه لرینک بالاطراف اشعاری و اورش قریه سی ماده سنه باعث اولارق اخذ و گرفت و ایکی نفری کوندریله جکی اشعار قلنان اشخاص هنوز آله کتوریه مامشیدر انلرک دخی کیفیتنک لایقیله تحقیقیله با مضبطه اشعاری خصوصی مجلس والای مذکورده تنسیب و مجلس عالی* عمومیده دخی تذکر و تصویب قلنمش اولغله اولوجهله اقتضاسنک اجراسی خصوصنه مبادرت ایلمکڑ بابنده شقه .

فی ۲۰ ص سنه ۱۲۵۷

IX.

Ulemânın Karantina aleyhine halkı ayaklandırması.

20 Safer 1257/13 Nisan 1841

(Başvekâlet Arşivi, Bâb-i Âsafî defterleri, No. 370, s. 38)

آماسیه محصلنه

بوندن اقدام اساسیه قرنتنه هکیمنک اهلاک و اعدامی فسادینه بادی اولدقلری اسناد اولنوب مقدمه لاجل الاستنطاق در سعادتہ جلب اولنان علمدان چند نفر

ایله اعضای مجلسدن معلوم الاسامی ادملر واصل مؤدی جمهور اولدیغی شهادت اولنان پیاسلی زیاده حلیم افندی ایله فساد مذکورک تحدثنه مجاسرتلری اسناد اولنان اشخاص وطیب مرقومک قاتلی اولدقلری روایت اولنمش اولان ایکی نفرک مجلس احکام عدلیهده دفعاتله لدی الاستنطاق ذکر اولنان علمادن چند نفرک اشبو ماده، فسادده مدخللری اولمدیغی بعدالثبوت افاده قلمش ایسهده موی الیه پیاسلی زاده نک فساد مذکورک وقوعنی بلنده بچاق اولدیغی حالده جمهورده داخل بولنوب اهالی قرایی دخی اضلال و افساده طلبه سندن حسن نام کسنه بی کوندرمش اولدیغندن ..

فی ۲۰ ص ۱۲۵۷

X.

Konya Ferikine ve Çamardı Muhassılına vergilerini vermeyip ayaklanmış olan reâyânın te'dibi hakkında.

26 Safer 1257/29 Mart 1841

(Başvekâlet Arşivi, aynı defter, s. 48)

چام آردی قضاسنه تابع مشلی قریه سی رعایاسی حصه لرینه اصابت ایدن ویرکو ایله مترتب عهده، ذمتلری اولان جزیه، شرعیه لرینی اداده مخالفت و خلاف رضا اوضاعه جسارت ایتمش اولدقلرندن حققرنده معامله، تأدیبه نک اجراسی با مضبطه استدعا اولنمش ورعایای مرسومه نک اولوجهله ویرکولرینی اداده مخالفت و سلاحلانونب ضبطیه نفراتنه هجوم مثللو حرکاته جراتلری بالوجوه منافی اداب رعیت و حققرنده مجازات ایجابیه بی دعوت دیمک اوله رق بو خصوصده تأدیب و تربیه لری لازم کلمش و قضاء مزبور قونیه یه قریب وجوار بولنمش اولدیغندن کیفیتک طرف سعادت لرینه بالاشعار رعایای مرسومه یه اول امرده نصح و پند اولنه رق قبول ایتمدکلری تقدیرده قوه، جبریه ارائه سیله اسباب تأدیب و تربیه لرینک استحصالی و ذات سعادت لرینه بالمخبره اقتضای حالک اجراسنه مبادرت ایلمسی خصوصنک دخی قضاء مزبوره محصلنه تحریر

واشعارى مجلس احكام عدليه ده بالمذاكره تنسيب و مجلس علىٰ عموميه
 تصويب اولنهرق خاكپاي همايون حضرت شاهانه دن لى الاستيدان اولوجهله
 اقتضاسنك اجراسى خصوصنه اراده سنیه ملوكانه متعلق بيورلمش ر ۹۰
 و كيفيت محصل مومى اليه يازلمش اولمغله ذات سعادتلى دخى اقتضاي حاله كوره
 حركت يعنى رعايى مرسوميه اول امرده نصح و پند اولنهرق قبول ايتمدكلرى
 حاله قوه جبريه ارائه سيله اسباب تأديب و تربيه لرينك استحصالى خصوصنه
 همت ايلملرى سياقنده شقه

في ۲۶ ص سنه ۱۲۵۷

XI.

Ankara'da bir âyânın vergi yüzünden tahrikleri hakkında.
 27 Safer 1257 / 20 Nisan 1841

(Başvekâlet Arşivi, aynı defter, s. 53).

آنقره به مضاف قصبه بالايه تابع يكي شيخ قريه سي اهاليسندن اولوب
 چوق وقت ناحيه مزبوره اعيا نلغنى بالتحصيل هر بر خصوصى انقريه اولارق
 بلا اجرت اهالى به رؤيت ايتديرمكه اليشمش و بوآنه قدر بر آقچه تكليف
 ويرمامش اولان ياغجى اوغلى ابراهيم نام شخص تنظيمات خيريه اقتضاسنجه
 معاف وغير معاف سيان اوله جغنى وعهده سنده بولنان كليتلو املاكندن جمله
 ايله برابر ويركو آلنه جغنى يقن و جزم ايله بولنديغى قريه ايله سائر بعض
 قرا اهاليسنى تحريك و افساده ابتدار و بلا اسلحه در تيوز مقدار فقرايى آنقره
 جوارينه جلبه اجتسار ايتمش و جمعيت مذكوره تدابير حكيمانه ايله طاغديلهرق
 بعد المحاكمه اولوجهله تبين ايدن جنحه سنه مبنى مرقوم ياننه قواص ترفيقيله
 بو طرفه كوندرلمش اولديغى و حقلرنده سؤظن اولنهرق حبسه القا اولنان
 چند نفر اختيارلرك دخى حاللرى تحقيق و محاكمه لرى اجرا اولنه جغنى خصوصى

با مضبطه و اعلام افاده اولنمش اولديغندن کیفیت مجلس والای احکام عدلیه یه لدی الحواله مرقوم ابراهیم دخی در سعادت کلمش اولديغندن مجلس احکام عدلیه یه جلب ایله استنطاق اولندقده عزو اولنان فساد و جمهور ماده سنی انکار ایله فقط آنقره دن بر کاتب کله رک تمتع و تجارت ارامیوب بیکنده یکر می بش غروش ویره جکسکنز [دیمش] صکره یوزده یکر می درت حسابیله ویرکو طرح اولنمش اولسیله فقرا حالی افاده ایچون محصله وارد قلدننده نبی چاغردب اصلا سؤال وجواب اولتمقسزین و فقرانک محصله کتملرندن طولای برشیدن خبرم اولقسزین بورایه کوندردیلر و بن سنه سابقه طوی بر سنه ده بیکن بشیوز غروش قدر ویرکو ویرکن بوسنه ایکی بیکن در تیوز غروش دوشه یور و املاکی قرق بیکن و تمتعی اون بیکن غروش اعتبار ایتمشلر و بر اشکجی مقوله سنک بر ایکی مرکبندن بشقه نسنه سی اولیوب سنین سابقه ده التمش غروش ویرکن بوسنه یوزاللی ایکیوز غروش ویرکی تخصیص اولنمش در مجلسجه برشی سؤال ایتمدیلر شهرده خانه مده ایکن چاغرتدیلر ایکی ساعت قدر تفنکجی باشنک او طه سنده توقیف ایدوب صکره آقشامه یقین بارکیره ارکاباً ایکی نفر قواص ترفیقیه بو طرفه کوندردیلکنی افاده ایتمش وهرنصل ایسه اقتضا ایدن شاهدلرک جلیله مرقومک تکرار مجلس والاده دعواسنک کورولسی اقتضای قانوندن بولنمش اولدیغنه بناء اولوجهله اجرای اقتضاسنه باقلمق اوزره سالف البیان حقلرنده سؤظن اولنهرق حبسه القا اولنان اشخاصک دخی محاکمه سیله کیفیتلرینه دائر ورود ایده جک خبره انتظاراً مرقوم ابراهیم کفیه آلنهرق بو جاننده توقیف قلنمش ایسه ده خیلججه وقت کچوب الحاله هذه اشخاص کیفیتلرینه دائر بر خبر ظهور ایتماش اولدیغندن بوندن بویله مصلحت کرویله قالمق و بر منطوق قانون جزا مرقومک محاکمه سی خصوصی اجرا اولنق لازم کلان ایکی نفر شاهدلرک بو طرفه سرعت ارسالی و اسراسی و دیگر اشخاصک کیفیتلریدخی نوجهله اولش ایسه با مضبطه و اعلام ایضاحاً اشعاری خصوصی مجلس والای مذکورده تسبب قلنمش اولغله اولوجهله لازم

كلان ايكي نفر شاهدلرك بو طرفه سرعت ارسال واسراسى وديكر اشخاصك
 كيفيتلريدخى نوجهله اولمش ايسه كيفيتك با مضبطه توضيحاً اشعارى
 خصوصنه مبادرت ايلما كز سياقنده شقه .

في ٢٧ ص سنه ١٢٥٧

XII.

Adapazarı Meclisinde Müfti ile Meclis'in diğer âzası arasında anlaşmazlık.

28 Safer 1257/21 Nisan 1841

(Başvekâlet Arşivi, aynı defter, s. 57).

اذميد مجلسنه : آطه بازارى مفتيسى ولى الدين افندى خلاف شرع شريف
 فتوا اعطا و بعض مجلسده مذاكره سى كذاران ايدوب اهالى به كيمه مسى
 لازم كان موادى افشا ايلماك مثللو حالاته ابتدار ايتمكده اولديغندن بختله
 مومى اليهك عزليله يرينه ديكرينك نصبي خصوصى قضاء مزبور اهاليسى
 و مجلس طرفندن با محضر و مضبطه انها و استدعا اولمش اولديغندن تحقيق
 ماده ضمننده مفتى مومى اليه ايله مجلس مذكور اعضاسته حاجى عثمان اغا
 و املاك كاتبى كسبى افندى و چند نفر قريه مختارلى بو طرفه جلب ايله
 مجلس والاي احكام عدليه به بالحواله لى الاستنطاق مقدا انها اولنديغى
 وجهله مفتى مومى اليه مجلسده اولان مذاكراتى قهوه خانه ده و بربر دكاننده
 فاش ايلدكدن بشقه سكودلى قريه سى اهاليلرينه و دخى سرك و ركولر كز
 دها نقصان ايكن زياده مطلوب اولنيور ديو اختلاله و يرمش اولديغى
 مومى اليه كسبى افندى و سائر لرى مفتى مومى اليهك مواجهه سنده تقرير و افاده
 ايلدكلر نده مفتى مومى اليه كلياً انكار و بوضه ده مجلس صندوغنك اچيلوب
 قبانمسنده جمله اعضائك رأى منضم اولمق لازم ايكن برايكى كشينك بيننده
 اچيلوب قبانمقده و تحصيلاتدن شوكا بوكتا اچجه اعطا قلنمقده اولديغى و
 آزالق توزيعاتى دخى زياده اولمش ايدوگى بيان و تذكار ايتمش و مرقوملر

دخی بو خصوصی انکارده بولنش ایسه ده سیاق حاله نظراً مجلس مذکورده بعض مرتبه تسبیانه حرکت وقوعی آکلاشلمش و مفتی مومی الیهک بعض مرتبه مناسبستز تفوهاتی اولمش ایسه ده ذاتنده صافدلجه اولسندن نشأت ایتمش و بو صورتله طرفین حققرنده قانوننامه همایونه تطبیقاً بر حکم و جزا ترتب اتمامش اولدیغندن روایت اولنان صندوق ماده سی صحیح ایسه بو کیفیت اعضای مجلسه موجب تهمت اولاجغندن تحقیق ماده ضمننده مجلس مذکورک صندوق امینی و اعضادن بر قاج کشینک اذمید مجلسنه جلبلریله اوراده صندوق محاسبه سنه باقیله رق کیفیت نوجهله ایسه با مضبطه و اعلام بو طرفه بیلدیلمسی و مفتی مومی الیهک دخی عزلیله یرینه دیکر مناسبنک تعیینی خصوصی مجلس والای مذکورده تنسیب و تصویب اولنش اولغله مفتی مومی الیهک یرینه دیکرینک نصب و تعیینی جانب فتوا پناهی یه حواله اولنش اولغله بر منوال محرر صندوق امینی و اعضادن بر قاج کشینک جلیله صندوق محاسبه سنه باقیلارک کیفیتک با مضبطه و اعلام انهاسی خصوصنه مبادرت ایلمکز سیاقنده شقه .

فی ۲۸ ص سنه ۱۲۵۷

XIII.

Nâiblerin maaşları ve tâyinleri hakkında.

11 Şaban 1257 / 28 Eylül 1841

(Bursa Şer'îye sicilleri, C. 540)

محروسه بروسه قاضیسی عزتو فضیلتلو افندی حضورلرینه تسلیات فائقه ابلاغیله نموده قلنورکه تنظیمات خیرییه اجرا بیوریلان محللرده حکومت شرعییه مأمورقلنان نواب افندیلره محصللق مالندن ویرلمکده اولان ماهیه معاشارک اعطاسندن صرف نظرله مقدمارده جاری اولدیغی مثلورسم قسمت و تحته محصولی یعنی حاصلات محکمه ایله ادامه ایتدیریلرک موجب تحریر

اولان ترکه لردن و معرفت شرعله و وقوع بولان تحصیل اتدن غروش باشنه بر پاره رسم قسمت و رسم تحصیل آلنه رق و یریلان اعلامات و حجج و مراسلات و اذنامه و کشفیه و حضریه و سائر سندات شرعیه دن رسوم معتاده سی نوابه عائد اولوب اهل اسلام و رعایادن موجب تحریر اولان ترکه لرینی تحریرده ورثه طرفندن مخالفت و قوعنده مأمورین جانب لرندن اجراسنه اهتام و دقت اولنسی خصوصی مجلس و الای احکام عدلیه ده قرار و یریله رک اولوجهله تسویه سنه اراده سنیه جناب شاهانه متعلق بیورلش و کیفیت بر منوال مشروح مشیران کرام و دقتر داران و محصل لردن اقتضا ایدن لره جانب نظارت مالیه دن تحریر و اشعار قلنمش اولغله اشبو الی یدی سنه سی شعبان غره سندن اعتباراً ذکر اولنان نواب معاشرلی قطع اولنوب بعد ازین بالاده محرر اولدیغی اوزره حاصلات محکمه هر نه ایسه محصل لردن انمیوب حکام شرعه عائد اولاجغن و تنظیمات خیریه اجرا بیوریلان قضا لردن متصرف لرینک ماهیه لری کماکان در سعادتده خزینه جلیله دن اعطا بیوریله جغندن توزیع خصوصندن دولایی سابق لرده النوکلان خرج امضا و اکرامیه متروک اولغله نائب بولنان طلب ایتمیوب شمیدیکی اصوله کوره جانب میریه عائد اولاجق و یرکودن حکام شرع ایچون دقتره دخی برشی ادخال اولنیه جغنی و یالکز نائب تعیینی خصوصنده الحاقیت اولمیوب ایجاب و اقتضاسی اوزره بعض قضانک بر برینه الحاقی و بعضاً افرازی مسند فتوا پناهیدن اجرا اولنیه جغنی و بوسورتده قضا نائبنک حقنده اشتکا یا خود کندی استعفا ایدرک تبدیلی و قوعنده مراسله سی رأس قضا طرفندن و یریلمیوب در سعادتده معرفت فتوا پناهی ایله تعیین و متصرفی طرفندن اسمنه تصریحاً مراسله اعطا قلنیه جغنی بیان و اعلانی ضمیمنده اشبو مکتوب تحریر اولنمش در بمنه تعالی لدی الوصول کیفیت معلومکز اولدقده بر منوال محرر عمل و حرکته دقت ایلمکز مأمولدر فی ۱۱ سنه ۵۷

الفقیر مکى زاده مصطفی عاصم

عفی عنها

XIV.

Tanzimat'ın tadili hakkında.

Evâil-i Receb 1258/1842 Ağustos ortaları.

(Başvekâlet Arşivi, Mühimme def. No. 255).

وکلای فخام سلطنت سنیهدن سابقا امور خارجیه دولت علیهم ناظری اولوب بودفعه طرف اشرف پادشاهیدن ذکر آتی خصوصه بالانتخاب مأمور و تعیین قلنان مشیر فطانتسمیرم محمد صادق رفعت پاشا و ممالک روم ایلیده تنظیمات ملکیه اجرا اولنان ایالات مشیرلری اجلالهمه و دقتردارلر زید علوهمه و قائمقاملر ادام مجدهمه و نائب و مفتیلر زید علمهمه و قضالر مدیرلری و اعضای مجالس و سایر ایش ارلری زید قدرهمه حکم که بیانندن مستغنی اولدیغی اوزره ذات خلافتسمات ملوکانهمه من قبل الرحمن مودوع اولان کمال رحم و رأفت و وفور معدلتکاری و نصفت اقتضاسنجه دائماً مراد مکارم اعتیاد پادشاهانهم مجرد اعمار ملک و ملت و استحصال امنیت و آسایش تبعه و رعیت قضیه خیریه سندن عبارت و بو مرام محاسن انجامک قوه دن فعله اخراجی متحتم ذمت همت ملکدارانهم ایدوکی رهین رتبه بداهت اولدیغنه بناء بوندن اقدم ممالک محروسه شاهانهمه تنظیمات خیریه اصول معدلتشمولی وضع و تخصیص و بعده ملکاً و مله بعض ارکان و فروعاتنده مشاهده قلنان تصعیبات و مشکلات اتفاق آرای و کلای فخام ایله تنقیح و تعدیل برله مبانی اصلیه سی یکی باشند تأسیس و تخصیص اولتمش و متفرعاتندن اولق اوزره بربرینه سمت و جوار اولان سنجاقلر برلشدیریلرک مناسبتی وجهله ایالتلر ترتیبی و بونلرک هر برینه وزرای عظامدن معتدل و مجرب الاطوار و صدق و استقامتلری بدیدار مشیرلر نصب و تعیین قلنمش اولق ملبسه سیله مشیران مشار الیهم دخی مقتضای مأموریت و لازمه غیرت و حمیتلری اوزره اشبو مؤسس اولان تنظیمات ملکیه نك تفرعاتندن بولنان کافه مواد و مصالحی محور لایقنده رؤیت و تسویه به التزام و دقت ایلیه جکلری واضحاتندن

ومقدّمه ايجاب واقتضاسنه كوره قضايله ترتيب وتخصيص قلمنش اولان وركو مؤخرأ واقع اولان مستدعياته مبنی مرحمةً بالتدقيق تنزيل وتعديل برله وهر بر قضانك وركوسى تمام حق اعتدال ونصاين بولارق كركى كېي قرارلشمش وكسنهيه قطعياً شودر ديهجك محل قالماش اولديغندن بوبابده بر نوع اشتغاله حاجت اوليوب فقط وارداتك خزينه جليلهيه آغرجه ورودى جهتيله تحقيق وروايت اولنديغنه كوره بعض محللرده اشبو قراركير اولان وركونك دقت ورويتله تحصيلنه خصوصاً اهاليدن مجرد كندو مرام ومقصودلرینی استحصال امنیه سیله سكته ورنلر اولغله بومقوله لر هم اهالی " بلادى افساده وهمده تأخر تحصيلاته سبب اولارق طوغریسی تأدیبه مستحق اولانلرندن بوماده حقنده كركى كېي تدقیقات وتحقیقاته مبادرت و اومثللو حالاتده اجرای تأدیبات لازمهلری ضمننده کیفیتلری انها و اشارت اولنقى لازمهدن وبوخصوصدن طولایی مروی اولان اویغونسزلغك دخی دفعیله نزد همایون ملوکانه مده ملتمزم اولان ازدیاد رفاه و راحت تبعه واستكمال اصول تنظیمیه و اداره امور ملك ورعیت خصوصاری فرائض مالیه دن بولنقى جهتلیله هر نه قدر سایه معدلتوايه پادشاهیده مواد لازمهنك استحصال حسن صورتی كافه بندكان سلطنت سنیه طرفلرندن اجرا اولنقده اوله جفی وارسته قید واشتباہ ایسه ده خصوصات محرره نك صور اجرائیه لرینی ومقدما امانه اداره اولنقده اولان اعشار شرعیه نك تحصيلاتنده بعض تلفات وقوعبولقده اولدیغندن هم تلفاتك اوکی كسدیرلك وهمده وجوه واهالی حقنده برنوع تمتع و باعث تجارت اولق اوزره اومقوله اعشارك محللرنده مدیر ووجوه واهالییه مقطوعاً احوالیه سی مقرر اوله رق اکثر محللرده سنه سالفه بدلاتی وجهله درعهده لری اجرا قلمنش ایسه ده بعض محللرده هنوز لایقوله اجرا اولنماش اولدیغندن بونلر [ك] دخی سبب وحكمتنی وتنظیيات مذكوره اقتضاسنجه اقسام معلومه یه تقسیم ایله النسنه قرار ویرلمش اولان وركو وكرك وخزینه وزجریه مثللو واردات اموالك اداره و احوالیه سی صورتی وپشینات وبقایانك دخی

تحصیل و نا تحصیلی کیفیتنی لایقیله و اطرفیله اکلایوب بعده اكا كوره مشیران مشار الیهم ایله بالاتحاد اجرای اقتضاسنه صرف رویت و علی الخصوص باعث عمرائی بلاد و سبب ازدیاد رفاه عباد اولان امر زراعیه و حراثیه خصوصلرینه احاله نظر دقتله هر بر محل اهالی و رعایاسنی اقتضاسی وجهله حراثت و زراعت و اکتساب کار و منفعته ترغیب و تشویقه مبادرت و شاید ایچلرندن مغایر امر و رضاء شاهانهم بر نوع تعدی کورنلری بولنور ایسه در حال مشیران مشار الیهمك انضمام معرفتاریله بالتدقیق و بالتحقیق اصلاح احوال مأمورین ایله استکمال و اسایش اهالی و تبعه امر اهمنه صرف مقدرت و منوال محرراوزره هر بر محله یرلشمش و قراولاشمش اولان و یرکو ماده سندن قیل و قال پیداسیله افساد اهالیه متجاسر اولنر کیملر ایسه بالاطراف تحری و تحقیق [ایله] اومقوله لرك حقلرنده لازم کلان تأدیبات شدید و مجازات لایقهنك اجراسنه ابتدار اولنق اوزره کیفیتنی تفصیلاً درسعادتمه انها و اشعاره مبادرت و الحاصل داخل دائره تنظیبات اولان و كرك تفرعاتندن بولنان بالجمله مواد و خصوصاتك اقتضاسنه كوره محل مشیرلریله بالمذاکره مرکز لایقنده تسویه و تنظیمیله راحت و حضور تبعه و امنیت و اسایش ممالک حقنده اداره حسنه و مرضیه هر نوجهله حاصل اولق ممکن و میسر اولور ایسه اجراسنه و محال مرقومه ده موجود بعض معتنا قلاع خاقانیه مك درونلرنده موجود مهات و سائرهنك و استحکامات مقتضیه سنك محل مأموری ایله برلکده مذاکره و تدقیقیله حقیقت کیفیتنی بوطرفه اشعار و دفاتر لازمه سنی داخلی تقدیم و تسیاراتدی رلمسی صورتنه نثار نقدینه قدرت ایلمك اراده خیریت افاده سیله جانب جلیل المناقب ملوکانه مدن بر مأمور تعیین و اعزام قلمنسی لازم کلره سنكه مشیر حمیتسیرم مشار الیه سن سن فطانت و رویت و مهام آشنائی و حمیت ایله متصف اصول اداره ملکویه واقف و کلائی فخام سلطنت سنه مدن بولندیگه مبنی سنك روم ایلی طرفندن و مشیران عظامدن مجلس والای احکام عدلیه رئیسی اسبق دستور وزیر حسیب پاشا اجلالهنك

دخی اوصاف مذکوره ایله اتصافی جهتیه اناطولی جانبنه مأموریتکز خصوصنه اراده، اصابتعاده، ملوکانهم تعلقیه اولبا بده امر همایون شرکتمقرون شهنشاهانهم شرف سنوح و صدور اولمش اولمغله مجبول و مفطور اولدیغک کمال کار دانایی و درایت و غیرت و رویت مقتضاسی و یدیکه و یریلان تعلیمات سنیهم اقتضاسی اوزره همان بو طرفدن حرکت و اجرای اسباب مأموریتکه شروع و مباشرت ایله ذات عفتساتندن مأمول و منتظر شاهانهم اولدیغی و بوجه تفصیل بیان قلندیغی وجهله داخل دائره، مأموریتک اقتضا ایدن محللرده گشت و گذار ایله مشیران مشارالیهم ایله بالاتفاق اجرای لازمه، مأموریته بذل جدو مکت ایلهاک فرمانم اولمغین تنبیهاً و اهماماً و مأموریتکی افهاماً دیوان همایونمندن مخصوصاً اشبو امر جلیل القدرم اصدار و اعطا اولنمشدر ایمدی کیفیت معلوم فطانتلمزومک اولدقده بوجه مشروح عمل و حرکتله ایفای مقتضای مهمام آشنایی و فطانتله مزید اهتمام و صرف رویت و خلاف حالات و قوعنی تجویزدن مباعدت ایلیه سن و سز که مشیران مشار و دقتر دار و سائر مومی الیهم سزمضمون امر و فرمان پادشاهانهم سزگدخی مجزومکز اوله رق موجب و مقتضاسنک اجراسی خصوصنده بالاتحاد زیاده اقدام و صرف مقدرت و مغایری وضعی تجویزدن حذر و محاببت ایلمکز باینده .

من اوائل رجب سنه ۱۲۵۸

TANZİMAT'IN KÜTÜPHANECİLİĞİMİZE ETKİLERİ

Dr. MÜJGÂN CUNBUR

Tanzimat devrinde, çeşitli kültür kurumlarımızda görüldüğü gibi, kütüphanecilik alanında da batıdaki benzerlerine doğru bir seri yönelme ve yenileşme davranışlarıyla karşılaşmaktadır. Türlü yazı ve eserlerde, özellikle, XIX. Yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'da kurulan bir kütüphane, eski İstanbul kütüphanelerinin matbu fihristleri gibi konulara dokunulduğu halde, bir Tanzimat hareketi olarak ne bu konuların ne de bu yarım yüzyıldaki kütüphaneciliğimizi ilgilendiren diğer hususların üzerinde durulmamış, Tanzimat'ın kütüphaneciliğimize neler getirdiği bir bütün olarak incelenip değerlendirilmemiştir.

Kütüphanecilik tarihimizde bir kaç küçük ıslahat hareketine, Tanzimat'ın öncüsü sayılan ve batı kültür kurumlarının yavaş yavaş tanınmaya, memleketimizde benzerlerinin kurulmaya başladığı devirlerde de raslamak kabildir. Tanzimat'ı hazırlayan I. Abdülhamit, II. Mahmut, III. Selim'in saltanat yıllarında, daha geriye gidilirse III. Ahmet ve kısmen I. Mahmut devirlerinde gerek İstanbul, gerekse diğer illerde ve ilçelerde zengin yazma eser koleksiyonlarıyla, önceki asırlara göre, çok sayıda kütüphane açılmıştır. Eski vakıf müessesesi esaslarına uyularak açılan bu kütüphanelerin kurucularından bir kaçı, bu geleneksel kuruluşlara zamanla yerleşmiş bazı hususlarda gördükleri aksaklıkları gidermek için çareler aramışlar, örnek olarak o zamana kadar babadan oğula geçip gelen görevli tâyinine, hafız-ı kütüplüğün vekâletle yönetilmesine, hafız-ı kütüplerin ek görev almaları durumuna son vermişlerdir. Yapabildikleri de eski bir hayır kurumunda bir takım yeni düzeltmelerden ibaret kalmıştır.

Vakıf kütüphane kurma çabaları Tanzimat öncesinde olduğu gibi, Tanzimat devrinde de sürüp gider. Bunun içindir ki Tanzimat hareketlerinin kütüphanecilik alanına etkisi iki yönlü olmuştur :

1. Konu, sanat ve sayı bakımından zengin muhtevalı vakıf kütüphanelerde görülen batıdakilere benzer yenileşme hareketleri,

2. Batılı esaslara göre ya da benzer şekilde muhteva ve düzen bakımından tamamen yeni kütüphane kurma teşebbüsleri.

Her iki yönde de karşılaşılan yenilikler ya kişisel çabaların sonucu veya bir kaç kişilik toplulukların eseri ya da devlet eliyle yapılanlar diye üçe ayrılabilir. Ancak ister topluluk, isterse devlet eliyle olsun, hareketin başında yine de, kütüphaneciliğin değer ve önemini kavramış bir yönetici veya bir devlet adamı bulunmakta, çoğunda da aynı kişiyle karşılaşılmaktadır. Bu yüzden Tanzimat devrindeki kütüphanecilik hareketlerini bir ayırma yapmadan tarih sırasıyla vermek en iyi yol olacaktır.

Batılı esaslara göre kurulan ilk kütüphane :

Batının büyük kültür merkezlerinde görevli olarak bulunmuş, bu fırsattan yararlanarak bilgi ve görgülerini arttırmış, batının bilim ve kültür kurumlarını yakından tanımış bir kaç aydın kişi, “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye” adını verdikleri bir dernek kurarlar. 1861 yılı mart ayında (Ramazan 1277), dinî ve siyasî konular dışında türlü bilimlere ve maarife dair kitap ve broşürler telif ve tercüme etmek, konferanslar ve umumî dersler vermek amacıyla kurulan bu dernek batılı esaslara göre kurulan ilk derneğimiz sayılmaktadır. Derneğin ikinci başkanı Tanzimat’ın sayılı fikir adamlarından, kısa aralıklarla üç kere Maarif Nazırlığında bulunmuş olan Mehmet Tahir Münif Efendi (Paşa) dir. Temmuz 1862’de derneğin organı olarak “Mecmu’-a-i Fünun” yayımlanmağa başlar. Derginin önsözü ve içindeki yazıların çoğu Mehmet Tahir Münif Efendi’nin imzasını taşır. “Mecmu’-a-i Fünun”un basın tarihimizde ilk dergi olarak ayrıca yer ve değeri vardır. Kütüphanecilik yönünden derneğin en önemli faaliyeti ise kendi bünyesi içinde bir kütüphanenin kurulması teşebbüsüdür.

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Kütüphanesi, ilk dernek kütüphanemiz, ayrıca memleketimizde modern kütüphaneciliğin ilk müjdecisidir. Böyle bir kütüphanenin varlığından ilk defa Prof. Dr. Ragıp Özden “Tanzimat’tan beri yazı dilimiz” adlı etüdünün “Mecmu’-a-i Fünun” bölümünde cemiyet tüzüğüünün bazı maddelerinde geçen bir kaç kelimeyle bahsetmiş, ancak bu hayırlı teşebbüsü bir kütüphanecilik hareketi olarak ele almamıştır.¹

¹ Prof. Dr. Ragıp Özden: Tanzimat’tan beri yazı dilimiz. “Tanzimat”, S. 883-886.

“Mecmu'a-i Fünun”un Muharrem 1279 tarihli (Temmuz 1862) ilk sayısında çıkan² “Nizam-ı Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye”nin 12. ve 15. Maddelerinde derneğin yöneticileri ve yönetim kurulu sayılırken bir de hafız-ı kütüpten söz açılmakta, bunların derneğin üyeleri arasından bir sene süreyle seçilecekleri, ücretsiz çalışacakları, seçim süresinin hitamında yeniden seçilebilecekleri belirtilmektedir. Tüzüğün 25. Maddesinde “Hafız-ı kütüb nizamname-i mahsus mucebince ifa-yı memuriyet eyleyecektir” diye kayıtlıdır.

“Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye neşr-i fünun ile iştilal eder cemiyetler ile mürasele ederek yek-diğer ile mübadele-i telifat hususunu teklif eyleyecektir” denilen 33. Madde ise, günümüzden 103 yıl önce dernekler arasındaki kitap mübadelesi fikrini memleketimize getirmiş olması bakımından bilhassa önemlidir.

35. Madde, dernek kapandığında para, kitap ve sair eşyanın üyeler arasında dağıtılmayıp, satılarak toplum yararına bir işte sarfedilmesine dairdir.

“Mecmu'a-i Fünun”un aynı sayısında çıkan “Cemiyetin usul-i idare-i dahiliye nizamnamesi”nin 15. Maddesinde hafız-ı kütüple ilgili olarak “Cemiyete bazı âsâr-ı atika ihda olunduğu halde kabul olunarak bunlar dahi hafız-ı kütübün taht-ı idaresinde bulunacaktır.” denilmektedir.³

“Mecmu'a-i Fünun”un yine aynı sayısında yayımlanan kütüphane yönetmeliğine gelince, bu yönetmelik, bambaşka karakterde olan kütüphane vakfiyeleri bir yana bırakılırsa, kütüphanecilik tarihimizde şimdiye kadar ele geçen ilk yönetmeliktir, hem de modern batı kütüphaneciliğinin memleketimizdeki etkisinin ilk eseridir.⁴ Kütüphanedeki eserlerin nasıl mühürleneceklerinden, kütüphaneden kimlerin yararlanacaklarından, tutulacak demirbaş, alfabetik ve sistematik defterlerinden, kütüphaneden ne şekilde yararlanılacağına, ödünç kitapların nasıl verileceğine, iare defterlerine, ödünç alınan kitapların kirlenmesi, kaybolması halinde okuyucudan neler isteneceğine, nadir ve el yazması eserlerin iaresine kadar çeşitli hususları kapsayan “Cemiyet Kütüphanesi Nizamnamesi” 10 maddeliktir :

² Mecmu'a-i Fünun, Muharrem 1279, Sene: 1, Cüz: 1, S. 2-10.

³ Aynı dergi, aynı sayı, S. 13.

⁴ Aynı dergi, aynı sayı, S. 14-15.

1. Madde – Kütüphanede bulunacak kitapların ilk sahifeleri arkasına cemiyet mührü basılacak ve mümkün olabildiği halde cildleri üzerine cemiyet unvanı tab'olunacaktır.

2. Madde – Cemiyet âza-yı müdaveme ve gayr-i müdavemesinin kütüphane kitaplarını bilâ-ücret istiare ve mütalâaya salâhiyetleri olacaktır.

3. Madde – Hafız-ı kütüb üç defter tutacak olup bunların birisine kitapların tarih-i tedarikleri tertibiyle isim ve behaları veyahud ihda eden zevatın isimleri ve ikincisine huruf-i heca tertibi üzere kütüb-i mezkûre veya müelliflerinin esamisi yazılacak ve üçüncüsünde her fenne müteallik kütüb başkaca bir cedvel-i mahsusa kayd olunacaktır.

4. Madde – Cemiyet azasından birisi kendi hanesinde mütalâa etmek üzere kütübhaneden bir kitab istiare etmek istedikde kitabın ve kendisinin ismini şamil olmak üzere müverrah ve mümza hafız-ı kütübü bir kıt'a sened verecek ve işbu sened hafız-ı kütübün indinde hıfz olunup kitabın iadesinde sahibine red olunacaktır ve istiare olunan kitaplar için dahi mahsus bir defter tutulacaktır.

5. Madde – Eğer müstair aldığı kitabı kirler ve yırtar veyahud zayi eder ise kendi kisesinden bir cedid nüshasının tedarikiyle kütübhaneye teslim mecbur olacaktır.

6. Madde – El yazısı ve ziyade kıymetli kitaplar cemiyet mahalinden harice çıkarılamaz ise de hafız-ı kütübün teklifi üzerine bazı halât-ı fevkalâdede o ma'kule kütüb-i muteberenin çıkarılmasına komisyon ruhsat verebilecektir.

7. Madde – Eğer müstairin kusuru olarak nusah-ı nadireden bir kitab bozulur veyahud zayi olur da yerine ayninin tedariki mümkün olmaz ise komisyonda takdir olunacak behasının veya diğer bir münasib kitabın iştirasiyle kütübhaneye teslim eylesine komisyon tarafından hüküm olunur.

8. Madde – Her bir mücellidin istiare müddet-i adiyesi bir mah olup fakat müstair istid'ası ve hafız-ı kütübün muvafakati üzerine işbu müddet bir mah dahi temdid olunabilecektir.

9. Madde – İstiare olunan kitabı müddet-i muayyenenin inkızasından sonra iade etmeyenler müddet-i mezkûreden ziyade yanlarında kalmış olan müddet için cemiyet sandığına aid olmak üzere hafta başına yirmi kuruş ceza-yı nakdî îtasına mecbur olacaklardır.

10. Madde – Kütüphaneye vürud edecek hedaya cemiyetin meclis-i âtisinde ilân olunacak ve reis-i cemiyet tarafından mehdi olan zata bir kıt'a teşekkürname tahrir ve irsal kılınacaktır.

Kütüphane yönetmeliğinin altındaki tarih 1277 yılı Şevval ayı başlarıdır (Nisan 1861). Kütüphanecilik alanında, ileride zikredilecek olan çabaları da dikkate alınrsa, tereddütsüz, bu yönetmelik M. Tahir Münif Efendi tarafından hazırlanmıştır, denilebilir.

İlk kıraathane:

“Cemiyet-i İlmîye-i Osmaniye”nin kütüphanecilik tarihimizdeki ikinci önemli rolü, yine bünyesi içinde bir kıraathane açılmış olmasıdır. “Mecmu'a-i Fünun”un Şevval 1280 (Mart 1864) tarihli 22. Sayısında “Cemiyet merkezinde kıraathane küşadı” başlıklı haberde bu kıraathaneyi açmanın nedenleri şöylece açıklanmaktadır :⁵

“Beyana hacet olmadığı üzere ulûm ve maarif yalnız mekâtib ve medarisde tahsil olunmayıp bunların beyn en-nas neşr ü tâmimi vesait-i muhtelif-i saireye mütevakkıftır. Kitap ve gazete ve emsali matbuat şu matlab-ı i'lânın hüsn-i husuline medar olacak esbabdan madud ise de bunların hepsini veyahud arzu olunan mikdarını tedarik ve iştiraya herkesin kise-i iktidarı müsaîd olmaz ve bi'l-farz bazıları muktedir olsa dahi o kadar fedakârlık ihtiyar etmek istemez. İşte memalik-i mütemeddine umumun istifadesine mahsus kütüphane ve kıraathaneler tanzim ve tesisi şu müşkilâtın def'i maksadına mebni olup bu münasebetle herkes meccanen veyahud cüz'i masrafla mikdar-ı küllî kitab ve gazete mütalâasına dest-res olur.

Eğerçi Dersaadet'de selâtin-i i'zam ve eslâf-ı kiram âsârı olarak gayet zengin ve nefis kütüphaneler mevcut ise de gazete mütalâasına mahsus kıraathaneler olmadığından alâ kader il-îmkân şu noksanın ikmalî niyyet-i hayriyesiyle bu def'a cemiyet-i acizanemiz Çiçekpazarı'nda vaki' merkezinde ol vech ile işbu kıraathanede el-yevm yerli ve ecnebi elsine-i muhtelifede otuzdan mütecaviz muteber gazete mevcut olup bir takım dahi mahallerine sipariş olunduğundan bunların dahi vürudunda cem'an kırka baliğ olacağı meczumdur.”

Kıraathane haftada salı günleri müstesna her gün alaturka saat üçten onbire kadar açık bulunacak, din ve ırk farkı gözetilmeden

⁵ Aynı dergi, Sene: 2, Cüz: 22, Şevval 1280, S. 423.

övülmeğe değer ırz ve edep vasıfları ile vasıflanmış herkes üye olabilecektir. Üye olmak isteyenler ya cemiyet ya da kıraathane üyelerinden biri tarafından teklif olunacaklar, günlük masrafları karşılamak üzere aylık beş kuruştan ilk altı aylığı peşin olmak üzere 30 kuruş aidat ödeyeceklerdir. Devlet mekteplerinde okuyan öğrenciler üye aidatından muâf tutulmuşlardır. Kıraathanede dostlarla da karşılaş-p görüşülebilecek, yılda satın alınması 8-9 bin kuruşu bulan gazeteleri 60 kuruş gibi az bir parayla okuyup dünya durumunu öğrenmek mümkün olacaktır. Haberin sonunda kıraathane üyelerine haftada iki kere parasız olarak Fransızca ve İngilizce ders verildiği ve kıraathanede 7 Türkçe, 10 Fransızca, 5 İngilizce, 4 Ermenice, 3 Rumca gazetenin bulunduğu bildirilmektedir. Yine aynı haberde derneğin kütüphanesi bahsine de temas edilip :

“İşbu gazetelerden maada elsine-i şarkiyeye ve garbiyede her türlü fûnun ve sanayi’ e dair bin cild kadar kütüb-i muteberiyi şamil cemiyet kütübhanesi dahi eyyam-ı malûmede kıraathane âzası için açık olup Dersaadet’de ise şimdiye kadar elsine-i ecnebiyede kütübü havi olmak üzere umuma mahsus hiç bir kitabhane olmadığından bunun emsali na-mesbuk-i muhassenatdan olduğu der-kâr ve be-minneti te’alâ erbab-ı fütüvvetin muavenet-i hayr-hahanesi ile işbu kütüphanemizin gün-be-gün kesb-i cesamet edeceği meczumdur.” denilmektedir.

“Mecmu’a-i Fûnun” un Zilhicce 1280 (Mayıs 1864) tarihli 24. Sayısındaki “Suret-i hal-i cemiyet” başlıklı yazıda yine kütüphane ve kıraathaneden bahseden şu satırlarla karşılaşılmaktadır :

“Bir de mukaddemce dahi yazıldığı vechile cemiyet-i mezkûre merkezinde bir kıraathane küşad olunup bunda elsine-i muhtelifeye üzere Dersaadet’de ve memalik-i mahrusenin sair mahallerinde tab olunan gazetelerin heman kâffesi ve Avrupa gazetelerinin en meşhur ve muteberleri olmak üzere otuzdan mütecaviz evrak-ı havadis mevcuddur. Herkes gayet cüz’î masrafla bu kadar gazetenin mütalâasına dest-res olabilir.

Cemiyet kütübhanesi dahi elsine-i muhtelifeye üzerine bin cildten mütecaviz kitabı şamildir. Bundan başka coğrafya ve ceraskal ve teşrih ve fûnun-i saireye dair gayet nefis haritalar ve resimlerle hikmet-i tabiiye ve ceraskal fenlerine müteallik birçok âlât ve edevat mevcud

olup bunlar dahi istenildiği halde umuma irae ve tarif olunmaktadır.”⁶

“Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye” 1865 yılında çıkan büyük kolera salgını sebebiyle kapatılmış, dernek kapanınca kütüphane ve kıraathane de dağılmış olmalıdır. Derneğin yayın organı “Mecmu'a-i Fünun” bir süre yayımına ara vermiş, sonra 1867 yılı haziranına kadar çıkmakta devam etmiştir. Dernek kapandıktan sonra çıkan sayılarda kütüphane muhtevasının ne olduğuna dair bir habere rast gelinmemiştir. Bu durumda kütüphane dört yıl, kıraathane 1 yıl kadar faaliyet göstermişler, demektir. Çok kısa faaliyet göstermelerine rağmen her ikisi de kütüphanecilik tarihimiz bakımından çok büyük önem ve değeri haizdirler. Kütüphane, eski yazma eser kütüphanelerine nisbetle, yepyeni muhtevası ve değişik kütüphane malzemesiyle, devrine göre çok ileri görüşleri kapsayan yönetmeliği ile memleketimizdeki modern kütüphanelerin, özellikle, kurum kütüphanelerinin öncüsüdür. Kıraathane ise, süreli yayınların önemini belirtmesi ve süreli yayınların topluca okunmasını sağlaması ve bir bakıma gazeteciliği teşvik yönlerinden ayrı bir değer taşımakta ve benzeri kurumların ilkinin teşkil etmektedir. Kısacası her ikisi de Tanzimat devrinin tipik iki eseridir.

İlk lâyiha :

Aşağı-yukarı “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Kütüphanesi”nin kurulduğu yıllarda Münif Efendi, Erzurumlu Ethem Pertev Paşa ile birlikte kaleme aldıkları, İstanbul’da açılması düşünülen bir kütüphaneye ilgili lâyihayı, devrin sadrazamı Âli Paşa’ya sunar. “Münif Paşa lâyihası” adıyla tanınan bu raporun tek nüshası, İstanbul Millet Kütüphanesi’nde Ali Emiri Efendi Lâyihalar kısmı 85 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Lâyihanın başında Ali Emiri Efendi’nin hatılarıyla bir buçuk sayfalık bir önsöz vardır. Burada belirtildiğine göre elimizdeki nüsha Faik Reşad Bey tarafından istinsah edilmiştir. 7 yapraklı küçük bir broşürdür. Sonunda silinen bir yer bulunduğu göre bu nüshanın eksik olduğu söylenebilir. Lâyihanın başlarında İstanbul’da mevcut eski kütüphanelerin durumundan, kapsadıkları eserlerin konularından, bilhassa muhteva bakımından devrin ihtiyaçlarını karşılayacak koleksiyonlardan yoksun bulduklarından bahsedildik-

⁶ Aynı dergi, Sene: 2, No. 24, Zilhicce 1280, S. 481.

ten sonra yenileşmenin gereğinden söz açılmaktadır. Lâyhada “Dar ül-fünun-i Osmanî”nin ve başka mekteplerin açılması ile kütüphane ihtiyacının daha da arttığı belirtildikten ve İstanbul’un çeşitli semtlerine dağılmış kütüphanelerde okuyucunun istediği kitabı bir arada bulamadığı için bunların aranıp ele geçirilmesinde zorluğa uğrandığı bildirildikten sonra” ..Dersaadet’in (mevki-i tahsil olan cevami’ ve medaris ve mekâtibe cihet-i münasebeti müsellemler olmak şartıyla) bir münasib mahallinde bilâ istisna umum ahaliye mahsus olmak üzere (usûl-i inşa ve fîrû-i idâresi tarz-ı cedid-i intizam ve mazbutiyette olarak) bir “Millet Kütüphanesi” inşa edilip bunun için dahi Çenberlitaş’ta kâin muhterik “Elçiler Hanı” intihab kılınmış” denilmektedir. Bu kütüphanenin hazırlıklarını yapmak üzere bir cemiyet kurulmuş, kütüphanenin plânı bir ecnebi mîmara hazırlanmış, yirmi bin altın sarfiyle inşa edilebileceği hesaplanmıştır. Paranın ve kitapların sağlanması konusuna lâyhada şu satırlarla dokunulmaktadır:

“... Şu esnada hazine-i celilenin adem-i müsaadesi cihetiyle bu babda saltanat-ı saniyeye bar olmamak için meblâğ-ı mezbur Dersaadet ve vilâyat-ı şahanenin umum ahalisinden cem’ olunmak üzere bir defter açılması tensib kılınmıştır. Ber minval-i muharrer bu kütüphanenin faidesi umuma şamil olacağı cihetle her sınıf teb’a-i şahane ve hattâ memalik-i mahrusede mütemekkin ecanib dahi bu babda bi’l-memnuniye muavenet edecekleri der-kârdır. İşbu kütüphanenin derununa vaz’ olunacak kitaplar bahsine gelince, bi-avni tealâ ebniye-i mezkûre reside-i hüsn-i hitam olduktan sonra onların dahi vesa’it-i münasebe ile tedarik ve istihsali esbabına teşebbüs kılınacaktır.”

Lâyiha gerekli iznin verilebilmesi için kütüphanenin memleket irfanına yapacağı faydaların açıklanmasıyla, padişaha ve sadrâzama yapılan ricalarla bitmektedir.

Lâyhada geçen “Millet Kütüphanesi” tâbirinden “Millî Kütüphane”nin kastedilmiş olması muhtemeldir. Böyle bir ihtimalden yüründüğünde Millî Kütüphane fikrinin memleketimize Tanzimat devrinde geldiğini kabul etmek gerekir. Lâyhada sözü geçen ve “Millet Kütüphanesi”nin kuruluş hazırlıklarını yapacağından bahsolunan cemiyetin, hangi cemiyet olduğu bilinmemekle beraber, bir an için “Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye” akla gelebilir. Ancak yukarıda görüldüğü üzere cemiyet içinde bir kütüphane kuruluşundan söz açıldığı

halde bir "Millet Kütüphanesi" kurulacağı konusuna dokunulmamıştır.

Lâyihadaki "Millet Kütüphanesi"ne benzer bir müessese, Tanzimat devrinden sonra, ancak 1884 yılı haziran ayında (Ramazan 1301) Bayezit külliyesi imaretinin ahır kısmında Maarif Nezareti'ne bağlı olarak "Umumî Kütüphane" adı altında halkın hizmetine açılmıştır. Yeni bir bina yapılamadığından imaretin bu bölümü restore edilerek kütüphane binası haline getirilmiş, sonraki yıllarda imaretin diğer bölümlerinin de kütüphane emrine verilmesiyle ve yıllarca süren onarımlarla günümüzdeki Bayezit Devlet Kütüphanesi meydana gelebilmiştir. Lâyihadaki "Millet Kütüphanesi" tâbiri ise, ancak 1916 yılında Ali Emirî Efendi'nin kurduğu bir vakıf kütüphaneye ad olabilemiştir.

İlk matbu kütüphane katalogları :

Kütüphanelerin matbu kataloglarını yayımlamak fikri de ilk meyvelerini Tanzimat devrinde vermiştir. Kütüphane vakfiyelerinin sonuna eklenen kitap listeleri, eski kütüphanelerimizin bir bakıma ilkel ve basit birer katalogu sayılabilir. İstanbul kütüphanelerinin ilk matbu kataloglarını hazırlayıp taş basması olarak yayımlamak şerefi Abdurrahman Nacim adlı bir evkaf müfettişine aittir. Adı geçen şahsın çıkardığı ilk katalog olan "Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi fihristi" 1279 H. (1862/3 M.) yılında basılmıştır. A. Nacim "Sad-râzam Ragıp Paşa Kütüphanesi fihristi"ni ise 1285 H. (1868/9 M.) tarihinde "Koska'da kâin Sadr-ı esbak merhum Ragıp Paşa Kütüphanesi'nde mevcut olan kütüb-i şerifenin defteridir" başlığı altında yayımlamıştır. A. Nacim'in bu kişisel çalışmasını izleyen bir davranışa Tanzimat devrinin son yılında rast geliniyor. Maarif Nezareti tarafından yönetilmekte olan bütün vakıf kütüphanelerindeki kitapların yeniden araştırılıp, incelenmesiyle hepsinin isimlerini ve ait oldukları konuları belirten muntazam defterlerinin tutulması için 1878/9 (1296 H.) tarihinde bir komisyon kuruluyor ve bu komisyona eski Tuna Merkez mutasarrıfı Tahsin Efendi de üye kaydediliyor⁷. Bu komisyonun üyelerinden Mekâtib-i Rüşdiye Müdürü Selim Sabit'in muhtırasıyla neşredilmeye başlayan ilk katalog Hamidiye Kü-

⁷ Mahmud Cevad ibn üş-Şeyh Nafi: Maarif-i Umumiye Nezareti tarihçe-i teşkilât ve icraatı. İstanbul 1338, S. 185.

tüphanesi fihristidir. Gerek bu fihrist, gerekse bundan sonra bastırılan ve hepsinin tutarı kırkı bulan İstanbul kütüphaneleri fihristleri Tanzimat sonrasının eserleridir. Yukarıda da söylendiği gibi kütüphanelerin matbu kataloglarını hazırlamak fikri ise, hiç şüphesiz Tanzimat devrinde doğmuştur. Hazırlanan fihristler basit, eksik, hatalı olmakla beraber yıllarca ihtiyacı karşılamışlardır. Maarif Nezaretince sözü edilen komisyonun kurulduğu yıllarda Nazır olarak yine Münif Paşa bulunmaktaydı. Nitekim Tanzimat devrini izleyen ilk yıllarda Maarif-i Umumiye Nezareti'nin "Kütüphanelerin suret-i idaresi hakkındaki talimatname"yi, ilk kütüphane yönetmeliğimizi çıkardığı görülmekte, bu talimatnamenin de Münif Paşa'nın nazırlığı sırasında hazırlandığı söylenmektedir. Talimatnamenin neşir tarihi 20 Ramazan 1298 (3 Ağustos 1297/16 Ağustos 1881)dir⁸. Paşa ise 7 Şevval 1297 (12 Eylül 1880) günü nezaretten ikinci defa ayrılmıştı. Münif Paşa tarafından hazırlanması çok muhtemel bulunan talimatnamede kütüphanelerin açılış ve kapanış saatleri, temizliği, dışarıya kitap çıkarılmayacağı, eğer dışarıya kitap verilir ve kaybedilirse görevlilere uygulanacak ceza, okuyucuya nasıl muamele edileceği ve ne sayıda kitap verileceği, kütüphanelere ateşli maddeler sokulmayacağı, kütüphanelerde kimsenin yatırılmayacağı, kitapların nasıl okunacağı ve okutulacağı, kitapların ve dolapların aylık temizliği, personelin izinleri ve tâyinleri konuları üzerinde durulmuştur. 19 Maddelik talimatnamenin son maddeleri demirbaş defterlerine, onarılacak kitaplara ve her üç ayda bir kütüphanelerin müfettişlerce kontrolüne dairdir. Talimatname, Tanzimat devrinden sonra çıkmış olmakla beraber genel görünüşü ve getirdiği yenilikler bakımından yine de Tanzimat'ın eseridir.

Sonuç olarak denilebilir ki, Tanzimat'ın kütüphaneciliğimize eserleri elle tutulabilecek, gözle görülebilecek derecede büyük, etkileri olmuştur. Tanzimat'ta kütüphanecilik davranışlarının topluca görüldüğü yıllar 1861-1870 arası ve 1878 senesidir. Hemen bütün yeniliklerin yapıcısı olarak da tek bir şahısla karşılaşmaktadır. Kütüphaneciliğin değer ve önemini kavramış bu aydın kişi, Tanzimat devrinin tanınmış Maarif Nazırı Mehmet Tahir Münif Paşa'dır. Davranışlardan bazıları uzun ömürlü olmamakla beraber yine de verimli ve olumlu eserlerdir.

⁸ Aynı yazar: Aynı eser, S. 207-209.

RESMİNE GÖRE TANZİMAT-I HAYRİYE İLÂNI MERASİMİ

Ord. Prof. Dr. A. SÜHEYL ÜNVER

Garpla temasımız az bile olsa XV. yüzyıl başlarında bilhassa Venedik'le ve Akdeniz'in Kuzey-Batı taraflarındaki limanlarıyla ticaret münasebetlerimiz başlar. Bunun aşikâr belirtilerini Sultan II. Murad saltanatı (1421-1451) zamanında görmekteyiz.

Fatih Sultan Mehmed devrinde Garpla temasımız kültürel sahada olmakla beraber ekonomik sahada fazladır.

XVI ve XVII. yüzyıllarda bu aynı tarzda devam eder. Bilhassa deniz yolu ile temaslarımız fazladır. Siyasî olanları bu bahse karıştırmıyorum. Tıp Tarihimiz itibariyle az bile olsa münasebet tababet sahasında bilhassa ilâç vadisinde karşılıklı olmak üzere fazladır. Mahdud hekimler akını başlar.

XVIII. yüzyılda kültürel temaslarımız da bunlara katılır. Fransa ile Sultan III. Ahmed (1703-1730) ve Damad İbrahim Paşa sadareti zamanında bu yakın ilgi fazlalaşmıştır. Bu arada yüzyılın sonunda bilhassa Sultan III. Mustafa (1757-1773) zamanında garb ilmî eserlerinin tercümeleleri hususunda daha öncesine nazaran faaliyet fazladır.

Sultan III. Selim (1789-1807) zamanında ordunun Garp silâh, metod ve tekniğiyle fennî olarak ıslâhı deniz ve kara mühendis mekteplerinin açılması ve bunların idamesi de her yönden tamamen Garbe dönmemiz mânasına alınmaz.

İtalya ile münasebetlerimiz daha evvelki yüzyıllara nisbetle artar. Hattâ Osmanlı İmparatorluğu ordusuna hekim ve eczacılar celbedilir. Bunların teferruatı ve misâlleri çoktur.

Sultan II. Mahmud'u Adlî (1808-1839) zamanında, 1826'da askerî reformdan sonra açılan askerî hastahanelere hekim ve cerrah yetiştirilmek üzere Garpte olduğu gibi ayrı ayrı birer askerî mektep halinde Tıphane ve Cerrahhane açılır. Bunlar 1839'da Galata Sarayında birleştirilerek tekemmülüne çalışılır. Viyana'dan muallimi evvel

sıfatiyle Dr. J. Bernard, Dr. Neuner ve eczacı Hoffmann ve bazı fennî personeller getirilerek Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne Garpteki Tıp Fakülteleri seviyesine ulaştırılır.

Daha Tanzimat ilân olunmadan önce tıbbımız tamamen Garbe teveccüh etmiş ve onların programını benimsemiştir. Binanaleyh Tanzimatın ilânından önce tıbbiyemiz taazzuv etmiş bulunmaktadır. Tanzimat bunun üzerine başka mühim bir tesir getirmemiştir. Bilâkis Garp metodlarının bizde semere vermesi Tanzimatın ilânında müessir olmuştur.

Bittabi tanzimatın ilânı daha başka umumî ve hususî garantiler getirmekte ve devletimizin Avrupa büyük devletleri arasında yer almasını ve itibarımızı sağlamaktadır. Bu cihetle Tanzimatın 1839'da ilânının büyük bir ehemmiyeti vardır. Memlekette bunun esasları üzerinde efkâr ve devlet teşkilâtı tamamen hazırlanmamış bulunduğundan maalesef ruhundan ziyade şekli üzerinde yürünmek mecburiyeti bu hayırlı teşebbüsü zamanında ileri götürememiştir.

Elbette bunların münakaşalarını ve nedenlerini mütehasıs tarihçilerimiz yapacaklardır. Bu onların hakkı ve ödevidir. Bunu teşrihi salâhiyetli kalemlere bırakırken Şubat 1951 senesinde Kahire'de iken teşhirde olan bu albümleri gözden geçirdiğim zaman Tanzimat-ı Hayriyenin ilânı merasimine aid bir resim bulmuştum. Onu takdim etmekle yetineceğim.

3 Kasım 1939'ba Tanzimat ilânının 100 üncü yılını anma kitabı için "*Osmanlı Tababeti ve Tanzimatı hakkında yeni Notlar*" konusunda çalışırken toplanan hâtıralar dikkat nazarımı çekmiş, fakat Tanzimatın ilânına dair merasimi gösterir bir resim bulamamıştım. Ve nerede ilân olduğu da iyi tahmin edilememişti. Okadar ki şimdi yanlışlıkla Gülhane Parkı diye ilân edilen yer hakikatte Saray dışı ve sur içi bahçesi daha sade olarak saray içi bahçesidir. Hattâ burada bir ufacık ve zamanla mezbele olan bir yer temizlenerek Hatt-ı hümayunu burada okunmuştur iddiası da bu vesile ile ortaya atılmış ve Gülhane Parkı denmiştir.

Merasimin tarzı icrasına dair yazılanlar da beni tatmin etmemişti.

Yazıma eklediğim resim Kahire'de "*Dârü'l-kütübi'l-Mısıriyye*" de No. 243'deki albümde bulunmaktadır. Teşhirde olan emsâli diğer albümle birlikte tetkike muvaffak oldum.

Albümlerde hep bizim Sultan Mahmud devri inkılâpları ve Sultan Mecid zamanındaki hâdiselere aid muhtelif birkaç ressam tarafından suluboya ve ekserisi 20 × 30 ebadında yapılmış pek çok resim vardı ki cümlesinin filmini aldurdım. Şimdi bilhassa bunun askerî reformumuza ait olan kısmını hazırlamaktayım.

Bunlar ne maksadla yapılmış ve Mısır'a getirilmişti? Hepsi muvaffak olmuş mükemmel resimlerdi. Sonra öğrendik ki bunlar Mısır valisi Mehmed Ali Paşa için İstanbul'da hazırlatılarak takdim olunmuştur. Zira bu vali memleketimizde olan her hâdise ve inkılâplar ile ilgileniyordu. Bunların bizde birer kopyesi olmadığı halde Mısır'da bulunması bu sebebdendi. Mehmed Ali'nin ölümünden sonra yerine geçenler saraylarında bu albümleri muhafaza etmişlerdir. Nihayet Dârü'l-kütübî'l-Mısriyye'ye kadar gelmiştir.

Bu resmin aslı 19×28 boyutundadır ve Düofotosunu buraya getirdiğimizde Tanzimat Müzesine bir kopyasını Ressam Feyhaman Duran'a büyük kıtada renkli yaptırarak koydurmuştum. Resmin altında şu izahat vardır:

“Saray-ı hümâyunda vâki' Gülhane Kasrı hümâyunu pîşgâhında 55¹ tarihinde kıraat olunan Tanzimat-ı Hayriye Hatt-ı hümâyunu için tertib olunmuş Alay-ı vâlâ.” Bu Babîâli rik'asiyle İstanbul'da yazılmış ve resim de burada imzası okunmayan bir ecnebî ressam tarafından suluboya yapılmıştır.

Önce Gülhane Kasrı yerine gelelim :

Malûm olduğu üzere Kanunî ve Sultan II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed zamanlarında hizmet edip 1004 (1595/96)'de çok yaşlı vefat eden Sinan Paşa 997 (1589) de Sultan III. Murad'a Topkapı Sarayının Sarayburnu-Ahırkapı Feneri arasında sahilde ve o taraftaki sur üzerine bir köşk yaptırmıştır. Bunun arkasında da vâsi' kum meydanı vardır ki saray mensuplarının atlı ve diğer sporları için düz ve geniş bir alandır. Burası İncili Köşk diye de anılır bir stadyum köşküdür. İlk stadyum köşkü de Fatih Sultan Mehmed tarafından yaptırılan Çinili Köşktür. Önünde de kum meydanı vardır ki halen yerinde Arkeoloji Müzesi binası yer almaktadır. Edirne'de Saray-ı Cedid-i Âmirede bir kum meydanı vardır. Merasim ve oyunlara da sahne olmuştur.

¹ 1939 (1255).

İşte İncili Köşk tamir edileceğine arkasındaki kum meydanı önüne ve tam köşkün hizasında ve Topkapı Sarayının matbahları son kısmı hizasında Gülhane Kasrı hümayunu inşa olunmuştur. Ve birinci Ampir tarzında mermer direklere ve bir divara dayanan ahşap bir köşktür. Sultan Mahmud-u Adlî tarafından biraz ileride yapılan kışla da Gülhane adını alır. Burası sırasıyla kışla, Gülhane Askerî Rüşdiyesi ve nihayet Gülhane Tatbikat-ı Tıbbiye mektebi olmuştur.

Bu köşk ahşap olduğundan halen mevcut değildir. Temellerinden de bir şey kalmamıştır. Yalnız istinad ettiği duvarın bir kısmı durmaktadır.

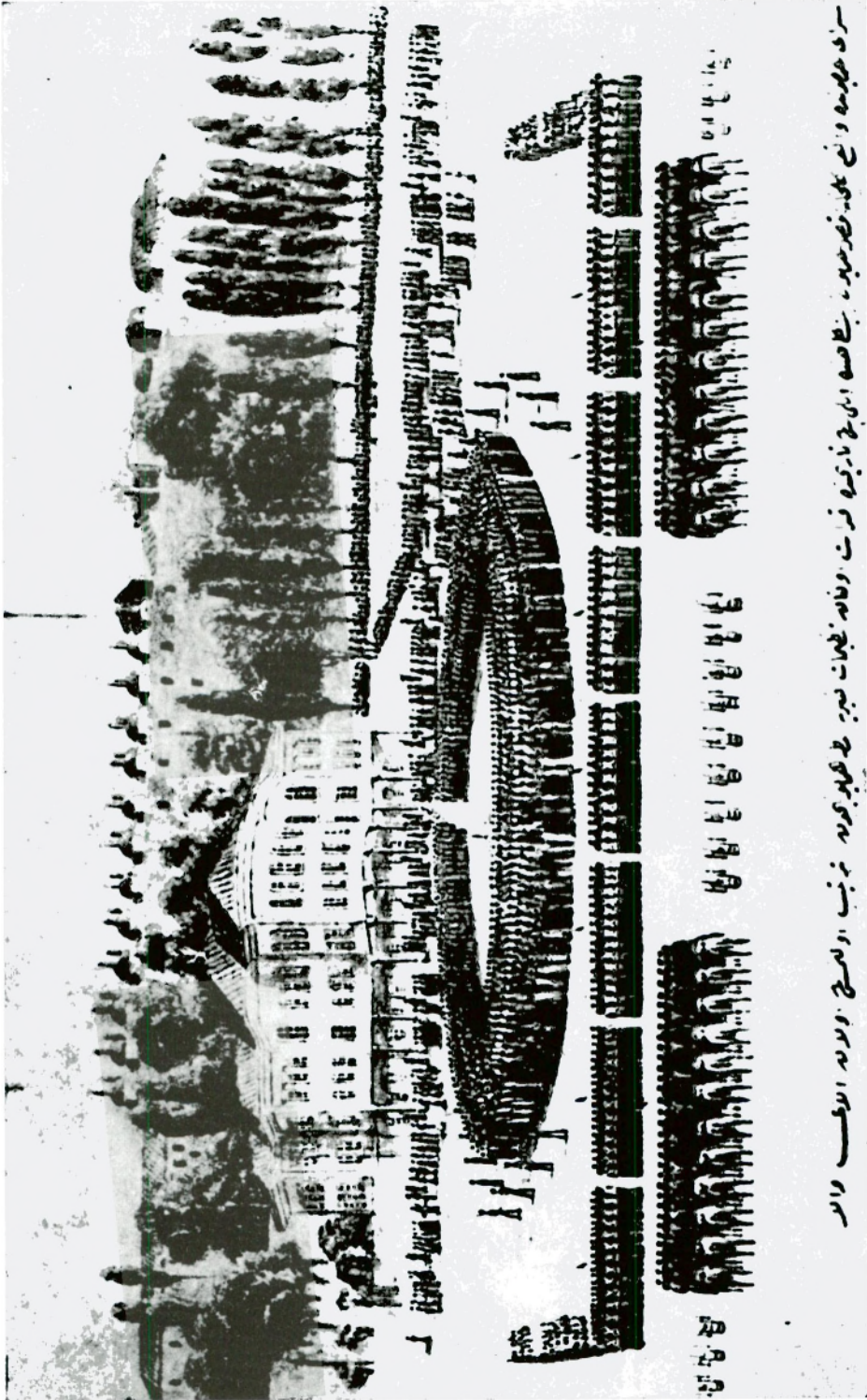
Resim Hatt-ı hümayunun ilânının çok muntazam bir merasimle burada okunduğunu gösteriyor. Tarihin yazdığına göre Sultan Me-cid Tanzimat-ı Hayriye fermanının okunmasını mezkûr kasırdan seyretmiştir.

Bu köşkün önüne ve meydanın ortasına çenber şeklinde merdiven-vari ayaklarla çıkılan bir kürsü konmuştur. Devlet sivil ve asker erkân ve idarecileri, ulema ve dâvetliler de bir geniş daire etrafında sıralanmışlardır. Ve tarihin yazdığına göre Büyük Reşid Paşa Hatt-ı hümayunu bu kürsüde okumuştur.

Meydanın sur tarafında yani İncili Köşkün yeri önünde iki sırada 10 bölükten ibaret dizilmiş bir tabur ve arkalarında iki bölük sırası ile, sağda ve solda üçer, ortada 9 havan topu yer almıştır.

Gülhane kasrının altında ve uzayan sed üzerinde ve önünde gayrı muntazam ve seyrek ve kısmen toplu halde halk ve esnaf görülmektedir.

Toplantı büyük bir intizam içinde cereyan etmiştir ve cidden ehemmiyetli olmuştur. Hakikaten alay-ı vâlâdır. Bu resim 1939'dan 12 sene sonra elimize geçtiğinden Tanzimat kitabına konamamıştır. Tarihin diğer tamamlayıcı bilgilerini bulup ta bu resimle karşılaştırarak anlayamadığımız ve lâkin görebildiğimiz safahatı tamamlamış oluruz. Fakat merasimin izah ettiğim tarzda tasvirinde şimdilik bu resmin önemi büyüktür.

سرای حلیه و پنج علی نصر سید، بطرفه اولی خ نازیه ندرت و ناله نجات سیرت علی کور کور سرب اولیج اولیج اولیج اولیج

Gülhane Hattının ilân töreni

(Resmin altındaki yazı : Saray-ı Hümayunda vakı Gülhane Kasr-ı hümayunu pişgâhında elli beş tarihinde kiraat olunan Tanzimat-ı Hayriye Hattı hümayunu için tertip olunmuş olan alay-ı vâlâ.

TÜRK TARİH KURUMU KİTAPLIĞINDA TANZİMATLA İLGİLİ BAZI KAYNAKLAR

MİHİN EREN

FİGEN BİLGE

Bilindiği üzere, Tanzimat-ı Hayriyye, 3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane'de yapılan büyük bir tören ve Mustafa Reşit Paşa'nın okuduğu Hatt-ı Hümayun ile ilân edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu giriştiği bu teşebbüsle, mevcudiyetini kuvvetlendirerek memleketi refah ve mutluluğa kavuşturmak istiyordu. Genellikle bir ıslahat hareketinin başlangıcı sayılabilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu, devletin çeşitli Kurumlarının geliştirilmesi hususlarını kapsıyordu. Genel prensiplere dayanan bu düzeni, Hukuk, Askerlik, Eğitim, Yönetim v. s. alanlarında görmek mümkündür. Daha o zamanlar, yerli ve yabancı basında geniş akisler yapan ve tarihimizde pek çok önemli roller oynayan Tanzimat Fermanının ilânı 125. yılını doldurmuş bulunmaktadır. Bu vesile ile biz de bu bibliyografyayı hazırlamağa koyulduk.

Kütüphanecinin görevlerinden birisinin de *araştırcılara yol göstermek ve kolaylık sağlamak* olması düşünülürse hazırladığımız bibliyografyanın, bu amaçtan başka hiçbir iddiası bulunmadığını ifade etmenin yerinde olacağını söylemeliyiz. Esas itibarıyla bunun hazırlanması bir başlangıçtır ve kitaplığımızda bulunan Tanzimatla ilgili eser ve makalelerin topluca tanıtılabilmesi isteğinin bir sonucudur.

Hazırladığımız bibliyografya, Tanzimatın hazırlık safhası ile ilânından 1877 senesine kadar olan zamanı içine almaktadır. Bu bibliyografyaya imkân nisbetinde Tanzimat hareketinin etkisi görülen çeşitli alanlara ait eserleri dahil ettikten başka bu devirde Türkiye'ye gelen seyyahların o devir Türkiyesini bize aksettiren eserlerini de katmış bulunuyoruz.

Teker teker elden geçirerek gördüğümüz kitaplar yanında, dergiler üzerinde yaptığımız çalışmalarda bazı eksiklerimizin olduğunu belirtmeliyiz. İlerde bunu telâfi ederek bibliyografyamızı tamamlamak kararındayız.

Araştırcıya kolaylık sağlamak amacıyla künyelerini verdiğimiz kitapların kütüphanemizdeki yer numaraları parantez içinde gösterilmiştir.

- ABADAN, YAVUZ : *Tanzimat fermanının tahlili*. İstanbul 1940 Maarif Matbaası. S. 31 - 58 7 Pl. = Tanzimat I. 8° (A. I/4202)
- ABDURRAHMAN ŞEREF : *Tarih Musahabeleri*. İstanbul 1339 Matba-i Amire. 404 S. 8° (A/382)
- ABDURRAHMAN ŞEREF : *Tarih-i devlet-i Osmaniye*. İstanbul 1309/1312. 2 cilt birarada. 8° (A/4580)
- ADIVAR, A. ADNAN : *Osmanlı Türklerinde ilim*. İstanbul 1943 Maarif Matbaası. 225 S. 8° (A. 11/1425)
- AHMET CEVDET : *Tarih-i Cevdet Paşa. (1188/1301)*. 12 Cilt. 8° (A/644)
- AHMET LÜTFÜ : *Tarih-i Lütfü*. İstanbul 1291/1306. Matbaa-i Âmire. 8 cilt. 8° (A/639)
- AHMET MİTHAT : *Üss-ü inkilâb*. İstanbul 1294/95 Takvimhane-i Amire. 3 Cilt. 8° (A/233)
- AHMET RASİM : *İstibdattan hâkimiyeti milliyeye*. İstanbul 1923 Vatan Matbaası. 2 cilt. 8° (A/7424)
- AHMET RASİM : *Osmanlı Tarihi*. İstanbul 1328 / 1330 Şems Matbaası. 4 Cilt. 8° (A/239)
- AHMET REFİK : *Hicri onüçüncü asırda İstanbul hayatı ((1200 - 1255)*. İstanbul 1932 Matbaacılık ve Neşriyat T.A.Ş. 33 S. 8° (A/3822)
- AHMET RIZA : *La crise de l'Orient*. Paris 1907 Comité Ottoman d'Union et de Progres. 164 S. 8° (A/886)
- AHMET SAİP : *Rehnuma-ı Inkilâp*. Mısır 1327 Hindiye Matbaası. 91 S. 8° (A/542)
- AHMET SAİP : *Vaka-ı Sultan Abdülaziz*. Mısır 1320. 215 S. 8° (A/549)
- AKİF PAŞA : *Tebşira-ı Akif Paşa*. 72 S. 8° (A. II / 2576)
- AKSÜT, ALİ KEMÂLİ : *Sultan Aziz'in Mısır ve Avrupa seyahati*. İstanbul 1944 Ahmet Saîit Oğlu Kitabevi. 240. S. 2 Pl. 8° (A. 1/6577)
- AKYOL, İBRAHİM HAKKI : *Tanzimat devrinde bizde coğrafya ve jeoloji*. İstanbul 1940. S. 511 - 571 = Tanzimat I. 8° (A.I/4202)
- ALASYA, H. FİKRET : *Osmanlı Türkleri idaresinde Kıbrıs*. S. 91 - 135 = Tarih Semineri Dergisi 1/2 (1937)
- ALİ KEMAL : *Mesele-i Şarkıye*. Le Caire 1900 Matbaa-i Osmaniye. 112 S. 8° (A/533)
- ALTUNDAĞ, DR. ŞİNASI : *1841 Boğazlar mukavelesi. Büyük devletlerin Akdeniz'de mücadelesi (1839 - 1841) ve İngiltere'nin Palmerston'un politikasıyla kat'î zaferi*. Ankara 1939 Recep Ulusoğlu Basımevi. S. 45 - 69 = C.H.P. Konferanslar Serisi Kitap : 5. 8° (A. 11/3195)
- ALTUNDAĞ, DR. ŞİNASI : *Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı. Mısır meselesi. 1831 - 1841. 1. Kısım*. Ankara 1945. 168 S. = T.T.K. Yayınlarından VII. seri - No. 7. 8° (A.1/5213)
- ALTUNDAĞ, DR. ŞİNASI : *Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı esnasında Namık Paşa'nın yardım talep etmek üzere 1832 senesinde memuriyet-i mahsusa ile Londra'ya gönderilmesi*. S. 229 - 251 = Belleten No. 23 - 24 (1942). 8° (A. 1/3992)
- ALTUNDAĞ, DR. ŞİNASI : *Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Suriye'de hâkimiyeti esnasında tatbik ettiği idare tarzı*. S. 231 - 243 = Belleten No. 30 (1944). 8° (A.1/4424)

- ANCEL, JACQUES : *Manuel historique de la question d'Orient (1792 - 1923). Avec deux cartes, dont une hors texte.* Paris 1923 Librairie Delagrave. 336 S. 1 Harita. = Bibliothèque d'Histoire et de Politique. 8° (A/230)
- AND, METİN : *A history of theatre and popular entertainment in Turkey.* Ankara 1963/64 Forum. 144 S. 80 Pl. 4° (B/4846)
- ANTEL, SADRETTİN CELÂL : *Tanzimat maarifi.* İstanbul 1940. S. 444 - 462 = Tanzimat 1. 8° (A.1/4202)
- ARISTARCHI BEY, GREGOİRE : *Législation Ottomane ou recueil des lois, réglemens, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de l'Empire Ottoman.* İstanbul 1874 Bureau du Journal Thraky. 4 Cilt. 8° (A. 1/23)
- ARSAL, SADRI MAKSUDİ : *Teokratik devlet ve lâik devlet.* İstanbul 1940. S. 59 - 95 = Tanzimat 1. 8° (A. 1/4202)
- ARTEL, TARIK : *Tanzimat ve müspet ilimler. Tanzimattan Cumhuriyete kadar Türkiye'de kimya tedrisatının geçirdiği safhalara dair notlar.* İstanbul 1940. S. 491 - 510 = Tanzimat 1. 8° (A. 1/4202)
- ATA, TAYYARZADE AHMET : *Tarih-i Ata (Enderun).* İstanbul. 5 cilt. 8° (A. 1/2487)
- AYAS, NEVZAD : *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi. Kuruluşlar ve tarihçeler.* Ankara 1948 Millî Eğitim Basımevi. XV + 745 S. 8° (A. 11/3739)
- BABAN, ŞÜKRÜ : *Tanzimat ve para.* İstanbul 1940. S. 233 - 262 = Tanzimat 1. 8° (A. 1/4202)
- Babîâli Nezareti Umuru Hariciye Muharreratı Resmîye.* İstanbul 1284 Matbaa-i Amire. 74 S. 4° (B/4098)
- BARKAN ÖMER LÜTFİ : *Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) tarihli arazi kanunnâmesi.* İstanbul 1940. S. 321 - 421 = Tanzimat 1. 8° (A. 1/4202)
- BAŞGİL, ALİ FUAT : *Esas teşkilât hukuku dersleri.* İstanbul 1948 İsmail Akgün Matbaası. 200 S. 8° (A. 11/4480)
- BAYKAL, BEKİR SITKI : *Bismarck'ın Osmanlı İmparatorluğu'nu taksim fikri.* S. 3 - 19 = A. Ü. D. T. C. F. Dergisi I, 4 (1942/43)
- BAYKAL, BEKİR SITKI : *Doksanüç harbi arifesinde Osmanlı devleti ile büyük devletler arasındaki münasebetler.* S. 183 - 192 = A. Ü. D. T. C. F. Dergisi III (1944 - 45)
- BAYKAL, BEKİR SITKI : *Doksanüç harbi esnasında muhtelif tavassut ve sulh şayia ve teşebbüsleri.* S. 351 - 395 = Belleten V (1941)
- BAYKAL, BEKİR SITKI : *Lord Salisbury'nin İstanbul'da fevkalade murahhaslığı.* S. 499 - 517 = A. Ü. D. T. C. F. Dergisi II (1943/44).
- BAYKAL, BEKİR SITKI : *Namık Kemal'e göre Avrupa ve biz.* S. 189 - 218 = Namık Kemal Hakkında (1942). 8° (A.1/3998)
- BAYKAL, BEKİR SITKI : *Şark buhranı ve Sabah gazetesi (1876).* S. 219 - 258 = A. Ü. D. T. C. F. Dergisi VI (1948/49)
- BAYSUN, CAVİD : *Âli Paşa'nın fransızca bir mektubu.* S. 137 - 145 = İ. Ü. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi V, 8 (1953)
- BAYSUN, CAVİD : *Cezayir meselesi ve Reşid Paşa'nın Paris elçiliği.* S. 375 - 379. = 111. Türk Tarih Kongresi (1943)
- BAYSUN, CAVİT : *Mustafa Reşit Paşa.* İstanbul 1940. S. 732 - 746 = Tanzimat 1. 8° (A. 1/4202)

- BAYSUN, M. CAVID : *Mustafa Reşit Paşa'nın Paris ve Londra sefaretləri esnasındaki siyasi yazıları*. = Tarih Vesikaları C. I Sayı: 1, 2, 3, 4, 6; C. II sayı: 7, 9, 12; C. III sayı: 13; İ. Ü. Edebiyat Fak.Tarih Dergisi sayı 9, 14, 15, 16.
- BECK, L. C : *Die heutige Türkei. Schilderung von Land und Leuten des Osmanischen Reiches in Asien und Europa, vor und nach dem Kriege von 1877/78. 2. bs.* Leipzig 1878/1879. 2 cilt. 8° (A/772)
- BELGESAY, MUSTAFA REŞİT: *Tanzimat ve adliye teşkilâtı*. İstanbul 1940. S. 210 - 220 = Tanzimat I. 8° (A. 1/4202)
- BELGIOJOSO, PRINCESSE DE : *Asie Mineure et Syrie*. Paris 1858 Bonaventure et Ducas-sois. 427 S. 8° (A. 1/546)
- BELIN, M : *Bibliographie Ottoman ou notice des livres Turcs imprimés à Constantinople, durant les années 1286 et 1287 de l'Hégire*. Paris 1872 Challamel Ainé. 37 S. 8° (A. 1/1351 M)
- BELIN, M. *Des Capitulations et des traités de la France en Orient*. Paris 1870 Chez Challamel. 138 S. 8° (A. 1/1561)
- BELIN, M : *Essais sur l'histoire économique de la Turquie d'après les écrivains originaux*. Paris 1865 Imprimerie Impériale. 314 S. 8° (A. 1/934)
- BELIN, M. : *Türkiye İktisadi Tarihi hakkında tetkikler*. Çev.: M. Ziya. İstanbul 1931 Devlet Matbaası. VIII + 304 + XI S. 8° (A. 2763)
- BENGESECO, GEORGES : *Essai d'une notice bibliographique sur la Question d'Orient. Orient Européen 1821 - 1897*. Paris 1897 H. Le Soudier. XIII + 327 S. 8° (A. 1/7655)
- BÉRARD, VICTOR : *La révolution Turque*. Paris 1909 Armand Colin. 352 S. 8° (A. 1/583)
- BERKAY, NECDET : *Yeniçerilerin yok edilmesi ve ordumuzun yeniden kuruluş gelişmesi*. Ankara 1949 Genelkurmay Basımevi. 25 S. 8° (A. 1/7994)
- BIANCONI, F.: *La question d'Orient dévolée ou la vérité sur la Turquie*. Paris 1876 Librairie Générale dépôt Central des Editeurs. 208 S. 8° (A/1185)
- BİLSEL, CEMİL : *Tanzimatın haricî siyaseti*. İstanbul 1940. S. 661-722 = Tanzimat I. 8° (A. 1/4202)
- BLAISDELL, DONALD C. : *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa mall kontrolü*. Çev.: Hazım Atıf Kuyucak. İstanbul 1940 Arkadaş Matbaası. 272 S. = T.C. Maarif Vekilliği Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Yayınlarından No. 24. 8° (A. 1/5627)
- BLANCARD, THEODORE : *Les Mavroyéni histoire d'Orient*. 2. C. Paris 1909 Ernest Leroux. 823 S. 8° (A/9513)
- BOUE, AMI : *Die Europäische Türkei*. Wien 1889 Verlag von F. Tempsky. 2 cilt. 4° (B/842)
- BOUE, AMI : *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe*. Vienne 1854 Charles Gerold et Fils. I. cilt. XII + 345 S. 8° (A/924)
- BOUE, AMI : *La Turquie d'Europe*. Paris 1840 Arthus Bertrand. 4 cilt. 8° (A/5639)
- BOUVET, FRANCISQUE : *La Turquie et les cabinets de l'Europe depuis le XVe siècle ou la question d'Orient*. Paris 1845 D. Giraud. XLVIII + 287 S. 8° (A. 1/1182)
- BRUNSWIK, M. BENOIT : *Quelques Considérations sur la question des réformes et des garanties*. 47 S. 2° (C/111)
- BRUNSWIK, M. BENOIT : *La succession au trone de Turquie*. Paris 1872 Amyot. VIII + 96 S. 8° (A/1516)
- BRUNSWIK, M. BENOIT : *La vérité sur Midhat Pacha*. Paris 1877 Ernest Leroux. 41 S. 8° (A/6921)

- BUGISTRE-BELLEYSAN, D: *Les intrigues Moscovites en Turquie. 2. bs.* Budapest 1877
Frédéric Kilian. XV+332 S. 8° (A/11112)
- CAHUET, ALBERIC: *La question d'Orient dans l'histoire contemporaine (1821-1905)*. Paris
1905 Dujarric et Cie. III+538 S. 8° (A/346)
- CASTILLE, HIPPOLYTE: *Réchid-Pacha*. Paris 1857 Ferdinand Sartorius. 60 S. 1 pl =
Portraits Politiques et Historiques 33. 8° (A/589)
- CASTON, ALFRED DE: *Musulmans et Chrétiens. La Turquie en 1873*. Constantinople
1874 Imprimerie et Lithographie Centrales. 2 cilt. 8° (A. I/40)
- EL-CEMAL DR. ŞEVKİ ATAULLAH: *el-Vesaikü'l tarihiyye li-siyaseti Musır fi'l-Bahri'l-Ah-
mer (1863-1879)*. Kahire. XXVI+434 S. 1 Harita = Publications of the Egyptian
Society of Historical Studies. 8° (A. II/5930)
- CEVDET PAŞA: *Tezahir. Yay.: Cavid Baysun*. Ankara 1953. XXVI+178 S. = T.T.K.
Yayınlarından II. seri No. 17. 8° (A. I/9340)
- COLLAS, L: *Histoire de l'Empire Ottoman et coup d'oeil sur la Turquie actuelle. 2. bs.*
Paris Germer Bailliére et Cie. 8° (A/585)
- COLLAS, B. C.: *La Turquie en 1861*. Paris 1861 A. Franck. VIII + 399 S. 8°
(A. I/491)
- COLLAS, B. C: *La Turquie en 1864*. Paris 1864 E. Dentu. XI+480 S. (A/832)
Coup d'oeil général l'exposition nationale à Costantinople. XVI+189 S. = Journal de
Constantinople (1863)'den ayrı bs. (B/1332)
- CUINET, VITAL: *La Turquie d'Asie, géographie administrative*. Paris 1891/1894. Ernest
Leroux. 4 cilt. 4° (B/1533)
- D' AUBIGNOSC, L.-P.-B: *La Turquie Nouvelle jugée au point ou l'ont amenée les réformes
du Sultan Mahmoud*. Paris 1839 A La Libr. de Dolloye. 2 cilt. 8° (A/1833)
- DAVISON, RODERIC H: *European archives as a source for later Ottomant history*. S. 33-45
= Report on Current Research on the Middle East (1958)'den ayrı bs.
(A. II/771)
- DAVISON, RODERIC H: *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*. Princeton 1963
University Press. XIII + 479 S. 8° (A II/6932)
- DAVISON, RODERIC H: *The question of Fuad Paşa's "Political testament"*. S. 119- 136
= Belleten XXIII (1959)
- D'EICHTHAL, GUSTAVE: *Les deux Mondes*. Paris 1836 Arthus Bertrand. 472 S. I harita.
8° (A. I/160)
- DESTILHES, M: *Confidences sur la Turquie*. Paris 1855 E. Dentu. XLI+253 S. 8° (A.
I/467)
- DİNO, GÜZİN: *Tanzimattan sonra edebiyatta gerçekçiliğe doğru*. Ankara 1954. 55 S. = A. Ü.
D. T. C. Fakültesi yayınları No. 94. 8° (A. I/9557)
- DJUVARA, T. G: *Cent projets de partage de la Turquie*. Paris 1914 Félix Alcan.
X+648 S. 8° (A/3342)
- DRIAULT, EDOUARD: *La question d'Orient depuis ses origines jusqu'a nos jours*. Paris 1898
Félix Alcan. XV+407 S. 8° (A/9584)
- DU VELAY, A: *Essai sur l'histoire financière de la Turquie*. Paris 1903 Arthur Rousseau.
722 S. 8° (A/3188)

- Düstur I. tertip, I. cilt.* 1289 Matbaa-i Âmire. 830 S. 8° (A/917-1)
- EBUBEKİR EFENDİ: *Vak'ayı cedid.* İstanbul 1332 Kader Matbaası. 39 S. 8° (A/1778)
- ELKER, SELÂHATTİN: *Mustafa Reşit Paşa ve Türk Arşivciliği.* S. 182-189 = IV. Türk Tarih Kongresi (1948)
- l'Empire Ottoman et le Canal de Suez.* Paris 1869 E. Dentu. 62 S. 8° (A. I/2027)
- l'Empire Ottoman 1839-1877. l'Angleterre et la Russie dans la question d'Orient par un Ancien Diplomate.* Paris 1877 E. Dentu. XVI+270 S. 8° (A/9763)
- ENGELHARDT, ED: *Türkiye ve Tanzimat. Devlet-i Osmaniye'nin Tarih Islâhatı 1826-1882. Mütercimi: Ali Reşat.* İstanbul 1328. Mürettibin-i Osmaniye Matbaası. 496 S. 8° (A. II/1036)
- ERĞİN, OSMAN NURİ: *Türkiye Maarif Tarihi. İstanbul mektepleri ve ilim, terbiye ve san'at müesseseleri dolayısıyla.* İstanbul 1939/43 Osmanbey Matbaası. 8° (A. I/5344)
- ERĞİN, OSMAN NURİ: *Mecelle-i Umuru Belediye. 1. Cilt.* İstanbul 1922 Matbaa-i Osmaniye. 1776 S. 8° (A/5273)
- ERİM, DR. KERİM: *Tanzimat ve Müspet ilimler. Riyaziye.* İstanbul 1940. S. 477-484 = Tanzimat I. 8° (A. 1/4202)
- ESAT: *Üss-ü zafer.* İstanbul 1243. 259 S. 8° (A/902)
- Etudes pratiques sur la Question d'Orient. Réformes et Capitulations.* Paris 1869 Veuve Berger- Levraut et Fils. IV + 393 S. 8° (A/9863)
- FATİN: *Tezkire-i hatimetül eşar.* İstanbul 1271. 460 S. 8° (A/742)
- FATMA ALİYE: *Ahmed Cevdet Paşa ve zamanı.* İstanbul 1332. 123 S. 8° (A/9246)
- FINDIKLIOĞLU, ZİYAEDDİN FAHRİ: *Fransız İhtilali ve Tanzimat.* İstanbul 1942. XIV + 104 S. = İŞ, Seri A. Sayı 11, 8° (AI/5629)
- FINDIKOĞLU, ZİYAEDDİN FAHRİ: *İktisadî tefekkür tarihimize ait yeni bir vesika.* S. 340-346 = IV. Türk Tarih Kongresi (1948)
- FINDIKOĞLU, ZİYAEDDİN FAHRİ: *Tanzimatta içtimâî hayat.* İstanbul 1940. S. 619-659 = Tanzimat I. 8° (A. 1/4202)
- FOCIEF, O: *La justice Turque et les réformes en Macédoine.* Paris 1907 Plon. 309 S. 8° (A. 11/4143)
- GAUTIER, THÉOPHILE: *Constantinople.* Paris 1853 Michel Lévy Frères. 366 S. 8° (A/9937)
- GERÇEK, SELİM NÜZHET: *Türk Gazeteciliği.* İstanbul 1931 Devlet Matbaası. 92 S. 66 S. vesika. 8° (A/2961)
- GERÇEK, SELİM NÜZHET: *Türk Matbaacılığı.* İstanbul 1927 Matbaa-i Ebuuzziya. 92 S. 19 Pl. 8° (A/2654)
- GERÇEK, SELİM NÜZHET: *Türk Temaşası.* İstanbul 1930 Matbaa Ebuuzziya. 151 S. 8° (A/2960)
- GORIAINOW, SERGE: *Le Bosphore et les Dardanelles. Etude historique sur la question des détroits.* Paris 1910 Plon. XXIII + 392 S. 8° (A/3345)
- GORIAINOW, SERGE: *Devlet-i Osmaniye-Rusya siyaseti. Çev.: Macar İskender = Ali Reşat.* İstanbul 1331 Kanaat Matbaası. 508 + 45 S. 8° (A. 11/1197)
- GOURDON, M. EDOUARD: *Histoire du Congrès de Paris.* Paris 1857 Libr. Nouvelle. 561 S. 8° (A. 1/5134)
- GÖKDOĞAN, DR. N: *Tanzimat ve müspet ilimler. Türk astronomi tarihine bir bakış.* İstanbul 1940. S. 469- 476 = Tanzimat I. 8° (A. 1/4202)

- GUICHEN, VICOMTE DE: *La crise d'Orient de 1839 a 1841 et l'Europe*. Paris 1921 Emile-Paul Frères. X + 554 S. 8° (A/960)
- GÜNTEKİN, REŞAT NURİ: *Dil ve Edebiyat. Tanzimattan bugüne kadar*. 10 S. = Türk Tarihinin Ana Hatları Eserinin Müsveddeleri No. 54. 4° (B/2379)
- HALİL GANEM: *Les Sultans Ottomans*. Paris 1901/1902. A. Chevalier-Marescq. 2 cilt. 8° (A. 1/4919)
- HASAN FERİT: *Nakid ve itibar-ı malî*. İstanbul 1330 Hukuk Matbaası. 392 S. 8° (A/4862)
- HAUSER, HENRI: *Histoire diplomatique de l'Europe (1871-1914). Manuel de politique Européenne*. Paris 1929 Les Presses Universitaires de France. 476 S. 8° (A/3897)
- HAYREDDİN: *Vesaiki tarihiye ve siyasiye*. İstanbul 1326 Ahmet İhsan. 5 kısım birarada. 8° (A. 1/2543)
- HELLWALD, FR. V.- L. C. BECK: *Die heutige Türkei. Schilderung von Land und Leuten des Osmanischen Reiches in Europa, vor und nach dem Kriege von 1877/78*. Leipzig 1878 Otto Spamer. VIII + 478 S. 8° (A/772-1)
- HEUSCHLING, XAVIER: *L'empire de Turquie*. Bruxelles 1860 C. Muquardt. XV + 475 S. 8° (A/882)
- HOLLANDER, ERNEST: *La Turquie devant l'opinion publique*. Paris 1858 Firmin Didot. 153 S. 8° (A/684)
- HUREWITZ, L. C.: *The Europeanization of Ottoman diplomacy: the conversion from unilateralism to reciprocity in the nineteenth century*. S. 455-466 = Belleten XXV (1961)
- HÜSEYİN AVNİ: *Bir yarım müstemlike oluş tarihi*. İstanbul 1932 Sinan Matbaası. 70 S. 8° (A. 1/5724)
- İĞDEMİR, ULUĞ: *Kuleli Vak'ası hakkında bir araştırma*. Ankara 1937. 76+ XXI S. = T. T. K. Yayınlarından VII. seri- No. 3. 8° (A/5593)
- İlmiye Salnamesi 1. defa*. İstanbul 1334 Matbaa-i Âmire. 736 S. 19 pl. 8° (A/907)
- İNAL, İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL: *Osmanlı devrinde Son Sadrâzamlar*. İstanbul 1944 Maarif Matbaası. 14 cüz. 8° (A. 11/3789)
- İNALCIK, HALİL: *Bosna'da Tanzimat'ın tatbikatına ait vesikalar*. S. 374-389 = Tarih Vesikaları C. 1
- İNALCIK, HALİL: *Tanzimat nedir?* İstanbul 1944. S. 237-263. = A. Ü. D. T. C. Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi I (1940-41).
- İNALCIK, HALİL: *Tanzimat ve Bulgar meselesi. Le Tanzimat et la questions Bulgare*. Ankara 1943. XI + 161 S. = A. Ü. D. T. C. Fakültesi, Doktora Tezleri Serisi No. 2. 8° (A. II/1423)
- İNALCIK, HALİL: *Tanzimat ve Fransa*. İstanbul 1942. 12 S. = Tarih Vesikaları II, 8 (B/2969)
- İNAN, AFET: *Aperçu General sur l'histoire economique de l'Empire Turc-Ottoman*. İstanbul 1941. 114 S. = T. T. K. Yayınlarından seri VIII-No. 6. 8° (A. 1/4022)
- IORGA: *Geschichte des Osmanischen Reiches*. 5. cilt. Gotha 1913 Friedrich Andreas Perthes. 8° (A/6949)
- IORGA: *Osmanlı Tarihi. C. V. (1774-1912)*. Çev.: B. Sıtkı Baysal. Ankara 1948 Güney Matbaacılık. XVI + 690 S. = A. Ü. Yayınları: 16, Bilim Kitapları Serisi: 7. 8° (A. 1/7904)

- İRTEM, SÜLEYMAN KÂNI: *Boğazlar Meselesi*. İstanbul 1936 Akşam Matbaası. 95 S. 8° (A. 1/5706)
- İSKİT, SERVER R: *Türkiye'de Matbuat rejimleri*. İstanbul 1939 Ülkü Matbaası. 906 + 257 S. 4° (B/2056)
- JOUANNIN, J. M.: *Turquie*. Paris 1840 Firmin Didot. 462 S. 95 Pl. 2 Harita. 8° (A/5705)
- JUCHEREAU, ST. DENYS LE BON: *Histoire de l'Empire Ottoman depuis 1792 jusqu'en 1844*. IV. C. Paris 1844 Au Comptoir des Imprimeur-Unis. 344 S. 1 Pl. 2 Harita. 8° (A/1834)
- KANSU, NAFİ ATUF: *Türkiye Maarif tarihi hakkında bir deneme*. İstanbul 1930 Milliyet Matbaası. 2 C. 8° (A. 11/3734)
- KARAL, ENVER ZİYA: *Mahmud II*. S. 165-170 = İslâm Ansiklopedisi C. 7
- KARAL, E. Z: *Namık Kemal ve Şark meselesi*. İstanbul 1942 Vakıf Matbaası. S. 281-293. = Namık Kemal hakkında. D. T. C. Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü neşr. No. 2. (A. 1/3998)
- KARAL, ENVER ZİYA: *Osmanlı İmparatorluğunda ilk nüfus sayımı 1831*. Ankara 1943. 216 S. = T. C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Neşr. no. 195. 8° (A.1/5205)
- KARAL, ENVER ZİYA: *Osmanlı Tarihi. V. VI. VII. ciltler*. Ankara 1954/61 T. T. K. Basımevi. = T. T. K. Yayınlarından XIII. seri. No. 16 Dünya Tarihi. 8° (A. 1/6964)
- KARAL, ENVER ZİYA: *Ragıp Efendinin İslahat lâyhası. Mahmud II devri*. S. 356-368 = Tarih Vesikaları C. 1
- KARAL, ENVER ZİYA: *Tanzimat devrinde rüşvetin kaldırılması için yapılan teşebbüsler*. S. 45-65 = Tarih vesikaları C. 1
- KARAL, ENVER ZİYA: *Tanzimattan evvel garplulaşma hareketleri*. İstanbul 1940. S. 13-30 = Tanzimat I. 8° (A. 1/4202)
- KARAL, ENVER ZİYA: *Zarif Paşa'nın hâtratu, 1816-1862*. S. 443-494 = Belleten IV (1940)
- KARAMURSAL, ZİYA: *Osmanlı Malt tarihi hakkında tetkikler*. Ankara 1940. 215 S. = Türk Tarih Kurumu Yayınlarından VIII seri, No. 11. 8° (A. 1/4013)
- KAYNAR, REŞAT: *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*. Ankara 1954. X+ 656 S. = T. T. K. Yayınlarından VII. seri- No. 19. 8° (A. 1/9467)
- KEMAL PAŞA, SADR-İ ESBAK: *Tarih-i Siyasî devlet-i Osmaniye*. İstanbul 1327 Matbaa-i Ahmet İhsan. 3 cilt. 8° (A/1801)
- KESNİN BEY: *Le mal d'Orient (Moeurs Turques)*. Paris C. Marpon. & E. Flammarion. VII + 373 S. 8° (A/365)
- KHÉRÉDINE, LE GÉNÉRAL: *Réformes nécessaires aux états Musulmans*. Paris 1868 Imp. Paul Dupont. 80 S. 8° (A/7143)
- KISAKÜREK, NECİP FAZİL: *Namık Kemal. Şahsı-Eseri-Tesiri. Doğumunun yüzüncü yıldönümü dolayısıyla*. Ankara 1940 Recep Ulusoglu Basımevi. VI + 316 + 88 S. 7 Pl. = T. D. K. 8° (A. 11/3637)
- KÖPRÜLÜ, ORHAN F.: *Fuad Paşa*. S. 672-681 = İslâm Ansiklopedisi C. IV.
- KRAELITZ-GREIFENHORST, FRIEDRICH VON: *Die Verfassungsgesetze des Osmanischen Reiches übersetzt und mit einer Einleitung versehen*. Wien 1919 Verlag des Forschungsinstitutes für Osten und Orient. 32 S. 8° (A/1469)

- KRAMERS, J. H: *Tanzimat*. S. 689-693 = Encyclopedie de l'İslam C. IV
- KUNTAY, MİHTAT CEMAL: *Namuk Kemal devrinin insanları ve olayları arasında I*. İstanbul 1944 Maarif Matbaası. VIII + 605 + 6 S. 2 Pl. 8° (A. 11/3876)
- KURAN, AHMET BEDEVİ: *İnkilâp tarihimiz ve Jön Türkler*. İstanbul 1945 Tan Matbaası. V + 378 S. 8° (A. 11/3434)
- KURAN, AHMET BEDEVİ: *Osmanlı İmparatorluğunda İnkilâp hareketleri ve Millî mücadele*. İstanbul 1956 Baha Matbaası. 718 S. 8° (A. 1/9936)
- LA JONQUIERE, Vte A.DE: *Histoire de l'Empire Ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours*. Paris 1914 Hachette. 2 cilt. 8° (A.1/4211)
- LACOUR, CHARLES: *Türkiye Ricali devleti*. İstanbul 1326 İkdam Matbaası. 76 S. 8° (A. 11/3968)
- LACROIX, FREDERIC: *Questions d'Orient*. Paris 1839 Truchy- Le Doyen. 144 S. 8° (A. 1/1005)
- LAMARTINE, A. DE: *Histoire de Turquie*. C. 7-8. Paris 1855 L. Hachette. 8° (A/9497)
- LAMOUCHE, COLONEL: *Histoire de la Turquie depuis les origines jusqu'à nos jours. Préface de René Pinon. Avec cinq cartes*. Paris 1934 Payot. 427 S. 8° (A. 1/2967)
- LAMOUCHE, COLONEL: *Türkiye Tarihi başlangıcından bugüne kadar. Çev.: Galip Kemali Söylemezoğlu*. İstanbul 1942/43 Kanaat Kitabevi. 2 cilt. 8° (A. 1/5095)
- LAUTURE, LE COMTE D'ESCAVRAC DE: *De la Turquie*. Paris 1858 Amyont Libr. VIII + 184 S. 8° (A/785)
- LEOUZON LE DUC, L.: *La Turquie est-elle incapable de réformes?* Paris 1876 E. Dentu. 32 S. 8° (A/1531)
- MAHMUD CELÂLEDDİN PAŞA: *Mir'at-ı Hakikat*. İstanbul 1326. 3 cilt. 8° (A. 11/1090)
- MAHMUD CEVAD İBN-Ü ŞEYH NAFİ: *Maarif-i Umumiye nazareti tarihçesi teşkilât ve icraat*. İstanbul 1338 Matbaa-i Âmire. 524 S. 20 Pl. 8° (A/9298)
- MANDELSTAM, ANDRE: *La justice Ottomane dans ses rapports avec les puissances étrangères*. 276 S. = Revue générale de Droit International Public. 8° (A/657)
- MARDİN, ORD. PROF. EBÛL'ULÂ: *Medent Hukuk cephesinde Ahmet Cevdet Paşa. (1822-1895) Ölümünün 50 nci yıldönümü vesilesile*. İstanbul 1946 Cumhuriyet Matbaası. 367 S. 8 Pl. 8° (A. 11/3835)
- MATHIEU, HENRI: *La Turquie et ses différents peuples*. 2. bs. Paris 1857 E. Dentu. 2 cilt. 8° (A. 1/852)
- Mecmua-i muahedat*. İstanbul 1294-1298 Hakikat Matbaası. 5 cilt. 8° (A/651)
- La Médiation en Orient*. Paris 1877 E. Dentu. 39 S. 8° (A. 1/1283)
- MEHMED ESAT: *Mir'atı mektebi harbiye*. İstanbul 1310 Artin Asadoryan Şirketi Mürettibiye Matbaası. 828 S. 8° (A. 11/1195)
- MEHMED ESAT: *Mir'atı mühendishane-i beriyeyi humâyun*. İstanbul 1312 Karabet Matbaası. 398. S. 8° (A. 11/1290)
- MEHMED GALİP: *Âli ve Fuad Paşaların vasiyetnâmeleri*. S. 70-74=T. O. E. M. cilt I.
- MEHMED GALİP, SAİT EFENDİZADE: *Sadullah Paşa yahut mezardan nida*. İstanbul 1909 Matba-i Ebuuzziya. 124 S. 8° (A/433)
- MEHMED MEMDUH: *Esvad-ı Sudur*. Ankara 1328 Vilâyet Matbaası. 112 S. 8° (A. 1/2555)
- MEHMED MEMDUH: *Haliğler ve iclâslar*. İstanbul 1329 Matba-i Hayriye. 178 S. 8° (A.11/1117)

- MEHMED MEMDUH: *Mirât-ı Şuunat*. İzmir 1328 Ahenk Matbaası. 172 S. 8° (A. 11/1115)
- MEHMED SELÂHATTİN: *Bir Türk diplomatının evrakı siyasisesi*. İstanbul 1306 Alem Matbaası. 318 S. 8° (A/704)
- MEHMED SÜREYYA: *Nuhbetülvakayi*. İstanbul 1920 Ceridehane. 360+4 S. 8° (A/4656)
- MEHMUD SÜREYYA: *Sicil-i Osmanî yahut tezkirei meşahir-i Osmaniye*. İstanbul 1308 *Matba-i Âmire*. 4 Cilt. 8° (A/643)
- MÉRY: *Constantinople et la Mer Noir*. Paris 1855 Belin-Leprieur et Morizot. XI + 495 S. 19 Pl. 4° (B/2092)
- MICHOFF, N. V: *La population de la Turquie et de la Bulgarie au XVIIIe et au XIXe S.* Cilt. Sofia 1924/1929 Imprimerie de l'Etat. 8° (A. 1/3092)
- MICHOFF, N. V: *Sources Bibliographiques sur l'histoire de la Turquie et de la Bulgarie.* 4 cilt. Sofia 1914/34 Imprimerie de la Cour. 8° (A. 1/3091)
- MILLER WILLIAM: *The Ottoman Empire and its successors, 1801-1827*. Cambridge 1927 University Press. XV + 616 S. 5 harita. 8° (A. 11/4902)
- MISMER, CHARLES: *Souvenirs de Monde Musulman*. 2. bs. Paris 1892 Libr. Hachette. 328 S. 8° (A/59)
- MORDTMANN, J. H: *Gülhane*. S. 834 = İslâm Ansiklopedisi C. IV
- MUHARRERAT-I NADİRE: 758 S. 8° (A/647)
- MUSTAFA NURİ PAŞA: *Netaic ül-vukuat, neşr. Mehmed Galib*. İstanbul 1327 Uhuvvat Matbaası. 3 cilt birarada. 8° (A/3611)
- MUSTAFA REŞİT PAŞA: *Bir vesika-i tarihiye, 1912 Çatalca mütareke müzakerati*. İstanbul 1335. Ahmet İhsan. 40 S. 8° (A. 1/2555)
- THE *New Cambridge Modern History C. X, XI*. Cambridge 1960/62 University Press. 8° (A II/4210)
- NEWTON, C. T: *Travels and discoveries in the Levant*. London 1865 Day and Son. 2 cilt. 8° (A/5740)
- NICAISE, AUGUSTE: *La Turquie depuis 1850. Sa politique, ses réformes et son avenir*. Paris 1863 Challengel Aine. 47 S. 8° (A/1520)
- Nicolaidy, B.: *Les Turcs et le Turquie contemporaine. Itinéraire et compte-rendu de voyages dans les provinces Ottomanes*. Paris 1859 F. Sartorius. 2 cilt. 8° (A/9936)
- NORADOUNGHIAN, GABRIEL EFENDİ: *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*. Paris 1900/1902 Cotillon F. Pichon. cilt 2,3. 8° (A/1043)
- OKANDAN RECAİ G: *Amme hukuku tarihimize tanzimat devrinin karakteristik vasiyflar*. Ankara 1940 Recep Ulusoglu Basımevi. s. 3-20 = C.H.P. Konferanslar serisi kitap 18. 8° (A. II/3973)
- OKANDAN. RECAİ G: *Amme hukukumuzda Tanzimat devri*. İstanbul 1940. S. 97-128 = Tanzimat 1. 8° (A. 1/4202)
- ONGUNSU, A. H: *Abdülmeçit*. S. 92-94 = İslâm Ansiklopedisi C. 1
- ONGUNSU, A. H: *Âli Paşa*. S. 335-340 = İslâm Ansiklopedisi C. 1
- ONGUNSU, A. H: *Tanzimat ve âmillerine umumî bir bakış*. İstanbul 1940. S. 1-12 = Tanzimat 1. 8° (A. 1/4202)
- OSTROROG, COMTE LEON: *Pour la réforme de la Justice Ottomane*. Paris 1912 A. Pedone. XXVII + 356 S. 8° (A/656)

- ÖZDEM, DR. RAGIP: *Tanzimattan beri yazı dilimiz*. İstanbul 1940. S. 859-931 = Tanzimat 1. 8° (A.1/4202)
- PAKALIN, MEHMED ZEKİ: *Mahmud Nedim Paşa*. İstanbul 1940 Ahmet Sait Matbaası. 188 S. 1 Pl. 8° (A. 11/3716)
- PAKALIN, MEHMED ZEKİ: *Son sadrâzamlar ve başvekilleri. 4 Cilt*. İstanbul 1940/44 Ahmet Sait Matbaası. 8° (A. 1/3859)
- PAKALIN, MEHMED ZEKİ: *Tanzimat maliye nazırları*. İstanbul 1939 Kanaat Kitabevi. 8° (A. 11/3712)
- PELLÉ CLEMENT-LÉON GALIBERT: *Voyage en Syrie et dans l'Asie Mineure*. Paris Fisher Fils. 107 Pl. 1 Hr. 3 cilt birarada. 4° (B/2074)
- PERİN, CEVDET: *Tanzimat edebiyatında fransız tesiri*. İstanbul 1946 Pulhan Matbaası. 278 S. = I. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları: 295. 8° (A. 1/6725)
- PERROT, GEORGES: *Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure*. Paris 1867 Michel Lévy Frères. XXIV + 514 S. 8° (A. 1/8849)
- PINON, RENÉ: *L'Europe et l'Empire Ottoman. Les aspects actuels de la question d'Orient*. Paris 1908 Perrin et Cie. XI + 603 S. 8° (A/2901)
- PITZIPIOS, LE PRINCE J. G: *La question d'Orient en 1860 ou la grand crise de l'Empire Byzantin*. Paris 1860 Libraire Nouvelle. 188 S. 8° (A. 1/1007)
- Reşit Paşa ile Maliye nazırı Nazif Paşa'nın Muhaberatı*. S. 316-320 = T. O. E. M. yıl 8.
- Reşid Paşa Merhumun bazı asar-ı siyasiyesi*. İstanbul 1289 Tavsir-i Efkâr Matbaası. 56 S. 8° (A. 11/1264)
- Reşit Paşa'nın hizmetine ait bir makale*. 12 S. 8° (A. 1/7585)
- RIFAT PAŞA: *Müntehabatı asar*. İstanbul 1290/93 Ali Bey Matbaası. 11 cüz. 8° (A/649)
- RIZA TAHSİN: *Mirat-ı mektebi tıbbiye*. İstanbul 1328 Kader Matbaası. 272 S. 8° (A. 11/1158)
- ROLLAND, CHARLES: *La Turquie contemporaine. Hommes et choses études sur l'Orient*. Paris 1854 Pagnerre. 426 S. 8° (A. 1/161)
- ROSEN, G: *Geschichte der Türkei von dem Siege der Reform im Jahre 1826 bis zum Pariser Tractat vom Jahre 1856*. Leipzig 1866/67 S. Hirzel. XII, 303 S. + VIII, 262 S. 8° (A. 1/8472)
- ROSSIER, EDMOND: *Avrupa'nın siyasi tarihi. 1815-1819*. Çev.: Ali Kemali Aksüt. İstanbul 1943 Fazilet Basımevi. 326 S. 8° (A. 11/1030)
- SAİT PAŞA: *Gazeteci Lisani*. İstanbul 1327 Sabah Matbaası. 144 S. 8° (A/3985)
- Salname-i Nezareti Hariciye 1302*. İstanbul 1302 Matbaa-i Ebuuzziya. 630 S. 4 Pl. 8 Harita. 8° (A. 11/1893)
- SARC, ÖMER CELÂL: *Tanzimat ve Sanayiimiz*. İstanbul 1940 = Tanzimat 1. 8° (A. 1/4202)
- SARI MEHMET PAŞA, DEFTERGAR: *Nasa'ih ül-vüzera ve'l-ümera. Ottoman statecraft*. Neşr. Walter Livingston Wright Jr. Princeton 1935 University Press. XV + 172 + 135 S. Princeton Oriental Texts vol. II. 8° (A/7042)
- SENIOR, WILLIAM N: *La Turquie contemporaine*. Paris 1981 Michel Lévy. VII + 355 S. 8° (A.1/605)
- SEVENÇİL, REFİK AHMET: *Türk Tiyatrosu Tarihi*. İstanbul 1934 Kanaat Kütüphanesi. 2 cilt birarada. 8° (A. 11/3109)

- SEVÜK, İSMAİL HABİB: *Tanzimattanberi Edebiyat Tarihi*. İstanbul 1944 Remzi Kitabevi. 416 S. 8° (A. 1/5046)
- ŞİYAVUŞGİL, SABRİ ESAT: *Tanzimat'ın Fransız efkârı umumiyesinde uyandırdığı akisler*. İstanbul 1940. S. 747-765 = *Tanzimat* 1. 8° (A. 1/4202)
- SOLOK, CEVDET KUDRET: *Ahmet Mithat*. Ankara 1962 Üniversite Basımevi. 46 S. = T. D. K. Türk Diline Emek Verenler. 8° (A. 11/6398)
- STRATFORD CANNING, LORD: *Lord Stratford'un Türkiye hâtıraları. Stanley Lane Poole'den kısaltarak çeviren Can Yücel*. Ankara 1959. XLIII + 278 S. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Seri No. 11. 8° (A. II/5754)
- SUNGU, İHSAN: *Mahmut II'nin İzzet Molla ve Asâkir-i Mansûre hakkında bir hattı*. S. 162-183 = *Tarih Vesikaları I* (1941/42)
- SUNGU, İHSAN: *Mekteb-i Maarif-i adliyenin tesisi*. S. 212-225 = *Tarih Vesikaları I* (1941/42)
- SUNGU İHSAN: *Tanzimat ve yeni Osmanlılar*. İstanbul 1940. S. 777-857 = *Tanzimat* 1. 8° (A. 1/4202)
- Suret-i Hatt-ı Hümayun* = Takvimi Vakayı sene 1255 defa 187.
- SUVLA, REFİİ ŞÜKRÜ: *Tanzimat devrinde istikrazlar*. İstanbul 1940. S. 263- 288 = *Tanzimat* 1. 8° (A. 1/4202)
- SÜLEYMAN NAFİZ: *İki dost*. İstanbul 1925 Yeni Matbaa. 82 S. 8° (A. 11/2406)
- SÜLEYMAN PAŞA: *Hissi İnkılâp, yahut Sultan Abdülaziz'in hal'i ile Sultan Murat-ı Hamis'in cülûsu*. İstanbul 1326 Tanin Matbaası. 64 S. 8° (A/1315)
- SÜLEYMAN SUDİ: *Defter-i muktesit*. İstanbul 1306 Mahmutbey Matbaası. 2 Cilt. 8° (A. 11/3693)
- ŞANİZADE MEHMED ATAULLAH: *Şanizade Tarihi*. İstanbul Ceride-i Havadis Matbaası. 4 Cilt. 8° (A. 11/1086)
- TACAN, NECATİ: *Tanzimat ve ordu*. İstanbul 1940. S. 129-137 = *Tanzimat* 1. 8° (A. 1/4202)
- TANER, TAHİR: *Tanzimat devrinde ceza hukuku*. İstanbul 1940 S. 221-232 = *Tanzimat* 1. 8° (A. 1/4202)
- TANSEL, FEVZİYE A: *Ahmet Vefik Paşa*. S.117-139 = *Belleten XXVIII*, 109 (1964)
- TANSEL, F. A: *Tanzimat devri edebiyatında halk zairlerinin tahkiri meselesi*. Ankara 1950. S. 115-126. = T. T. K. Yayınlarından VII. Seri No. 20. 8° (A. 1/9009)
- Tanzimat 1. Yüzüncü yıldönümü münasebetile*. İstanbul 1940. XVI + 1026 S. 8° (A. 1/4202)
- TARLAN DR. HALİL NİHAT: *Tanzimat edebiyatında hakikî müceddit*, İstanbul 1940. S. 597-617 = *Tanzimat* 1. 8° (A. 1/4202)
- TENGİRŞENK, YUSUF KEMAL: *Tanzimat devrinde Osmanlı devletinin haricî ticaret siyaseti*. İstanbul 1940. S. 289- 320 = *Tanzimat* 1. 8° (A. 1/4202)
- TESTA, LE BARON DE: *Recueil des Traités de la Porte Ottomane avec les puissances étrangères*. Paris 1866/1911 Amyot. Cilt 3-11. 8° (A/629)
- TCHIHATCHEF, P. DE: *Le Bosphore et Constantinople*. 3. bs. Paris 1877 J. B. Baillere. 589 S. 9 Pl. 8° (A/5768)
- TOYNBEE, ARNOLD J. -KENNETH P. KIRKWOOD: *Turkey*. London 1926 Ernest Benn Limited. XIV + 329 S. 1 harita. 8° (A. 11/93)

- TÖNÜK, VECİHT: *Türkiye'de idare teşkilâtının tariht gelişimi ve bugünkü durumu*. Ankara 1945 Kanaat Basımevi. 287 S. = İçişleri Bakanlığı Yayınlarından seri: III sayı: 1. 8° (A. 1/5695)
- TÖZEREN, NEBAHAT: *Türkiye'de ecnebilere mülk edinmeleri*. S. 354-362 = IV. Türk Tarih Kongresi (1948)
- TUKİN, DR. CEMAL: *Osmanlı İmparatorluğu devrinde boğazlar meselesi*. İstanbul 1947 Üniversite Matbaası. XIV + 289 S. 8° (A. 1/7273)
- TUNA ORHAN: *Türkiye'de ilk tercüme iktisat kitabı*. S. 700-703 = 111. Türk Tarih Kongresi (1943)
- TUNAYA, TARIK ZAFER: *Türkiye'de siyaset partiler 1859-1952*. İstanbul 1952 Doğan Kardeş. VIII + 799 S. 8° (A. 1/9072)
- TURAN, ŞERAFEDDİN: *1829 Edirne Andlaşması*. S. 111-151 = A. Ü. D. T. C. F. Dergisi C. IX (1951)
- La Turquie après la conférence*. İstanbul 1877 Typographie et Litographie Centrales. 48 S. 8° ((A. 1/727)
- Türk Ziraat Tarihine bir bakış*. İstanbul 1839 Devlet Basımevi. V + 304 + XVIII S. 76 Pl 19 Levha = Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını. 8° (A. 11/2997)
- TÜRKGELDİ, ALİ FUAD: *Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye*. Yayınlayan: Bekir Sıtkı Baykal. Ankara 1960. 2 Cilt = T. T. K. Yayınlarından VII. seri-No. 27. 8° (A. 11/184)
- TÜRKGELDİ, ALİ FUAD: *Rical-i Mühimme-i Siyâsiyye*. İstanbul 1928. 174 S. 8° (A/718)
- TÜRKGELDİ, ALİ FUAD: *Rical-i tanzimattan Rifat Paşa*. 11 S. = T. T. E. M. yeni seri c. 1 No. 2
- TÜRKGELDİ, ALİ FUAD: *Rical-i tanzimattan Şekip Paşa*. S. 43-66 = T. T. E. M. yeni seri c. 1 No. 3
- UBICINI, A: *La Constitution Ottomane*. Paris 1877 A. Cotillon. 69 S. 8° (A/3467)
- UBICINI, A. - COURTEILLE, PAVET DE: *Etat Present de l'Empire Ottoman. Statistique, gouvernement, administration, finances, armée, communautés non musulmanes etc. d'après le Salnâmeh (Annuaire impérial) pour l'année 1293 de l'hégire (1875-76) et les documents officiels les plus récents*. Paris 1876 J. Dumaine. VIII + 276 S. 8° (A/1187)
- UBICINI, A: *Lettres sur la Turquie*. Paris 1851 Chez Guillaumin. VIII + 374 S. 8° (A/5774)
- UBICINI, A.: *El Tanzimat organizacion de la Turquia actual en todos sus aspectos*. Madrid 1854 Imprenta de Don Jose Trujillo. 287 + 16 S. 8° (A.1/3343)
- UBICINI, A: *La Turquie actuelle*. Paris 1855 Hachette. XXVIII + 474 S. 8° (A/9939)
- ULUDAĞ, DR. OSMAN ŞEVKİ: *Tanzimat ve hekimlik*. İstanbul 1940. S. 967-977 = Tanzimat. 1 8° (A.1/4202)
- UNAT. F. REŞİT-SELİM N. GERÇEK: *Tanzimat devri için bir bibliyografya*. İstanbul 1940. S. 979-990 = Tanzimat 1. 8° (A. 1/4202)
- UZUNÇARŞILI. İSMAIL HAKKI: *Çerkez Hasan vak'ası*. S. 89-113. VI levha. = Belleten No. 33 (1945)' den ayrı bs. 8° (A. 1/4956)
- UZUNÇARŞILI, İSMAIL HAKKI: *Hatt-ı Hümâyun*. S. 373-375 = İslâm Ansiklopedisi C. V

- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI: *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilâtı*. Ankara 1948. XVI + 632 S. = T. T. K. Yayınlarından VIII. seri-No. 16. 8° (A. 1/7894)
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI: *Osmanlı Devletinin saray teşkilâtı*. Ankara 1945. XII + 587 = T. T. K. Yayınlarından VIII. seri-No. 15. 8° (A. 1/5744)
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA: *Tanzimattan sonra fikir hareketleri*. İstanbul 1940. S. 575-775 = Tanzimat 1. 8° (A.1/4202)
- ÜNVER, DR. A. SÜHEYL: *Osmanlı tababeti ve tanzimat hakkında yeni notlar*. İstanbul 1940. S. 933-966 = Tanzimat 1. 8° (A.1/4202)
- VALMY, LE DUC DE: *La Turquie et l'Europe en 1867*. Paris 1867 Libr. Amyot. 18 S. 8° (A. 1/1072)
- VALON, ALEXIS DE: *Une année dans le Levant 2. bs.* Paris 1850 Dauvin et Fontaine. 271 S. 8° (A/937)
- VELDET, DR. HIFZI: *Kanunlaştırma hareketleri ve tanzimat*. İstanbul 1940. S. 139-209 = Tanzimat 1. 8° (A. 1/4202)
- WANDA: *Souvenirs, anecdotes sur la Turquie (1820-1870)*. Paris 1884 Firmin-Didot et Cie. 295 S. 8° (A/9522)
- WHITE, CHARLES: *Three years in Constantinople; or domestic manners of the Turks in 1884*. London 1845 Henry Colburn. 3 cilt. 8° (A/171)
- YALTKAYA, M. ŞERAFETTİN: *Tanzimattan evvel ve sonra medreseler*. İstanbul 1940. S. 463-467 = Tanzimat 1. 8° (A. 1/4202)
- YENİÇAY, FAHİR: *Tanzimat ve müspet ilimler. Tanzimattan evvel ve sonra fizik tedrisatı hakkında bir taslak*. İstanbul 1940. S. 485-490 = Tanzimat 1. 8° (A. 1/4202)
- YINANÇ, MÜKRİMİN HALİL: *Tanzimattan meşrutiyete kadar bizde tarihçilik*. İstanbul 1940. S. 573-595 = Tanzimat 1. 8° (A.1/4202)
- YÜCEL, HASAN ÂLİ: *Türkiye'de Orta Öğretim*. İstanbul 1938 Devlet Basımevi. XIX + 704 S. 61 Pl. 1 Harita 12 Grafik. 8° (A. 1/4250)
- ZİYA PAŞA: *Zafernâme şerhi*. Taşbasması. 135 S. 8° (A. 11/2280)

FATİH SULTAN MEHMED'İN VEZİRİ
ÂZAMLARINDAN MAHMUD PAŞA İLE
ŞEHZADE MUSTAFA'NIN ARALARI
NEDEN AÇILMIŞTI?

Ord. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

Fatih Sultan Mehmed'in oğlu Mustafa ile Veziriâzam Mahmud Paşa'nın aralarında münâferet olduğu tarihlerde zikredildiği halde bu münâferetin sebebi gösterilmemektedir. Kimi "sabıkta mabeynlerinde keder vardı, gidermemişlerdi"¹, kimi "sabıkta şikak ki merhum şehzade ile Paşa beyinde malûmdu"²; bazıları "Şehzade Mustafa, Mahmud Paşa ile daima bürûdet üzere olup beynlerinde küdüret-i külliyesi" olduğundan³ ve bazıları da "Şehzade Sultan Mustafa, Mahmud Paşa'dan daima îraz üzere olup beynlerinde küdüret-i külliye var idi"⁴ deyip bir kısmı "Şehzade Mustafa ile miyanelerinde cereyan eden cedavil-i kıl ü kalden"⁵ ve İbn Kemal de "Sabıka-i şikak ki merhum şehzadeyle paşa mabeyninde malûmdu"⁶ denilerek diğerleri de bu tarzda kapalı olarak⁷ bahsettikleri halde çirkin bir hal olduğundan dolayı bu münâferetin ne olduğunu açık olarak göstermemişler ve Şehzade Mustafa'nın ölümünden memnun olan Mahmud Paşa'nın siyah olduğunu yazdıkları matem elbisesi yerine beyaz giyerek satranç oynamasından dolayı aleyhdarlarının tahrikiyle bu hale karşı muğber olan Pâdişah tarafından hapis ve katledildiğini beyan etmişlerdir. Halbuki o devri yaşayan Âşık Paşa-zade, Neşrî, Behiştî, Dursun

¹ Behiştî (kütüphanemizdeki nüsha), s. 13.

² İbn Kemal, c. VII, s. 412, 413.

³ Solak-zâde, s. 215.

⁴ Tâcü't-Tevarih, c. I, s. 551, 552.

⁵ Hadikatü'l-vüzera, s. 11.

⁶ Diğer bir yerde yine İbn Kemal, c. VII, s. 376 (Tenkitli transkripsiyon-Şerefettin Turan).

⁷ Hayrullah Efendi, c. VIII, s. 145; Enderunlu Ata, c. II, s. 7; Hadikatü'l-Cevamî, c. I, s. 191.

Bey tarihlerinde de bu hususa dair bir kayıt görülmemektedir. Yalnız XVI. asrın ikinci devresinde yaşamış olan Âli, Mahmud Paşa'nın tercüme-i halinde:

“Feemna hikmet hudanıdır, Şehzade Mustafa ile mabeynlerinde bir vahşet hâdis oldu; ol halete dahi müşir-i müşarünileyhin haremine müteallik bir gayr-ı vâki töhmet bâis oldu; pes ol muhalefet ve udvan mabeynlerinde izdiyadla nümayan iken Şehzade-i mesfur bagteten vefat eyledi; bazı müfsidîn der ki Mahmud Paşa zerafetle zehir içirdi deyu vahşet-i kadimeye bina ve müddeasını zûmunca isbat eyledi”⁸ diyerek şehzade ile Mahmud Paşa arasındaki münaferecin, Şehzade Mustafa tarafından Mahmud Paşa'nın karısına vâki tecavüzden ileri geldiğine işaret edilmiştir. En son olarak İsmail Hâmi Danişmend Osmanlı tarihi kronolojisinde (C. I, s. 330) “diğer bir rivayete göre yakışıklı çapkın bir genç olan Şehzade Mustafa, Mahmud Paşa'nın karısını baştan çıkarmış işte bundan dolayı Paşa, Şehzadeyi zehirleterek intikam aldığı için Pâdişah, paşayı îdam ettirmiştir” denilmekte ve vakıayı teyit eylemektedir.

Müverrih Âli'yi ve kronolojiyi teyid eder mahiyette olan bu kısmın izahına geçmeden evvel tarihlere göre Şehzade Mustafa'nın vefatını kısaca anlatalım :

Bilindiği gibi Karamanoğulları Beyliğinin Gedik Ahmed Paşa tarafından tamamen ortadan kaldırıldığı ve kalelerinin elde edildiği sırada Fatih Sultan Mehmed'in Karaman valisi olan oğlu Mustafa da *Develi Karahisar*'ı almak isteyerek o sırada kendisi dermansız ve hasta olduğundan bizzat gidememiş ve maiyyeti beylerinden Koçi Bey'i kâfi miktarda kuvvetle göndererek Develi Karahisar'ı kuşattırmıştı. Hisarbeyi olan Atmaca Bey, kaleyi teslim için bizzat şehzadenin gelmesini şart koymuştu. Durumu haber alan Şehzade Sultan Mustafa hastalığına bakmıyarak *Develi Karahisar* önüne gelip kaleyi teslim aldı ve avdette *Niğde*'ye uğrayarak sonra *Bor*'a geldi, orada hamama girdi, yıkanıp çıkmasını mütaakıp vefat ediverdi (878 Şaban = 1474 Ocak).

Âli'nin de işaret ettiği gibi bir rivayete göre Şehzade Mustafa, karısına vâki tecavüzden dolayı Mahmud Paşa tarafından bir tertip neticesinde zehirlettirilerek namusuna vâki tecavüzün intikamı alınmış.

⁸ Âli, *Künhü'l-ahbar* (Basılmamış birinci cilt, kütüphanemizdeki nüsha), s. 101.

Meâlî'nin *Hünkârname*'sindeki kayda göre⁹ Şehzade Mustafa hastalıktan kurtulamıyacağını anlayınca lalasını (Ahmed Bey) dâvet ederek öldükten sonra hasmı olan Mahmud Paşa'nın yine mevki sahibi olacağını kendisinin uğradığı felâketin (belki zehirletmesinin) sebebini Mahmud Paşa'dan sormasını ve intikamını almasını vasiyyet etmiştir. Meâlî'nin beyanatına göre Şehzade Mustafa çok yakışıklı uzun boylu ve pek güzel imiş. Meâlî manzum eserinde (بعد از شکستن اوزون حسن بیونان اختیار کردن مصطفی سلطان) başlığı altında şehzadenin vasiyyetini şöyle anlatıyor¹⁰:

قصهٔ احوال بشنو از علام خاص و عام اندر غمش درکار شد شیره و شربت همی میساختند رنج اورا هیچ پایانی نبود نه پدر نه مادر اندر پیش او سوختی دائم ز مغزی استخوان دست غم بردل نهادی جامه چاک گاه میگفتی که ای مولای من نیست ذکر طاقتی درد و فراق دیدن دیدار خانم آرزوست مرغ روحم باشد اندر سیر این مردنم آسان نماید بعد ازان وای بر من وای از درد و فراق از من آخرین سخن در هوش دار باشد اندر خدمت خنکار خان دیدن دیدار مادریا پدر	هشتصد و هفتاد و هشت آمد تمام مصطفی سلطان بتن بیمار شد با اطبا هر زمان میتاختند درد اورا هیچ درمانی نبود خلق عالم خواجه و درویش او از فراق مادری پس مهربان حسرت داغ پدر کردش هلاک گاه دادا گفتی که لالای من طاقم طاقت و دارم اشتیاق رشتهٔ جانم چو باریکتر ز پوست حسرتی دیگر ندارم غیر این چون نه بینم روی خوانکارم عیان مادرم را چون نه می بینم بخواب گفت لالا این وسید کوش دار بعد من محمود ماند در جهان حسرت از دنیا همی باشد دیگر
--	--

⁹ *Hünkârname*, Topkapı Sarayı müzesinde hazine kitaplarından 1417 numaradadır.

¹⁰ *Hünkârname*, varak 170.

دارم از دشمن ستاند آن جنان
 از غلامان کم یکی کمتر غلام
 حیف من بستاند از محمود خاص
 بر شما معلوم باشد والسلام
 عالم اندر ماتمم جیخون کنم
 دست خوانکارم بیوسی آن زمان
 قصه هجران و ایام فراق
 مهراو برمن بیخشاید دگر
 حق فرزندی کند برمن حلال
 خاک بر سر دیده ها پر خون کند
 تا قیامت باشد او غمگین من
 در میان دود کردم و آه سرد
 پس بسوزد در غم سودای من
 سر کشیدن در کفن يك بارگی
 از تو میخوام پناه آخر پناه
 یا الاها هم توام فریاد رس
 در کشید و وارheid از هر چه هست
 قالبی او ماند اندر پیرهن
 شور ماتم رفت تا اوج سما
 پستر خود کردن آخر خاک راه
 چون پدر باشد مرا شاه جهان
 اصل بنیادش بر اندازد تمام
 از پدر دارم من آخر التماس
 در عداوت کار خود کرد او تمام
 چون غباری عاریت بیرون کنم
 چون وطن گردد مرا دار الامان
 باز گو احوال دردی اشتیاق
 چون خبر یابد ز احوالم پدر
 بحر حیرت چون زند موج ملال
 مادر اندر ماتمی من چون کند
 نیست خاطر بر سر بالین من
 گاه گوید گاه که نالد ز درد
 نیست اورا دیگری بر جای من
 چیست آخر چاره بیچارگی
 در میان قصه میگفت الاه
 چون ندارم چاره درمان زکس
 جرعه ساقی چو دادندش بدست
 مرغ روحش کرد پروای وطن
 جان بجانان داد سلطان مصطفی
 جمله ارکان دولت درسیاه

Bu kısmın kısa tercümesi şöyledir:

Sekizyüz yetmiş sekiz senesi tamam oldu; Şehzade Sultan Mustafa hasta düştü, havas ve avam herkes kederlendi, tabipler tedavisine koştular; icap eden ilâçları verdiler; derdine derman bulunamadı, şehzadenin ızırabı dinmedi; yanında ne ana ve ne de babası yoktu. Anasının firakı derdinden daima beyninin kemikleri sızlıyordu; baba hasreti ona çok ağır geldiğinden helâk olacaktı. Gamından elbi-

selerini parçalamak istiyordu; kâh lalam, kâh mevlâm diye feryat ediyordu, artık takatim tükendi, derd-i firakı söyliycek kadar bile takatim kalmadı. Canımın teli bir kıldan daha incedir, sevdiğim yüzünü aşikâr olarak görmek en büyük emelim olup ruhumun kuşu bu emele erişmek için uçmaktadır. Bundan başka hasretim yoktur; ölümüm pek yakındır; mademki anamı rüyada göremiyorum vay bana vay bu iftiraka.

Benim lalam, beni dinle. Benim bu son sözlerim kulağında kalsın; ben öleceğim, Mahmud yaşayacak ve hünkârın hizmetinde kalacak; benim gibi dünya nimetinden ve ana ve baba yüzlerini görmek saadetten mahrum kalsın; babam Padişah olduğu müddetçe ondan bütün dünya nimetlerini selb etsin; babamdan en son istirhamım şudur: Benim uğradığım bu felâketi Mahmud'dan sorsun; o bana düşmanlığı yüzünden bu fenalığı yaptı. Bu hakikat size malûm olsun.

(*Hünkârname*'nin "خبر یافتن محمود پاشا از وفات سلطان مصطفی و بی قرار شدن" başlıklı kısmından: (Varak 172b))

Şehzade Mustafa ölünce devlet erkânı ve ümera siyah matem elbiseleri giyerek Pâdişaha başsağlığında bulundular. Uzun Hasan seferinden dönüşte Vezirâzamlıktan azledilerek Havsa kasabasında ikamete memur edilen Mahmud Paşa da tâziyet için *İstanbul*'a gitmeğe karar verdi; hocası Kürd Hafız ona çağırılmadıkça gitmesini tavsiye etmiş ise de Mahmud Paşa dinlememiş *İstanbul*'a gitmiş. Saray kapısında eski kölelerinden olan Teftin Ağa da kendisine aynı şeyleri söylerse de dinlemiyerek Pâdişahın yanına girer; Mustafa öldü ise (memleket hizmetinde) ben varım der; bunun üzerine Fatih, Mustafa'nın düşmanın hayatta kalması mümkün değildir diye mukabele eder ve Mahmud Paşa'yı elli gün Hisar'da hapsedtirir.

Mahmud Paşa, serbest bırakılması için emir beklediği halde hiçbir ses çıkmayınca, halini hükümdara bildirmeğe karar vermiş, beni ya affet veya öldür mealinde bir arıza takdim etmiş. Bunun üzerine Fatih Sultan Mehmed onu huzuruna getirmiş. Mahmud Paşa, Pâdişaha ettiği hizmetleri saymış, "senin isminin yanında halk arasında benim adım da zikrediliyor; eğer günahım büyükse merdce öldür, değilse beni serbest bırak" der. Pâdişah Mahmud Paşa'yı dört sebepten ötürü suçlu bulur. Birisi Eflâk'ı (Eflâk voyvodasını) serbest bırakması, ikincisi Şehsuvar Bey'i (Dulkadir oğlu) geri göndermesi ile bir

düşman kazanması, üçüncüsü Uzun Hasan Bey'in takibine mâni olması ve dördüncü de Şehzade Mustafa ile aralarında adavet bulunması. Bu suretle Mahmud Paşa 3 Rebiülevvel 879 (18 Temmuz 1474)'da Yedikule'de îdam edilmiştir¹¹.

* * *

Topkapı sarayındaki vesikaları tetkik ederken Mahmud Paşa'nın mağduren vefatından sonra İkinci Bayezid zamanında Paşanın ikinci zevcesiyle birinci zevcesinden olan kızları arasında¹² mülk ve vakıf ihtilâfi sebebiyle ikinci zevcesi tarafından açılan dâvaya karşı Mahmud Paşa'nın varisleri bu dâvaya îtiraz ederek Pâdişaha takdim ettikleri arzıdan Mahmud Paşa ile Şehzade Mustafa arasındaki münafaretin sebebinin kadın meselesi olduğu ve Mahmud Paşa'nın güzel olan ikinci karısının Paşa'nın seferde bulunduğu sırada çapkın ve güzel bir şehzade olan Mustafa tarafından getirtilerek tecavüze uğramasından ileri geldiği anlaşılmaktadır.

¹¹ Sultan Mustafa fevtinde münafese-i kadimesine mebni 879'da katlo-lundu. Hadikatü'l-Cevami'de (C. I, s. 191) Mahmud Paşa'nın şehadetine

فأت مرحوماً و تاريخ بدا
مات محموداً شهيداً زاهدا

tarih beytiyle ölümü bir sene evvel gösterilmiştir; fakat metinde Farsça vefat tarihi doğru olarak 879'dur.

Meâlî, Topkapı sarayı müzesi hazine kitapları numara 1417 yukarıki hülâsa İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih dergisi C. I, sayı 1, 1949 Eylül. Bu hususta Osmanlı tarihlerinde şöyle deniliyor :

Şahzade Mustafa ölünce devlet erkânı ve ümera tâziyette bulunmuşlar. Vezirâzamlıktan azlinden sonra Mahmud Paşa vakıflarının bulunduğu *Havsâ* kasabasında otururken tâziyet için *İstanbul'a* gelmiş ve huzura girerek başsağlığı dilemiş. Kendisinin *İstanbul'a* gelişi aleyhdarlarını korkutmuş tekrar vezirîâzam olacağı zanniyle aleyhinde tezvirata başlamışlar. Araları açık olduğu Şehzade Mustafa'nın ölümü iyi bir fırsat olmuş, Mahmud Paşa aleyhinde pâdişahı tahrik etmişler. Şehzadenin vefatından memnun olup beyaz elbiseler giyerek satranç oynadığından bahsetmişler. Filhakika bir hafta süren siyah matem elbisesini çıkarmış olan Mahmud Paşa'yı beyaz elbise ile satranç oynadığı görülmüş ve bu behane ile onsekiz gün (Meâlî'de elli gün deniliyor) Yedikule'de hapsedildikten sonra îdam edilmiştir. Ölümünden evvel vakıflarının muhafaza edilmesini istirham ettiğiinden son isteği kabul olunmuştur.

¹² Mahmud Paşa, Zağanos Paşa'nın damadı idi. Çocuklar Zağanos'un kızından doğmuş olacaktı. Zağanos'un bir kızını da Fatih Sultan Mehmed almış, sonra boşamıştı.

انقا - الله الملك القهار المولى المخلص
 مؤمنين بما كان في عالمنا - حضرت علي بن ابي طالب
 با و خودم محمد با شاه طهركه خاتون است نه سله نه كلون اصل
 وقف عاهدان خارج اولاد املاكين با قيام حله صبا تنزل وقف
 ابر بر روی سمدی ملكدر وقف فلكدر و بوقی الملقن اهدی اولاد
 بارشاه - عالمنا - حضرت علي بن ابي طالب اولادكم انك اصيل بودم
 كلبو بی بی ایکن او نه سله نه كهنه اولادكم اولادكم وقف عاهدان خارج
 اولاد املاكين سابقا كلبو با صفت مولانا كلبو خرد مولانا سمرقند
 خولع حضور لر نه وقف اولاد ابرین سمرقند وقفه اولی با زهره
 انقرا سمدنا ملكه بنه عاهدان اولاد و سمن سمرقند وقفه و سمنه و عادت
 ابرین زبور و وقفه اولی و سمن لر نه ضام اولاد و سمن اولاد عاهدان
 اولی تا سمرقند وقفه اولی با زهره اولاد اما سمرقند با سمرقند
 سوی با سمرقند و سابقا قیلو كرك با نوای ابرین سمرقند بو صفایه
 شاه زهره مولانا سمدن مینسا دی ك قلم با شاهه وقفه با زهره و سمن
 انقا و حاضره بولون بر حرم و سمن كلكه لقصح بو صفایه سمرقند
 شاه اولی زبور شاهه سمنه و صفایه حضرت امانی نام بو سمرقند
 و حرم با سمرقند كرك با سمرقند اولاد و سمن اولاد سمرقند اولاد اولی
 بعینه سمرقند ابر و اولی بر لر لهدار و كلسدر لر لهدار
 انقرا سمرقند كلسار كرك لر لهدار - سابقا اولاد با با حرم سمرقند
 و حله نده اهدی زوقفه اولی با سمرقند سمرقند اولی بوز اما بو قدر
 تهر سمن كركه و سمن اولاد كلكه نفسی سمرقند اولاد اولاد كركه
 اولاد قانمان اولاد اهدی سمرقند كركه سمرقند خاتون و حرم سمرقند
 اولاد بن خصم اولی و كلسدر سمرقند كركه سمرقند با صفایه حرم با اولاد
 طهركه سمرقند ابرین سمرقند خاتون و حرم سمرقند عاهدان سمرقند سمرقند
 و ابرین سمرقند اولاد كلكه انچه با سمرقند اولاد عاهدان سمرقند ابرین سمرقند
 بقضای ابرین ابرین طلق بون اولاد با بون سمرقند سمرقند سمرقند ابرین
 قمانه اهدی كركه سمرقند سمرقند اولاد كلكه انچه با سمرقند اولاد
 ابرین ابرین طلق بون اولاد كركه انچه با سمرقند اولاد سمرقند اولاد
 بو سمرقند اولاد سمرقند اولاد اولاد كركه انچه با سمرقند اولاد سمرقند
 طهركه سمرقند اولی بولون سمرقند حرم با حرم سمرقند اولاد سمرقند
 و سمرقند اولی كلكه سمرقند خاتون و حرم سمرقند اولاد سمرقند اولی
 و سمرقند اولی با سمرقند اولی سمرقند اولی اولاد عاهدان و سمرقند
 سمرقند اولی با سمرقند اولی سمرقند اولی اولاد عاهدان و سمرقند
 انقرا سمرقند اولی با سمرقند اولی سمرقند اولی اولاد عاهدان و سمرقند
 كركه با سمرقند اولی سمرقند اولی سمرقند اولی اولاد عاهدان و سمرقند
 لقی نه انتقال اهدی بو سمرقند اولی سمرقند اولی اولاد عاهدان و سمرقند
 و سمرقند اولی سمرقند اولی سمرقند اولی اولاد عاهدان و سمرقند

Fatih'in Veziri-î azamı Mahmut Paşa'nın eşinin şehzâde Mustafa ile münasebetine dair bir dava belgesi.

Elimizdeki vesikada -ki 886 H. (1481 M.) tarihli olmalıdır- dâvalılar, babaları hayatta iken vakf-ı âmdan hâriç olan emlâkini vakf-ı evlâd etmiş olduğunu, halbuki Paşanın dâvacı olan ikinci zevcesi bulunan kadın, bu vakf-ı evlâd iddiasını red ile mülk olduğunu ileri sürmüş buna mukabil Mahmud Paşa'nın kızları ise hakikatin aşağıda kaydettiğimiz şekilde olduğunu beyan etmişlerdir.

Mahmud Paşa *Gelibolu* Sancak beyi ve Kaptanı derya iken (874 H.=1470 M.) *Ağrıboz* seferine gitmezden evvel vakf-ı âmdan hâriç olan emlâkini sabık Gelibolu kadısı Mevlâna Şeyhcuğuz ve vesikada isimleri yazılan şahitler huzurunda vakf-ı evlâd yaparak vakfiyesini tertip ve şayet evlâdı kalmıyacak olursa bu vakıf, imaretimin olsun diye tescil ettirmiş. Bu vakfiye vasi elinde zâyi olup vakfiyede şahit gösterilenler dahi vefat ettiklerinden Paşanın ikinci zevcesi bundan istifade ile evlâdiye olan vakfı inkâr ettiğinden Mevlâna Ali Çelebi huzurundaki dâvada vakf-ı evlâd olduğu sabit olmuş; bundan başka *İstanimeka* (Filibe sancağında idi) subaşı Ayas ve *Novaberde* (Üsküp sancağında idi) emini bu muameleye şahitlerdir diye gösterilmiş ve Mevlâna Müderris Manısalı (Muhiddin) vakfiye yazıldığı zaman hazır bulunarak Mahmud Paşa ona “yiğit adamsın bu mânaya sen de şahit ol” demiş. Yine dâvalılar, babaları Mahmud Paşa'nın esrarına vakıf olan sulehadan Hızır İlyas'ı da bu vakf-ı evlâd işinde şahit göstermişler ve bundan sonra mevzuumuzla alâkalı Mahmud Paşa ile Şehzade Mustafa arasındaki münaferet işini şöyle izah etmişlerdir :

Dâvalılar, takdim ettikleri arzalarında, Paşanın ikinci karısı için bize hısım değildir; çünkü babamız seferde bulunduğu sırada bu kadın Şehzade Mustafa'nın validesinin evine gitmiş bir gece orada kalmış, Mahmud Paşa seferden dönüşte bunu haber alınca çok müteessir olmuş ve kadını boşamış; bu hususta dava tarihinde İkinci Bayezid'in vezirâzamı bulunan İshak Paşa da şahit imiş¹³.

Mahmud Paşa Uzun Hasan seferinden dönüşte (878 H.=1474 M.) ikinci defaki veziriâzamlığından azil ile gözden düşünce boşamış olduğu karısı, o tarihte defterdar olan biraderinin tesiriyle Pâdişaha başvurmuştur. Bunun üzerine Fatih Sultan Mehmed, Mahmud Paşa'ya cebir ederek karısını almasını emretmiş o da korkusundan

¹³ İshak Paşa, Fatih zamanında 875 H. (1470 M.)'de ve II. Bayezid'in cülûsunda 886 H. (1481 M.)'de veziriâzam olmuştu.

kadını almağa mecbur olmuş; fakat nikâhını *İstanbul*'da yaptırarak ikamet etmekte olduğu *Uzuncaova Hasköy*'e (Edirne'nin Havsa kasabasına) yanına getirtmiyerek *Edirne*'ye yollamış, temas etmemiş, bundan yedi, sekiz ay sonra da Mahmud Paşa maktulen vefat etmiştir (879 H. = 1475 M.).

Şimdi Mahmud Paşa'nın ikinci zevcesiyle varisler arasındaki dâvanın son kısmında Paşanın seferde¹⁴ bulunmasından istifade ile kadının Şehzade Mustafa'nın validesinin evine gidip bir gece orada kaldıktan sonra tekrar kendi evine dönmesi ve Mahmud Paşa'nın da seferden dönüşte bu kadını boşamış olması hiç şüphesiz dikkati çekmektedir. Arıza sahipleri bunu şehzadenin halvetine gitti, geceyi orada geçirdi diye açıkça söylemiyerek şehzadenin validesinin yanına gitti demişler. Bu ziyaret kadın kadına ziyaretten ibaret olsa idi bir defa gündüz olurdu ve sonra Mahmud Paşa da karısını boşamazdı. Zannıma göre güzel kadın yakışıklı ve güzel olan Şehzade Mustafa'yı sevmiş veya onun tarafından celbedilmiş ve geceyi beraberce geçirmişler. Bundan dolayı Mahmud Paşa, namus meselesinden dolayı karısını boşamış ve bu namussiken hareketinden dolayı haklı olarak Mustafa Çelebi'ye kin bağlamış ve bir ihtimal olarak belki de bir vasıta ile onu zehirletmiştir. Meâlî'nin kaydına göre Fatih Sultan Mehmed'in Mahmud Paşa'yı suçlandırmasının dört sebepten birisinin de "Şehzade Mustafa ile aralarında bir adavet bulunması hususu" olduğunu beyan etmiş olmasıdır.

İşte bu vakıf, mülk dâvası münasebetiyle Şehzade Mustafa ile Mahmud Paşa arasındaki münaferetin kadın yüzünden olduğu anlaşılıyor; fotoğrafisini makaleye eklediğimiz arızanın sureti aynen şöyledir¹⁵:

ابقاء الله الملك المنان الى يوم الحشر والميزان

Mârûz-ı biçaregân-ı Pâdişah-ı âlem-penâh Hazretlerinin hâk-pây-i şeriflerine budur ki,

babamız merhum Mahmud Paşa kulunuzun hatunı âsitane-i saadete gelip asıl merhum

¹⁴ Mahmud Paşa'nın seferde iken hâdisenin vuku bulması, Paşanın Kaptan-ı Derya iken 874 H. (1470 M.)'deki Ağrıboz seferidir.

¹⁵ Topkapı sarayı arşivi, C 10161 zarfı.

vakf-ı âmdan hâriç olan emlâkini ki kable hal-i hayatında vakf-ı evlâd

edip dururdi; şimdi mülktür vakıf değildir deyu arz eylemiş. İmdi devletlu

Pâdişah-ı âlem-penah hazretlerine mahfi olmaya kim anun aslı budur kim, merhum babamız

Gelibolu beyi iken Ağrıboz seferine gitmezden ön (evvel) mezkûr vakf-ı âmdan hâriç

olan emlâkini sabıka *Gelibolu* kadısı Mevlâna Şihcuğuz ve Mevlâna Sarac ve Davud

hoca huzurunda vakf-ı evlâd edip müseccel vakfiye dahi yazdırmıştı.

İnkırazdan sonra yine imaretin ola demiş. Mezkûr kadı ve şuhûd vefat edip mezbur vakfiye dahi vâsi elinde zayi olduğu ecilden hatun dahi vakfiyetine inkâr ittüğü cihetten Mevlâna Ali Çelebi huzurunda sâbit

olup sâniyen bir vakfiye dahi yazıldı elhaletü (hazihi) Ayas kulunuz ki *İstanimeka*

subaşdır ve Süleyman kulunuz ki *Novaberi* emindir. Bu mânaya şahitlerdir ve Mevlâna Müderris Manisavî ki Kable Paşa yedi vakfiye yazıldığı

esnada hazır bulunup merhum demiş ki yiğit adamsın bu mânaya sen dahi

şahit ol deyu şahit tutmuş ve sulehadan Hızır İlyas nam bir aziz ki

merhum babamız kulunuzun her esrarına vakıf idüğü meşhurdur, ol dahi

biaynihi şahadet edip ve dahi o yerlere adamlarımız gitmiştir; inşaallah

anlar dahi gelseler gerektir. Pâdişah sağ olsun. Babamız merhum sadıklarından ve muhiblerinden idi, biz fakirler dahi pâdişahın yetim-leriyiz, ama bu kadar

tetkikat ki bizim vakfımıza olur; eğer anın nısfı vâki olsa ekser

evkaf sabit olmayaydı, bunun biri ile ki mezkûre hatun merhumun hatunu

olup bize hısım dahi değildir, şol sebepten ki zaman-ı mâzide merhum babamız

kulunuz seferde iken mezkûre hatun merhum Sultan Mustafa hazretlerinin tâbe serahu

validesine varup bir gece anda yattuğu ecilden gazab edip eğer ben sana bir dahi

yakınlık edersem üç talak boş olasın deyip müddet-i medide musahabet edip

kurban etmedikten sonra muttali olmuş kim buna îlâ-i mabed (îlâ-i müebbed) derler¹⁶ eğer kurban

ederse üç talak boş olur ve ger etmezse dört ayda bayın-ı talak (ile) boş olurmuş.

bu sebepten aralarında burûdet olup teferika olundu. Bu hususî İshak Paşa hazretleri

kulunuz dahi bilirler. Bâdehu babamız kulunuz Uzun Hasan seferinden mağzub

ve mâzul gelicek mezkûr hatun hezâr-ı tazarrû ettiği sebepten karındaşı dahi

defterdar idi; Pâdişah tarafından cebir vâki olup alsın didüğü ecilden

havf edip berây-ı maslahat aldı ve etti kim buna kurban etmek hod mümtenidir ve kurban

etmez sözün dört ayda yine boş olur deyip *İstanbul*'da nikâh ettirip *Has*

köye yanına getirtmeyip rast *Edirne*'ye gönderip yedi sekiz aydan sonra kendü dahi

âhirete intikal etti; bu takdirce bizim hısımumuz değildir; baki kerem ve lutf

ve merhamet ol cenâb-ı âliyenindir Sâye-i âli müstedam bâd.

Bu vesikanın kenarında talak hakkında şu mesele zikrediliyor¹⁷:

فلو قال ان قربتك فانت طالق ثلثا فقد الى ان قربها في المدة
حنث و يقع الثلثه و الابانت بواحدة ثم و ثم الى ان يتم الطلقات الثلث

¹⁶ Sabık Diyanet İşleri Reisi Sayın Ömer Nasuhi Bilmen'in *İstılahat-ı Fıkhiyye* adlı mühim eserinin ikinci cildinin 188 inci sahifesinde ایلا *ilâ* maddesinde mufassal malûmat vardır.

¹⁷ Vesikanın haşiyesinde ibarenin lâfzan tercümesi şöyledir: Eğer erkek kadına, sana yaklaşırsam sen üç talak ile boş ol dese *ilâ* etmiş olur. Bunun üzerine eğer bu muayyen müddet zarfında yakınlarsa yemininde yâni îlâsında durmamış olur ve üç talak vâki olur.

SVİLENGRAD'DA MUSTAFA PAŞA KÖPRÜSÜ

(*Cisr-i Mustafa Paşa*)

Prof. Dr. SEMAVİ EYİCE

Bir Bulgar periodiklerinde, *Narodna Kulture* (= *Halk Kültürü*) nin 19 Temmuz 1963 tarihli sayısında, bugün Bulgaristan-Türkiye sınırında bulunan meşhur *Cisr-i Mustafa Paşa*'nın yıktırılmasının düşünlüğü haber veriliyor ve bu münasebetle kaleme aldığı makalesinde mimar R. Radzeff, bu eski sanat eseri ve tarih yadigârının muhakkak surette kurtarılması gerektiğini kuvvetli bir ifade ile açıklamak lüzumunu hissediyordu¹. Bu yazının yayınlanışından bu yana, köprünün encamı hakkında ne gibi bir karara varıldığını bilmiyoruz. Tarih bakımından değeri inkâr kabul etmeyecek derecede büyük olan bu güzel mimarî eserin, önemine dikkati çekmek üzere elimizdeki dar imkânlar ile bu yazıyı hazırlamağı faydalı gördük². Köprü hakkında yerinde yapılmış incelemeler olmaksızın bu çalışmamızın eksik kalacağını bilmekle beraber, tophyabildiğimiz bu notların köprünün tarihçesini ve sanat değerini ortaya koyabileceğini umuyoruz.

¹ Mimar Radzeff'in bu yazısının aslını göremedik. *Türk Tarih Kurumu*'nda bulunan bir tercümesinden istifade edebildik. Bu tercüme ve köprünün iki fotoğrafını temin eden Dışişleri Bakanlığımıza, bu yazımızı hazırlarken yardımlarını esirgemeyen Başbakanlık arşivi müdürlüğüne, Arşivde görevli Rauf Tuncay'a, Osmanlı devri tarihi ile ilgili meselelerde kendisinden faydalandığım Ord. Prof. Cavid Bay-sun'a, vesikaların okunmasında büyük yardımını gördüğüm dostum Prof. Dr. Münir Aktepe'ye, köprü kitabesini okuyarak bugünkü dile çeviren Prof. Ahmed Ateş, Dr. Nihad Çetin ve Nazif Hoca'ya, köprünün iki resmini veren Yük. Mim. E. Hakkı Ayverdi'ye ve bu yazımızla yakından ilgilenerek bazı notlar sağlayan Em. Gl. Cevdet Çolpan'a burada teşekkürü bir borç bilirim.

² İlmî mahiyetteki Bulgar periodiklerinde bu köprü ile ilgili bir araştırma yazısının basılıp basılmadığını tesbit edemedik. Bulgaristan'ın çeşitli devirlere ait eserleri hakkında bilgi veren rehberlerde bu köprüden bahsedilmeyişi cidden gariptir. Nitekim, A. Protitch, *Guide à travers la Bulgarie, Archéologie, histoire, art*, Sofia 1923; ile J. Petkov, *Bulgarien*, Sofia (1932) de köprüye dair bir açıklama yoktur.

I

KÖPRÜNÜN YIKTIRILMASI TASARISI

“Yüzyıllarca dayandıktan sonra . . .” başlığı altında yayınlanan yazısında Radzeff şunları yazmaktadır :

“1960’da, Meriç’in mecrasının Svilengrad civarında tashihi incelendiği sırada “Mustafa Paşa köprüsü” adlı köprünün akibeti ile kamu oyumuz kaygulanmıştı. Bazı uzmanlar, — Tarım Bakanlığı ve yerli makamlar tarafından desteklenerek, — köprünün yıktırılması ve yerine, buzları ve nehrin taşkınlıklarını tutmıyan, aynı zamanda da Belgrad-İstanbul yolunda trafiği kolaylaştıracak başka bir köprünün yapılması fikrini savunuyorlardı. Eğitim ve Kültür Bakanlığı ile Bulgar ilimler Akademisi ve kamu oyu bu teklifi daha o zaman reddetmişlerdi. Gerçekten, eski köprüyü muhafaza etmek suretiyle nehrin tashihi mümkün olduğu anlaşılmıştır. Şimdi de Sular İdaresi, Mustafa Paşa köprüsünün evvelce red edilmiş olan yıktırılması fikrine bir daha dönmekte ve bu da tekrar endişeler uyandırmaktadır.

Svilengrad yakınındaki Mustafa Paşa köprüsü, mimarî tertibi ve yalnız Balkan yarımadasına inhisar etmiyen tarihi önemi ile bir kültür anıdır. Memlekette bu kadar hayranlığı üzerine çeken başka bir Ortaçağ anıtı yoktur³. Köprü 295 metre uzunluğu ile Meriç’in ağır akan sularını aşmaktadır. Hafifçe meyilli sırtı, kesme taş ile kaplıdır. Sivri kemerli yirmi göze sahip olup, bu gözlerden ortada bulunan dört tanesi, diğerlerinden bariz şekilde büyüktür. Gözlerden diğerleri iki uca doğru tedricen daha alçaktır. Ortada taştan bir pâyeye, bir kitabeyi taşımaktadır.

Mimariye hâkim olan düşünce apaçıktır. Ortaçağ dehası ve Balkan yarımadası ile komşu ülkelerin imkânları hesaba katılınca başka bir plân düşünmenin imkânsızlığı açıkça görülür. Bütün köprü masif taş blokları ile inşa edilmiştir. Bu taşlar çevrede bulunan bir ocaktan çıkarılmış olamaz, çünkü civarda bu cins malzeme verebilecek bir ocak yoktur. A. S. Razboynikoff’a göre taşlar, Yunanistan’da Karabağ köyü yakınında bulunan bir ocaktan çıkarılmıştır. Mimarî tertip mükemmeldir ; ona hiçbir şey ilâve edilemez, hiçbir şey de ondan çıkarılamaz, bu da yapıcı üstadların elinden çıkan klâsik eserlerin vasfıdır.

³ Radzeff’in yazısının tercümesinin iki yerinde köprünün yapıldığı devir Ortaçağ olarak adlandırılmaktadır. Makalenin aslında burada hangi terimin kullanıldığını bilmemekle beraber, yazarın Ortaçağ ile Osmanlı-Türk idaresi devrini belirttiği tahmin edilebilir.

Yazıtın, S. Dimitrof ve B. Nedkof tarafından yapılan en son analizi, köprüünün yapıldığı yılı ortaya koymuştur: Bu, Hicri takvime göre 935'dir ki, 15.9.1528 ile 4.9.1529 tarihleri arasına düşmektedir. Akla sığmayacak kadar kısa bir inşaat müddeti ve bugünün insanlarının tam değerlendirebilecekleri bir başarı.

Köprüünün ünü Balkan sınırlarını aşmıştır. Kanunî Süleyman nezdinde Venedik elçisinin sekreteri Benedetto Ramberti, 1534'de bu köprüden geçtikten sonra şöyle yazmıştır: "Meriç üzerinde Mustafa Paşa köprüsünden geçtik, köprü pek güzel ve geniş, yirmi kemeri var, baştanbaşa mermerdendir. Ortada altın yıldızlı bir taş, köprüünün yapıldığı devri, mimarını, yapıcısını ve yapılan masrafları mavi renkte türkçe harfli bir yazı ile bildirmektedir".

Radzeff, bu köprüden bahseden Evliya Çelebi ile diğer yazarların (K. Jirecek, Razboynikoff, P. Delidareff vs.) adlarını verdikten sonra, iki cümle ile bu eseri yaptıran Mustafa Paşa'nın şahsiyeti üzerinde durmakta ve, Mimar Sinan'ın eseri olduğu yolundaki hipotezin esassız olduğunu da belirterek, bunun mahallî imkânlar ve insan gücü ile meydana gelmiş bir kolektif eser olduğunu belirtmektedir. Yazar, kısa makalesini şu cümleler ile bitirmektedir :

Yüzyıllar boyunca Meriç'in suları durmadan eski Mustafa Paşa köprüsünün kemerlerinden, geçmekte hayat gece-gündüz işlemektedir. Köprü ise tam ve sağlam olarak durmaktadır. Sanki, bugün öneminin yüz misli daha büyük olduğunu, varlığının her gün daha derin bir anlam kazandığını anlar gibidir. Fakat onun alın-yazısını ellerinde bulunduranlar bunun bilincine acaba sahip midirler?

II

KÖPRÜNÜN BÂNİSİ MUSTAFA PAŞA

Meriç üzerindeki bu köprüyü yaptıran Mustafa Paşa'nın kim olduğu tesbit etmek ilk bakışta biraz güç olacak gibi görünmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnamesi*'nde, Koca Lala Mustafa Paşa adını vermekte, Radzeff de bu eserin banisinin I. Selim'in vezirlerinden Boşnak Mustafa Paşa olduğunu yazmaktadır⁴. Çevresindeki kasabaya dahi kendi adını *Cisr-i Mustafa Paşa* (= *Mustafa Paşa köprüsü*) şeklinde veren bu köprüünün kurucusunun 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda büyük eserler meydana getiren ve Çoban lâkabı ile de tanınan Mustafa Paşa olduğu çeşitli vesika ve kaynakların yardımı ile

hiçbir şüpheye meydan vermiyecek surette anlaşılmaktadır⁵. Köprü-
nün üzerinde, mihrap köşkündeki arapça kitabesinden bu eserin
H. 935'de yâni 1528/29 yılında I. Selim'in oğlu Süleyman (1520-
1566) zamanında Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığını öğreniyoruz.
1553'de İstanbul'a gelen Alman, Hans Dernschwam (1494-1568),
köprü'nün inşasından yirmibeş yıl sonra 18 Ağustos 1553'de üzerinden
geçmiş ve bu eserin bir Mustafa Paşa tarafından yapıldığını yazmış-
tır⁶. Aynı seyyah, 1555'de İstanbul'dan Amasya'ya gitmek üzere yola
çıkışında, 11 mart günü, Gebze'ye vardıklarını kaydettikten sonra
şunları bildirir :

“*Alda zw Geuise ein schone meczith vnd karwasalia, hot ein bascha, Polak
Mustaffa genant, gepawt, welcher auch die bruken vber die Moricze nahent
bey Trinapol gepawt hot.*” (= Edirne yakınında Meriç üzerindeki köprüyü
de yaptırmış olan ve Polak Mustafa denilen bir Paşa, Gebze'deki güzel mescid
(yani cami) ve kervansarayın da kurucusudur”⁷.

Fakat bu hususdaki kaynağımız yalnız bu Batılı seyyaha inhi-
sar etmemekte, Tapu defterlerinden de bu köprü ve bânisi ile ilgili
bazı bilgiler elde edilebilmektedir. Gâzi veya Çoban Mustafa Paşa
denilen bâninin, Çirmen'de Karaağaç köyü ile Aladağı mezreası
mülkü idi. 370 sayılı Tapu defterinde H. 935'de Sultanzade Sultan
Hanım Hatun mülkü ile birlikte tahrir edilmiştir⁸. Mustafa Paşa
bizzat veya vereseşi Çirmen'deki bu mülkünü, az sonra evkafına tah-
sis ederek, Karaağaç köyü mahsulünü Meriç üzerinde, Cısr-i Mustafa
Paşa adı ile anılan köprüsünün tamirine ayırmıştır. Köprü'nün de-
vamlı olarak bakımını sağlamak kaygusu ile bu köyün mahsulünün
tahsis kılındığını bildiren bir vesika noksan bir halde zamanımıza

⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, III, 422.

⁵ M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, 372; I. Selim'in kızlarından biri ile evlenen
ve İkinci vezirliğe kadar yükselen Mustafa Paşa'ya yakıştırılan Çoban lâkabı sonra-
ları ortaya çıkmış intibahı bırakmaktadır; Mustafa Paşa hak. kşl. H. Yurtaydın,
Kanunî'nin cülûsu ve ilk seferleri, Ankara 1961.

⁶ *Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien
(1553/55)* yay. F. Babinger, München-Leipzig 1923, 22-23; Dernschwam, köprü'nün
21 gözlü olduğunu kaydeder, gerek köprü, gerek kasaba ve etraftaki binalar (ha-
mam, kervansaray) hakkında da bilgi verir.

⁷ *Ay. esr.* 153.

⁸ Başbakanlık arşivi, *Tapu defteri*, No. 370, 326; ayrıca bk. T. Gökbilgin, *XV-
XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası, Vakıflar-Mülkler-Mukatalar*, İstanbul 1952, 515 vd.

kadar gelmişti. *Başbakanlık Arşivi*'ndeki vesikalar arasında No. 178'de bulunan bu vesika maalesef yırtılmış bir parçadan ibarettir⁹:

(Baş kısmı eksik) . . . Merhum Mustafa . . . mülk . . . neslen bâde neslen . . . sâir . . . emvâl meşru'alarına ne vechile mutasarrıf ise müşârinileyh dahi ol vechile mutasarrıf ola, dilerse sata ve dilerse bağışlaya ve isterse vakf eyliye deyü mülk-nâme-i hümayûn sadaka olunmağın vech-i meşrûh üzre Defter-i hakaniye sebt olundu deyü Defter-i atik-i hakanide mukayyed olmağın Defter-i cedide dahi kayd olundu deyü Defter-i atikte mukayyed olmağın halâ Defter-i cedide dahi kayd olundu.

an evkaf
an evkaf Çirmen der livâ-i mezbûr :
Merhum Mustafa Paşa

Karye-i Kara-ağaç'da merhûm-ı müşârin ileyhın Meriç üstünde olan . . . Çirmen cisri meremmatına karye-i merkum mahsulünden virmeler deyü Defter-i atikte mestur olmağın Defter-i cedide kayd olundu.

Çerge (?)	Çiftlik	Mahalle-i	gebran
?	?		neferan

Hâsıl :

Çift	İspençe-i gebran	Hinta	Sair
		Mut	Mut
10,5	19	12	4
resm	resm	kıyye	kıyye
232	475	2400	400
			. . . (yekûn) ?
			6637

Köprünün, 1528/29 tarihlerinde, Kanunî Sultan Süleyman zamanında, vezir Çoban lâkabı ile de tanınan Gâzi Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığı ve gerek inşa gerek bakım masraflarını karşılamak üzere de Karaağaç köyü mahsulünün tahsis edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Prof. Tayyib Gökbilgin tarafından arşiv vesika ve kayıtlarından çıkarıldığına göre Kara-ağaç köyü önce Davud Paşa azadlısı Yunus

⁹ T. Gökbilgin, *ay. esr.* 516. Son yıllarda arşivde, Fekete tasnifi vesikaları şimdi kullanılan tasnife uydurulduğundan vesikanın yeri değişmiştir. Bu vesikanın bulunması için gösterilen kolaylık ve yardımdan dolayı Başbakanlık Arşivi Müdürü, M. Sertoğlu ile diğer ilgililere teşekkür ederim.

adında bir şahsa Çirmen sancak beyi Husrev Bey tarafından 350 akçe-ye mukataaya verilmiş, Yunus öldüğünde, Sultan II. Bayazıd (1486-1512) damadı İskender'e tevcih etmiş, fakat sonra mukataa kaldırıldığından, Kara-ağaç Sultan I. Selim tarafından Hazinebaşısı Mehmed Ağa'ya temlik edilmişse de, bunun da öldürülmesi üzerine hass-ı humâyun için zaptedilen bu yer, sonradan Kanunî Süleyman tarafından Mustafa Paşa'ya temlik olunmuştur. O da burayı, yukarıda işaret edildiği gibi, Meriç üzerindeki köprüsüne vakf etmiştir ki, bu vakıf H. 935'e doğru veya az önce cereyan etmiş olmalıdır. Sultan damadı olan, Mustafa Paşa'nın eşi Sultan-zade Hanım Hatun'un (hakikî adı tesbite muhtaçtır), beraberce sahip oldukları Rumeli'de daha başka yerler olduğunu T. Gökbilgin'den öğrenmekteyiz. II. Bayazıd ve Kanunî Süleyman tarafından temlik edilen bu yerler bilhassa Üsküp civarındaki köylerdir. Mustafa Paşa'nın Gebze'deki muhteşem menzil külliyesinden, Meriç üzerindeki köprüsünden başka Üsküp'de de evkafı olduğu T. Gökbilgin tarafından bildirilmektedir. Üsküp'deki H. 898 (= 1492/93) tarihli Mustafa Paşa camii'nin, Çoban Mustafa Paşa ile bir ilgisi olamayacağı da bu arada göz önünde tutulması lâzım gelen bir hususdur¹⁰. Zaten iki eserin aynı bâniye ait oldukları her ikisinin de (Gebze ve Üsküp) yanlarında birer bâni türbesinin bulunuşu ile anlaşılmaktadır. İstanbul'da bir semte adını veren ve bir Bizans kilisesinden çevrilen Koca Mustafa Paşa camii (Şeyh Sünbül Sinan dergâhı) nin de bu iki Mustafa Paşa ile bir münasebeti yoktur. Bu eserin kurucusu olan Mustafa Paşa da H. 918 (= 1512) de idam edilerek Bursa'da gömülmüştür. Onbeşinci yüzyıl sonları ile onaltıncı yüzyıl başlarındaki Mustafa Paşa'ların ekseriyetle birbirlerine karıştırıldıkları ve bunun sarıh surette ayırdedilmelerinin elzem olduğunu evvelce işaret etmiştik¹¹. Her üçü de hemen hemen aynı devrin insanları olan bu Mustafa Paşa'lardan Koca lâkabı ile

¹⁰ Bu cami hakkında bk. H. Duda, *Balkantürkische Studien*, Wien 1949, 51-53; kşl. R. Anhegger, *Neues zur balkantürkischen Forschung*, "Zeitsch. d. Morgenl. Ges." 103, N. F. XXVIII (1953) 81, not 1; E. Hakkı Ayverdi, *Yugoslavya'da Türk âbideleri ve vakıfları*, "Vakıflar Dergisi" III (1957) 157-158; bu yazıda, Mustafa Paşa'nın Duda'nın zannettiği gibi Koca Mustafa Paşa ile aynı olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca bk. S. Eyice, *Üsküp'de Türk devri eserleri*, "Türk Kültürü", sayı 11 (1963) 22.

¹¹ S. Eyice, *İstanbul'da Koca Mustafa Paşa camii ve Osmanlı - Türk mimarisindeki yeri*, "Tarih Dergisi" V (1953) sayı 8, 153-182; T. Yazıcı, *Fetih'den sonra İstanbul'da ilk Halveti şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddin, Sünbül Sinan ve Merkez Efendi*, "İstanbul Enst. Dergisi" II (1956) 95, 100 vd.

tanınan Mustafa Paşa, İstanbul'da eski Andreas manastırını zâviyeye çevirmiş ve Bursa'da idam olunarak orada gömülmüştür. Üsküp'de Gemalmaz veya Kuzgunsuz lâkabı ile ayırd edilen diğer Mustafa Paşa ise oradaki camiini 1492/93'de yapmış, ve H. 925 (= 1519) da ölerək eserinin yanındaki kubbeli büyük türbeye gömülmüştür. Nihayet üçüncü Mustafa Paşa ki Çoban lâkabı ile bilinir, birçok vakıf yapıların ve tesislerin kurucusudur ve yukarıda da işaret olunduğu gibi 1529'da ölerək Gebze'deki külliyesinin yanındaki türbeye gömülmüştür¹².

Büyük bir yapıcı olan Çoban veya Gâzi Mustafa Paşa, Rodos seferine katılmış¹³, orada 24 Zilhicce 928'de Mısır valiliğine tâyin edilmiş ve 928-929 yılları (= 1522/23) arasında altı ay kadar bu makamı işgal etmiştir. Mustafa Paşa'nın Gebze'de yaptırttığı külliyesinin bâzı malzeme ve mefruşatını orada toplıyarak veya yaptırtarak Gebze'ye getirttiği bilinir. Mimar Sinan'nın eserleri listesinde bu külliyenin de adına rastlanması halli güç bir problem teşkil etmekle beraber¹⁴, Meriç üzerindeki köprünün bu sanatkârın eseri olması ihti-

¹² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, II, 168; plân kompozisyonu bakımından sathi bir inceleme olarak bk. E. Egli, *Sinan, Der Baumeister osmanischer Glanzzeit*, Erlenbach 1954, 116, res. 113 (plânı), 114 (fotosu); S. Eyice, *Gebze'de Mustafa Paşa külliyesi*, "Bilgi -Türkiye Muallimler Birliği Organı" X, sayı 119 (1957) 9-10; bu külliye hakkında, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde, Sanat tarihi kürsüsünde Ayhan Şahinbaşkan tarafından 1953 yılında bir lisans tezi yapılmıştır. Külliyenin tabhanesi hakkında bk. A. Süheyl Ünver, *Gebze imaretinin tabhanesi*, İstanbul 1947. Mustafa Paşa, H. 935 Şaban ayı içinde vefat etmiş ve ikinci vezir Kasım Paşa olmuştur, Kşl. Peçevî, *Tarih*, I, 132; Mehmed ibni-Mehmed *Nuhbetü'l-tevârih ve'l-ahbar* (baskısı: İstanbul 1276) 46 da (Bu 17. yüzyıl tarihçisi hak. bk. F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen*, Leipzig 1927, 182) ölüm tarihi 18 Şaban'dır ki, milâdi takvime göre 1529 yılının 27 gününe isabet eder. Bu yazarların her ikisi de bu bilgiyi muhakkak ki, önceki kaynaklardan derlemişlerdir. Mustafa Paşa hak. etraflı bir inceleme yapıldığında, bu esas kaynaklar da taranmalıdır.

¹³ Çoban Mustafa Paşa ile karıştırılan gene bu devirde yaşamış bir de Donanma kumandanı Yılak Mustafa Paşa vardır, kşl. Hammer, *Hist. de l'Emp. Ottoman*, (Heller bask.) V, 426; Mehmed Hafid, *Sefinetü'l-Vüzerâ*, yay. I. Parmaksızoğlu, İstanbul 1952, 19 ve not 23, burada Peçevî'den naklen Yılak Mustafa Paşa'ya Pılak de denildiği kaydedilmektedir ki, Dernschwam'ın da Gebze'deki külliyenin bânisine Polak demesini hatıra getirir. Fakat bu şahsın da ayrı olduğu anlaşılmalıdır, bk. M. Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, 372; İ. H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*, İstanbul 1948, II, 436. Yılak veya Pılak Mustafa Paşa, H. 934 (=1533/34) de ölmüştür. Lala Mustafa Paşa (öl. 1580) hakkında bk. yazımızın sonundaki not.

¹⁴ Camiîni arapça kitabesi H. 930 (=1523) tarihlidir. Kapı kanatlarında ise

mali nisbeten daha kolay izah edilebilir. Bu hususdaki düşüncelerimizi aşağıda ayrıca açıklamaya uygun görüyoruz. Mustafa Paşa'nın bu iki önemli tesisinden başka yapıları da olduğu anlaşılmaktadır. Eskişehir'in değerli eserlerinden olan Kurşunlu cami, Çoban Mustafa Paşa'nın vakfı olarak bilinir¹⁵. Ayrıca, İstanbul'da Boğaziçinde Rumeli-hisarı'nda Hamam mescidi yanında bir de taş mektebi olduğu *Hadikatü'l-cevâmi*'den öğrenilmektedir¹⁶.

Osmanlı İmparatorluğunun yükseliş devri ileri gelenlerinin çoğu gibi Mustafa Paşa'da memleketin birçok yerlerinde hayır binaları bırakmıştır. Evvelce Muallim M. Cevdet tarafından yayınlanması tasarlanan, sonra öylece kalan ve kısa bir özeti Osman Ergin tarafından yayınlanan^{16a} Gebze külliyesi vakfiyesinden anlaşıldığına göre Mustafa Paşa'nın, Gebze'de Cami, medrese, kervansaray, aşhane, tabhane

Mustafa Paşa'nın adı ile birlikte H. 929 (= 1522) tarihi vardır. Mustafa Paşa kısa süreli Mısır valiliği sırasında Gebze'de yapacağı caminin malzemesini hazırlamış ve bunları Gebze'ye deniz yolu ile getirterek burada kullanmıştır. Memlûk üslûbundaki duvar kaplamaları bunun en bariz delilidir, kşl. H. Edhem, *Mısır'ın son Memlûk sultanı Melik Tumanbay II adına Çorlu'da bulunan bir kitabe*, İstanbul 1935, 57 vd.; K. Erdmann, *Beobachtungen auf einer Reise in Zentralanatolien im Juli 1953*, "Archäologischer Anzeiger" (1954) sût. 205, res. 29-30. *Tezkiretü'l-Ebniye*, I, 42 de ve matbu, Sâi Çelebi, *Tezkiretü'l Bünyan*, İstanbul 1315, 30, de Sinan'ın eserleri arasında bu caminin de adına rastlanır. Fakat caminin kitabesinin 1523 tarihli oluşu bir şüphe yaratmaktadır. Ahşap kapı kanatlarının Kahire'de Ahmed Usta adında bir sanatkar tarafından yapıldıkları ve üzerlerine de o tarihin kazıldığı göz önünde tutulacak olursa, caminin kitabesinin de gene Mısır'daki taşçılara önceden yazdırıldığı düşünülebilir. Kitabe, caminin duvarlarının kaplamasında kullanılan diğer taşlar ve Çorlu'da bulunan Tumanbay adına kitabe ile birlikte getirtilmiş olabilir. Bu ihtimal göz önünde tutulduğunda Gebze külliyesinin inşa tarihini daha sonralara indirmek mümkündür. Gebze külliyesinin bir vakfiyesi olduğu ve bir ara bunun yayınlanmasının düşünülerek, Muallim M. Cevdet (1883-1935) tarafından hazırlıklar yapıldığı da bilinir, bk. O. Ergin, *Muallim M. Cevdet'in hayatı, eserleri ve kütüphanesi*, İstanbul 1937, 253 ve bilhassa 383, bu hususta ayrıca bk. aşağıda not 16a.

¹⁵ Bu eseri tanıtan bir yayını olduğunu görmedik. İki fotoğrafı ile Çoban Mustafa Paşa'nın vakfı olduğunu bildiren çok kısa bir not, Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü'nün *Eskişehir* adlı broşüründe ve *Sicill-i Osmantı*, IV, 372'de bulunmaktadır. Eskişehir'deki Kurşunlu cami'in genel resmi ile, kitabesinin kötü bir fotoğrafı ve bunun bir kopyası ise evvelce yayınlanmıştır, kşl. İhsan (Sungu?), *Eskişehir kitabeleri*, "Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi" II (1934) 262 vd.

¹⁶ Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-cevâmi*, İstanbul 1281, II, 132.

^{16a} Osman Ergin, *Türkiyede şehirciliğin tarihi inkişafı*, İstanbul 1936, 36 vd., bilhassa 40 vd., ayrıca bk. yukarıda not 14.

ve türbe ile kütüphane'den ibaret büyük külliyesinden başka, Eskişehir'de büyük bir camii, Rumelihisarı'nda, Seyyitgazi'de, Eskişehir'de birer sıbyan mektebi, Silistre ve Pravadi'de hamamları ve hayır binalarının bakımını sağlamak üzere, Filibe, Ahıska, Selânik, Pravadi, Gebze ve, Edirne'de Yenişehir'de akarları vardı. Ayrıca Edirne'de, Eski camii'nin sağ tarafında, Bedesten'in önünde İki kapılı han adı ile tanınan büyük bir han ile gene o civarda Tahmis hamamı denilen bir hamamı daha vardı. Biri kuzeye diğeri güneye açılır iki kapısı olduğundan bu adla tanınan han harap olmuş ve 1935/40 yılları arasından tamamen ortadan kaldırılarak yeri düz bir saha haline getirilmiştir. Hamam da tamamen yok edilmiştir. Ancak bazı yıkıntıları son yıllarda görülüyordu. Hanın bir kapısı üzerinde olan ve Mustafa Paşa'nın bütün diğer hayratındaki kitabeler gibi arapça olan kitabesi bu sırada parçalanmış ve bu hâli ile müzeye kaldırılmıştır. O. Nuri Peremeci bu kitabenin ebcedinin H. 931 (=1524/25) tarihini verdiğini bildirir^{16b}. Çoban lâkabı ile anılan Mustafa Paşa'nın İmparatorluğun muhtelif yerlerinde yaptırdığı eserlerin hepsini tesbit ederek bir monografya hazırlamak muhakkak ki cazip bir konudur. Üzerlerindeki kitabelere göre, yaptırdığı eserleri şimdiki halde şöyle kronolojik bir sıraya koymak kabildir:

Eskişehir'de Kurşunlu cami :	H. 921 (1515)
Gebze'de, Menzil külliyesi :	H. 930 (1523)
Edirne'de, İki kapılı han :	H. 931 (1524/25)
Meriç üzerinde köprü :	H. 935 (1528/29)

Belki vesikalar, vakfiyeler, ve yerinde yapılacak uzun araştırmalar ile, diğer eserlerinin de tarihlerini meydana çıkararak bu listeyi

^{16b} Hibri Abdurrahman Çelebi'nin *Enis'ül-Müsâmirin*'de "muazzam han"dır dediği bu eser hakkında bk. O. Nuri Peremeci, *Edirne tarihi*, İstanbul 1940, 88-90, ve T. Gökbilgin, *Edirne hakkında yazılmış tarihler*, 101. Edirne'de birer Mustafa Paşa tarafından yaptırılan iki ayrı hamam vardı. Bunlardan ilki, Mezd Bey veya Yeşilce imaret karşısında olan Salhane veya Yeşilce hamamı diğeri ise, İki kapılı han'ın yakınında Tahmis hamamı idi. T. Gökbilgin, *ay. yazı*, 104 de, bunlardan birincisini Çoban veya Gazi Mustafa Paşa'nın olarak kabul eder. Rifat Osman, *Edirne hamamları*, "T. Tıp Tarihi Arkivi", IV, sayı 15 (1940) 110, no. 21 de ise, Tahmis hamamının Kara Mustafa Paşanın değil Çoban Mustafa Paşanın olması gerektiğini ileri sürer ki aynı fikir, Peremeci, *Edirne tarihi*, 97 de de kabul edilmiştir. Edirne'de eski eserlerin uğradıkları korkunç zayıat karşısında bu yoldaki araştırmaların ne kadar güçleştiği bir defa daha belirlemektedir.

tamamlamak mümkün olacaktır. Fakat şu muhakkak ki, son eseri Meriç üzerindeki köprüsü olmuş ve büyük bir ihtimal ile bunun tamamlanmış olduğunu görmeden ölmüştür. Zaten bu hususu destekliyen, aşağıda görüleceği gibi, bir delile de sahip bulunuyoruz.

III

KÖPRÜ VE MİMAR SİNAN

Radzeff, yukarıda tercümesini verdiğimiz yazısında “*Köprünün ünlü Türk mimarı Sinan’ın eseri olduğuna dair şimdiye kadar öne sürülen tahminler temelsiz ve ispat edilememiş olarak kalmıştır*” demektedir. Halbuki Meriç üzerindeki köprünün büyük Türk yapı ustası Mimar Koca Sinan’ın bir eseri olduğu hemen hemen açık bir şekilde tesbit olunabilmektedir. Sinan’ın yapmış veya yapılmasına nezaret etmiş olduğu eserlerin listesi olan *Tezkiretü’l-Ebniye*’de sekizinci bölümde *Bina olunan cisirlerin esası ve adadını* beyan ederken, üçüncü olarak *Mustafa Paşa köprüsü, Meriç suyu üstünde* denilmektedir¹⁷. Sinan’ın bu köprü çevresindeki faaliyeti sadece onun inşasına inhisar etmemiş, gene *Tezkiretü’l-Ebniye*’den öğrendiğimize göre, Sinan, Edirne’de Meriç suyu üzerinde Mustafa köprüsü başında Haseki (?) Sultan camiini de yapmıştır¹⁸. Böylece İmparatorluğun bir ana caddesi üzerinde bir

¹⁷ *Tezkiretü’l-Ebniye*, VIII, no. 3; matbu, *Tezkiretü’l-Bünyan*, 40. Sinan’ın eserlerini bildiren yazma *Tezkiretü’l-Ebniye* ve *Tezkiretü’l-Bünyan* nüshaları iyice aranarak karşılaştırılıp, değerlendirilmiş olmadığı gibi, Topkapı sarayındaki çok bozuk yazılı fakat yeni bilgiler ile dolu *Tuhfetü’l-Mimariye*’nin mahiyeti, devri ve kaynak olarak değeri de yeter derece incelenmiş değildir. (bu sonuncu hak. kşl. Z. Orgun, *Sinana ait yeni bir vesika*, “Arkitekt” (1941). Bu işler yapıldıktan sonra ancak belki Sinan’ın eserlerinin listesi şimdiye kadar olduğundan daha açık bir şekilde ortaya konabilecektir.

¹⁸ *Aynı. yerde*, I, 80, ve *Tezkiretü’l-Bünyan*, 32. Topkapı sarayı arşivinde, Cisir-i Mustafa Paşa evkaf muhasebesi ile ilgili H. 965-967 (=1557-1559) ve H. 1178 (=1764) tarihli vesikalar vardır, N. 4577-6600, kşl. Topkapı sarayı, *Arşiv klavuzu*, İstanbul 1940, II, 100. Ayrıca Başbakanlık arşivinde (Mühimme defteri 3, hüküm 1272) de Mustafa Paşa köprüsü kurbinde yapılmakta olan imarette bir muallimhane bina olunmasına dair H. 967 (1559/60) tarihli, Edirne kadısına bir hükümden başka, Kâmil Kepeci arşiv kayıtları not defterinde de Cisri Mustafa Paşa kasabasında, Haseki Sultan camii (H. 1117), Haseki Sultan imareti (H. 1117), Mustafa Çelebi Mescidi (H. 1108), Mustafa Paşa köprüsü (H. 1125) ve Rüşdiye mektebi (H. 1300) hakkında vesikalar olduğuna dair bilgilere rastlanır. Hıbrî Abdurrahman Çelebi’-

akarsu üzerinden geçişi sağlayan bir teknik yapı ortaya koymakla kalmamış, onun yakın çevresini de imar etmiştir. Çoban Mustafa Paşa'nın diğer önemli eseri olan Gebze manzumesi de gene memleketin ana yolu üstünde bir menzil külliyesidir. Rumeli'de nasıl Cisir-i Mustafa Paşa çevresindeki yapıları ile bir iskân yerinin parlamasını sağlamış ise, Anadolu tarafında İstanbul'a 45 km. uzaktaki Gebze'de de yaptırdığı büyük menzil külliyesi de Gebze kasabasının gelişmesinde büyük bir rol oynamıştır. Evliya Çelebi, H. 1063 (= 1653) de Sofya'dan İstanbul'a gelirken ziyaret ettiği Cisir-i Mustafa Paşa kasabası hakkında etraflı bilgi verir, ve bu yerdeki binaların Sinan'ın eseri olduklarına da temas eder.

Yedi yüz evli ve yedi mihraplı bir kasaba olduğunu belirttiikten sonra Evliya Çelebi, Cisir başındaki camiin, selâtin camii gibi bir cami-i rûşen olduğunu yazdıktan sonra, Karahisarî Hasan Çelebi hattı ile yazılan tarihini vermekte, bu camiin imareti, mekteb-i sıbyanı, han ve hamamı, çarşı ve pazarının Koca Mimar Sinan binası olduğunu da sözlerine eklemektedir. Evliya Çelebi, Meriç nehri üzerindeki *oniki gözlü cesr-i âzîm Koca Lala Mustafa Paşa'nın hayratıdır, diyar-ı Rum'da memduh-u âlem olan köprülerin biri de budur* dedikten sonra kitabesinin dört mısraını verir¹⁹. Evliya Çelebi bunun arkasından bu köprünün yapılması sırasında cereyan eden bir olayı anlatmakta ve bunun üzerine menkûp olan Mustafa Paşa'nın Gebze'deki manzumesinin de kurucusu olduğuna işaret etmektedir²⁰.

nin *Enisü'l-Müsâmirin*'in sekizinci bölümünde tafsillatlı anlatılan altı kasabadan beşincisi burasıdır, kşl. T. Gökbilgin, *Edirne hakkında yazılmış tarihler, Edirne Fethi yıl-dönümü kitabı*, 113. Eski *Salnâme*'lerde de burası hakkında bilgiler vardır.

¹⁹ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, III, 422.

²⁰ Evliya Çelebi'nin anlattığına göre 1529 Viyana seferine çıkan Kanunî Süleyman, bu köprü başına geldiğinde, Mustafa Paşa'dan köprüsünden geçmek üzere izin istemiş, "Lala, hani köprü bina elyemişsin, bize ihsan eder isen geçip gazaya gidelim" dediğinde, ihtiyar Vezir "Padişahım Allah kazanı müyesser ide, dönüşde geçin" cevabını vermiştir. Sultan Süleyman atını Meriç nehrine vurup, maiyeti ile sudan geçmiş ve şu beyti okumuştur :

Minnet ile kokma gülü al eline suseni
Geçme namerd köprüsünden ko aparsun su seni.

Burada *susen* den kastedilen *susam* dır. Halk arasında hâlâ yaşayan bu atalar-sözünün içindeki *aparmak* kelimesi azerî lehçesine işaret eder gibidir, ayrıca bk. Dehrî Dilçin, *Edebiyatımızda Atasözleri*, İstanbul 1945, s. XVII.

Mimar Sinan'ın bu köprü ile ilgisi sadece yapılmasına inhisar etmemiş, az sonraları başka bir münasebetle de bu eser ile yeniden meşgul olmuştur.

Evvelce Ahmed Refik tarafından arşiv vesikaları arasında bulunarak yayınlanan H. 981 (= 1573) tarihli bir yazıda Mustafa Paşa köprüsü başında kurulan bir değirmenin köprüye zarar verdiği yolundaki bir ihbar üzerine, Edirne kadısı ve Mimarbaşı (ki o sırada Mimar Sinan idi) nın derhal bu değirmeni yıktırtmaları ve köprüde meydana gelen zararın tesbit edilerek derhal tamirinin yapılması bildirilmektedir²¹. [Mühimme defteri, 22; hüküm 407]:

Edirne kadısına ve Mimarbaşına hüküm ki :

Bundan akdem Edirne kurbinde vaki olan Mustafa Paşa köprüsünün önünde bina olunan değirmenin köprüye zararı olduğu i'lâm olunmağla hedmolunması emrim olup hâlâ Umur Bey evkafı mütevellisi gelüp mezkûr değirmen henüz hedmolunmamıştır dahi sed bina etmişlerdir köprüye zararı vardır deyu bildirmeğin zikrolunan değirmen bilküllüye hedmolundu ve değirmen sebebiyle köprüye olan zarar ne mikdar nesne ile tamir olunacak mufassal arz eylemen emr idüp buyurdum ki varıcak bizzat üzerine varub camii şerife su gelmek için vaz' olunan dolaba mütearrız olmıyub değirmeni bilküllüye emrim üzere hedmeyleyüb emrime mugayir kimesne[ye] teallül itdirmiyesin dahi zikrolunan değirmen ihdas olunmağla köprüye ne mikdar zarar olmuşdur ve ne kadar nesne ile tamir olunmağa mümkündür sıhhat üzre tahmin itdürüp arz eyliyesin.

Umur Bey mütevellisi Hasan'a verildi, fi 9 rebiülâhîr 981 (= 1573).

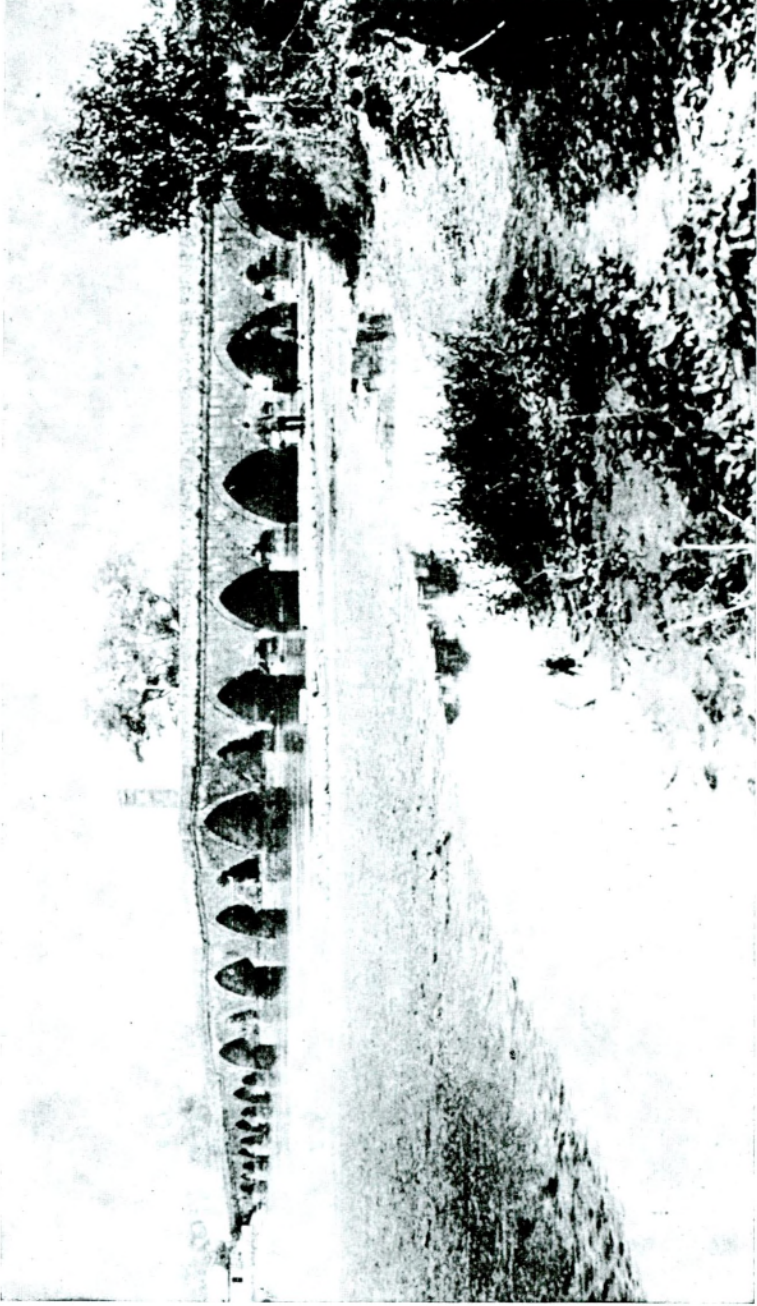
Gerek Gebze'deki manzume, gerek Meriç üzerindeki köprü Sinan'ın eserleri listesinde yer almaktadır. Ancak burada bir problem ortaya çıkmaktadır. Sinan'ın Mimarbaşılık makamına geçmesi 1539 tarihi olarak kabul edilir ve ilk önemli eserinin İstanbul'da Haseki Hürrem Sultan camii olduğu ötedenberi yerleşmiş bir kanaat halinde kabul edilir. Halbuki bu durum karşısında gerek Gebze, gerek Meriç'deki eserler bu tarihten çok önceleri yapılmış olmaktadır. Evliya Çelebi, Gebze manzumesinin Sinan'ın Başkalfası Hüsam Kalfa idaresinde yapıldığını bildirir. Sinan'ın eserlerini kronoloji bakımından bir re-

²¹ A. Refik, *Türk mimarları, Hazine-i Evrak vesikalarına göre*, İstanbul 1937, 86-87, no. 20. A. Refik, bu vesikayı daha önce bir yazısında tanıtmıştır, kşl. *Mimar Sinan*, TTEM, yeni seri, I (1930/31) 9, no. 19. O. Nuri Peremeci, *Tuna boyu tarihi*, İstanbul 1942, 137 vd. da bu köprünün Sinan veya Acem Isa'nın eseri olabileceğini yazmaktadır ki, bu sadece bir tahminden ibarettir.

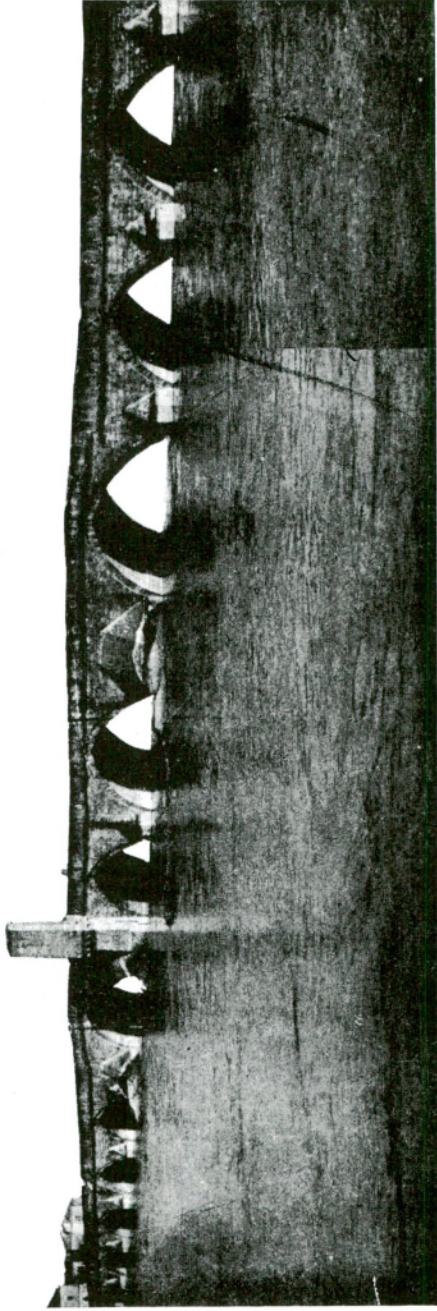

Res. 1 — Cisir-i Mustafa Paşa kasabasındaki camiin eski bir resmi.
(Ist. Üniv. Ktp. liğindeki bir albümden)

S. Eyice

Res. 2 — Mustafa Paşa köprüsünün eski bir resmi.
(İst. Üniv. Ktp. Iğnındaki bir albümden)

Res. 3 — Mustafa Paşa köprüsünün şimdiki görünüşü (ters yönden).

S. Eyice

S. Eyice

Res. 4 — Mustafa Paşa köprüsünün detay resmi.

Res. 5 — Mustafa Paşa Köprüsünün detay resmi (Foto E. H. Ayverdi).

Res. 6 — Mustafa Paşa köprüsünün kitabesi (Foto. S. Eyice, 1964 Eylül).

S. Eyice.

Res. 7 — Mustafa Paşa köprüsünün kitabe köşkü (Foto, S. Eyice 1964).

Res. 8 — Filibe yakınında eski bir Türk köprüsü (Foto, S. Eyice, 1964).

Handwritten Ottoman Turkish text, likely a document or letter, written in a cursive script. The text is arranged in several lines, with some lines appearing to be crossed out or heavily scribbled over. The document is framed by a simple border.

Res. 9 — Başbakanlık Arşivinde Mustafa Paşa köprüsü ile ilgili bir belge.

vizyona tabi tutarak, onun Hassa mimarlığından önce de eserler verip vermediğini, vermiş ise hangi eserleri meydana getirdiğini açık olarak ortaya koymak lâzımdır. Zira, *Tezkire* bütün karanlık noktalarına rağmen bu hususda daha iyisi veya doğrusu ele geçinceye kadar elimizde tek ve inanmamız gereken bir rehberdir. E. Egli'nin de ifade ettiği gibi, bu listede adı olmyan herhangi bir eser müspet bir vesika ile desteklenmedikçe Sinan'a izafe olunamayacağı gibi, daha sanatkârın sağlığında defalarca istinsah olunan bir listede önemlice bir eserin unutulmuş olabileceğine de ihtimal verilemez²².

Acemiioğlan olarak devşirilerek, yeniçeri, atlı-sekban nihayet haseki olan Sinan'ın, 1539'da resmen Hassa mimarı tâyin edilmeden önce yaptığı eserleri sarîh olarak ayırd edebilmiş değiliz. Fakat bu sanatkârın ancak Başmimar olduktan sonra birdenbire mimarlığa başlamadığı da muhakkaktır. Katıldığı seferlerde ordu içinde bir istihkâm subayı gibi çalıştığını hayatı hakkındaki kısa notlardan çıkarıyoruz. Sinan 1522'de Rodos seferinde hiç değilse 30-32 yaşlarında idi. Mohaç (1526), Viyana (1529), İran (1534) ve Boğdan (1538) seferleri sırasında Sinan, deha ve kabiliyetini belli edebilmiştir. Bu aralarda askerlik hizmeti dışındaki binalarda da faaliyet gösterip göstermediğini bilmiyoruz. Fakat doğrudan doğruya askerî hizmet için lüzumlu tesisleri kurmaktaki ustalığı ile dikkati çektiği malûmdur. Prut suyu üzerinde Haseki Sinan'ın onüç gün içinde kurduğu köprü'nün Kanunî Sultan Süleyman tarafından ne kadar beğenildiği her tarih kitabına geçmiş bir olaydır. Sinan bu sefer dönüşü, İstanbul'da Başmimar olmuştur.

Gebze külliyesinde Mimar Sinan'ın payının ne derecede olduğu bir problem olarak kalmaktadır. Halbuki Meriç üzerindeki köprü'nün Mimar Sinan'ın eseri olması ihtimali çok daha kuvvetli bir durum arz etmektedir. Sinan'ın eserleri listesinde sarîh olarak adı görülen bu

²² Sinan hakkındaki, A. Refik, *Mimar Sinan*, İstanbul 1931'den sonra birçok yayın yapılmış olmakla beraber tatmin edici bir toplu araştırma ortaya konulamamıştır. E. Egli'nin *Sinan, Der Baumeister osmanischer Glanzzeit*, Erlenbach 1954, de yabancı dilde oldukça etraflı bir kitap olmakla beraber, Sinan'ın hayatı üzerindeki problemleri aydınlatamadıktan başka, bazı meseleleri daha karışık hâle koymakta ve, bu sanatkârın çeşitli sahalardaki faaliyetini yeter derecede belirtmemektedir. Nitekim bu kitapda Sinan'ın yaptığı mescidler, köprüler vs. den hiç bahsedilmemiştir. Geniş bir Sinan bibliyografyası için bk. L. Mayer, *Islamic architects and their works*, Genève 1956, 121-124.

köprü bir defa bu surette onun eseri olarak kabul edilebileceği gibi, bu sanatkârın Hassa mimarlığından önce bilhassa köprü inşasında kendisini gösterdiği düşünülecek olursa daha da sağlam bir şekilde onun eseri olarak kabul edilebilir. Kaldı ki, Sinan'ın eserleri hakkındaki listede de adı sarıh olarak yazılıdır. Aşağıda etraflı surette üzerinde durulacak olan ve son parçası Evliya Çelebi tarafından da verilen tarih manzumesi, köprünün H. 935 (= 1529) dan bâninin ölümünden sonra tamamlandığını ve tarih kasidesinin bâninin gene ölümünden sonra tertiplendiğini göstermektedir. Paşa'dan *merhum* olarak bahsedilmesi, hattâ ahrete göçüş ile köprüden geçiş arasında bir benzetiş yapılması, Mustafa Paşa köprüsünün 1529'dan sonra ve manzum tarihi yazan şair Gazâlî'nin İstanbul'dan ayrılma tarihi olan 1531'den önce bitmiş olduğunu ispat etmektedir. Kanaatimizce, Meriç üzerindeki Mustafa Paşa köprüsü, Mimar Sinan'ın gençlik devresinin ilk ve âbidevi eserlerinden biridir ve bu bakımdan çok büyük ve özel bir değere sahiptir.

IV

KÖPRÜNÜN KİTABESİ

Evliya Çelebi, Mustafa Paşa köprüsünden bahsederken biraz kaçamaklı bir ifade kullanarak tarihi olarak türkçe iki beyti nakleder. Aşağıda, yazımızın beşinci bölümünde görüleceği gibi bu iki beyit daha uzun bir tarih kasidesinin sadece bir parçasıdır. Bir *Şuara tezkiresi*'nde ve oradan alınmak suretiyle daha başka yerlerde karşımıza çıkan bu kasidenin yazıldığından itibaren beğenildiği ve bu yüzden de tekrarlandığı anlaşılmaktadır. Aslı herhalde çok daha uzun olan bu kasidenin incelenmesini beşinci bölüme bırakarak başka bir noktaya işaret etmek isteriz. Evliya Çelebi'nin ifadesi, köprünün kitabesinin bu kaside ile aynı olduğu zehabını uyandırmaktadır. Bu hususda şüphemiz olduğundan, yazımızı hazırlayıp *Belleten*'e teslim ettikten sonra, yerindeki kitabenin bir kopya veya fotoğrafını elde etmeğe uğraştık. Bu arada bu kitabe hakkında bir Bulgar yayını olup olmadığını araştırmaya çabaladık. Bütün bu uğraşmalarımız bir netice vermedi. Fakat büyük bir talih eseri olarak, 1964 yılı Eylül ayında Bulgaristan'dan geçmemiz ve bu arada da köprüyü bizzat görmemiz mümkün oldu. Bu sırada çekmiş olduğumuz kitabe fotoğrafını, İstanbul Üniversitesi

Şarkiyat kürsüsü mensupları büyük bir dikkatle okuyup, transkripsiyonunu yaptılar ve ayrıca bugünkü dile de çevirdiler. Mermer üzerine çok güzel bir istifle fakat muhakkak ki oldukça girift ve güç okunur bir hatla işlenen bu arapça kitabenin metni şu şekilde çözülmüştür:

هَذَا جِسْرٌ أَنْشَأَهُ فِي أَخْلَافِ أَعْظَمِ السَّلَاطِينِ السُّلْطَانِ
 سَلِيمَانَ خَانَ بْنِ السُّلْطَانِ سَلِيمِ خَانَ دَامَ بِهِ الْأَمْنُ وَالْأَمَانُ
 وَزَبَّرَهُمَا مُصْطَفَى بَاشَا وَفَقَّهُهُ اللَّهُ لِمَا يَشَاءُ إِذْ أَبْقَى الْمَبْنَى
 الْحَسَنَاتُ السَّنِيَّةُ أَصْبَحَ تَارِيخُهَا حَسَنَةً أَبَدِيَّةً

Bu metnin transkripsiyonu ise şu şekilde yapılmıştır:

Hāzā cısru^{un} anşa'ahu fī ahlāfi a'zam'ı's-salātin as-Sultān Sulaymān Hān b. as-Sultān Salīm Hān dāma bihi 'l-amn^u va'l-amān va zabarhumā Muştafā Bāşā vaffakahu 'ilāh^u li-mā yaşā^u iz abka 'l-mabni 'l-ḥasanāt^u 's-sanīya aşbaḥa tārlḥuhā ḥasanat^{an} abadīya.

Mustafa Paşa köprüsünün kitabesini bugünkü dile şöyle çevirmek mümkündür :

Bu köprüyü, büyük Sultanların halefi Sultan Selim Han'ın oğlu Sultan Süleyman Han (zamanında) —emniyet ve emân, sâyesinde devam etsin— Mustafa Paşa —Allah onu dilediğine muvaffak etsin— yaptırdı ve onu sağlamlaştırdı. En devamlı yapı yüksek iyilikler olduğundan, tarihi حنة أبدية “ebedî iyilik” oldu.

Kitabenin sonundaki ḥasanat^{an} abadiya ibâresi ebced hesabına göre H. 935 (=1528/29) tutmaktadır. Böylece kitabe Mustafa Paşa'nın ve ölümü hakkında bilinenlere tamamen uymaktadır. Bu kitabenin Evliya Çelebi'nin verdiği beyitler ile hiçbir ilgisi olmadığı çok açıktır. *Seyahatname*'deki beyitler kitabîdir ve Evliya Çelebi bunları, diğer geç devir yazarlarının hepsi gibi *Hasan Çelebi tezkiresi*'nden kitabına aktarmıştır.

Çoban veya Lala Mustafa Paşa'nın tarihli dört büyük eserinin, Gebze külliyesi, Eskişehir camii, Edirne'deki kervansarayı ve Meriç üzerindeki köprüsünde kitabeler arapça olarak yazılmıştır. Fakat köprü kitabesi dil ve manâ bakımından dikkate değer olduğu kadar,

hat sanatı bakımından da dikkat çekicidir. Kitabe o kadar ustalıklı ve ahenkli bir istife sahiptir ki, daha ilk bakışta bunun büyük bir hattatın elinden çıkmış olduğu anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, Cısr-i Mustafa Paşa kasabasından bahsederken, buradaki Haseki Sultan camii kitabesinin Karahisarî-zâde Hasan Çelebi hattı ile olduğuna işaret eder. Köprünün de kitabesinin H. 963 (=1555/56) de ölen Hattat Ahmet Karahisarî veya Süleymaniye camiinin yazılarını yazan, kölesi sonra manevî oğlu ve talebesi Karahisarî Hasan Çelebi (öl. H. 1002=1593/94) tarafından tertiplenmiş olması ihtimal dışı sayılamaz. Sanatkârı hakkında daha kesin bir şey söyleyecek durumda olmamakla beraber, köprü kitabesinin o devrin hat sanatının birinci derecede güzel örneklerinden birisi olduğunu belirtebiliriz.

Bu iki hattatın ölüm tarihleri göz önünde tutulacak olursa köprü kitabesinin Ahmet Karahisarî tarafından yazılmış olması belki daha akla yatkın görülebilir. Hasan Çelebi 1593/94 de öldüğüne göre, 1529 da yapılan bir eser üzerinde hattat olarak çalışması ihtimali biraz zayıf kalmakta ise de tamamen imkânsız da değildir. Zira Hasan Çelebi'nin 85 yaşlarında iken öldüğünü kabul edecek olsak, 1529 da yirmi yaşlarında kadar olması gerekir. Cısr-i Mustafa Paşa kasabasındaki Haseki Sultan camiinin kitabesi eğer hâlâ duruyorsa, bunun hat sanatı bakımından inceledikten sonra Hasan Çelebi elinden çıktığı bilinen İstanbul'da Süleymaniye camiinin bazı yazıları ile mukayese edilmek suretiyle belki bazı ipuçları elde etmek kabil olacaktır^{22a}.

V

KÖPRÜ İLE İLGİLİ TARİH KASİDESİ

Köprünün mihraplı kitabe köşkündeki yazının bir kopyasını, transkripsiyon ve bugünkü dilde karşılığını verirken Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*'nde köprünün tarihi olarak iki beytin kaydedildiğine de

^{22a} Evliya Çelebi, Sinan'ın türbesi ile Çekmece köprüsünün kitabelerinin de Hasan Çelebi hattı ile olduklarını yazmaktadır, halbuki köprü kitabesinde hattatın imzası Derviş Mehmed olarak okunmuştur, kşl, H. B. Kunter, *Kitabelerimiz*, "Vakıflar D," II (1942) 448. Biri Şeyh Hamdullah'ın talebesi, diğeri Karahisarî'nin *has şakirdi* iki Derviş Mehmed vardır, bk. Suyolcuzade, *Devhatü'l-küttâb* (yay. Kilisli Rifat), İstanbul 1942, 49.

yukarıda IV. bölümde işaret etmiştik. Pek umulmayacak bir yerde bu tarih kasidesinin daha uzun bir parçasının bulunması ve bu arada şâirinin de meydana çıkması oldukça sevinç vericidir. Ayrıca, bu kasideyi tertipliyen şâirin de o devrin çok tanınmış bir sanatkârı olması, Mustafa Paşa köprüsünü bu bakımdan da ilgi çekici yapmaktadır.

Manzum tarih kasidesinin nâzımı, Gazâlî mahlası ile tanınmakla beraber, daha fazla *Deli Birâder* lâkabı ile şöhret bulan Bursa'lı Mehmed Efendi (1466-1535)dir. Önce Bursa'da Bayezid Paşa medresesine müderris olan, sonra Manisa'da II. Bayazid'in şahzadesi Korkud'un zevk-sefa arkadaşı olan Gazâlî, Şehzade Korkud'un ölümünden sonra Bursa'da Geyikli Baba zâviyesi şeyhliğini almış ve arkasından sırası ile Sivrihisar, Akşehir, Amasya'da medreselerde müderrislik yaptıktan sonra İstanbul'a yerleşmiştir. Beşiktaş'da bir mescid ile bir de zâviye kuran ve yanına havuzlu bir de hamam yaptıran Gazâlî bu yapıları kurdurabilmek için Sadrâzam İbrahim Paşa'nın yardımı sâyesinde bu programı gerçekleştirmiş ve Sadrâzamın aracılığı ile, devrin ileri gelenlerinin şaire maddî yardımda bulunmaları da sağlanmıştır. 1525'e doğru tamamlandığı tahmin edilen bu binalardan hamam, eğlence âlemlerine sahne olmuş ve karşı hücumlar sonunda havuzu Sadrâzamın emri ile tahrib ettirilmiştir. H. 938 (= 1531) de Gazâlî bu davranışından müteessir olarak, Mekke'ye gitmiş, orada bir mescid yaptırmış H. 941 (= 1534) de vefat ederek orada gömülmüştür²³.

İstanbul camileri hakkında değerli bilgiler ile dolu olan *Hadikatü'l-cevâmi* de Beşiktaş'daki cami ve mescidlerden bahsedilirken yazar, *Gazâlî mescidi* başlığı altında şâirin buradaki vakfını da tanıtılmaktadır²⁴. Burada mescidin yukarıda işaret edildiği gibi, devrin ileri gelenlerinin maddî yardımları ile yapılabildiği söylenirken, Mustafa Paşa'nın da yaptırmakta olduğu köprü tarihi karşılığı bin akçe vâad ettiği, fakat vefatı üzerine, takdim ettiği tarih kasidesi için Paşa'nın zevcesi Sultan Hanımdan yüz altın ihsan aldığını bildirmektedir. Ve arkasından da bu kasidenin dört beytini kaydetmektedir: Böylece *Hadika* yazarının bunu, *Şuara Tezkire*'lerinden naklettiği açıkça belli

²³ Hammer-Purgstall, *Geschichte der Dichtkunst*, Pesth 1837, II, 198-202; F. Köprülü, *Harabat Erenleri: Deli Birâder*, "Yeni Mecmua" I (1917) 285-288; Bursalı Tahir, *Osmanlı müellifleri*, II, 348; F. Köprülü, *Gazâlî maddesi*, *İslâm Ansiklopedisi*, IV, 728-729.

²⁴ *Hadikatü'l-cevâmi*, II, 115 vd.; bu mescid hakkında ayrıca bk. Mehmed Râif, *Mirat-ı İstanbul*, 319.

olmaktadır. Bu manzum tarihte köprünün, Paşa'nın sağlığında bitmediği ve ancak onun vefatından sonra tamamlanabildiği, güzel bir buluş ile ifade edilmektedir²⁵. Kasidenin aslının herhalde çok daha uzun olduğuna ihtimal verilebilir. Gazâlî mahlaslı Deli Birâder'in *Divan*'ı bulunsa belki bu hususda daha aydınlatıcı bir kanaate varılabilirdi. Gazâlî'nin karşılığında yüklü bir ihsan aldığı tarih kasidesinin köprünün üzerindeki kitabe ile aynı olmadığını tesbit etmiş bulunuyoruz. Köprünün yapılması ve bânisi ile çok yakından ilgili bulunduğunu düşünerek Gazâlî'nin bu tarih manzumesini aynen buraya geçiriyoruz :

بلدی مرحوم مصطفی پاشا	Bildi merhûm Mustafa Paşa
کوپریدر فی الحقیقه بودنیا	Köpridür fi'l-hakika bu dünyâ
یابدی بر کوپری خرج ایدوب وارین	Yapdı bir köpri harç idüp varın
ایده تا کیم بو معنی بی ایما	İde tâ kim bu ma'niyi îmâ
دخی کوپری تمام اولمادین	Dahi köpri tamâm olmadın
اکا ایتدی هجوم سیل فنا	Ana itdi hücûm seyl-i fenâ
کچدی مرحوم دیدیلر تاریخ	Göçdi merhûm didiler târih
کوپریدن کچدی مصطفی پاشا	Köpriden geçdi Mustafa Paşa

Bu tarih kasidesi bu şekli ile *Hadika* ve ondan naklen *Mirat* gibi geç devirlere âit derlemelerde bu unduktan başka, eski bir şuara tezkiresi'nde de karşımıza çıkmaktadır. Nitekim aynı parça, Kınalızâde Hasan Çeleb (1546-1607) nin yazma *Tezkiretü'ş-şuarâ*'sında mevcut-

²⁵ Tarih kasidesi, *Kınalı-zâde Hasan Çelebi Tezkiresi* (Univ. Ktp. No. 2579) da, var. 234 b de vardır. Aynı parçayı, Ord. Prof. Cavid Baysun'un özel kütüphanesindeki oldukça eski (bir kaç sahifesi noksan) *Hasan Çelebi tezkiresi*'nde de bulmak kabildir. Eski ve Gazâlî hakkında çok geniş bilgi ihtiva eden *Aşık Çelebi* (1520-1572) *Tezkiresi*'nde bu manzum parça bulunmadığı gibi, matbu *Sehîf Bey* (baskı, İstanbul 1325) 86-87; *Lâtîf* (baskı, İstanbul 1314) 254-256, tezkirelerinde Gazâlî hakkında sahifelerde bu kaside alınmamıştır. Kaside *Hadikatü'l-cevâmi*, II, 117 de ve *Mirat-ı İstanbul*, 320 de de mevcuttur. Diğer taraftan J. von Hammer, *Hist. de l'Empire Ottoman*, V, 259-261'de Gazâlî üzerinde durarak, s. 517-518'deki ekde, aynı parçanın kısmen fransızca tercümesini vermiştir. Daha tamam almanca tercümesi ise, *Geschichte der Dichtkunst*, II, 200'de bulunmaktadır.

tur. Bu durum karşısında, başka bir delil bulununcaya kadar *Hadika*'nın bu hususdaki kaynağının bu tezkire olduğunu söyleyebiliriz. Yalnız şu var ki, bu kasidede tarih mısraının tutarı hesaplandıkta, Mustafa Paşa'nın ölümü ve köprünün yapılması tarihlerine çok uzak ve erken bir rakkam elde edilmektedir. Tamamen ihtisasımız dışında kaldığından, bu meselenin aydınlatılmasını, daha yetkili olanlara bırakmağı uygun görüyoruz. Sadece burada bir noktaya işaret etmeğı lüzumlu bulmaktayız ki o da, son beyitte, her ikisi de aynı şekilde yazılan كچدی kelimesini, birinci mısradaki *göçdü* son mısradaki ise *geçdi* şeklinde okumanın, şairin burada yapmak istediğı kelime oyununu ifade bakımından belki daha uygun düşeceğidir. Tabiatıyla, bu hususta da kesin hükmü ancak eski Türk metinleri mütehassısları verebilirler.

VI

KÖPRÜNÜN SANAT TARİHİ BAKIMINDAN DEĞERİ

Henüz yapıldığı sırada 1534'de üzerinden geçen Ramberti'nin hayranlık duyduğu bu güzel eser İstanbul'u Avrupa'ya bağlayan ana yol üzerinde olduğundan Batıdan gelen bütün seyyahlar tarafından görülmüş ve mükemmeliyeti belirtilmiştir. Daha 1553'de elçi Baron de Busbecq bu köprüyü "muhteşem" olarak tavsif eder²⁶. C. Jireček,

²⁶ Ogier Ghiselin von Busbecq, *Vier Briefe aus der Türkei*, yay. W. von der Stern, Erlangen 1926, 32; türkçesi, *Türk mektupları*, çev. H. Cahid Yalçın, İstanbul 1939, 37. İstanbul'a kara yolundan gelen birçok seyyah ve bilhassa elçilik heyetlerinin seyahatnâme ve ruznâmelerinde bu köprü ile ilgili değerli veya değersiz notlara rastlanır. Zaten tamam olmak iddiasında olmadığımız bu yazımızda bu çeşit eserlerdeki bilgileri derlemekten kaçındık. Yalnız burada bir tanesine işaret etmek isteriz: G. Cornelius von den Driesch, *Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Gross-Botschaft nach Constantinopel*, Nürnberg 1723, 125-126'da, güzel, kâgir, kurşuu kaplı hanları olan Uzuncaova ve Harmanlı'dan bahsettikten sonra *Mustapha Bascha Kiuipri* sünü de anlatır. "...ungemejn schönen Brücke, dergleichen man in ganz Europa wenig sehen wird..." (= bütün Avrupa'da bir benzerine nâdir olarak rastlanabilecek, hârikulade güzel bir köprü...) dedikten sonra, kesme taştan inşa edilmiş olan bu eserin yirmi gözlü olduğunu ve tam ortasında mermer işlenmiş kitabesinde yapanın adı ile niçin yaptırıldığını bildirildiğini de kaydeder. 400 kese yâni 200.000 Thaler'e mal olan bu köprüyü, oradaki Türklerin rivayetine göre, devrin Sultanı yaptırandan kendisine bağışlamasını istemiş. Bunun üzerine, yaptıran Paşa düşünmek üzere bir gün mühlet almış ve o gece intihar etmiştir. Bu Batılı kaynak Evliya Çelebi tarafından da anlatılan hikâyenin biraz değişik bir versiyonunu vermekte, böylece hiç

Harmanlı'da aynı Mustafa Paşa'nın çok büyük bir hanı olduğunu yazdıktan sonra, köprü başında da başka bir hanı olduğunu yazar ve eski seyyahların bu köprü hakkında verdikleri değişik rakkam ve ölçüleri de özetler²⁷.

Üç yüz metre kadar uzunlukta olan Mustafa Paşa köprüsü ortada dört büyük göze ve bunlardan itibaren iki uca doğru alçalan sekizer göze sahiptir. Böylece göz sayısı yirmiyi bulmaktadır. Gözlerin aralarında mahmuzlar bulunmaktadır. Eski bir fotoğrafından öğrendiğimize göre köprünün iki yanı düz korkuluk levhaları ile sınırlanmış, tam ortaya ise köprünün genel nisbetleri içinde biraz yüksek ve gösterişli intibamı bırakan bir kitabe köşkü yapılmıştır. Bunun üst kısmında mermer kitabe bulunmaktadır. Etraflıca inceleyemediğimizden köprünün mimarî özellikleri hakkında fazla bir şey söylememize imkân yoktur. Elimizdeki eski fotoğrafında²⁸ orta gözlerin üzerinde, köprünün genel silüetini bozan bir çöküntü veya kötü bir tamir izinden başka kayda değer hiçbir aksaklık görülmiyen, sâde, ahenkli ve temiz bir güzelliğin hâkim olduğu bir kullanım yapısıdır. Trakya'nın uzunluk bakımından başlıbaşına bir şaheser olan Uzunköprü'sü²⁹

değilse ve 17 ve 18. yüzyıl başlarında köprü ile ilgili, o çevrede bir halk rivayetinin yaşadığı anlaşılmaktadır.

²⁷ C. J. Jireček, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpaesse*, Prag 1877, 132'de köprünün 19 gözlü olup, uzunluğunu 325 adım, genişliğini 9 adım olarak gösterir. Aynı yerde not 44'de Verantius'un 21 göz (325 adım), Vratislav'ın 22 göz (404 adım), Benaglia'nın 17 göz, Arsenij Cernojevic'in 18 göz, Venedik elçilik sekreterinin, 20 göz, Schweigger'in 365 adım, Tafferner'in 442 adım tesbit ettikleri kayıtlı edilmiştir.

²⁸ Köprünün bu yazımızla birlikte basılan fotoğrafı ile buradaki camiin eski resmi, İstanbul Üniversite Kütüphanesinde, Yıldız albümlerinden No. 90412, 11 albümden alınmıştır.

²⁹ Uzunluğu hemen hemen birbuçuk kilometreyi bulan bu 15. yüzyıla âit hârikülâde köprünün ne yazık ki Türk Trakyasındaki özel önemi bir takım ilgililerce yeteri derecede anlaşılmamış ve anlaşılmamaktadır. Bu yüzden köprünün bilhassa Uzunköprü kasabası tarafındaki ucu devamlı olarak tahrip edilerek, yer ve taş kazanılmağa çalışılmakta, üzerinden geçen taşıtların daha nizamlı bir şekilde yürümelerine lüzum görülmemektedir. Bu köprünün ölçüleri hakkında bazı bilgiler, I. Hakkı Balkas, *Tarihte Ergene ve Uzunköprü*, Edirne 1958, de vardır. Yazar, s. 54'de, köprünün mimarının Hacı İvaz olduğunu iddia etmektedir. Köprünün korkuluk taşlarından birinin iç tarafında, geçen taşıtların sürtünmeleri ile aşınmış ve okunmaz hâle gelmiş eski bir kitabede Hacı İvaz'ın adını teşhis hayli zordur. Bu köprü hakkında etraflı bir araştırmamız Türk Trakyası hakkında hazırladığımız bir yayında yer alacaktır.

ile gene Sinan'ın Büyükçekmece ile Silivri'deki zarif, 32 gözlü köprüsünden sonra³⁰ başta gelen Mustafa Paşa köprüsü eski Türk mimarisinin profan yapı sanatında meydana getirdiği fayda yapılarının (*Nutzbau*) en değerlilerinden biridir. Adı, Türk tarihinin önemli şahıslarından birine bağlı olduktan başka bilhassa Sinan'ın ilk eserlerinden biri olması bakımından sanat tarihinde özel bir yere sahiptir. Sinan'ın daha sonraki daha gelişmiş, daha iddialı eserlerine, meselâ, köprü mimarisinde bir şaheser olan Alpullu'da Sinanlı köprüsüne nazaran belki biraz sert ve sâde görünüşlü olmakla beraber muhakkak ki bu dâhi sanatkârın ilk mimarî eserlerinden biri olması itibariyle emsalinden ayrılmaktadır. Ne yazık ki Türk sanatının bu çeşit eserleri hakkında toplu bir etüdden mahrum bulunuyoruz. Sinan'ın köprüleri ile ilgili doçentlik tezi ise yalnız bugünkü sınırlarımız içindeki bazı köprüleri incelemektedir³¹. Fakat daha nice güzel eser unutulup gitmiş³² ve taş ocağı olarak kullanılarak kaybolmaktadır.

³⁰ O. Bozkurt, *Koca Sinan'ın köprüleri*, İstanbul 1952 (İ. Teknik Ü. Mimarlık Fak. Doçentlik tezi), 20 vd.

³¹ O. Bozkurt, *ay. esr.* güzel rölöveler ile süslenen bu kitapta, eserlerin altısı Türk Trakya'sında (Haramî deresinde Kapuağası, Silivri, Edirne'de Saray, Lüleburgaz'da Mehmed Paşa, Büyükçekmece ve Alpullu'da Sinanlı köprüleri), biri Anadolu tarafında (Gebze'de Sultan Süleyman) biri de Hersek'de Mostar köprüsüdür. Mostar köprüsü hakkında ayrıca bk. J. Neidhardt-Dj. Celiç, *Stari most u Mostaru* (= *Mostar köprüsü*), "Naše Starine" I (1953) 133-140, ayrıca bk. *ay. yerde*, 141-144; R. Anhegger, *Die Römerbrücke von Mostar*, "Oriens" VII (1954) 87-107; Mostar'da başka bir köprü hakkında ise bk. M. A. Mjiç, *Krivi most na radobolji u Mostaru* (= *Mostar'da kemerli köprü*), "Naše Starine" (1956) 213-216.

³² Balkan memleketlerinde muhtelif yerlerde bugün unutulmuş köprüler vardır. Yugoslavya'da Üsküp'de, Yunanistan'da Tesalya Yenişehir'inde (= Larissa) muhteşem eski Türk köprüleri vardır. Yunanistan'da Tempe vâdisindeki pitoresk köprünün daha 1812'de resmi yapılmıştı, bk. G. Rodenwaldt, *O. M. von Stackelberg, Der Entdecker der griechischen Landschaft, (1786-1837)*, München-Berlin (1957), lev. 30; aynı köprünün fotoğrafı, E. Reisinger, *Griechenland, Landschaft und Bauten*, Leipzig 1916, res. 48'de mevcuttur. Epiros'da Narda'da (= Arta) 142 metrelik büyük köprünün biraz tanınmasına rağmen, kşl. A. Orlandos, *Arkheion ton byzantinon mnemeion tes Hellados*, II (1936) 195-199; Reisinger, *ay. esr.* res. 59; birçokları hiç incelenmeden yokolmuştur, nitekim Selânik civarında 13 ayaklı 210 m. boyundaki bir köprünün daha altmış yıl önce taş ocağı gibi kullanıldığı görülmüştü. bk. A. Struck, *Makedonische Fahrten II. Die Makedonische Niederlande*, Sarajevo 1908, 17. Arnavutlukta Droja vâdisindeki tek gözlü köprü hakkında bk. Th. Ippen, *Skutari und die Nordalbanische Küstenebene*, Sarajevo 1907, 69, res. s. 70 de. Vişegrad'da Sinan'ın eseri olan Sokollu Mehmed Paşa köprüsü ise son yıllarda incelenmiş ve kitabesi de tamir edilerek kurtarılmıştır, bk. Dj. Çeliç, *Obnova Sokoloviceva mosta u Vişegradu* (= Vişe-

Mustafa Paşa köprüsünün İmparatorluğun yolları üzerinde emniyetle geçişi sağlıyan bir menzil eseri olduğu da ayrıca üzerinde durulmağa değer. Büyük seferlerin yol ruznâmeleri, bu çeşit köprülerin önemini ve bunların bazılarının ne gibi şartlar içinde yapıldıklarını anlatır. Gerek Sultan Süleyman'ın muhtelif Avrupa seferlerinde, gerek diğer seferlerde bu köprülerin adlarına, bunların yapıışlarına dair kayıtlara rastlanır. Büyük Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa, Asya yakasındaki yolları üzerinde kurulan bu faydalı tesislerin, seferler sırasında ordunun geçmesine yararlı olduktan başka³³, her türlü mal nakillerinde, sağladıkları kolaylıklar inkâr kabul edilmez bir hakikattir. Büyük Osmanlı İmparatorluğu içinde büyük ticarî merkezlerin başka yerler ile bağlantıları bu çeşit tesisler ile kabil olmuştur. Gene aynı tesislerin buldukları yerde, o çevredeki halkın ihtiyaçları da temin edilmiş, ücra kalması mukadder birçok yer, bu tesisler sayesinde dış âleme bağlanmıştır. Ne yazık ki Osmanlı İmparatorluğu yolları ve bunların üzerlerindeki, başta irili ufaklı köprüler olmak üzere, namazgâh, çeşme, kuyu, han-kervansaray, menzil külliyesi vs. gibi tesisler ile hiçbir incelenmesi yapılmamıştır. Halbuki Osmanlı devri Türk medeniyetini tanımak bakımından bilhassa üzerinde durulması gerekli bahislerden biri de budur³⁴. İşte kanaatimizce, Meriç üzerindeki Mustafa Paşa köprüsünün medeniyet tarihi bakımından özel değerini de sağlayan budur. Mustafa Paşa köprüsü bir vakıf eser olarak, devrin bir davranışını aksettirmektedir. Fakat bu defa vakıf,

grad'da Sokollu köprüsü), "Naše Starine" I (1953) 177-182; kitabenin tamiri için ise, M. Mujezinoviç, *Obnova natpisa na Sokolovicevu mostu u Vişegradu*, "Naše Starine" I (1953) 183-188. Bulgaristan'daki köprüler için bak. aşağıda not 35. Vişegrad'da Drina üzerindeki Türk köprüsü İvo Andriç'in kitabı ile edebiyata da geçmiştir. Rumeli'deki Türk köprüleri hakkında genel bir fikir veren popüler fakat faydalı ve iyi bir özet olarak bk. K. Kienitz, *Alle Türkenbrücken, Meisterwerke Scldschukischer und Osmanischer Kultur...*, "Mitteilungen d. Deutsch-Türk. -Gesel." sayı 51 (Bonn 1963) 6-10.

³³ Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Tarih*'inde (İstanbul 1928) II, 7 ve 8 de, 1683 seferi sırasında Belgrad yolunda ordunun köprüler yüzünden çektiği sıkıntıları, köprülerin bakımı ile görevli bir şahsın suiistimal yaparak kaçmasını anlatır ve nihayet aynı görevi başarı ile yerine getiren bir diğerinden sitayişle bahseder,.

³⁴ Evvelce bu yolda bir teşebbüse girişerek, İstanbul-Bağdat yolu üzerindeki eserleri tesbite çalışmıştık. Bu araştırmamızın ancak ilk kısmını yayınlamamız mümkün oldu, bk. S. Eyice, *İstanbul-Şam-Bağdat yolu üzerindeki mimarî eserler*, "Tarih Dergisi" XI (1958) 83-110.

herkesin ve çok geniş bir çevrenin faydalanabileceği bir tesis halinde ortaya konulmuş ve yüzyıllar boyunca, üzerinden her gelip geçenin kurucusunu anmasına vesile olmuştur. Mustafa Paşa köprüsü, Anadolu'yu Avrupa'ya bağlayan esas yolun üzerinde sosyal bir tesis olarak yüzyıllarca medeniyet âlemine hizmet görmüştür³⁵. Medenî bir münakale şebekesinin bir parçası olarak değerinin inkâr kabul etmediği bir hakikat olduğu gibi, kendisine has tarih ve sanat bakımından özel değeri de bu yazımızda ana çizgileri ile imkânlarımız çerçevesi içinde belirtilmiş bulunmaktadır.

* * *

Radzeff'in yazısı yayınlandığındanberi, Mustafa Paşa köprüsünün geleceği hakkında nasıl bir karara varıldığını öğrenmek kabil olmamıştır. Bu güzel ve faydalı eserlerin yalnız bugünkü sınırlarımız dışında kalanların değil, fakat sınırlarımız içinde olanların da, hep aynı bahaneler ile birtakım "ilgililer" tarafından nasıl merhametsizce tahrip edildiklerini görmekteyiz, veya duymaktayız. Yüzyıllarca insanlara, ve çevresindeki topraklara faydalı olmuş, bu saygıya lâyık yapıların, artık işe yaramadıkları bahanesi ile kaldırılmalarını istemek, en kısa anlamı ile tarihe karşı saygısızlıktır. Bugün artık fonksiyonunu kaybeden şehir surları, kaleler, eski mâbedler, gibi bu köprüler de görevleri bitmiş dahi olsa, artık medeniyet tarihinin malı olduklarından korunmalı ve zararlı olmamaları için de lüzumlu tedbirler vaktinde alınmalıdır.³⁶ Böyle bir davranış medenî her memleket için şart ve

³⁵ Bulgaristan'daki eski Türk köprülerinden bazılarının resimleri için bk. J. Petkov, *Bulgarien*, Sofia (1932), 43 (Dupniça); 88 (Karlovo); 119 (Gabrovo); 139 ve 140 (Trevna); Struma üzerindeki XV. yüzyıl sonlarına ait güzel Kadı köprüsü ise daha etraflı olarak tanınır, bk. J. Ivanov, *Rapport sur les fouilles de Kadimost, arrondissement de Kustendil* (aslı bulgarca), "İzvestija (=Bulletin) de la Société Archéologique Bulgare", I (1910) 197-201; bozuk bir resmi şu yayında da vardır, M. Celâleddin, *Bulgaristan tetkik seyahati*, İstanbul 1932, 28. 1964 yılı Eylül'ünde Bulgaristan'dan geçerken, Filibe (=Plovdiv) e 12 km. kala, modern bir köprüünün sol tarafında eski bir köprüünün bulunduğu dikkatimizi çekti. Hakkında fazla bir bilgi edinemediğimiz bu eserin de bir fotoğrafını bu yazımızın resimlerine eklemeye uygun bulduk.

³⁶ Modern şartlar karşısında tarihi köprülerin korunması meselesi daha yıllarca önce İngiltere'de ele alınarak, bir komite korunması gerekli eski köprüleri tesbit etmişti, bu hususta bol resimli bir haber olarak, *Preserving ancient bridges of England...* başlığı altında "The Illustrated London News" 8 Eylül 1928, 422-423, ilgi çekicidir. 1961 de UNESCO eski eserleri, Dünya medeniyetinin müşterek malı olarak kabul ederek, bunların bir Milletlerarası kanunun hima-

elzendir. Bunu, yalnız komşularımızın sınırları içinde kalan eserlerimiz için değil, fakat kendi topraklarımızdaki çeşitli devirlere ait eserler için de ısrarla hatırlatmak isteriz.

yesine girmesini sağlayan bir tasarı ortaya atmıştı. Bu tasarımın nasıl bir neticeye ulaştığını bilmiyoruz. Kienitz, *yukarıda not 32 deki yerde*, "... eski Türklerin dünya tarihinin en büyük köprü yapımcılarından olduklarını söylemek muhakkak ki Türk dostu görünmek için ortaya atılan bir mübalağa değildir..." dedikten sonra yazısını şöyle bağlar: "Hakikaten bu eski köprüler medeniyet icraatıdır... Bugünün bizlerinin, bu sanat eserlerini — zira bu köprüler sanat eseridirler — ihmal etmememiz gerekirdi."

EK NOT : Yukarıda Onaltıncı yüzyılın muhtelif Mustafa Paşa'ları ile eserlerinin birbirlerine karıştırıldıklarına işaret etmiştik. Bu köprü üzerinden 21 aralık 1577 de geçen elçilik heyeti papazı alman Salomon Schweigger (1551-1622), *Ein neue Reysbeschreibung aus Teutschland nach Constantinopel...*, Nürnberg 1608, adlı seyahatnamesinde, çok güzel bir taş köprü olarak vasıflandırdığı bu eseri kısaca tanıtır, bir ucunda bulunan 135 adım boy ve 35 adım eninde, içine üçbin at sığabilen kervansaray'dan bahsettikten sonra, Cısri-i Mustafa Paşa denilen köprünün, 1571 de Kıbrıs'ı feth eden Mustafa Paşa'nın yapısı olduğunu kaydeder (s. 47-48). Kitabın başka yerlerinde de hakkında bilgi verilen (kşl. 70, 74, 75) bu Mustafa Paşa'nın, bu araştırmamızdan kolayca anlaşılacağı gibi, köprünün bânisi olamayacağı açıkça görülmektedir. Böylece daha o devirde bile Mustafa Paşaların karıştırıldıkları meydana çıkmaktadır. Kıbrıs fatihi denilen Lala Mustafa Paşa'nın Ilgın'da Sinan'ın eseri, 1574-1584 tarihli muhteşem bir külliyesi (bk. M. Önder, *Mevlâna şehri Konya*, Konya 1962, 478) ile Erzurum'da gene Sinan'ın eseri bir camii vardır (kşl. İ. H. Konyalı, *Erzurum tarihi*, İstanbul 1960, 230 ved.) ki, H. 970 (=1562) tarihlidir. Ayrıca Şam'da büyük bir hanı vardı ki, bunun H. 971 (=1563/64) tarihli çok güzel fevkanî mescidi kalmıştır (kşl. K. Wulzinger - C. Watzinger, *Damaskus, die islamische Stadt*, Berlin-Leipzig 1924, 52-54, lev. 32-33). Gene Şam dolaylarında Kunayıra'da da cami ve imareti (kşl. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, III, 133; *İstanbul Kütüphanesi, Tarih-Coğrafya yazmaları katalogları, fas. XI, Vakıfnâmeler*, İstanbul 1962, 877, no. 594 Süleymaniye Ktb. 2001/1 deki vakfiyesi vardır) Kars ve Tiflis kalelerinde birer cami'i olan Mustafa Paşa Kıbrıs'da Lefkoşe'deki eski bir kiliseyi de Ömeriye adı ile camie çevirmiş ve H. 988 (=1580) de ölürek İstanbul'da Eyub'deki türbesine defnedilmiştir (kşl. *Hadikatü'l-cevâmi*, I, 246, Ş. Turan, *Lala Mustafa Paşa hakkında notlar*, "Belleten" XXII (1958) 551-593, B. Küçüköğlü, *Mustafa Paşa* mad. *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, 732-736). Ilgın ve Şam'daki eserlerinin kitabelerinde Mustafa Paşa *Lala* olarak belirtilmiştir. Nitekim Marmara'da Paşalımanı adasında, aynı adlı köyün bir çeşmesinin 1935 den sonra kaybolan kitabesinde de evvelce :

*Kıbrıs'ı feth eyledi Lala Paşa
İşbu menba-ı çeşmeyi eyledi ihyâ*

beytinin okunduğu bilinmektedir, bk. R. M. Ertüzün, *Kapıdağı yarımadası ve çevresindeki adalar*, İstanbul 1953, 263.

THE BRIDGE MUSTAFA PASHA IN SVILENGRAD (BULGARIA)

(*Cisr-i Mustafa Paşa*)

A Summary

SEMAVİ EYİCE

According to an article in a Bulgarian periodic, *Narodna Kulture*, (July 19, 1963) signed by R. Radzeff, it is intended, after pulling down the historical Bridge of Mustafa Pasha on the River Maritza near the Turkish border, to construct a new and modern one in its place. R. Radzeff, examining this suggestion which was rejected by the Bulgarian Ministry of Education and the Academy of Sciences, after judging the value of this bridge from artistic and historical points of view, mentions that it is not right to pull down the bridge. We are not in possession of the exact plan of the bridge and also we do not know if there is any scientific study made on it in Bulgaria. So, although some information in hand is incomplete we hope these collected notes will be of great use to make this valuable work of art known to those who are interested in history of architecture.

I. *The plan for pulling down the bridge:*

In order to regulate the currents of the Maritza, to prevent the overflow of water that results from the arch openings being clogged by ice during the winter months and also to avoid traffic problems, it was decided to pull down the bridge. However, specialists have added that there could be found another solution to it. R. Radzeff indicating that information had been given so far by many travellers, among whom Evliya Çelebi was the leading one, gives a short information about Mustafa Pasha, the founder of the bridge, and adds that it is a collective work, but not Sinan's.

II. *Mustafa Pasha, the founder of the bridge:*

In the beginning of the sixteenth century in the Ottoman Empire there are many historical persons called Mustafa Pasha. For that reason it becomes difficult to distinguish between their activities and works. According to various sources and documents the builder of

the bridge is Vezier Gazi or Lala Mustafa Pasha, known in history as the *Çoban* (Herdsman, shepherd). He died in 1529 (Hegira, 18 Şaban 935) and was buried in his mausoleum in Gebze. He, being the second vezier of Kanunî Süleyman (Soleiman the Magnificent), built this bridge just before his death. With the greatest probability it was finished after his death. From the documents, the income of the land around Edirne-Karaağaç was given for the maintenance of the bridge. The *Koca* (—old) Mustafa Pasha died in 1512 and the other one, who has a mosque and a mausoleum in Üsküp (Skopje), *Kuzgunsuz* or *Gemalmaz* Mustafa Pasha are two different persons. Also in these years there is the *Pılak* (*Polak*) or *Yılak* Mustafa Pasha who died in 1533. Çoban or Lala Mustafa Pasha was the Governor of Egypt for six months during 1522-23. While he was there he had prepared some of the materials of the great mosque in Gebze and brought them back with him to this locality. Besides this mosque and the surrounding complex, the date of which is according to its arabic inscription 1523 (Hegira, 930), he was the founder of the other works in the Empire. The most important of these is the *Kurşunlu Mosque* in Eskişehir dating 1515 (Hegira, 921), as is indicated in its Arabic inscription. The same Mustafa Pasha built in Edirne near the *Eski Mosque* a very great caravanserai, known as the *Two-gated* (*İki kapılı han*), and probably the *Tahmis hammam* were destroyed in the last few years. Besides these it is known from various documents that Mustafa Pasha had schools built at Rumelihisar, Seyyitgazi and in Eskişehir, baths in Silistre and Pravadi, and tenement houses in Filibe, Ahıska, Selânik, Pravadi, Gebze, Edirne, Yenişehir. This bridge which is the last work of Mustafa Pasha, is the result of the growth of a little town around it. This town, known as Cisri Mustafa Pasha during the Ottoman Empire, is today called Svilengrad.

III. *The Bridge and Sinan, the Architect :*

Evliya Çelebi, who had passed over the bridge in 1653, indicates it as the work of Sinan. In a former source, the bridge division of the list of the Sinan's works *Tezkiretü'l-Ebniye*, there is the name of the Mustafa Pasha bridge over the Maritza River. From the document dating 1573 (Hegira, 981), Sinan was later charged to pull down the mill which was dangerous for the bridge. We see Sinan as the chief architect from 1539 on. Although this and a few others are his earlier

works, we meet them in the lists of Sinan's works. This is at the moment a very difficult problem to solve. However, it is certain that, he did not begin right after being the chief architect but had built many before. We also know he attracted the attentions of the authorities by building bridges. During the invasion of Rhodes in 1522 he was about 30-32 years old, just the right age to build such a work as the Bridge of Mustafa Pasha which was built in 1528-29. Unless we have a different and reliable document proving the contrary, we have to accept it as Sinan's work for we meet the name in the *Tezkiretü'l-Ebniye*. In short, this is one of the first works of the great architect done before his masterpieces. Therefore it deserves a special value.

IV. *The inscription of the Bridge:*

Although Evliya Çelebi mentions a piece of verse in Turkish for the date of the bridge, this has nothing to do with the words of the inscription. There is an Arabic writing on marble in the inscription pavillion of the bridge. This, being in arabic like the inscriptions of other works done for Mustafa Pasha is very interesting. It is written in the inscription that the bridge was constructed during the reign of Sultan Süleyman the son of Sultan Selim. The last word *hasanatan abadiya* (*—the eternal goodness*), according to the calculation by numerical alphabet, gives 935 which date is the date of the bridge and the death of the Pasha. We can not find out the calligrapher of this inscription so wonderfully placed with great skill. But no doubt it is the work of one of the masters of that period. Evliya Çelebi writes that the inscription of the mosque built near the bridge was made by Karahisârî Hasan Çelebi. It is most likely that the inscription of the bridge is also his or his adopted father's, Karahisarî Ahmed, who died in 1556 (H. 936). The calligrapher of the Süleymaniye mosque, Hasan Çelebi died in 1594 (H. 1002).

V. *A poem concerning the bridge:*

We can draw the conclusion that the incomplete couplets of the poem given by Evliya Çelebi belong to a longer poem. Mehmed Efendi from Bursa (1466-1535), nicknamed Deli Birader, who is known as the poet Gazalî, built a *masjid*, *hammam* and *zâviye* at Beşiktaş with the help of the authorities when he settled down in Istanbul after a long and adventurous life, but in 1531 he, being offended with the rumours

about him, went to Mecca and died there in 1534. Gazalî had usually presented eulogies for the ones who supported him financially for the masjid. He was also ordered by Mustafa Pasha to write a poem for the bridge, but just at that time Mustafa Pasha was dead, and so he presented it to his wife and was rewarded. We have four couplets of his poem in the *Tezkiretü's-Suarâ* of Kınalızâde Hasan Çelebi (1546-1697) and taken from that one in the *Hadikatü'l-cevâmi* and in the *Mirat-ı İstanbul*. As the whole of the *Divan-ı Gazalî* is not known we unfortunately do not possess the complete poem which thus has placed the bridge in Turkish Literature.

VI. *The Bridge as a work of art :*

The bridge has four arched openings in the middle and eight on both sides, in all twenty. There is in the middle a high inscription pavillon. This bridge is one of the noteworthy works of art in the European part of the Empire. So it has a certain place among the Uzunköprü, Büyükçekmece, Silivri bridges. It is more modest than the *Sinanlı Bridge* in Alpulu, a masterpiece of Sinan's. Therefore the Bridge of Mustafa Pasha is valuable as being one of the early trial works. It does not only provide a means of crossing the river but also a factor in the broadening of the local civilization. It has played an important role not only as a passage way of the army but in the growth of the surrounding lands, for the development of the settlement at its one end, and for the passing of the tradesmen and villagers with their goods and produce. Thus the bridge is like others of its kind a part of the history of the civilization.

It is impossible not to remember the International Law suggested by the Unesco a few years ago for the purpose of preserving the historical works of civilization.

XVIII. YÜZYILDA LEHİSTAN UYGARLIĞINDA GÖRÜLEN TÜRK ETKİLERİ

JAN REYCHMAN

Eski çağlarda, Türkiye ile Tatarların elindeki bölgelerle komşuluk eden ülkelere, bu arada da Lehistan'a, Türk uygarlığının büyük etkileri olmuştur. En eski çağlarda, Türk uygarlığının etkileri daha çok silâh, koşum, elbise alanında kaldı¹. Ama XVIII. yüzyılda Türk medeniyetinden gelmiş başka unsurlar da Lehistan uygarlığını etkilemeğe başladı. İşin tuhafı, bu etkilerin hepsi doğrudan doğruya Doğu'dan gelmiyordu: kimisi Batı'dan geliyordu. Rokoko devrinde, Şark modaları, "turquerie" ler Batı'da çok büyük rağbet görüyordu. Bununla beraber, bu yeni "orientalizm" dalgası mevcut etkileri kuvvetlendirdi, geliştirdi, yerleştirdi. Lehistan medeniyetini olumlu bir şekilde etkileyen, bereketli bir ilham kaynağı şeklini aldı.

Lehistan'da, Türk modalarına duyulan ilgiyi besliyen üç başlıca akım olmuştur: Polonya'ya daha eskiden girmiş, yerleşmiş unsurlar; Batı yolu ile ülkeye gelen etkiler; Doğu ile dolaysız temaslar, değinmeler. Bu dolaysız temasları besliyen, güçlendiren debdebeli, alayışlı hediyelerle gözleri kamaştıran Osmanlı elçilikleri idi².

Bir yandan da, Batı yolu ile Polonya'ya gelip Lehçe'ye çevrilen, kültürlü asilzadelerin kütüphanelerinde yer alan yazı ve kitaplar Türkiye hakkında bilgi veriyordu³. Polonyalı seyyahlar da aynı ödevi yapmağa başlamıştı. Bunlar Türkiye'ye gidip, araştırmalarda bulunuyor, yeni ve kıymetli bilgiler toplayıp dönüyorlardı. Bu seyyahların arasında Jan Potocki "Türkiye'de seyahat"; Jozef Mikosza "Türkiye'nin tarifi"; ve Türkiye hakkında, imzasız bir eser yazan Gayetan Chrzanowski'yi sayabiliriz⁴.

¹ T. Mankowski, *Orient w polskiej kulturze artystycznej*, Wrocław 1959.

² J. Reychman, *Orient w kulturze polskiego Oświecenia*, Wrocław 1964.

³ Reychman, 1. c.

⁴ J. Reychman, *Zycie polskie w Stambule w XVIII wieku*, Warszawa 1959; V. Barthold, *La découverte de l'Asie*, Paris 1947; N. Iorga, *Les voyageurs orientaux en France*, "Revue historique du Sud-Est Européen", 1927, c. I-III.

Türk tesirlerinin geniş ölçüde yayılmasına yol açan önemli bir etken daha olmuştur: bu da, Türkiye ile Lehistan arasındaki ticaret ve alış-veriş yolu idi. Bu ticaret, dolaylı, dolaysız; karadan, yani Bal-kanlar yolu üzerinden; ve XVIII. yüzyılın ikinci yarısında da, Karadeniz limanlarının ticarete açılmasıyla, denizden ve karadan yapılmaktaydı⁵. Ticarete başlıca konu teşkil eden mallar, kumaş, şallar, arap atları, meyva, tatlı ve şekerleme, kokular, merhemler, oymalı ve kakmalı eşyalardı⁶. Büyük bir hayranlık uyandıran bu mal-lar çok beğeniliyor, Batı menşeli eşyadan çok daha güzel, çok daha zarif görünüyordu. Doğu'dan gelme bu eşyaların memlekete yayıl-masıyla, Avrupa'da yeni moda olan koleksiyon merakı Lehistan'da da başladı. O zamana kadar silâh ve koşum takımları toplamakla yetinen kültürlü asilzadeler, başka alanlarda yeni yeni koleksiyonlar meydana getirdiler. Türkiye'den ithal edilen⁷ porselen ve lake eşyanın yanında, arkeolojik değeri olan başka eşyalar, örneğin Türk mezar taşları, Türk paraları, Türk minyatürleri, muskaları ve özellikle el yazmaları, kitapları bu koleksiyonlarda yer almağa başladı. En nadir kitaplar el yazmaları kütüphanelerde toplanıyordu. Lehistan'daki koleksiyonlar arasında en önemlileri, Prens Casimir Czartoryski'nin topladığı ko-leksiyonlardı. Prens, Sieniawa ve Pulawy saraylarında iki kütüphane meydana getirdi. Yakın uzak akrabalarında da aynı merak baş gös-terdi; Uladowka'da, Ukranya'da ve Varşova yakınında Wilanow'da, kont Jan Potocki'nin; Varşova'da, Stanislas Zamoyski'nin; ve yine Ukrayna'da, Podhorce'de ve Sawran'da, Waclaw Rzewuski'nin topladığı koleksiyonlar meşhurdu. Bütün bunlar, bir bakıma, toplanan eşyaların gerçek değerini pek te bilemeyen amatörlerin vücade getir-dikleri koleksiyonlardı. Fakat bunların yanında, burjuvalar, özellikle din adamları ve bilginler arasında, kıymetli kitap ve el yazmaları toplamağa başlıyanlar da vardı. Bir yandan da memlekette, "Şark ziyafetleri", maskeli balolar tertipleniyor, bu balolara gelenler "Türk" kılığına giriyorlardı. Şark tipinde baleler, operalar, pantominalar

⁵ L. Pingaud, *Le commerce du Levant sous Louis XVI*, "Revue des ques-tions historiques" 1887; T. Holban, *Contributie la istoria comerului rominesc in sec. XVIII*, "Economia Romina", 1942, c. IV-V.

⁶ P. Masson, *Histoire du commerce dans le Levant au XVIIIe siècle*, Paris 1911.

⁷ V. Elisséeff, *Cinquante siècles d'échanges artistiques entre l'Orient et l'Occi-dent*, "Chronique de l'UNESCO" 1958, IV, 12.

modası günden güne yayılıyordu⁸. Lehistan ordusunda bile, Türk üniformaları giymiş Yeniçeri alayları teşkil ediliyor, Türk kılığında bir mehter takımı ve Osmanlı sipahileri örnek tutan “uhlan-oğlan” alayları kuruluyordu⁹.

Asilzadeler, saraylarındaki uşaklara — özellikle kahve, çubuk ve nargile getirenlere ve seyislere — Türk elbiseleri giydireyorlardı. Şark eğlenceleri Şark oyunları, kokuları, şekerlemeleri, şerbetleir de çok moda olmuştu.

Ufak boyda eşyaya gelince, Doğu'nun en büyük etkisi, porselen eşya alanında olmuştur. Şark çini ve porselenleri evvelâ Çin'den, Japonya'dan ithal edildi. Sonra da, o devirde hanedanı Lehistan hanedanıyla yakın akraba olan Saksonya'da, porselen yapılmaya başlandı. Ve oradan Lehistan'a ithal edildi. XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Şark desenleriyle süslenmiş porselen ve çiniler Polonya'ya yayılmaya başlamıştı. 1777'de Lehistan Kralının, I. Abdülhamid'e gönderdiği, “Belvedere takımı” adıyla bilinen takım, bu porselenlerin en meşhurdur. Evlerin, sarayların içinde Uzak-Doğu modası hâkim olmağa başladığı halde, mimarîde ön plânda olan Türk üslûbuydu. İslâm unsurlarının bazan de Çin unsurlarıyla karıştığı, sözde-minareler, sözde-camiler yapılıyordu. Bütün bu modalar, Lehistan'a Batı-Avrupa yolu ile gelmişti. XVIII. yüzyılda Avrupa krallarının, asilzadelerinin parklarında, “kiosque”lar, minareler olağan şeylerdi. Ama bu Batı'dan gelmiş etkilerin yanında, aynı devirde Lehistan'da görülen Türk etkileri, modaları, iki ülke arasındaki siyasî yakınlaşmanın bir sonucu olmuştur; daha evvelki devirlerde, Lehistan'da çok sevilen ve benimsenen Türk sanatının ilk etkilerinin devamından başka bir şey değildi. Daha yukarıda da söylediğimiz gibi, Barok devrindeki Türk sanat etkileri, silâhlarda, zırhlarda, at koşumlarında, asillerin ve Magnat'ların giydiği elbiselerde, süsleme sanatlarında kullanılan kumaşlarda kendini gösteriyordu. Ama XVIII. yüzyılda, bu etkiler artık süsleme sanatlarından başka alanlarda da belirmiş, mimarîde, resimde önemli bir yer tutmağa başlamıştır.

Mimarî alanında, Türk etkilerinin başka Doğu unsurlarıyla karışmış bir halde Avrupa'ya geçtiğini biliyoruz. Örneğin, o devirde,

⁸ J. Guiffrey, La mascarade du sultan à la Mecque, Institut, séance du 25 octobre 1901.

⁹ H. G. Farmer, Oriental influences on occidental military music, “Islamic Culture” 1941, c. XV, s. 235-242.

Kralların, asilzadelerin malikânelerinde, saraylarının etrafındaki parklarda yapılan binalarda üslup karışıktır, içinde Türk, İran, Çin unsurları bulunmaktadır. Lehistanda örneğin, Wilanow parkında, Çin üslubunda yapılmış köşklerin üstünde bir de Türk hilâli görünmektedir. Bununla beraber, çeşitli üslupların bu kadar karıştırılmasına şaşmamalıyız, o devirdeki mimarların acayıplıktan hoşlandıklarını sanmamalıyız. Bundan kırk yıl kadar önce, Avusturyalı sanat tarihçisi Heinrich Glück'ün belirttiği gibi¹⁰, Çin sanatı Avrupa'ya Türkler vasıtasıyla geliyordu. Türkler de bu sanata bazı kendi özel sanat unsurlarını katıyorlardı. Avrupa sanatına Rokoko devrinde girmiş olan Çin sanatı özellikleri Lâle Devrinin Türk mimarisini de etkilemiştir. İstanbul'da, III. Ahmet Çeşmesi bu etkilerin güzel bir örneğidir. II. Frederik'in, Postdam yakınındaki Sans-Souci Sarayında gördüğümüz Çay Köşkünün üslubu, Avrupa'da sadece Çinli sanılan birçok mimarî ve süsleme sanatları unsurlarının, Türk sanatının etkisiyle ne kadar değişik bir karakter aldığını belirten bir örnektir.

Lehistan'a gelince, bu ülkede birçok cami in bulunması Türk mimarî unsurlarının benimsenmesini kolaylaştırıyordu. Bu camilerin en meşhurları Ukranya'da, Kameniča, Sawran, Kowalowka ve Miedzyboz'dakilerdi. Lehistan'a yerleşmiş Tatarların da camileri vardı. Bunlardan Bohoniki ve Kruzyniany camileri bugün Polonya topraklarında bulunmaktadır. Silezya'da, Olesno şehri yakınlarında, 1763 yılında yapılmış bir türbe, aynı yıl içinde Prusya sarayına gönderilen Osmanlı heyeti üyelerinden bir Türkün türbesiydi.

Böylelikle, ufak camiler, Şark ve Çin köşkleri modası Batı-Avrupa'dan Lehistan'a geçince, Doğu mimarisinin bazı unsurları bu ülkede daha da evvel bilindiği ve gelenek haline geldiği için, bu moda da pek çabuk benimsendi ve yayıldı.

Son Lehistan kralı Stanislas-Auguste'ün kardeşi, Prens Casimir Poniatowski, Varşova yakınlarında bulunan Soletz'deki malikânesinde birkaç "Türk Köşkü" yaptırtmıştı. 1776 yılında, Prens'in mimarı Bogumil Zug, içinde merdiveni olan çok yüksek bir minare yaptı. XVIII. yüzyılın tanınmış seyyah ve yazarlarından Ligne prensi Şarl, bu minareyi çok beğendiğini söyler. Prens'in anlattığına göre, bu minarede ibadete çağıran çanlar da bulunuyordu. Ama bu minare

¹⁰ H. Glück, Osmanische Einflüsse auf Kunst Europas, "Historische Blätter" 1921.

her halde sadece süs diye yapılmıştı, din işleri için kullanıldığı şüphelidir. Mimar Zug, minarenin yanbaşıda Türk üslûbunda bir "imma evi" de yapmıştı. Bu ev kısa bir süre sonra yıktırıldı, ama plânları bugün elimizdedir. Minareye gelince, 1939'da Alman bombalarıyla yıkıldı. Fotoğrafları kalmıştır.

Kral Stanislas-Auguste de, Varşova'da, Lazienki sarayı bahçesinde Türk köşkleri yaptırtmıştır. Bunları yapan mimarı, Jean-Baptiste Kamsetzer'i daha evvel İstanbul'a göndermişti. Kamsetzer, Aya Sofya camiiinin, hamamların ve benzeri birçok binaların krokilerini, plânlarını çizdi. Lehistan'a döndükten sonra da, Kral için "Türk evi" adıyla bilinen bir köşk yaptı. Bu köşk XIX. yüzyılın ortalarında yıktırıldı. Halen mevcut olan plânlarından anlaşıldığına göre, bu bina kubbeli idi, duvarların üst kısmında "Türk süsleri" ve kapının üstünde bir hilâl bulunuyordu.

Lehistan'da çalışmış olan Dominico Merlini isimli bir İtalyan mimarı, Türk sanat ve mimarîsinin etkisi altında kalmıştır. Merlini Osmanlı elçisi Numan Bey'in 1777/1778 Varşova'da oturduğu Kırmızı Saray'da ilginç değişiklikler yapıp, bu binaya bir Şark havası vermiştir. Sarayın arkasında yaptığı Türk minaresi, XIX. yüzyılın başından, hattâ ortasından kalmış gravürlerde görünmektedir. Bu sarayın bir kısmı daha sonra yıktırıldı, yerine de Kredi-Fonsye bankasının bulunduğu bina yapıldı. Bu bina ise, 1939'da Alman bombaları ile yıkıldı. Bugün yeniden yapılmaktadır¹¹.

Varşova'nın dışında da Türk üslûbunda yapılmış binalar bulunuyordu. Örneğin, Kolo'nun yakınlarında, Koscielec'de, saray bahçesinde, ufak bir cami görünmektedir: minareli, kubbeli bir köşktür. Kielce bölgesinde, Chmielnik civarında, Grabki Duze sarayının sahibi, XVIII. yüzyılda "Harem" adıyla bilinen binayı yaptırtmıştı. Bu "Harem", rotond şeklinde, Türk sanat ve mimarîsiyle adından başka hiçbir ilgisi olmayan iddialı bir binadır.

Birçok asilzadeler bahçelerinde Türk mimarîsinden ilham alan binalar, köşkler yaptırtmıştır. Siedlce'de, Oginski'lerin malikânesinde bir cami vardı. Ukranya'da, Biala Cerkiew yakınlarında, kont François-Xavier Branicki, Aleksandria malikânesinde bir "Türk evi" inşa ettirdi. Şark sanatları meraklısı ve "Tacü'l-fehr" adı altında bilinen

¹¹ J. Reychman, Quelques influences turques dans l'art du rococo polonais, II Congrès International d'art turc, Venedik, eylül 1963.

Waclaw Rzewuski, Kazawczyn'de buna benzer binalar yaptırdı. Doğuda birçok yolculuk yapan Jan Potocki'nin hizmetinde İbrahim adında bir Türk mimarı bulunuyordu. İbrahim, Potocki'ye Uladowka'da ufak bir şark sarayı yaptı. Ne yazık ki bu binalar çoktan yıkıldığı gibi, plânları, krokileri de bize kadar gelmemiştir. Çin üslûbunda yapılmış birçok binada da bazı Türk elemanları görülüyor. Örneğin, yazımızın başında saydığımız, üstünde bir hilâl bulunan Wilanow Çin köşkü.

Tahtını kaybeden kral Stanislas Leczinski'nin, Türkiye'de geçirdiği uzun sürgün yıllarından sonra, Fransa'da Lunéville'de, bir Türk köşkü ve 1740'da, parktaki bir kanalın başında, "Yonga" adı verilen ikinci bir Türk köşkü yaptırmış olduğunu kaydetmeliyiz¹².

Genellikle süsleyici bir mahiyette olan bu binaların dışında, Lehistan'da, Şark üslûbunda, Türk mimarîsinin özelliklerini taşıyan birçok umumî bina da yapılıyordu. Bunların başında, o devirde modası bütün Avrupa'ya yayılan Türk hamamları geliyordu. Bu hamam tarzı, Lehistan'a her halde Macarlar vasıtasıyla geçmiştir. Kral Stanislas-Auguste'ün Varşova'da büyük bir alaturka hamam yaptırtmak istediği, bu maksatla da mimar Kamsetzer'i İstanbul'a gönderip, Türk hamamlarından krokiler ve kesitler çizdirdiği sanılmaktadır. Stanislas-Auguste, aynı maksatla, İstanbul'dan bu hamamları idare edecek bir kadın da getirmiştir. Ama Sophie Clavone Glavani adında bu kadın, hamamlarla ilgileneyeceği yerde, Kamenîça kalesinin kumandanı general Witte ile; daha sonra da devrin meşhur zenginlerinden kont Feliks Potocki ile evlendi. "Güzel Fenerli" diye adlandırılan Sophie Clavone, güzelliği ve aşkları ile uzun müddet nam salmıştır¹³. Sophie, Ukranya'da, Tulczyn malikânesinde bir Türk hamamı yaptırtmıştı. Kocası kont Feliks Potocki ise, yine Ukranya'da bulunan Horosza malikânesinde beyaz mermerden bir hamam yaptırdı.

O devirde, bazı şehirlerde, Osmanlı İmparatorluğundaki hamamlara benziyen hamamlar kuruldu. Örneğin, Silezya'daki Landeck banyoları; 1783 yılında, Wroclaw'da, eski Belediye banyolarının onarılmasına karar verildiğinde, Belediye memurlarından Pretorius'ün bir müddet İstanbul'da bulunduğu için, hamamlar hakkında bilgi

¹² J. Fabre, Stanislas Leszczyński et le mouvement philosophique en France au XVIIIe siècle (Utopie et institutions au XVIIIe siècle adlı eseri de, Paris 1963).

¹³ V. Sperco, La comtesse Sophie Potocka, jeune mendiant grecque, devenue la femme la plus riche du Monde. "Journal d'Orient" (İstanbul) 24-25 X 1958.

sahibi olduğu, onun bu bilgisinden faydalanabileceği ileri sürülmüştü¹⁴. Köşk ve binalardan başka, Lehistan'da, Türk motifleri sarayların, konakların iç süslenmesine de girmiştir. O devirde, Lehistan'da bulunmuş olan İngiliz seyyahlarından Coxe'un anlattığına göre, kralın kardeşi, Plock piskoposu ve sonradan Lehistan başkardinalı olan Mişel Poniatowski'nin Jablonna'daki sarayında, "Türk salonu" denilen salon beyzî bir oda idi¹⁵. Odanın orta yerinde bir çeşme ile çiçekler bulunuyordu. Salon çok alçak minderlerle çevrelenmişti. Aynı devirde, başka bir asilzade, Kont Poninski'nin Varşoda'da, Fawory sarayında, çadır şeklinde bir Türk salonu vardı. Potocki kontlarının Lancut sarayında da ufak bir Türk odası bulunuyordu. Bu salonlara bir Türk özelliği verebilmek için, duvarları Türk kilim ve halılarıyla kaplanıyordu. Bugün, bütün bu saray ve konakların uğradığı değişiklikler, bu odaların kaybolmasına sebep olmuştur. Jablonna sarayı ise, 1944'de, Almanlar tarafından yakılmıştır.

Saray ve konaklarda Türk üslup ve süsleme modasının başka bir unsuru da "Türk tabloları" denilen resimlerdi. Bunlar genellikle sözde Türk kılığına girmiş, başlarında türbanlar taşıyan kadın portreleriydi. Bunlardan bir kaç günümüze kadar gelmiştir: örneğin, Prot Potocki'nin karısı kontes Potocka'nın ve kontes Sophie Zamoyska'nın portreleri. Kontes Zamoyska'nın portresi bugün Lancut sarayının eski Türk salonunda bulunmaktadır. Fakat kontesin kılığı dışında, bu portrede hiçbir Doğu etkisi görünmemektedir.

Buna karşılık, Osmanlı padişahlarının veya sadrâzamlarının Avrupa elçilerini kabul merasimini resimlemiş olan sanatkârlarda Türk sanatının bazı etkileri görülmektedir. XVIII. yüzyılın ortalarına doğru Padişahın bir Lehistan elçisini gösteren bir resim, Holandalı ressam Vanmour'la ekolünün belirli etkilerini taşımaktadır¹⁶; Vanmour'la öğrencilerinin eserlerinde bu konulara çok rastlanmaktadır¹⁷. Birçok Polonyalı ressam Türk sanatını incelemek üzere Türkiye'ye gönderilmiştir. "Türk Edebiyatı Tarihi" nde, Toderini XVIII. yüz-

¹⁴ H. Wendt, Schlesien und der Orient, Breslau 1916.

¹⁵ W. Coxe, Travels in to Poland, Russia, Sweden and Denmark, London 1784.

¹⁶ R. van Lutterwelt, De "Turkse" Schilderijen van J. B. Vanmour en zijn schol, Istanbul 1958.

¹⁷ Bk. Lutterwelt'in eserinden tetkike: "Rocznik Orientalistyczny" (Varsovy) c. XVII, nr. 1, 1963.

yı'da Üsküdar'da yaşamış, Meçti adında bir Polonyalı ressamdan bahseder¹⁸. Bu ressam, Rakoczy'nin hizmetinde bulunan Polonyalı ressam Mediczky miydi? Efendisiyle beraber Türkiye'ye gitmiş olması mümkündür¹⁹.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında, Polonya Kralının ressamlarından, daha yukarıda sözü geçen Jan Kamsetzer, Türkiye'de bir "sanat yolculuğu" yaptı. Kamsetzer Almandı, ama yolculuğunun masrafını Lehistan kralı Stanislas-Auguste veriyordu. Kamsetzer'in Türkiye'de yaptığı desenler kralın Desen ve Gravür koleksiyonunda bulunmaktadır. Bunlar daha çok, İstanbul manzaraları, Türk ve Rum tipleri, günlük hayat sahneleriydi. Kamsetzer'in Türkiye'ye yaptığı bu seyahat, Profesör Z. Batowski'nin bir etüdünde incelenmiştir. Bir kısmı bu eserde yayınlanmış olan bu desenler²⁰, çeşitli koleksiyonlarda yer almaktadır. Bugün Varşova Üniversitesi kütüphanesinde bu'unan Kral Stanislas-Auguste'ün Desen ve Gravür koleksiyonunda, adı bilinmeyen bir ressamın eserleri de bulunuyor. Bu estampların konusu, Türk tipleri, Türk hayatından sahnelerdir. Bu ressam belki de Polonyalı idi. Desenlerin altında verilen izahatta, Türkçe kelimelerin yazılışı, Türkçe okunuşa uymaktadır. Bu resimlerdeki kişilerden biri, Lehistan elçiliğinin tercümanı, Pichelstein'dir. Üstünde tercüman elbisesi vardır. "XVIII. yüzyılda İstanbul'da hayat" adlı kitabımızda bir kısmını yayınladığımız bu desenlerin, Türk okurlarını ilgilendireceğini sanıyoruz²¹.

Yukarıda sözü geçen Kamsetzer, ressam olduğu kadar, tanınmış bir mimardı. Türkiye'de yaptığı yolculuk boyunca, mimarî ile de çok ilgilendi. Ayasofya camininin bir desenini çizdi. Kral Stanislas-Auguste, Kamsetzerden, Varşova'da yapılması düşünülen birkaç binaya örnek olmak üzere, Türk mimarîsini yakından incelemesini istemişti.

XVIII. yüzyılda, bir mimar daha Lehistan'dan Türkiye'ye gitmiştir. Bu mimar, 1776 yılında İstanbul'a gelen papaz Jean-Chrysostome Orłowski'dir. Türkiye'de bulunduğu müddet içinde, İstanbul'daki Venedik elçiliği sarayının restorasyon işlerini yöneten Orłowski ol-

¹⁸ J. B. Toderini, Letteratura turchesca, Venezia 1788, 49 s.

¹⁹ J. Reychman, Zycie polskie w Stambule w XVIII wieku, Warszawa 1959.

²⁰ Z. Batowski, Podroże artystyczne J. Chr. Kamsetzera, Krakovya 1936.

²¹ J. Reychman, Sur l'activité de quelques artistes polonais en Turquie au XVIIIe siècle, First International Congress of Turkish Arts, Ankara 1959. Communications presented to the Congress. Ankara 1961.

muştur. “Bu saray sonradan İtalya sefarethanesi oldu”. Orłowski bu sarayın klâsik üslûpta bir projesini yapmıştı. Bu proje bugün Venedik’te Devlet Arşivlerinde bulunmaktadır. Bertele’nin, bugün İtalya Başkonsolosluğu binası olan “Venedik Sarayı” Tarihinde, bu projenin bir röprodüksiyonunu görebiliriz²². Aynı röprodüksiyon yukarıda sözü geçen kitabımızda da yer almıştır²³. Papaz Orłowski’nin yönettiği işler 1780-1781 kışında başlamıştır, ama Orłowski 1785’de kadar İstanbul’da kalmıştır. Hayatı ve sanat faaliyetleri hakkında pek az bilgimiz vardır. Lehistan’a döndükten sonra, bir müddet Türk-Ukranya hududunda, Kamenıça’da oturduğu bilinmektedir. Ama ölüm tarihini bilmiyoruz.

Rokoko devrinde, Lehistan sanatında görülen Türk sanatı unsurları, bu devrin Polonya sanat ve kültüründeki Doğu etkilerinin bir kısmıdır ancak. Şark tesirleri edebiyat alanında da çok büyük olmuştur. *Humayunname*, *Anvar-ı Süheylî* gibi çevirilerin, sonradan bu çevirilerden ilham alan birçok taklidlerin ortaya çıkması, bu etkilerin yayılmasını kolaylaştırmıştır. Bu eserlerin benzerleri, efsanevî macera romanlarının, devrin politik rejimini tenkid eden hicivlerin yazılmasına yol açmıştır²⁴.

O zamana kadar kütüphaneler dışına çıkmayan başka bir bilgi de, Şark dilleri bilgisi, genel ilgiyi uyandırmaya başladı. Evvelâ İbranicneyi, sonra da Arabçayı konu alan birçok eser yayınlandı. Diğer Doğu dilleri de ele alındı²⁵. Kont Şarl Reviczky [1737-1793] ile sözde Türkçe mektuplaşan A. C. Czartoryski’nin Doğu dillerine karşı duyduğu büyük ilgi, bu alâkanın güzel bir örneğidir. Reviczky XVIII. yüzyılın tanınmış bir Macar şarkiyatçısı idi. 1772’den 1779’a kadar, Avusturya İmparatoriçesi Marie-Therese’in büyük elçisi olarak Varşova’da bulunmuştur. Lehistan’da kaldığı yıllar boyunca, sözü geçen Prens Adam Casimir Czartoryski ile sıkı arkadaşlık bağları kurmuştur. Prens Czartoryski, Podolya Starostu ve “Işıklar Devri” nin en

²² T. Bertelè, *Il palazzo degli ambasciatori di Venezia a Costantinopoli e le sue antiche memorie*, Bologna 1932.

²³ Reychman, *Zycie polskie w Stambule w XVIII wieku*, Warszawa 1959.

²⁴ P. Martino, *L’Orient dans la littérature française au XVIIe XVIIIe et siècles*, Paris 1906; M. L. Duffrenoy, *L’Orient romanesque en France*, Montréal 1946.

²⁵ L. Teignmouht, *The Life of sir William Jones, Works of S. W. Jones*, I, London 1807.

tanınmış, en kültürlü asilzadelerindendi. Birçok Batı ve Doğu dille-riyle ilgilenen Prens, Macarcayı sistemli bir şekilde inceledi ve Türk gramerine karşı da büyük ilgi gösterdi. Holdermann²⁶ Gramerinin bir nüshasında, sayfa kenarlarına yazdığı notlar Türkçeye karşı beslediği ilginin bir delilidir²⁷. Bu notların bazıları kitabın metni ile ilgili olmadığı halde, Türkçeyi öğrenirken, Holdermann'ın bu kitabını kullanmış olduğu şüphesizdir. Prens'in Türkçe pratiğini ilerletmek için, Pulawy sarayında çalışan Türk seyisleriyle konuştuğunu da tahmin edebiliriz. Prens'in daimî misafirlerinden olan şair Niemcewicz Hâtıralarında şöyle yazmaktadır: "Prens bu dili "Türkçeyi" çok güzel konuşan Tarassof adında bir Çerkesi getirtti".²⁸ Prens'in Türkiye ile bazı münasebetleri de vardı. Ukranya'daki malikâneleri Türk topraklarına pek yakındı. Türk Elçisi Numan Bey'in Varşova'daki elçiliği sırasında "1777-1778", Prens'in Besarabya'da, Hotim sınır-kalesinin pašasına misafirlğe gittiğini biliyoruz. Numan Bey "prensi mindere oturttu, Prens biraz Türkçe bildiği için, bu dilde görüştüler ve bir saatten fazla dostça konuştular"²⁹.

Prens Czartoryski, Macar diplomatı Reviczky'nin Lehistan'da bulunmasından çok faydalanmıştır. Reviczky Farsçayı fevkalâde iyi bilirdi, Hâfız'ın ilk çeviricilerinden biri olarak tanınmıştır³⁰. Türkçeyi de rahatça konuşabiliyordu. Doğunun bu iki hayranı arasında Varşova'da başlayan mektuplaşmada, ikisi de mektuplarında Türkçe kelimeler, Türkçe deyimler kullanmayı seviyordu. Bu kelime ve deyimler, aralarında bir gizli dil, bir nevi şifre ödevini görüyordu. Czartoryski ne de olsa Türkçeye yeni başladığı için, mektuplarında bazı kelimeleri yanlış kullanıyor, yanlış yazıyordu. Reviczky bu yan-

²⁶ J. Reychman, *Connaissance des Langues orientales et leur enseignement en Pologne au XVIIIe siècle*, "Comptes rendus de la Société des Sciences et Lettres de Wroclaw" (Fransızca), 1950 nr. 5.

²⁷ *Grammaire turque*, Istanbul 1777, bk. F. Babinger, *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert*, Leipzig 1919.

²⁸ J. Reychman, *Les notes du prince A. K. Czartoryski concernant ses études de langue turque* (Fransızca), "Rocznik Orientalistyczny" XXIII cild, nr. 2, Varşova 1960.

²⁹ J. Niemcewicz, *Pamiętniki*, Varşova 1959.

³⁰ *Dziennik przyjścia i pobytu nadzwyczajnego posła Porty Ottomanskiej* (Numan-bey, Varşova'ya gönderilmiş elçilinin ruznamesi) Varşova 1860.

lışları kibarca düzeltirdi. Bu mektuplaşma böylece bir edebî Türkçe kursu haline gelmişti³¹.

Şarl Reviczky'yi tanımış olması, Prens Czartoryski'ye sadece Türkçeyi daha iyi yazmak fırsatını sağlamadı; Macar şarkiyatçısı, Prens ile meşhur İngiliz şarkiyatçısı William Jones "1746-1794" arasındaki mektuplaşmaya sebep olmuştur. Uzun yıllar süren bu mektuplaşma, Prens Czartoryski'de Fars edebiyatına karşı da büyük bir ilgi uyandırmıştır³². Jones'un Kalküta'da bastırıldığı ve bir nüshasını Prense hediye ettiği Hatifi'nin "Leylâ ile Mecnun" unda Czartoryski'nin kendi eliyle ama biraz yanlış yazdığı Türkçe bir not vardır³³. Prens Czartoryski'nin - Rutenya Voyvodası olan babasında ve oğlu Adam-Georges'da da olduğu gibi - Şark ve Şarkiyata karşı duyduğu ilgi, koleksiyonculuk şeklini de almıştır. Bu üç Czartoryski'nin, önce Pulawy'da, sonra da Sieniawa ve Krakov'daki saraylarında topladıkları koleksiyonlarda, büyük sayıda sanat eşyası, Şark el yazmaları ve kitapları bulunuyordu³⁴.

XVIII. yüzyılda Lehistan uygarlığındaki Türk etki ve unsurları, iki ülke arasındaki kültür münasebetleri çok değerli bir destek olmaktan başka, o asrın bütün Lehistan medeniyetinde büyük etkiler yaratmış, önemli bir faktör olmuştur³⁵⁻³⁷.

³¹ A. Arberry, *Oriental Pearls at Random Strung*, "Bulletin of the School of Oriental and African Studies" XI, 1946.

³² J. Reychman, *Une correspondance "turque" entre Charles Reviczky et Adam Casimir Czartoryski (Fransızca)* "Acta Orientalia Hungarica", c. XIII, 1961, nr. 1-2.

³³ Teignmouth, aynı eser.

³⁴ J. Reychman, *Orient w kulturze polskiego Oswiecenia*, Wrocław 1964.

³⁵ A. Nimet Kurat, *Avrupa arşivleri ve kütüphanelerinde tarihimizi ilgilendiren bazı vesikalar ve kaynaklar*, III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1948, s. 662-665.

³⁶ R. Schwob, *La renaissance orientale*, Paris 1946.

³⁷ J. Reychman, aynı eser.

Notlar :

BURSA ŞER'İYE SİCİLLERİNDE ASKERİ
HÜKÜMLER VE KAYITLARA DAİR
NOTLAR

“Bursa’da İlk Asâkir-i Mansure-i Muhammediyye Teşkilâtı
Kuruluşu 1827”

Ord. Prof. Dr. SÜHEYL ÜNVER

İctimaî, idarî ve beledi tarihimizi yazmak için mutlaka Şer’iye sicillerimizi bir hey’et marifetiyle taratmak icabettiği gibi, askerî tarihimiz için de en mühim müracaatgâhlarımızdan biri de bunlardır. Devlet arşivlerimizde şübhesiz ki bu vesikaların asılları bulunabilir. Fakat birer sureti mutlaka devlet, hükümet ve idaremizin kütüğü olan bu sicillerde vardır.

Çok kısa bir zamanda tam bir etüdde bulunmak mümkün değildir. 21.VII.1962 de lâalettayın Bursa Şer’iye sicillerinden 1242 (1827) yılına aid olanlardan birisini ele aldım¹. Daha açmadan önce 1241’de Yeniçeriliğin ilgasını takib eden bu senede belki askerî bir vesika sureti bulunabilir diye düşünürken hemen ilk sahifelerde bulduklarım-
dan alâkadarların dikkat nazarlarını çekmek maksadiyle aldığım şu kısa notları sıralıyorum:

1242’de Asker talimi Nizamnamesi :

Rahat. El yukarı. ve yine. Doğru dur. Divane. Doğru dur.
12² 1 1 1 1 2 1

Tabur hazırol

1

Havaya nişan. Ateş omuzuna al. Göbek üstüne silâhla. Omuzuna al.
1 1 2 3 1 2 3 1 2 3

¹ Bursa Müzesi Kütüphanesinde Şer’iye Sicilleri B. 317. 558. Bu bahislerin sahife ve varak numaralarını veremiyorum. Zira hiçbir tarafı numaralanmamıştır.

² Bu rakkamlar bazı yerde 1, bazı kelimeler altında 1,2 ve birkaç yerde 1, 2, 3 olarak sıralanmıştır. Bunların 1, 2, 3 defa tekrarına işaret olabileceğini, silâh atışı rakkamlarının da atışa hazırlanma ve sıra ile yapılacak hususlara aid olabileceğini düşündüm.

Acemi talimi olacak. Yarı sağ. Yerine. Yarı sol. Yerine.
 1 1 1 1

Sağa dön. Sola dön.
 1 2 3 1 2 3

Tabur hazırol. Doğru Nişan. Hob. Nişan. Ateş. Eli yanına çek.
 1 1 1 1 1

Horoz. sil taşı. Al fişenk. Koyar Fişenk. Ağızla. Kubbe karşı.
 1 2 3 4 5 6

El sol yanına

Sok çık Ulaş. Nısfına kadar sok çık. İnder. Kur sakla.
 1 2 3 1 2 2 3

Yerine bu minval üzere. Omuzuna al. Göbük üstüne selâmla.
 1 2 3

Ayağına al.

1 2 3

El yukarı. Yatır tüfenk. El tüfenk. Yerden göbük üstüne selâmla.
 1 2 3 1 2 3 1 2 3

Omuzuna al sakla tüfenk. Omuzuna al. Kol üstüne selâmla.
 1 2 3 1 2 3 1 2 3

Omuzuna al.

1 2 3

Doldur Tüfenk. Yürümeli. Sol ayak birden yürü. Sureti talim bun-
 1 2 3 dan ibarettir.

Kanunname-i humayun mucibince beher binbaşı maiyyetinde bir terki b olmak üzere maa zabitan 1526 nefer. On nefere bir onbaşı. Yüz nefer bir saf. 12 Safa 12 Yüzbaşı. Altışar saf sağkol ve solkol itibar olunarak üzerlerine ağayı Yemin ve yesar tâbiriyle altı yüzbaşılar. Topcu başı. Arabacı başı. Cebhaneci başı. Mülâzimler Sancaktarlar. Çavuşlar. Mehterbaşı. Mühendis. Hekim. Cerrah. Her yüzbaşı'ya ikişer nefer saka ve birer imam. Binbaşı cümlesinin âmir ve zabiti.

Onbaşı'ya kadar cümlesi zabıt.

Daima talim ve taallüm ile meşğul olacaklar.

Sonra kadroları ve maaşları :

Binbaşı 750 kuruş. Sağkolağası 400. Sol kolağası 400, ... Derecelerine göre mühendis hocası 75, hekim 75, cerrah 75 ...

Mehterlerden:	Zurnazen.	Tabılzen.	Narazen.	Zilzen.
	1 kişi	2	1	1
	15 Krş.	15	15	15

Trampeteci

2

15

Arabacı neferatı ve cebhaneci kısmında: Zurnazen. Tabılzen.

1

2 1

Trampeteci.

2

ve diğerleri.

Asakir-i Mansure-i Muhammediyye Elbisesi :

Birkaç misâl: Mağnisa alacasından yelek. Kırmızı yün kuşak. Şayaktan kısa entari. Talim abası. Kaba çuhadan tensiz şubale. Siyah aba sıkma. Gömlek eş. Serhadli siyah ayakkabı. Palaska. Tüfenk.

Tayinat :

Her gün yarım okka ekmek¹. Yüz dirhem et². Çorba. Soğan kavurmağa çorbalık rugan³ Cuma ve isneyn⁴ gecesi pilâv. Haftada bir yahni⁵ ve pilâv ... Velhasıl sabun ve yağlarına kadar tayinat miktarları yazılı. Evasıtı Muharrem 1242.

Asâkir-i Mansure-i Muhammediyye seraskeri vezir Hüseyin Paşaya takdim için ve ordu için bu masrafları karşılayacak tahsilâta esas olan esnaf teşekküllerine bir nevi vergi ve hepsine düşen miktar⁶ bu meyanda 2 uzun sahifeyi dolduran liste. Simkeşler, Bezzazan, Yağlık-

¹ 600 gram.

² 300 gram.

³ Yağ.

⁴ Pazartesi.

⁵ Parça pişmiş et.

⁶ Esnaf sonra bu miktarı aralarında taksim etmiş olmalı.

cıyan ... ile başlıyor. - Bursa ordusu için mubayaa olunan şeylerin listesi ve kuruş olarak yekûnu. - Davud Paşa kışlası inşası için Hudavendigâr sancağından 300 nefer rençber isteniyor, onun buyruldu. Bursa buna 20 kişi vermiş. Her kazanın vereceği miktar yazılı. Meselâ Domaniç 4, ... Bergama 7 ... Edincik 6 ... Kepsut 10 ... Söğüt 4 ... Yarhisar 2.

- Üsküdar'da kışla için Hudavendigâr ile Kocaili'den araba ve rençber matlubu buyruldu. Bursa 5 rençber ve 3 araba vermiş. İki liste var. Birisinde rençber 46. Araba 14. İkincisinde 75 rençber. 25 araba. Bunlar tekâlif usuliyile yapılıyor.

Ramazan 1255 ayrı bir defterde :

- Bursada asakir-i muntazama-i Hazret-i Şahane hastahanesi ilâçları... buyruldu.

- Redif askerleri hastalar için harç ve sarfolunan muâlece tedariki için tabib Nikolaki Bazirgâne verilen 153 kuruş.

1249 tarihli sicil defterinden :¹

Bursada maaş alanların kadrosunda

- ... Asâkir-i Şahane-i Mansure-i Muhammediyye alaylarına bakan cerrah ... oluna 300 kuruş.

- ... Asâkir-i Mansure-i Muhammediyye hastalarından Bursa'ya gelenlerine kömür bahası. Tüfenkci başı eliyle.

- Hanlarda ve kahvehanelerde ikamet eden Rumeli canibinden Anadolu ordusuna mürur eden Toska ve Kefe asâkiri ve sair Arnavudluk askerleri için Tüfenkci başı yediyle verilen 1246 kuruş.

- Asakir-i Hassa-i Şahane piyade ve suvar hastalarının yatakları için Tüfenkci başıya verilen 70 kuruş.

- Anadolu ordusundan hastalar maiyyetiyle gelen Mehmed Paşa kuvvetlerine verilen hizmet, 300.

¹ Sicil 523. Bab kalemi sicili. Adet evrak 119. C. 21. 523.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

Mango, Cyril, *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul (İstanbul'da Ayasofya'nın mozaiklerinin incelenmesi için malzeme)* The Dombarton Oaks Studies, 8, Washington- The Dumbarton Oaks Research Library and Collection-Trustees for Harvard University, 1962, büyük boy, xvii-145 sahife, metin dışı iv diagram, 118 resim, ciltli, fiyatı 10 Dolar.

Amerika'da Bizans araştırmaları ile uğraşan *Dumbarton Oaks* tesisinin Araştırmalar (*Studies*) serisinin sekizinci cildi olarak yayınlanan bu güzel baskılı büyük cilt, yeni nesil Bizantinistlerinden Mango tarafından hazırlanmış ve yıllar boyu toplamış olduğu malzemeyi kendisine vasiyet etmiş olan Ernest Mamboury (1878-1953) nin hâtırasına ithaf olunmuştur¹. Mango'nun bu kitabı Ayasofya mozaiklerinin Fetihden sonraki tarihi hakkındadır. Yazarın önsözünde belirttiği üzere, ilk gayesi, 1847-1849 Ayasofya'da büyük ölçüde tamirler yapan İsviçreli mimar Fossati'ler hakkında bir araştırma tertiplemek iken, konuyu daha genişletmesi sonunda, Ayasofya mozaiklerinin 1453' den sonraki encamını ortaya koyan bu büyük araştırma meydana çıkmıştır. Kitap, bir girişi (s. 3-6) takip eden iki büyük kısımdan (s. 7-22, ile s. 23-92) ve bir neticeden (s. 93-104) ibarettir. Ayrıca iki ek (s. 105-116, ile s. 117-140) bu önemli araştırmayı tamamlamaktadır. Resimlerin menşecini gösteren etraflı bir liste ile bir indeks, kitabı daha kullanışlı hale getirmektedir.

Giriş'de Sultan Abdülmecid (1839-1861) devrinde 1847-1849 yıllarında Ayasofya'da yapılan büyük tamirin ana hatları belirtildikten sonra, bu işi idare eden İsviçreli mimar Gaspere Fossati'nin binanın duvarlarında, tonoz ve kubbelerinde karşılaştığı birçok mozaiklerin resimlerini çizdiği ve ilk düşüncesinin bunları bir album halinde yayınlamak olduğu ortaya konulmaktadır. Gaspere Fossati'nin *Aya Sofia Constantinople, as Recently Restored by Order of H. M. the Sultan Abdul Medjid* başlığı altında Londra'da 1852' de basılmış, içinde büyük boyda renkli, litografya 25 levha bulunan bir albumu olduğu bilinir. Fakat Ayasofya'nın tamirden sonraki iç ve dış görüşünü, hattâ çevresini tasvir eden renkli levhalarda bu eski kilisenin mozaiklerine ait tek bir resim dahi görülmez. Buna karşılık, Ayasofya'da tamir işleri yapıldığı sırada İstanbul'a gelen Prusya'lı mimar W. Salzenberg² bu şehirde kaldığı beş ay içinde, Ayasofya'da da çalışmak imkânını bulmuş ve bu arada Fossati tarafından bulunan mozaiklerin de resimlerini çizerek bunları kısmen, *Alt-christliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert* adlı büyük kitabında, Berlin'de 1855'de

¹ Bu hususda bk. S. Eyice, *Ernest Mamboury 1878-1953*, "Belleten" XVII (1953) 393-411.

² Salzenberg ve eseri hakkında bk. aşağıda s. 631 ve not 17.

bastırmıştır³. Gaspare'nin ölümünden çok sonra, kardeşi Giuseppe Fossati, Torino'da tertiplenen bir mimarlık sergisi münasebeti ile vaktiyle bulunmuş olan mozaiklerin bir listesini, resimsiz olarak ince bir katalog halinde *Rilievi storico-artistici sulla architettura bizantina dal IV al XV e fino al XIX secolo* adı altında 1890'da Milâno'da bastırmıştır. Halbuki Ayasofya'nın vaktiyle Fossati tarafından görülen mozaiklerine dair birçok desenin mevcut olduğu biliniyor ve bunların ortaya çıkarılması temenni ediliyordu. Nihayet ipucu yakalanmış, bu resimler ile birlikte Fossati kardeşlerin topladıkları çeşitli vesikaların, aynı ailenin torunlarının elinde, güney İsviçre'de çok ufak bir kasaba olan Morcote'de bulunduğu anlaşılmış ve tam otuzbir karton dolduran bu arşiv, 1935 ve 1954 yıllarında Bellinzona Kantonu arşivi (*Archivo Cantonale di Bellinzona*) tarafından satın alınmıştır. İçinde özel mektuplardan, bina projelerine, eski fotoğraflardan pasaport ve gazete kupürlerine ve hattâ hayli gerilere inen Fossati ailesine dair vesikalara kadar herşeye rastlanan bu arşivde Ayasofya mozaiklerinin renkli resimleri de bulunmaktadır. Fakat Fossati'nin bütün metrukâtının bu arşivde olmadığı bir vâkıdır. Nitekim Torino'da Prof. Tito Lacchia'nın da elinde bir takım desenler olduğu bilinmektedir (res. 23 ve 102). Mango bu durum karşısında daha bir takım eskizlerin bulunabileceğine ihtimal vermektedir. Fossati ve resimleri hakkında etraflı bir etüd Prof. Lacchia tarafından daha 1943'de yayınlandıktan başka⁴ Th. Whittemore da Ayasofya mozaikleri hakkındaki raporlarından üçüncüsünde Fossati arşivindeki resimlerden istifade etmiştir. Uzun yıllar ilim âlemi Ayasofya mozaiklerini ancak Salzenberg'in resimleri sayesinde tanıması ve 1931'de Th. Whittemore (1871-1950)'a bu mozaikleri temizlemek müsaadesi verildikten sonra da bunlar yeniden ortaya çıkarılmağa başlanmıştır. 1935'den itibaren Atatürk'ün emri ile müze haline getirilen Ayasofya'da bugüne kadar muhtelif yerlerde birçok mozaik kompozisyon meydana çıkarılmıştır. Fossati'nin çizdiği desenler iki bakımdan önem taşımaktadır. Evvelâ, bunlar araştırmalara rehber vazifesi görmekte, binanın neresinde hangi mozaığın bulunduğunu bildirmektedir. Nitekim

³ Salzenberg'in bu albumu hakkında bk. K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Litteratur*, München 1897², 1118; burada album hakkında çok geniş bir tahlil yazısı yayınlandığı ve Cassel tarafından da cevap verildiği belirtilmiştir. J. von Hammer, "Sitzungsberichte d. Wiener Akad." XV (1855) 348-360; P. Cassel, *Aus der Hagia Sophia*, Erfurt 1856; ayrıca Ayasofya hakkında rusça bir yazı da mevcuttur; "Rus Maarif Nezareti Dergisi" XLI (1844) böl. VII, 5-12.

⁴ Gaspare Fossati hakkında ilk defa etraflı bir monografi hazırlamağı, Torino'da oturan Prof. Tito Lacchia düşünerek, İkinci dünya harbi içinde hayli geniş bir etüd hazırlamıştır. Evvelce, 1934 ve 1939 yıllarında, İtalyan Turing Kulübü dergisi olan "Le Vie del Mondo" da Fossati'ler hakkında iki makalesi çıkmış olan Lacchia, Fossati'nin hayatı ve İstanbul'daki çalışmaları hakkındaki araştırmasını önce, "Il Giornale di Politica e di Letteratura"nın XXI. (1942) cildinde s. 283-369'da yayınlamış, sonra da bunu *I Fossati architetti del Sultano di Turchia* başlığı ile yüz sahifelik, resimli bir kitap halinde ayrıca bastırmıştır. Lacchia'nın son devir Osmanlı mimarlığı tarihi bakımından çok önemli olan bu eseri, ne yazık ki tamamen meçhul kalmıştır. Mango bu unutulmuş kitabı da tanıtmakla faydalı bir hizmette bulunmaktadır.

bu koca binanın belki en az ihtimal verilen, çok ücra bir köşesinde, 1958'de Bizans tarihinin çok ilgi çekici bir siması olan İmparator Alexandros (yalnız olarak 912-913) un tam boy halindeki portresi, Bellinzona'deki Fossati arşivinin yardımı ile yeri bulunarak meydana çıkarılmıştır. Diğer taraftan Mango, vaktiyle Fossati'nin gördüğü ve resimlerini çizdiği mozaiklerin hepsinin bugün mevcut olmadıkları kanaatinde-dir. Bunların bir kısmı, 1894'de olan büyük depremde, Ayasofya'nın muhtelif yerlerinde sıvalar döküldüğünde mahvolmuştur. Böylece Fossati arşivindeki desenler, Ayasofya'nın kaybolan mozaiklerinin elimizde kalan son hâtralarıdır. İşte yazar, bu hususları gözönünde tutarak bu desenler üzerinde çalışmağı düşünmüştür. Fakat Mango kitabını resimlendirirken, gene Ayasofya'nın şimdiye kadar bilinmiyen başka bir takım desenlerinden de faydalanmıştır. Bunlar 1710-11 yıllarında İstanbul'da yaşayan İsviçli mühendis Cornelius Loos (1686-1738) tarafından çizilmiş olup, şimdi Stockholm Millî müzesinde muhafaza edilmektedir.

Kitabın birinci kısmı (s. 7-21), Fossati kardeşler, faaliyetleri, Ayasofya'da yaptıkları işler ve bıraktıkları resimler hakkındadır. Burada Gaspere Trajano Fossati'nin İsviçre'nin Ticino (Tessin) kantonunda, Morcote'de 7 ekim 1809'da doğduğu ve ailenin eskidenberi mimar ve ressam yetiştirdiği öğrenilmektedir⁵. Mimarlık tahsilini Milâno'da Brera Akademisinde yapan Gaspere, 1833'de Rusya'da Petrograd'a gitmiştir. Bu sırada Rusya'da birçok İtalyan sanatkarı çalışıyordu. 1836 yılı sonlarında kendisine bir Rus pasaportu verilen Gaspere, İstanbul'da bir Rus elçiliği binası inşa etmek üzere Türkiye'ye gönderilmiş ve 1837 yılının 20 Mayıs günü İstanbul'a ayak basmıştır. Kardeşi, 1822'de doğan Giuseppe de ona burada katılmıştır. 1838 yılı temmuzunda başlayan inşaat 1845'de açılış töreni yapılabilecek kadar bitti, ve şimdi Sovyet konsoloshanesi olarak kullanılan bina bütün teferruatı ile 1849 da tamamlanabildi. Fossati'nin Milâno akademisinde öğrendiği ve Rusya'da geniş ölçüde tatbikini gördüğü neo-klâsik üslûp, bu devirde İstanbul'da Tanzimat cereyanına paralel olarak Batılılaşma sevdasında olan İmparatorlukta, müsait bir çevre bulmuştu. Fossati'ler Osmanlı devletinden siparişler almakta gecikmediler, böylece bir kısmı inşa edilen bir kısmı ise taslak halinde kalan birçok resmî veya özel bina projesi meydana getirdiler. Tatbik edilenler arasında Babıâli'de bir Hazine-i Evrak binası, Posta-Telgraf Müdüriyeti, bir Askerî hastahane'den başka birçok köşk ve konak, ile Galata'da bir katolik kilisesi sayılabilir⁶. Sarayburnu'nda yapılması tasarlanan kocaman bir saray ise Mango'nun tâbiriyle "çok şükür" (*fortunately*)

⁵ Thieme-Becker, *Allgemeine Lexikon der bildenden Künstler*, XII (1916) 238-240 de Fossati ailesine mensup sanatkarlar hakkında tafsilât verilmiştir.

⁶ Bu katolik kilisesi Galata'da S. Pietro e S. Paolo kilisesidir. Aslında ahşap bir bina iken çok harap bir hale gelmesi üzerine Comte de Pontois, Osmanlı devletinden gerekli izin almış, Sardunya kralı da 15.000 Frank yardımda bulunmuş ve Fossati tarafından yapılan bina 1841'de büyük törenle açılmıştır, kşl. M. Belin, *Histoire de l'église Latine de Constantinople*, Paris 1872, 94 vd.; E. Dallegio d'Allessio, *Le couvent et l'église des Sts. Pierre et Paul à Galata*, İstanbul 1943, 36; M. Is. Nomidis - A. M. Schneider, *Galata*, İstanbul 1944, 26, no. 13. Gaspere Fossati'nin, İstanbul'da yaptığı binaları imkân nisbetinde tesbite çalışarak, bu İsviçreli mimarın Türkiye'deki faaliyetini ortaya koymağa gayret etmekteyiz. Bu hususda bk. aşağıda not 29.

ancak proje halinde kalmıştır. Fakat Fossati'nin İstanbul'daki en önemli eseri hiç şüphesiz Ayasofya ile deniz arasındaki yamaçta kurulan Darülfünun yani Üniversite binasıdır. Sonraları Maliye, Adliye, Evkaf nezaretleri ve Osmanlı meclisi olan bu bina, İstanbul adliyesi olduğu sırada, 3 Aralık 1933'de yanmış, az sonra da ortadan kaldırılmıştır. Keçecizade Fuad Paşa'nın emri ile, bina daha tamamlanmadan 1863 yılında derslere Derviş Paşa'nın 300 dinleyici önünde verdiği fizik dersi ile başlanmıştı. Fakat bir takım hücumlara maruz kalan ilk Darülfünun iki sene sonra kapanmak zorunda kalmıştır⁷.

Fossati kardeşler, 1858 yılı sonlarına doğru, bilinmeyen bir sebepten İstanbul'u terk ederek, İsviçre'ye Morcote'ye dönmüşlerdir. Giuseppe, 1865'de vukua gelen büyük yangından sonra İstanbul'un harap olan Çemberlitaş bölgesini ve bu anıtın imarı için Mango'ya göre aşırı çirkin (*remarkable ugliness*) bir proje yapmış, ayrıca bir İtalyan elçilik binası tasarısı da çizmiştir. Tanzimat devri türk üslûbunda döşedikleri bir havuzlu salonu olan evlerinde yaşayan iki kardeşten büyüğü Gaspare 5 Eylül 1883'de, Giuseppe ise 1891 şubatında Morcote'de ölmüşlerdir⁸.

Yazar bundan sonra Fossati'lerin Ayasofya'daki çalışmalarını ele almaktadır. Bu tarihten eserin durumu, 19. yüzyıl ilk yarısı içlerinde pek iyi değildi. Fransız mimarı Charles Texier'nin 1834'de, Rus mimarı Nikolaj Efimov'un 1835'de rölevelerini çizdikleri Ayasofya'nın Sultan Abdülmecid'in emri ile tamiri 1846 yılında Gaspare Fossati'ye tevdi edildi. Yapılacak işler hakkında Fransızca olarak yazdığı bir raporda Fossati, kendisinden 30-35 yıl kadar önce Sultan II. Mahmud devrinde bir kasap başı (?) tarafından yapılan kötü bir tamirden bahsetmektedir (raporun metni için bk. s. 113). Ayasofya'nın bu tamiri acaba H. 1224 (= 1809) da yapılarak bir buçuk ay süren ve 800 kese akçeye mal olan tamir midir? Mango bu meseleyi incelememektedir. Ancak böyle bir tamir Türk kaynaklarından Cabi Sait Efendi'nin el-

⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir* (yayınlayan, Cavid Baysun), Ankara 1953, I, 13'de Darülfünun'un kuruluşu ve binasının uzun yıllar bitmeyişiğine kısaca temas edilmiştir; Osman Ergin, *Türkiye Maarif tarihi*, İstanbul 1940, II, 453 ved. Yazarın not halinde bildirdiğine göre, inşaat yirmi yıl sürmüş ve mimara da ölünceye kadar ayda 100 altın liralık maaş bağlanmıştı. Altta 36, orta katta 45, üst katta 49 odası olan bu Darülfünun'un inşası, 27 Recep 1262 (= 1845) tarihli resmî tebliğin teşviki üzerine kararlaştırılmış ve ilk dersler konferans halinde 1863'de verilmiştir. Bir orta okul seviyesinde olduğu anlaşılan bu ilk Darülfünun çok kısa ömürlü olmuştur. Ayrıca bk. Cemil Bilsel, *İstanbul Üniversitesi tarihi*, İstanbul 1943, 12 vd; S. Eyice, *Bir yıldönümü münasebetiyle Türkiye'de Üniversite*, "Türk Kültürü" sayı 15 (1964) 12-17.

⁸ Gaspare Fossati'nin bir portresi ile Türk stiline (!) evini gösteren bir resim Ulya Vogt-Göknil, *Ein Tessiner als Hofarchitekt des türkischen Sultans*, "Du, Kulturelle Monatsschrift" 19. yıl, Haziran 1959, 49, 56'da yayınlanmıştır. Bu makaledeki Hofarchitekt (Hassa-mimar) terimi üzerinde münakaşa edilebilir. Zira bu sırada hakikî Hassa mimarı durumunda olan Balyan ailesi vardı. Balyan ailesi hakkında bk. Vte Alfred de Caston, *Le grand mouvement architectural dans l'empire ottoman... les "Balian"*, "Revue de Constantinople" I (1875) 395-421; ayrıca bk. *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1962, BALYAN maddesi. Bu sırada Karabet Balyan Kalfa (öl. 1866) nın başmimar olduğu bilinmektedir; ayrıca bk. not 10.

yazma *Vekayinâme*'sinden öğrenilmektedir⁹. Aynı tamir hakkında devrin şairlerinden Aynî ile Enderunlu Vâsıf birer tarih kasidesi yazmışlardır. Mango, Fossati'nin raporunda bahsi geçen bu tamir hakkında başka yerde bilgiye rastlamadığını yazmakta ise de, bu tamir 1809'daki ile aynı olduğu takdirde Türk kaynaklarında hayli bilgi bulunduğunu işaret edebiliriz. Abdülmecid devrinde evvelâ 2600 keselik bir *meremet* tamiri düşünülmüş iken, 1847 nisanında çıkan bir irade ile tamirin daha geniş ölçüde yapılması kararlaştırılmış ve masrafın, çocuksuz öldüğü için serveti beytülmale kalan Şeyh'ül-İslâm Mekkizâde Mustafa Asım Efendi'nin bıraktığı paralardan karşılanması uygun görülmüştür. Mango bunu 10.000 kese olarak göstermektedir. Yazarın göremediği kaynaklardan Lütfî tarihi, bu hususa işaret etmekle beraber muayyen bir miktar göstermemektedir¹⁰. Sekiz yüz işçinin çalıştığı bu tamirde, binanın yapısı takviye edildikten başka, iç ve dış tezyinatın yenilenmiş ve yeni bazı parçalar ilâve edilmiştir. Bu üç iş grubundan ilkinde, Fossati galerideki 12 sütunu düzeltilmiş, bunun için de yana yatmış sütunların kaidelerini kırarak çıkartmış, gövdeyi düzelttikten sonra yerlerine yeni kaideler yerleştirmiştir. Fossati adı geçen raporda, baskıya sebep olan iki yan kemerin tazyiğini önlemek için bunların demirle bağlanmasını teklif etmekte ise de Mango bu güç için yapılp yapılmadığını tesbit edemediğini açıklamaktadır. Kubbedeki büyük çatlakları (içinde bir insan sığacak kadar olanları bulunduğu vaktiyle iddia edilmişti!) kapatılarak kubbe iki zincirle dıştan gerilmiştir. Ayrıca yanlardaki dört büyük takviye payandası kuvvetlendirilmiştir. İç tezyinata yapılan işlere gelince, duvardaki renkli mermer kaplamaların eksikleri alçıdan tamamlanmış, ve bunlar temizlenerek yeniden cilâlanmış ve III. Ahmed devrinde takılan meşhur büyük top kandil kaldırılmıştır. Başlangıçta mozaiklerin temizlenmesi bahis konusu değildi. Fakat Fossati ilk mozaiği bulduğunda Sultan Abdülmecid'i dâvet etmiş ve Hünkârın bu eserlerin ortaya çıkarılmasını istemesi üzerine hepsinin üzerlerini temizlemek yoluna gidilmiştir. Tezyinî mahiyetteki mozaikler açık olarak bırakılarak sadece eksik kısımları boya ile tamamlanmış, Hıristiyan alâmetleri bulunan kısımlar boya ile örtülmüştür. Sultan Abdülmecid'in bugün insanı düşündüren medenî anlayışı sâyesinde önce üzerlerinin açılması kararlaştırılan figürlü mozaiklerin ise, bir takım menfi davranışlardan çekinen Sultanın arzusu ile, ileride kolaylıkla tekrar açılacak surette üzerlerinin tekrar kapatılmaları yoluna gidilmiştir. Bir istisna yapılarak önce güney dehlizdeki ile İmparator kapısı üstündeki mozaiklerin açık bırakılmaları tasarlanmış iken, sonra bunların da tekrar örtülmeleri uygun görülmüştür¹¹. Hünkârın bu mozaikleri açık bırakmak

⁹ *Cabi Sait Efendi Vekayinâmesi* yayınlanmamıştır. Ayasofya ile ilgili kısımları ve ayrıca tamir ile ilgili Aynî ve Enderunlu Vâsıf'ın iki tarih kasidesi için bk. R. Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, (2. bask.) İstanbul 1960, III, 1460-1461.

¹⁰ Lütfî, *Tarih*, VIII (1328) 125, 181. Fossati'e dâir bulduğumuz vesikalardan birinde öğrenildiğine göre Ayasofya tamirinin *Ebniyye-i Şahane* kalfası Karabet'e havale edilmesi düşünülmüş iken sonra "Cami-i şerif-i mezbûr âsar-ı kadime ve ebniyye-i atikadan ve tamiyatı dahi şayan-ı itina umur-u cesimden bulunduğu binaen..." bu iş Fossati'e havale edilmiştir. Aşağıda not 29'da da işaret ettiğimiz gibi, bu ve diğer vesikaları ayrıca bir makale halinde yayınlıyacağız.

¹¹ Fossati arşivindeki bir kayıttan öğrenildiğine göre (kşl. 135, not 73) Abdül-

isteğinin, devrin bâzı çevrelerinde fena karşılanmış olduğu böylece anlaşılmaktadır. Nitekim Süleymaniye camiinin tamiri sırasında da, mihrabın iki yanındaki büyük mumların yerlerine tahtadan yapılmış taklidlerinin konulmasının uygun görülmediği bilinir¹². Sultan Abdülmecid'in Fossati'ye, mozaiklerin üzerlerini itina ile kapatmasını "...bir daha kim bilir ne vakit" açılacaklarını söylemesi, bu hükümdarın medenî anlayışının bir ifadesidir. Binanın içindeki nakışların yenilenmesi için muazzam iskeleler kurulmuş ve bunlardan düşen iki işçi ölmüştür. Ayrıca alçı friz yeni baştan yapılmış, kandiller yenilenmiş, apsis'deki üç alçı renkli pencere bir Türk usta tarafından yeni baştan yapılmış, Kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından yazılan sekiz devâsa levha, ana pâyelere asılmış¹³, bu arada kubbenin ortasına

mecid güneydeki yan dehliz (şimdiki giriş) üzerinde bulunan mozaikde, ortadaki Meryem figürü yerine kendi portresinin işlenmesi arzusunu göstermiş, fakat sonra bunun acayıplığı kendisine belirtildiğinde bu fikrinden vazgeçmiştir. Bunun ciddi bir istekden ziyade, bu mozaikde tasvir edilen İstanbul'un kurucusu Konstantin ile Ayasofya'nın kurucusu Iustinianos arasında Ayasofya'yı ihya ettiren şahıs olarak yer almak arzusu olmalıdır.

¹² M. Kemal İnâl, *Osmanlı devrinde son Sadrazâmlar*, İstanbul 1944, s. 661.

¹³ *Hadikatü'l-cevâmi* yazarı Ayvansaraylı Hafız Hüseyin Efendi, H. 1179 (=1765/66) tarihli yazma mecmuasında (Topkapı Sarayı, haz. no. 1565) İstanbul hakkındaki çeşitli notları arasında Ayasofya'nın levhalarından da bahseder: 15 Rebiüevvel 1146 (=1733) de büyük yazıların tamir için indirildiklerini kayd ettikten sonra, bunların zannedildiği gibi astar'a değil semerkandî abadi kâğıt üzerine yazılmış olduklarını ve Eliflerin yirmibeş karış ölçüsünde olduğunu bildirir. Kşl. S. Ünver, *İlim ve Sanat bakımından Fatih devri notları*, I, İstanbul 1948, 9 vd. 1847 taminine kadar Ayasofya'nın bu kısımlarında çerçevesi ve biçimleri ile binanın mimarisine gayet uygun düşen dikdörtgen şekilli (herhalde Teknecizade'nin) büyük levhalar vardır (bk. Fossati, *Album*, lev. XXV), H. 1245 de Hünkârın ikinci imamı olan Kazasker Mustafa İzzet Efendi (1801-1876) tarafından yazılan sonraki yazıların yuvarlak oluşu en büyük mahzurdur. Bu sanatkâr hakkında bk. M. Kemal İnâl, *Son hattatlar*, İstanbul 1955, 154-162 (bilhassa 161). Ayasofya Müze haline getirildikten sonra, bu levhaların indirilmesi için bir temayül belirmiş (kşl. "Gazette des Beaux Arts", 1935, 239) ve bu fikir Türk sanatına sevgi ve saygısı şüphe götürmeyen A. Gabriel tarafından da desteklenmiştir. Atatürk, bu levhaların "mimariyi bozuyorlar" demek suretiyle indirilmelerinin doğru olacağı düşüncesini ortaya koymuş ve levhalar az sonra indirilmiştir, bk. A. Gabriel, *Recherches d'archéologie byzantine*, "Anadolu-Revue des Etudes d'archéologie et d'histoire en Turquie" I, 1 (Paris 1951) 73. Maalesef indirildikten sonra Ayasofya'nın Hünkâr mahfili tarafındaki köşesine üst üste yığılan ve bu yüzden rütubet ve havasızlıktan çürüyen bu yazıların bir an başka camilere asılması tasarlanmış fakat kapılardan geçmeyecekleri düşünülerek bundan da cayılmıştır. Levhalar nihayet 1949 yılı sonunda tekrar yerlerine asılmıştır. Ayasofya'nın levhasız nadir resimleri için bk. "La Turquie Kema-liste" sayı 16 (Ocak 1936) 12-13'deki resimler; H. Swift, *Hagia Sophia*, New York 1940, lev. XXIII. Ayasofya'nın esas kubbesi ortasındaki yazının ise kimin eseri olduğu daha halli güç bir meseledir. Genel olarak kubbe yazısının, Ayvansaraylı

şimdi görülen yazının da yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir. İçerideki diğer bazı tamirlerden başka ayrıca binanın dışı da sarı, koyu kırmızı şeritler halinde boyanmıştır. Ayasofya'da Fossati'nin yaptığı eklere gelince, bunların başında bugün görülen Hünkâr mahfeli gelmektedir. Evvelce apsisin solundaki dar geçidin içinde olan karanlık fakat duvarları çiniler ile kaplı III. Ahmed devrinde tadil edildiğini bildiğimiz küçük mahfel beğenilmediğinden, Fossati sekiz sütuna dayanan (bu sütunlardan yeşil renkli üçü Fatih camii avlusundan getirildi) bir loca şeklindeki kafesli poligonal mahfeli yapmış ve kendi kanaatine göre binanın içinde gözün yadırgamasını (!) önlemek için bunu neo-bizanten üslûbunda olmasına azami dikkat göstermiştir¹⁴. Fakat bunu yaparken, Ayasofya'nın içini süsleyen XVI. yüzyıl Türk sanatının klâsik devri taşçılık sanatının şaheserlerinden, minber, vâaz kürsüsü ve müezzin mahfeli ile tam bir tezada düştüğünü ne yazık ki farkedememiştir. Ayasofya içinde asıl bir sanat değeri gösteren bu unsurların arasında Fossati'nin hünkâr mahfeli yetersiz neo-bizanten üslûbu ile zevksiz bir özentî görünüşü ile sırtıtmaktadır. Hünkâr mahfeli son devir camilerinde moda olduğu üzere bir kasr-ı humâyun'a bağlanmıştı. Fossati'nin ifadesine göre bu kısım "saf Greko-Romen üslûbunda" olarak yapılmış ve camiin içindeki nakışları da yenilemiş ve mermer taklidi boya ları yapmış olan Antonio Fornari tarafından duvarları Mekke ve Medine'nin resimleri ile süslemişti¹⁵. Ayasofya Müzesi müdür evi olarak kullanılan bu kasr-ı Hümâyûn'un bugün orijinal şeklini biraz kaybetmiş bir halde olduğuna da Mango işaret etmektedir. Fossati bugünkü avlu girişinin sağ tarafına şimdi idare olarak kullanılan muvakkithane'yi inşa etmiş, ve tuğla minarenin de külâhın altına girlandlı bir friz ekliyerek biraz peteğini yükseltip diğerleri ile aynı uzunlukta olmasını sağlamıştır. Tamir işleri 13 temmuz 1849'da bitmiş ve bu tarihte büyük bir törenle Ayasofya açılmış¹⁶, bu olay vaktinde basılıp yetişmeyen bir hâtıra madalyası ile de ebedileştirilmiştir.

Hafız Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-cevâmi*, I, 4'e göre, Teknecizade İbrahim Efendi'nin elinden çıktığı kabul edilegelmektedir. Halbuki *Hadika*'daki bu kaydın kubbe yazısına değil, fakat içeride asılı olan levhalar ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Bugün Ayasofya kubbesinde görülen yazı, tam göbekteki şualı motiften anlaşıldığı gibi geç devire, ondokuzuncu yüzyıl içlerine aittir. Böylece onun da Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin olması ihtimali kuvvetlenmektedir. Diğer taraftan Ayasofya'da çalışan hattatlar arasında Teberdar Mehmet Paşa oğlu, Mustafa Bey (Silâhdar) i zikretmek yerinde olur. I. Mahmud devrinde yapılan tamiri ve inşa edilen kütüphane ile şadırvanın yazılarını bu sanatkâr yazmıştır, kşl. Suyolcuzade Mehmed Necip, *Devhat-ül Küttap* (yay. Kilisli Rifat) İstanbul 1942, 121.

¹⁴ Muzaffer Sudalı, *Hünkâr mahfelleri* "İst. Teknik Üniv. Mimarlık Fak. yayını", İstanbul 1958, 71 vd. da yanlış olarak bu mahfel III. Ahmed (1703-1730) zamanına âit Lâle devri üslûbunda bir eser şeklinde gösterilmiştir.

¹⁵ Fossati'nin raporundan öğrenildiğine göre, Kasr-ı Hümâyûn için Lanzoni tarafından mozaik bir tuğra işlenmiştir. Abdülmecid'in çok beğendiği bu tuğranın halen Topkapı sarayında olduğuna burada işaret etmek isteriz.

¹⁶ Ayasofya'nın tamiri ve açılışı 2 makale halinde Adalbert de Beaumont tarafından, *Cérémonie d'inauguration de la mosquée de Sainte Sophie, restaurée par Messieurs*

Birinci kısmın 3. bölümünde Mango Fossati'nin Ayasofya mozaiklerinin desenlerinin teknik ve ölçülerini belirtmektedir. Fossati'nin eskizleri kalem desenleri ve akvarel olmak üzere iki grup teşkil etmekte, bu taslakların orijinallerinin yanlarında buldukları yerler, ölçüleri hakkında açıklamalar görülmektedir. Akvarel resimlerin bir kısmı bitirilmemiş bir halde kalmıştır. Bu akvarel resimlerin, Fossati'nin yayınlamağı tasarladığı bir album için hazırlandıkları tahmin olunmaktadır. Halbuki, daha kötü kaliteli ve fena renklendirilmiş başka bir grup (Whittemore, *Fourth Report*, pl. XXXV; ve Mango'nun kitabı, res. 92, 116, 13, 24, 78, 101, 44, 105, 26, 27, 117'de reproduksiyonları olanlar) ise yazara göre Gaspare'nin değil fakat kardeşi Giuseppe'nin elinden çıkmıştır. Bu hususta dayanağı, onlara benzeyen ve Kariye Camii mozaiklerinden birinin kopyası olan bir desenin kenarında *Joseph Fossati* imzasına rastlanmış olmasıdır. Torino'da 1890'da sergi hazırlandığında, Giuseppe, evvelce hazırlanan renkli desenleri bu sergiye gönderdikten başka, kardeşinin kalemle çizdiği krokileri de ele alarak pek üstün olmadığı anlaşılan kendi kabiliyetine göre renklendirmeğe çalışmış ve bu sırada yaşı 68'i bulmuş olduğundan, bazı renkleri fantezisinden uydurarak meydana getirmiştir. Mango'nun bu hipotezini yeter derecede inandırıcı bulduğumuzu da burada belirtmek isteriz. Gene birinci kısmın son bölümünde ise Fossati ile, Ayasofya'daki mozaiklerin desenlerini ondan ayrı olarak yayınlayan Salzenberg'in münasebetleri incelenmiştir. Başlangıçta, Ayasofya'da karşılaştığı ve eskizlerini çizdiği mozaikleri renkli olarak bir album halinde bastırmağı düşünen Gaspare Fossati, bilinmiyen bir sebepten, belki de elindeki taslakları yetersiz bulduğundan, vazgeçmiştir. 1850 yılı sonlarında tekrar Petrograd'a giden Gaspare, Rus Çarı'ndan bir aracı vasıtasıyla, Ayasofya resimlerini hazırlamak üzere altı bin ruble yardım rica ediyordu. Resimler bir yıl içinde İtalya'dan getireceği desinatörler tarafından hazırlanacaktı. Fossati bu dilekçesinde. Rusya'nın Hristiyanlık içindeki iddialarına hitap ederek, hepsi tekrar kapatılan bu mozaiklerin kopyalarına Rus çevrelerini ilgilendirmek istiyordu. Çar'a hediye ettiği birkaç resme karşılık, sadece bir yüzük ile mükâfatlandırılan Fossati beklediği ilgiyi göremedikten başka istediği maddî yardımı da alamadı. Bu defa Fossati, mozaikleri bir tarafa bırakarak, binanın iç ve dış görünüşlerinden ibaret bir album hazırlayarak, Osmanlı devletinden yardım istedi, ve bunu herhalde alarak, Londra'da muhteşem surette yayınlanan kitabını Sultan Abdülmecid'in tuğrası ile 1852'de bastırttı. Halbuki, Prusya kralının emri ile 1848 Ocak ayında İstanbul'a gelen ve Mayıs ayına kadar burada kalarak, içinde iskele kurulu olan Ayasofya'yı istediği gibi inceleyen Wilhelm Salzenberg (1803-1887), Fossati'nin açtığı mozaiklerin desenlerini çizmiş ve bir süre sonra da bunları yayınlamağı hazırlanmıştır. Bu arada Fossati, Salzenberg'in teşebbüsünü önlemek üzere diplomatik temaslara kadar girmiş, devrin en tanınmış milletlerarası şöhrete sahip ilim adamlarından Alexander von Humboldt (1769-1859) un dahi aracılığına başvurmuş ise de kitabın baskısını önleyememiştir. Böylece günümüze kadar yüz yıldan fazla Ayasofya mozaikleri hakkında tek resim albumu

Fossati, "L'illustration" XIII (1849) 405-406 ve *Restauration de Sainte-Sophie de Constantinople, decouverte de anciennes mosaïques*, "Revue orientale et algérienne" I (1852) 160-175, de yayınlanmıştır. C. M. tarafından işaret edilen bu yazılardan ikincisini İstanbul'da bulmak ve görmek mümkün olmamıştır.

olmak şerefini Salzenberg'in kitabı muhafaza etmiştir. Fossati ile Salzenberg arasında başgösteren yarışma acı bir mücadele halini almış, neticede Prusya devletinin yardımı ile 1854'de Salzenberg'in bastırduğu albumun önsözüne Fossati hakkında bir kaç sitayişli cümle eklenmesi, ve 16 nisan 1855'de Fossati'ye Prusya *Kızıl kartal* nişanının üçüncü sınıfının verilmesi ile mesele kapatılmıştır. Oniki gün sonra aynı nişandan bir tane de Salzenberg'e verilmiş ve böylece Fossati'nin büyük bir sevinçle ortaya koyduğu ilmi bir buluşun ilk yayınlanma şerefi Salzenberg tarafından bir bakıma *gaspedilmiştir!*¹⁷

Mango'nun kitabının ikinci kısmı (s. 23-91), Fossati'nin Ayasofya ile ilgili resimlerinin tam bir listesi ve bunların tahliline ayrılmıştır. Fossati'nin desenlerinin bazılarının asılları bugüne kadar meydana çıkarılmış, bazılarının ise nerelerde olması gerektiği kesin olarak bilinmektedir. Fakat bazıları da vardır ki, desenlerin yanlarındaki notlar yetersiz olduğundan yerleri anlaşılamamaktadır. Nitekim Fossati, Ayasofya'nın açılış töreninden iki gün önce 11 temmuz'da bulunan ve "fakirler kapısı" (*porta dei fakir* veya *Antico vestibolo ove orano i fakirs*) üzerindeki bir mozağın eskizini bırakmıştır. Mango bütün ihtimalleri gözönünde tutarak, *fakirler kapısı* ve vestibülünün ancak *Meyyit kapısı* olarak bilinen ve Sultanahmet çeşmesine nazır kapı olabileceğini (önünde musalla taşı olarak kullanılan iki sütun başlığı duran) ileri sürmektedir. Bugün burada bir mozaik kalıntısına dair bir iz görülmemektedir. Fossati'nin *fakirler kapısı*'ndan neyi kastettiğini anlamak mümkün olmuyor. Ancak, böyle bir kapıyı Ayasofya *aşhane-imarati*'nin bulunduğu cihete aramanın belki daha doğru olacağı bir ihtimal olarak hatırlamaya gelmektedir. Ayrıca, bütün açılış töreninin önünde cereyan etmesine 2 gün kala Meyyit kapısında henüz daha sıvaların indirilmesine başlanmasına ihtimal verilemez. Yukarı galerilerden güney tarafta-kinde, kubbeli tonozlu iki bölmeden ileridekinde (doğudakine) bir Pantokrator İsa kompozisyonu, geridekinde (batıdakine) bir Pentekost tasviri bulunduğu gene Fossati'nin resimlerinden anlaşılmaktadır. Ancak bunlardan Loos'un deseninde tamam halde olan birincisinin bazı parçalarının bugün durduğu anlaşılmaktadır. Diğeri ise gene 1710'da tam bir halde iken, Fossati bunun ancak bazı kalıntıları görebilmiş, Salzenberg ise bu mozağın bir restitüsyonunu yayınlamıştır (lev. XXXI). Henüz bu kompozisyonların bulunduğu saha açılmamıştır. Gene güney cihetindeki galeriye açılan bir kapı ile içine geçilen, güneydeki payandanın içindeki Fossati'nin tamirine kadar kapısı örtülü olan küçük şapelde (Fetih sırasında âyin yapan rahibin içinde kaybolduğu iddia edilen yer) mozaikler bulunduğunu Patrik Konstantios ile Salzenberg haber vermekte iseler de, Fossati çok karanlık olan bu şapeldeki mozaiklerin desenini çizmemiş, ve hattâ Konstantios'a göre buradaki mozaik kübleri sökülerek başka yerlerin yamanmasında kullanılmıştır¹⁸. Bugün bu ufak höcrenin

¹⁷ Salzenberg ve Ayasofya'daki çalışmalarının hikâyesi, Mango'nun da işaret ettiği gibi küçük bir makalede anlatılmaktadır, bk. W. Pollack, *Altchristliche Bau- denkmale von Constantinopel von W. Salzenberg, Geschichte eines Architektur Werks*, "Römische Quartalschrift" XLIX (1954) 243-250, Aşağıda not 29'da belirttiğimiz gibi, Fossati ve İstanbul'daki faaliyeti hakkında hazırladığımız araştırmada bu hususta geniş ölçüde bilgi verilecektir.

¹⁸ Bunu, Th. M. Aristokles, *Konstantiou I Biographia kai syngraphai* . . . , İstanbul 1866, 403'den öğrenmek mümkün oluyor. Bu parça, C. M. tarafından İngilizceye çevrilerek aynen alınmıştır, kşl. 135.

apsisinde ve kemerinin iki yanında hayli harap durumda üç figür bulunmaktadır. Narthex'in üzerinde uzanan batı galerisinde ise bugün en ufak mozaik kalıntısı yoktur. 1957-58 yıllarında bu kısmın bütün sıvası, Fossati tarafından yaptırılan nakışlar ile birlikte indirilerek beyaz renkte olmak üzere badana edilmiştir. Bu kısmın tavanını teşkil eden muazzam beşik tonozun sathının evvelce mozaik kaplı olduğu, Loos'un iki resminden anlaşılmaktadır. Fossati tarafından yapılan nakışları, ana motifi, genel çizgileri ile burada eskiden mevcut tezyini mozaiklerden ilham alındığını göstermektedir. Bu galerinin güney duvarında kapı üstündeki alınlık içinde de bir madalyon ortasında mozaikden bir haç olduğu bilinmektedir.^{18a} Fossati'nin desenleri arasında bu mozaik haçın bir resmi vardır. Bunun bir eşi de karşı duvarın alınlığında bulunuyordu. Bu galerinin ucunda ve bugünkü giriş dehlizinin üzerinde bulunan iki odadan ilkinde ise, üzerleri hiçbir zaman örtülmemiş bir takım harap mozaikler bulunmuştur. Kapının üzerinde bir *Deisis* kompozisyonu (Ioannes harap- tır), tonozlarda ise büst halinde Havariler ve patriklerin resimleri vardır. Bunun yanındaki galeriye çıkan rampanın üstüne isabet eden odada sadece tezyini mozaikler ile karşılaşılmıştır. Mango her nedense bu odalardaki mozaiklerin resimlerini vermemektedir. Fossati, Kuzeydeki galeride ise İmparator Alexandros'un bir mozaik portresi olduğunu eskizlerinde göstermişti. 1958' de bu mozaik mükemmel bir vaziyette bulunmuştur. Loos'un bir resminde görüldüğü gibi, bu galerinin de ortasındaki iki kubbeli tonozun sathları, karşı tarafta olduğu gibi birer büyük kompozisyon ile süslü olmalı idi. Loos'un resminde bu kompozisyonlardan ancak bir tanesinin İsa'nın vaftizi sahnesi olduğu anlaşılmaktadır. Palaiologos'lar devrine ait olan bu mozaikler belki de II. Andonikos'un 1317'den az sonra yaptırdığı tamirler sırasında yapılmıştı. Fossati bu sahnelerden hiç bahsetmemekte, ve Mango da bunların bugün hâlâ durup durmadıkları hakkında bir tahmin yürütmemektedir. Büyük kubbeyi taşıyan büyük kemerlerden kuzey ve güneydekilerin içindeki pencereci *tympanon* duvarlarında sıralanan dinî beyaz elbiseli bir takım piskopos resimlerinin kopyaları Fossati ve Salzenberg tarafından çizilmiştir. Amerikan Bizans Enstitüsü, ancak kuzey *tympanon*'daki üç figürü ortaya çıkarmış ve diğerlerinin harap olduğu neticesine varmıştır. Kuzey *tympanon*'un en alt sıra pencerelerinin başlarında ise birer Peygamber tasviri olduğu Fossati'nin desenlerinden anlaşılmaktadır. Fossati bunlardan İshaya'nın kopyasını çizmiştir. Bunların altlarında olan yuvarlak çerçeve içinde monogram halindeki yazılardan bir tanesi son yıllarda meydana çıkarılmıştır. Bu monogram serisi tamamlanabildiği takdirde Mango'nun kanaatine göre, Ayasofya'nın bu kısmındaki mozaikleri yaptıran İmparatorun adını bulmak belki mümkün olacaktır. Mango bugün bunların hâlâ durduklarından şüphe etmektedir. Fakat bunların mevcut olup olmadıkları hakkında kesin bir iddiada bulunmadıktan başka bu hususta bir araştırma yapıp yapılmadığına dair de birşey söylememektedir. Aynı şeyler, bazı parçaları Fossati ile Salzenberg tarafından tesbit olunan, *tympanon* duvarındaki pencerelerin aralarında ufki olarak uzanan mozaikden yapılmış uzun yazı

^{18a} Loos'un iki ayrı deseninde bu kısmın tonozunu süsleyen motifleri ayrı ayrı şekillerde olarak çizmesi, gayet haklı olarak bir şüphenin doğmasına yol açmaktadır. Ressamın aynı yeri tasvir eden iki resimde bu tezyinatı niçin farklı çizdiği şimdiki halde aydınlanmağa muhtaç bir meseledir.

frizleri için de söylenebilir. Bu yazıların tam metinleri, Mercati tarafından suretleri eski bâzı elyazmalarında bulunmak suretiyle tesbit olunmuştur.

İstanbul'da 1343-44 yıllarında vukua gelen şiddetli depremler sonunda Aya-sofya hayli zarar görmüş ve nihayet 19 Mayıs 1346'da doğudaki büyük kemer, o taraftaki yarım kubbe ile birlikte, güney-doğu pandantifinin tamamını, kuzey-doğu pandantifinin yarısını da sürükliyerek, ana kubbenin de üçte biri, yâni 13 kaburga ile birlikte çökmüştür. Tamire derhal girişilmiş, ortak İmparator durumunda olan İoannes V ile İoannes VI Kantakuzenos tarafından inşaat yaptırılmış ve 1354-55 yıllarında bu kısımlar yeniden mozaikler ile süslenmiştir. Doğu cihetindeki büyük kemerin iç sathını süsleyen mozaik resimler 18. yüzyıla kadar üzerleri kapatılmamış bir halde durduklarından seyyahlar tarafından görülmüş hattâ resimleri yapılmıştır¹⁹. Burada tam ortada, *Hetimasia* (Kutsal taht) bulunuyor, kemerin kuzeyindeki sathında yukarıda *orans* vaziyetinde Meryem, aşağıda ise İmparator İoannes V Palaiologos'un gene ayakta bir portresi yer alıyordu. Karşıda, yukarıda İoannes Prodromos vardı. Alttaki figür ise bilinmemektedir. Kemerin alt kenarında kuzeyde ayrıca iki kartal ile beş satırlık bir de yazı vardı ki bunun Romanos III (1028-1034) adına bir kitabe olduğu Mercati tarafından tesbit olunmuştur. Böylece bu büyük kemerin bir defa Romanos devrinde tamir gördüğü, sonra 1345'de bu kitabenin üstünden itibaren bir defa daha yıkıldığı neticesi çıkarılmaktadır. Kutsal taht, Meryem, İoannes ve İmparator İoannes'in mozaik resimlerinin Fossati tarafından yapılan kopyaları mevcut olmakla beraber bugün bunların hâlâ durup durmadıklarını bilmiyoruz. Bu mozaik'in bulunması münasebeti ile cereyan eden bir konuşma ve Sultan Abdülmecid'in zarif bir nüktelerini de burada tekrarlamak isteriz. Apsis cihetindeki büyük kemerde Bizans İmparatoru İoannes Palaiologos'un portresi bulunduğu günlerde, Ayasofya'yı ziyaret eden Abdülmecid, bu resmi hayretle seyredip, kime ait olduğunu öğrenince, şu sözü söyler: "Bir Palaiologos'dan henüz kurtulmuşuk ki ortaya bir yenisi çıktı". Bellinzona arşivindeki 1339 sayılı fransızca rapor suretinde, Fossati bu olayı anlatır ve bu surette Hünkârın o günlerde sürgün edilmiş aynı addaki bir hekimi kast ettiğini bildirir (s. 114). Fossati sonra bu paragrafın üzerini çizmiş ve herhalde raporunun esas nüshasından da çıkarmıştır. Bu nokteye sebep olan olayın tafsilâtını, başka yerlerden öğrenmek mümkün olmaktadır. Sir A. Henry Layard hâtrâtında bu olayı geniş ölçüde anlatır. Onun yazdığına göre Hariciye nezaretinde müsteşar olan Mümtaz Efendi'nin güzelliği ile tanınmış eşi, Boğaziçi'ndeki yalılarından, kendisini denize atmak suretiyle intihara teşebbüs etmiş, kurtarılmış ve bir Rum hekimi ile aralarında bir münasebet olduğu ortaya çıkmıştır. Adı Palaiologos olan hekim Ege denizindeki adalardan birine sürülmüş, kadını ise bir daha gören olmamıştır²⁰. Böylece Fossati'nin naklettiği sözün esasının, o devrin İstanbul'unun bir âile trajedisine dayandığı ve bunun Abdülmecid'i

¹⁹ Ayasofya mozaiklerinin tamamen kapatılmasının 18. yüzyıl ortalarından sonra olduğunu evvelce ufak bir yazımda belirtmiştim, bk. *Ayasofya mozaikleri ve Thomas Whittemore*, "T. Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni" sayı 113 (1951) 5-6; ayrıca bk. S. Eyice, *İstanbul*, İstanbul 1955, 14.

²⁰ Sir A. Henry Layard, *Autobiography and Letters*. . . . (yay. W. Bruce) London 1903, II, 96-97.

ne kadar bezdirdiğini göstermektedir. Batıdaki büyük kemerde ise ortada bir madalyon halinde Meryem ile iki yanında ayakta olarak Havvarilerden Petrus ve Paulus tasvirleri bulunuyordu. Bu figürlerin resimleri de Salzenberg'in albümünde görülebildikten başka Fossati'de resimlerini renkli olarak yapmıştır. Ancak garip olan husus şudur ki, birinin tamam olarak belirttiği bazı kısımlar diğerinde noksandır (meselâ Paulus'un ve İsa'nın yüzleri). Mango belki bu mozağin Fossati tarafından resmi yapıldıktan, fakat Salzenberg'in çalışmasından önce kendiliğinden dökülmüş olabileceğini bir tahmin olarak ileri sürmektedir. Ayrıca 1894 depreminde bu kemerin sıvaları döküldüğünden Meryem tasviri bir defa daha ortaya çıkmış, fakat kemerin durumu fena olduğundan bu mozaik tamamen indirilerek, burası tamir edilip yeniden sıvanmıştır.

Apsis yarım kubbesindeki kucağında İsa bulunan tahtta oturur vaziyetteki Theotokos-Meryem bugün ortaya çıkarılmış bulunuyor. Halbuki Fossati'nin bu kompozisyonu aksettiren resimleri renk ve çizgi bakımından hakikate uymamaktadır. Apsis yarım kubbesine komşu büyük tonozun sathında iki alt ucunda görülen ayakta birer başmelek tasvirinden bugün bir tanesi nisbeten tamam bir halde diğerinin ise sadece ayakları kalmış haldedir. Fossati'nin evraki arasında bu figürlerin kopyalarına rastlanmaması gariptir. Halbuki, Ayasofya cami haline getirildikten sonra uzun yüzyıllar gerek ortadaki Meryem'in gerek bu meleklerin tamam bir halde açık olarak durdukları Grelot ve Loos'un resimlerinden anlaşılmaktadır.

Gene Loos'un çizdiği resimden ve seyyahların ifadelerinden anlaşıldığına göre, pantantiflerdeki dört büyük melekden (*hexapteryga*) batıdaki iki tanesinin 1710'dan da evvel ortadan yok oldukları anlaşılmaktadır. Fossati, tamir sırasında bunları fresko olarak taklit etmiş ve kanatların ortasındaki suratları yıldız biçiminde birer yaldızlı madalyon ile kapatmıştır. Mango son olarak da ana kubbenin ortasını süsleyen kompozisyon üzerinde durmaktadır. Genel olarak evvelce burada muazzam bir Pantokrator İsa tasviri olduğu kabul edilegelmektedir. Halbuki esasında, Paulos Silentarios'dan öğrenildiğine göre burada gayet büyük bir madalyon içinde bir haç vardı. Ancak dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Ayasofya yeniden mozaikler ile süslendiğinde, burası bir Pantokrator ile süslenmiştir. Bu da 1346'da tahrip olduğundan 1355'den az sonra buraya tekrar bir Pantokrator mozaığı işlenmiştir ki Nikephoros Gregoras'da bunun bir tasviri ile ölçüleri vardır. Fetihden sonra, hiç değilse 1652'e kadar duran bu mozaik İsa tasvirinin, bu yıllarda sadece yüzü kapatılmış idi. Grelot 1672'de bu resmi artık görememiştir. Yalnız şu var ki, kubbenin ortası beyaz badana ile kapatılmış olmakla beraber burayı herhangi bir kubbe yazısı ile süslemek henüz düşünülmemiştir. Bazı hattatların camide yazılar tertipledikleri bilinmekle beraber, Mango bu yazıların camiye süsleyen diğer levhalar olduklarını muhtemel görmektedir. Bugün görülen ve belki hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi tarafından yazılan kubbe yazısının altında bir mozaığın bulunup bulunmadığına dair Fossati ve Salzenberg'den de kesin bir şey öğrenmek kabil olmadığına göre bu hususda bir neticeye ulaşmak mümkün olamamaktadır.

Mango kitabının netice kısmında (s. 93-101), Ayasofya'nın Iustinianos devrinde yapıldığında içini süsleyen mozaikler arasında figürlü olanlara dair hiçbir bilgi bulunmadığını, yalnız kubbede büyük bir haç olduğunu, II. Iustinianos (565-578) devrinde kilisenin figürlü kompozisyonlar ile süslenmiş olacağına dair vaktiyle A.

Heisenberg tarafından ortaya atılan iddianın da yetersiz olduğunu işaret ettikten sonra, İkonoklast öncesi devre ait yegâne figürlü mozaığın güney tarafındaki rampanın üstündeki odadaki olduğunu belirtmektedir. İkonoklast cereyanından sonra Ayasofya'nın tekrar resimlendirilmesine İmparator Basileios (867-886) tarafından başlanmış ve Mango'nun görüşüne göre muhtelif panolar muhtelif yıllarda meydana getirilmiş ve bu ilk programlı süsleme Alexandros (912-13) zamanına kadar sürmüştür. Daha sonraları XI. yüzyılda münferit panolar ilâve edilmiştir (Deisis, İmparator panoları v. s.). Bu arada depremde bozulan bazı mozaiklerin de yerlerine aynı kompozisyonda yenileri yapılmış olmalıdır (Batı kemerindekiler veya ana kubbedeki Pantokrator gibi). Fakat 1355'de başka bir depremden sonra yapılan mozaikler ise yeni ve değişik prensiplere göre işlenmiştir.

Yazar, bu netice kısmında son olarak başlıcaları tesbit edilen Ayasofya mozaiklerinin Fetihden sonraki encamlarını araştırmaktadır. Burada ilk olarak üzerinde durduğu husus şudur ki: Ayasofya 1453'de Fetihden sonra cami haline getirildiğinde mozaiklerin üstleri örtülmemiştir²¹. Benim de vaktiyle ileri sürerek bazı seyahatnamelerin yardımı ile safhalarını ortaya koymağa çalıştığım bu hususu, Mango etrafı surette ele almağı kitabının sonundaki eklerin ikincisine bırakmaktadır. Mango'ya göre, *tympanon* duvarındakiler 1573'de Sinan'ın tamirleri sırasında kapatılmış kubbedeki Pantokrator'un suratı belki 1580-92, belki de 1630'dan önce kapatılmış olmakla beraber, tamamı ancak 1672'de örtülmüştür. Geri kalan mozaiklerin hemen hepsi 1710'da açık iken 1750'ye doğru badana ile kapatılmıştır. Tek istisna pantantiflerdeki serafimlerdir. Doğu kemerindeki bazı mozaikler ile III. Romanos'un yazısı ise 1801'de halâ görülebiliyordu. Şu halde mozaikler çok uzun süre açıkta kaldıklarına göre Mango bunlar hakkında seyyahların verdikleri bilgilerin azlığının sebebini sormaktadır. Haklı olarak gösterdiği esas sebep, seyyahların Bizans resim sanatına karşı ilgisiz oluşlarıdır. Batı, Ortaçağ sanatına ilgilenmeğe başladığında ise artık Ayasofya mozaikleri görülemez durumda idiler. Şurası muhakkak ki, Ayasofya mozaikleri tahrip niyetiyle hiç bir surette zarar görmemişlerdir. Fakat 18. yüzyıldan günümüze kadar elle erişilebilecek durumda olan mozaikler bahşiş karşılığında, müstahdem tarafından zaman zaman sökülerek tane halinde, yabancılara verilmiştir²². Fakat, bu arada Fossati'nin de bazı mozaiklerin eksik kısımlarını ta-

²¹ İstanbul tarihi ve Bizans eserleri ile uğraşanların kolaylıkla öğrenebildikleri bu husus ne yazık ki ilim adamları tarafından garip bir inatla tahrif edilmektedir. Bu bakımdan en son misal olarak, L. Budde, *Das Alexander-Mosaik der Ayasofya*, "Deutsche Türkische Gesellschaft-Mitteilungen" Heft 50 (März 1963) 3, 1 gösterebiliriz.

²² Baron de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam 1785, I, 196; da bahsettiği bu tahrip, Th. Gautier, *Constantinople*, Paris 1853, 273 (1918 baskısında), de anlatılmış, fakat Gautier izdirap duyduğu bu tahribi, bir avuç mozaığı satın almak suretiyle teşvikden de kendisini alamamıştır. XIX. yüzyılda Ayasofya'nın mozaiklerinin, küçük taneleri sökülüyor, bunlar yabancılara avuç avuç, bahşiş karşılığında veriliyor veya bunlardan gene yabancılara satılmak üzere hâtura eşyaları yapılıyordu. Kşl. J. Auldjo, *Journal of a visit to Constantinople and some of the Greek Islands in the spring and summer of 1833*, London 1835, 185; Ch. Rolland, *La Turquie*

mamlamak için galerideki şapelde bulunan mozaiklerin malzemesinden faydalandığı bilinir. Mango son bir sual daha sormaktadır: Fossati'nin gördüğü hattâ resimlerini yaptığı birçok mozaik sonra ne olmuştur? Fossati'nin tamirinden bu yana Ayasofya'nın gördüğü en büyük zarar 10 Temmuz 1894 depreminde olmuştur. Bu depremin binada ne gibi zararlara sebep olduğu, yazarın da haklı olarak hayret ettiği gibi, hemen hemen hiç bilinmemektedir²³. Halbuki bu tarihlerde artık İstanbul'da Bizans sanatı ile yakından uğraşan hayli ilim adamı bulunuyordu. Bu olaydan sonra tamir gören sıvalar çok açık portakal sarısı rengi ile Fossati devri sıvasının koyu hardal kahverengi kısımlarından ayırd edilebilmektedir²⁴.

Kitabın iki ek bölümünden birincisi (s. 105-116) Fossati arşivindeki, Ayasofya mozaiklerinin listeleri ile, Fossati'nin Ayasofya hakkındaki raporlarının suretlerini ihtiva etmektedir. Bunlardan sonuncu vesikada Fossati'nin Ayasofya'da yaptığı işler yukarıda özetlediğimiz esaslara göre etraflı şekilde anlatılmaktadır. İkinci ek ise (s. 117-140) çok enteresan bir malzeme koleksiyonudur. Burada 1453 den itibaren, Ayasofya mozaikleri hakkında bilgi veren seyyahların o satırlarını aynen almak suretiyle bir derleme meydana getirilmiştir. Yazar, İstanbul ve Ayasofya'dan bahseden bütün seyahatnâmelerin gözden geçirilmesinin bir ömür istediğini belirterek, J. Ebersolt'un *Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant* (Paris 1918) ın rehberliği

contemporaine, hommes et choses, etudes sur l'Orient, Paris 1854-247-248; ayrıca bk. H. Zschokke, *Konstantinopel, Eine Fahrt nach dem Goldenen Horn*, Würzburg 1884, 70'de de galerideki mozaiklerin müstahdem tarafından tahribinden şikâyet edilir.

²³ Bu deprem hakkında resimli bir yazı, "The Graphic" no. 1286 (4. August 1894) 137, de yayınlanmıştır. Bunda Ayasofya'dan hiç bahsedilmemesine karşılık, Kariye camii mozaiklerinin zarar gördüğü belirtilmiştir. İçerideki zararlar hakkında çok müphem bir bilgi, E. Giraud'nun, "Bulletin de la Chambre de Commerce française de Constantinople" deki yazısında verilmiş ve bu yazı şu eserde aynen tekrarlanmıştır, Des Godins de Souhesmes, *Turcs et Levantins*, Paris 1896, 309. Ayasofya'nın 1894'de ne gibi zararlar gördüğü hakkında muhakkak ki resmî vesikalar vardır. Birgün bunlar bulunduğu belki bazı meseleler halledilecektir. Yalnız 1911 yılında Evkaf nezareti tarafından Ayasofya'nın tamiri için teşebbüse geçildiği ve bunun için de, milletlerarası bir komisyonun kurulduğu bilinir. Çok sonraları İstanbul'un imar plânlarını çizmek üzere şhircilik mütehassısı olarak gelen H. Prost (fransız), Venedik'de San Marco'yu tamir eden Marangoni (italyan) ve Jackson (ingiliz) den ibaret olan komisyona bir de almanın katılması uygun görülmüştür. Marangoni, raporunu vermiş, Prost ise daha 1905-07 de hassas rölöveler çizmiştir. Bu mimarlar binadaki sakatlıkların nerede olduğunu aralarında fikir birliği olmaksızın tesbite çalışmışlardır. Bu hususta kısa bir haber olarak bk. A. Raymund, *La mosquée de Sainte Sophie*, "Génie civil Ottoman, Organe mensuel illustré, technique et industriel des travaux publics dans l'Empire Ottoman" I, no. 2 11 B (Ağustos 1911) 1 ve 6. Prost'un Ayasofya'daki çalışmaları hakkında bk. Académie d'architecture, *L'oeuvre de Henri Prost, Architecture et urbanisme*, Paris tz. (1961 ?) 14 ved. ve 209.

²⁴ Ayasofya'da Cumhuriyet devrindeki bazı tehlikeli çatlaklar hakkında bk. "The Illustrated London News" (28 May 1927) 954.

altında görebildiği seyyahatnâmelerin Ayasofya mozaikleri ile ilgili parçalarını vermektedir. Ayasofya mozaiklerine dair seyyahların verdikleri notlar, evvelce M. İ. Nomidis (=MISN takma adı ile) tarafından *Ta mosaika tes Hagias Sophias*, İstanbul-Galata 1938 adlı kitapta derlenmiş bulunuyordu. Ancak Nomidis'in burada tamamen Ebersolt'un adlarını verdiği seyyahlara bağlı kalmış olmasına karşılık, Mango pek az veya hiç tanınmamış birçok seyyahların da hâtıratlarını incelemek suretiyle yepyeni bir derleme meydana getirmiştir. Her şeye rağmen böyle bir seyahatnâmeler antolojisine muhakkak ki daima yeni ilâveler yapmak kabildir. Nitekim, 1537'de ilk Fransız elçisi Jean de La Forest ile İstanbul'a gelen Bertrand de la Borderie'nin ilk baskısı 1542'de yapılan *Discours du voyage de Constantinople envoyé dudit lieu d'une damoysselle françoise* adlı manzum seyahatnamesinde, sadece suratları kapatılmış olan mozaiklerden bahsedilir²⁵:

D'or marqueté à la vray Moysaique:
En divers lieux peinte de beaux images,
Dont les Turcs ont effacé les visages:
Ne pouvans veoir, n'y souffrir pourtraicture
De ce qui est product par la Nature.

Gene 16. yüzyıl seyyahlarından burada hatırmıza gelen şu isimleri de bu Ayasofya "antoloji" sine belki eklemek yerinde olacaktır. III. Murad devrinde 1589'da Marok'dan elçi olarak İstanbul'a gelen Ebu-el Hasan Ali bin Mohammed et-Tamgruti'nin *En Nafhat-ül mısıkya fi sefaret et-Turkiya* adlı sefaretnâmesinde de Ayasofya mozaiklerinin bahsi geçer, ve büyük bir haçtan başka, mozaikle işlenmiş Cebrail, Mikhael, Azrail ve İsrail resimlerinden (pandantiflerdeki serafimler olacak), bazı peygamber, Merym, ve İsa tasvirleri gördüğünü yazar²⁶. 1579'da İstanbul'a gelen Carlier de Pinon da, Ayasofya'da mozaikler bulunduğuna işaret etmekle beraber bunlar hakkında izahat vermez²⁷. Polonya'lı Simeon'da Ayasofya mozaiklerinden kısaca bahseder²⁸. Mango'nun Fossati'nin İsviçre'deki arşivine dayanmakla beraber, Loos'un şimdîye kadar bilinmiyen resimlerini de ortaya koyan bu araştırması, Bi-

²⁵ Cl. Dana Rouillard, *The Turk in French history, thought and litterature (1520-1660)*, Paris tz. 607 vd.

²⁶ *Relation d'une ambassade marocaine en Turquie 1589-1591* (çev. H. de Castries) Paris 1929, 53, bu seyahatnamenin bir özeti için bk. S. Eyice, *Onaltıncı asırda İstanbul'da Fas'lı bir seyyah*, "Türk Yurdu" no. 253 (1956) 623 vd. Bu sefaretnâme ayrıca, 1960 yılında "Dünya" gazetesinde tefrika edilmiştir.

²⁷ Carlier de Pinon, *Voyage en Orient* (yay. E. Blochet) Paris 1920, 76 vd.

²⁸ Onyedinci yüzyıl başlarında İstanbul'a gelen Ermeni Simeon'un seyahatnâmesinde de Ayasofya'da "izleri farkedilen" resimlerden bahsediliyor. Bunların üzerlerinde ince bir badana tabakası olan mozaikler olduğu tahmin edilir. Simeon bir kapı üstünde İsa ve Oniki havari tasviri bulunduğuna da işaret eder, kşl. H. D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608-1619*, İstanbul 1964, 5.

zans sanatının en büyük ve muhteşem eseri olan Ayasofya'nın mozaiklerini bize bütün şümülü ile tanıtmaktadır. Bu güzel ve doyurucu kitap bu konu hakkında şimdiki halde toplanabilecek belli başlı bütün malzemeyi tenkitli bir şekilde bir araya getirmiş bulunmaktadır. Hiç şüphesiz ücra bazı koleksiyonlarda ve ihmal edilmiş yazılı kaynaklarda bu konuya faydalı olabilecek daha bilgilere, yeni malzemeye rastlanacaktır. Mango'nun bu etüdü, yeni çıkacak bilgilerin değerlendirilmesini daha kolaylaştıracığı muhakkaktır. Eski Türk hayatında özel bir değer ve önemi olan Ayasofya'nın, geçen yüzyılın yabancı "turist rehberleri" nin kasitli izahları ile Batı ilim âlemine Türklerin bu bina karşısındaki tutumunun ne kadar aldatıcı bir şekilde aksettirildiği malumdur. Bu kitap, Ayasofya'nın mozaiklerinin uzun yüzyıllar açta tutan eski Türk hoşgörülüğünü belirttiikten başka hiç bir surette kasitli bir tahribin meydana getirilmediğini, hattâ aksine koruyucu tedbirler için ne derece çalışıldığını açık olarak ortaya koymaktadır. Çok yaşlı ve statik bakımdan tamamen oturmamış bir binada tabii hâdiselerin meydana getirdiği tahribatı ise normal karşılamak gerekir. Ancak, yıllarca evvel iki yazımızda belirttiğimiz bir hususa burada bir defa daha dönmekten kendimizi alamıyacağız. 1453'de cami haline getirilen Ayasofya'da geçmiş devrin ve inancın hâtıralarına ne kadar saygı gösterdiğimiz ortadadır ve bellidir. Mango'nun kitabı bunun bir defa daha teyididir. Halbuki, Balkan harbinden pek az önce yıllarca süren masraflı bir tamiri henüz bitmiş bir halde elimizden çıkan Selânik Ayasofya'sının, binaya ayrı bir güzellik veren ve on altıncı yüzyıla âit âbidevi son cemaatyeri revakı, bundan on-onbeş yıl evvel hiç bir iz kalmamacasına ortadan kaldırıldıktan başka, yine on altıncı yüzyıl Türk taşçılık sanatının şaheseri olan minber, kürsü ve müezzin mahfeli parçalanmış ve ortadan kaldırılmış, yalnız müezzin mahfelinin üst kısmı, sütunları kesilip güdük bir şekle sokulduktan sonra bahçede toprağa gömülüp içine de toprak doldurularak çiçek tarhı hâline getirilmiştir. Bugün Selânik Ayasofya'sının bahçe kapısının sol tarafında evvelce müezzin mahfeli olan çiçek tarhı görülebilir.

Diğer taraftan, geçen yüzyıl İstanbul'unun mimarisinde faal bir rolü olan Fossati adı da âdeta efsane hâlinde çıkararak müspet bir şekilde, bu eser sayesinde tanınmaktadır²⁹. Bu kitabın yayınlanması ile, İstanbul etüdlerine ve aynı zamanda başlıbaşına bir kütüphane teşkil edecek kadar zengin olan Ayasofya'ya dair kitaplar

²⁹ Bu tenkit-tahlil yazımızı hazırladıktan sonra Fossati hakkındaki araştırmalarımızı derinleştirdiğimizde, gerek Ayasofya'nın tamiri, gerek Darülfünun'un yapılması, gerek ise, Fossati'nin İstanbul'daki başka binaları hakkında arşiv vesikaları ile karşılaştık. Tesbit edebildiğimiz kadar, Fossati'nin yaptığı binaların eski ve şimdiki resimlerini ve plânlarını da toplayınca, Fossati'nin İstanbul'daki faaliyeti hakkında hayli kabarık bir malzeme yığını meydana gelmiş oldu. Ne olursa olsun, Bellinzona'daki Fossati arşivi bir defa gözden geçirilmedikçe bu hususda tam bir etüd ortaya koymanın güçlüğüne düşünerek, şimdilik bu malzemeyi, bu tenkit-tahlil yazımızın çerçevesi içine almadık. *Mimar Gaspare Fossati'nin İstanbul'daki faaliyeti* başlığı altında yayınlamağı tasarladığımız bu araştırmamızı, yakın bir gelecekte Bellinzona arşivini görmek fırsatını elde edemediğimiz takdirde, eksik hâli ile bir *Contribution* olarak yayınlamağı kararlı bulunuyoruz.

serisine sadece bir yenisi katılmakla kalmıyor, merak uyandıran bir problemin etraflı bir açıklaması da ortaya konulmuş bulunmaktadır. Rahat okunur, kolay başvurulabilir bir tertibe sahip olan bu istifadeli yayının, Ayasofya³⁰ ve Bizans sanatına ilgi duyan her kimsenin elinin altında bulunması muhakkak ki elzemdir.

Prof. Dr. SEMAVİ EYİCE

³⁰ Ayasofya'nın Atatürk tarafından müze haline getirilmesinin kararlaştırılması, Abidin Özmen tarafından Ayasofya Hâtıra defterine tafsilatı ile yazılmıştır. Bu karar bir akşam Atatürk'ün sofrasında verilmiş ve Özmen bu tasarımı ertesi gün yazı ile Başbakanlığa bildirmiştir. Başbakanlıktan Vakıflar'a havale edilen evrak 24 Kasım 1934'de Bakanlar Kurulundan çıkmış ve 1 Şubat 1935'de Ayasofya Müzesi resmen açılmış, aynı ay içerisinde Atatürk yeni müzeyi ziyaret etmiştir, kşl. *Aynı tarihi* (Ankara 1935) No. 14, 18; "Cumhuriyet", 1 Şubat 1935; G. Jaeschke, *Die Türkei in den Jahren 1935-1941*, Leipzig 1943, 2; aynı yazarın Ayasofya'nın müze yapılmasına sebep olarak 1931 tarihli bir kanunu göstermesi kanaatimizce yersizdir, bk. G. Jaeschke, *Zur Krisis des Islams in der Türkei*, şu kitapda *Beitrage zur Arabistik, Semistik und Islamwissenschaften*, Leipzig 1944, 524.

RODERIC H. DAVISON, *Reform in the Ottoman Empire, 1856 - 1876*, Princeton University Press, Princeton, N. J. 1963, XIII + 479.

19. asır Osmanlı tarihinin Amerika'da en ciddi araştırmacılarından biri olarak tanıdığımız George Washington Üniversitesi profesörlerinden R. H. Davison'un bu eseri, Tanzimat'ın 125. yıl-dönümüne rastlamış bulunmaktadır ve şüphesiz bu devir üzerinde Türkiye'de ve dışarıda 100. yıldönümü sırasında yapılmış olan neşriyattan beri yayınlanmış en esaslı araştırmalardan biridir. Prof. Davison, bu hacimli eserinde oldukça etraflı bir girişten (s. 3 - 51) sonra Tanzimat'ın 1856 - 1876 daki gelişme safhası üzerinde durmaktadır. Yazar, 1856 İslâhat Fermanı'nın geniş bir tahlilinden sonra bu islâhat programının uygulanmasını inceliyor, bilhassa gayrimüslim "millet"lerin yeni teşkilâtını (Bahis IV, s. 114 - 135) ele alıyor, vilâyet kanununun kabulüyle yapılan esaslı reformu inceliyor (Bahis V, s. 136-171), Yeni Osmanlıların faaliyetlerini ve 1876'e kadar İmparatorluğu temelinden sarsan iç kaynaşmaları tahlil ettikten sonra (Bahis VI - IX, s. 172 - 357) 1876 Kanun-i Esasî'si üzerinde etraflı bir inceleme yapıyor. Esere, *Tabancı Müdahalesi, Nifus, Âlî Paşa'nın Siyasi Vasiyetnâmesi, Abdülaziz'in ölümü ve Abdülhamid'in tahttan fergati hakkında bir vesika imzalıyıp imzalamadığı meselesi* hakkında beş inceleme zeyil olarak ilâve edilmiştir.

Yazar, Türkçe ve Batı dillerinde konu üzerinde yayınlanmış hemen hemen bütün önemli neşriyatı gözden geçirmiştir. Ayrıca *American Board of Comissioners for Foreign Missions* arşiv materyali ile Paris, Londra, Viyana, Stockholm ve Washington'da devlet arşivlerinde konuya ait malzemeyi görmüş ve kullanmıştır. Yazar, konu üzerinde araştırmaların henüz başlangıçta olduğunu ve bilhassa Türk arşivlerindeki incelemelerin neticelerini beklemek gerektiğini haklı olarak işaret etmektedir (Prof. Davison halen Türk arşivlerinde bir yıl müddetle çalışmak üzere memleketimizdedir.)

İmparatorluğun inhitat devri, inhitat sebepleri ve reform teşebbüsleri hakkında giriş kısmında ileri sürülen bazı görüşler şüphesiz tartışma konusu yapılabilir ve esasen eldeki yayınlar da bu konularda açık bir fikir ileri sürmemize yetecek bir olgunluğa varmamıştır. İmparatorluğun hakikî temelleri ve bunları dağılmağa mahkûm eden tarihî gelişmeleri bize eyice gösteren araştırmaların henüz yapılmadığı muhakkaktır.

"Millet sistemi" üzerinde eski devirlerden alarak meseleyi derinliğine işleyen bir araştırmamanın lüzumu daima kendini hissettirmektedir. Bu meselede Tanzimat'tan sonra galebe çalan anlayıştan kendimizi tamamille kurtarmak lâzımdır. Hele şu ifadeyi aynen kabul etmeye imkân yoktur: "The Muslim millet was of course under the direct rule of its own Sultan and bureaucracy." (s. 13). Tamamile dinî hukukla ilgili selâhiyetler dışında cemâatlere toptan idarî bazı selâhiyetler tanınması doğrudan doğruya vergi işleri ve teşkilâtille ilgili bir keyfiyettir. Eski devir için birtakım hukukî muhtariyet hükümlerine varılması mübalâgalıdır. Gerçekten durum, Tanzimat'tan sonra tamamille başka bir istikamet almıştır ve yazarın bu devre içinde verdiği hükümler yerindedir.

II. Mahmud'un yaptığı işlerin Abdülaziz ve Abdülhamid devrindeki şahsi idareyi hazırladığı hükmüne (s. 32) iştirak ediyoruz. Fakat reform ve modernleşmede olduğu gibi burda da, merkezî bürokrasinin büyük bir payı yok mudur? Yazara göre, Gülhane Hattı'nın neşri zamanı, diplomatik âmillerin etkisi altında seçilmiştir. Fakat haklı olarak işaret ettiği gibi (s. 38) Reşit bu vesikayı dünyayı kandırmak ve oyalamak için çıkarmış değildir. Hat, İngiliz hükümetinin telkini ile de ortaya atılmış değildir (It was Reşid's creation). Gülhane Hattı'nın, tahliline ait satırlara burda fazla bir şey eklemeyeceğiz. Bu konuda kendisile birleştiğimiz ve ayrıldığımız yerler bu dergide yayınladığımız makaleden takib edilebilir. Bu vesikanın Tanzimat devrinin *dualism*'ini doğurmuş olan ikinci mahiyeti belirtilmiş, bir ana-yasa sayılmıyacağı, Amerikan ve Fransız ihtilallerinin "hayat, hürriyet ve mülkiyet" esaslarını yankılamakla beraber bir anayasa rejiminden kaçındığı işaret edilmiştir. Bununla beraber Prof. Davison, Gülhane Hattı'nın neşrin-den itibaren yavaş yavaş bu gayeye doğru devamlı bir gelişmeyi açıkca tesbit etmek mümkün bulunduğunu da kitabında göstermiştir. *Meclis-i Vâlâ*'daki müzakere usûlünü bu bakımdan önemli bir adım olarak kabul etmektedir.

Vilâyetlerde meclislerin teşkilini "real innovation" olarak tesbit eden yazar, bu sistemin 1845'de tecrübe mahiyetinde uygulandığını kaydetmektedir. Bu dergide yayınladığımız ikinci makalede (*Gülhane Hattı'nın Uygulanması ve İçtimâî Tepkileri*) bu mesiclerin 1840'dan itibaren uygulandığı görülecektir.

Tanzimat'ın ilânından sonra meydana gelen birtakım kargaşalıklara rağmen bu vesikanın imparatorluk içinde müslüman ve hıristiyan halkta bir zihniyet değişikliği doğurduğu noktasına yazar haklı olarak temas eder. Hattâ o zaman bağımsız Yunanistan'dan bazı Yunanlıların ve Rus idaresi altına geçmiş Ermenilerden bazılarının, Osmanlı idaresini "less oppressive" görerek, bu tarafa göç ettikleri dahi götölmüştür (s. 50). Bununla beraber bu bizi, çok eyimsiz hükümlere götüremelidir.

Eserin ağırlık merkezini, 1856 İslâhat Fermanı ve ondan sonraki islâhat teşkil etmektedir. O zaman İmparatorluğun nüfusu hakkında 36 milyon rakamı kabul edilmektedir. Bunun 21 milyonu müslüman, onun da 10 - 12 milyonu Türk'tü (s. 61). Bir zümre olarak Ulemânın islâhata karşı olduğu hükmü verilirken (s. 67) bu sınıf arasında devlet merkezinde kendilerini bürokratlara yakın hisseden yüksek ulemâ ile taşradaki ulemâyı, hocaları ve dervişleri ayırd etmek gerekir.

Yazar, yalnız reform hakkında çıkarılan nizamnâme ve beyanların tahlili ile yetinmeyerek siyasî hayatı etkileyen şartları, nüfusun terkihi, sınıf ve zümrelerin davranışı, halk sınıfları arasındaki münasebetleri Avrupalıların, konsolosların durumlarını orjinal kaynaklara göre tasvir etmektedir ki (s. 61 - 80), bu suretle reformun uygulanacağı sosyal şartlar ve atmosfer hakkında kısmen bir bilgi edinmekteyiz.

Prof. Davison, islâhatın mimarları olan Âli, Fuad ve Mütercim Rüştü Paşaların karakter ve ideallerine de nüfuz etmeğe çalışmıştır. Yerli ve yabancı müşahitleri karşılaştırmak suretile vardığı hükümler şüphesiz hakikate en yakın olanlarıdır (81 - 93). Kuleli Vakası hakkında yapılan hülâsa (s. 100 - 103) ve hâdisenin özelliği hakkında ileri sürülen fikirler şimdilik kabul edilebilecek son sözdür.

Gayrimüslim cemâatlerin İslâhat Fermanı esasları dahilinde yeniden teşkilatlanmalarına ayrılan uzun bahis (s. 114 - 135) aydınlatıcıdır. Millet sistemi ve gayrimüslim cemâatlerin demokratik teşkilatlanması ile Osmanlı vilâyet kanunu ve temsilî meclislerin ihdası arasındaki münasebet meselesi kesin bir şekilde tâyin edilememektedir.

Yeni Osmanlılar bahsi (172 - 234) bilinenlerin iyi bir hulâsasıdır. Yazar, haklı olarak Yeni Osmanlıların, hâdiselerin gidişi üzerinde rollerini lüzumundan fazla büyütmeye tehlîkesi üzerine dikkati çekmektedir. Bununla beraber, modern Türkiye'yi hazırlayan başlıca fikir cereyanı olarak onun neticeleri itibarile ehemmiyeti aşîkârdır.

1868'de Şurâ-yi Devlet'in teşkilinin bütün tebaayı içine alan *temsilî hükümet sistemine doğru şuurla atılmış bir adım* olarak ehemmiyeti üzerinde haklı olarak durulmakta ve bazı yeni yayınlarındaki hatalar düzeltilmektedir (s. 242). Mecelle'nin hazırlanışı hakkında iyi bir özet yapılmıştır (Bu arada şu makaleyi de işaret edelim: Şerif Arif Mardin, *Some Explanatory Notes on the Mecelle*, *The Muslim World*, Vol. LI, 1961). 1871, Âli Paşa'nın ölümü tarihi, Tanzimat devrinde bir dönüm noktasıdır. Bundan sonraki karışık devir üzerine (270 - 310) yazar hayli aydınlık serpmektedir. O, Mahmud Nedim Paşa'nın aldığı tedbirlerin, imparatorluğu zayıflatmak ve Abdülaziz'in düşüşünü hazırlamak bakımından kötü neticeleri hakkında genel tarihi hükme katılmaktadır. Mahmud Nedim'in düşmesinden sonra 1873'de Şirvanizade'nin sadrazamlığında Kanûn-i Esasî fikrinin Midhat ve yakınları tarafından ele alındığına ve Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin düşünüldüğüne işaret olunmaktadır (294 - 95). 1873 - 74'deki kıtlık ve açlığın gelen büyük siyasî buhran üzerindeki etkisi kuvvetle belirtilmiştir. Eserin şüphesiz en ziyade dikkate değer kısmı, 1876'daki siyasî buhran neticesinde Kanûn-i Esasî'nin ilânını ve bunu hazırlayan iç sebepleri tahlil eden kısımdır (s. 311 - 408). Midhat Paşa 1875'den itibaren Kanûn-i Esasî'yi ciddi olarak düşünmeğe başlamıştır (319). Fikrin gelişmesinde Ermeni Odian efendinin rolü muhtelif yerlerde belirtiliyor (s. 289, 320). Eser, Midhat'ın sürgüne gönderilmesile nihayet bulmaktadır. Genel hükümlerin özetlendiği son sahifelerde (404 - 408) Tanzimat'ın, Osmanlılık fikrile imparatorluğun bütünlüğünü korumak gayesine erişemediği belirtilmektedir. Bununla beraber geleceği hazırlamak itibarile Tanzimat devrinde alınan tedbirlerin ehemmiyetini yazar inkâr etmemektedir. Herşeyin tohumu o zaman atılmıştır. Prof. Davison, kullandığı geniş literatür, arşiv vesikaları ve ölçülü hükümleri ile Osmanlı tarihinin bu devresinde iç siyasî gelişme üzerinde şüphesiz şimdye kadar yazılmış olan en derli toplu, ilmi ve güvenilir eseri vücuda getirmiş olmakla, Türk tarihi araştırmacılarının şükranını kazanmıştır. Kitabın sonuna eklenen geniş bibliyografya, her eserin mahiyeti hakkında yazarın yaptığı kayıtlarla, faydalı bir kılavuz değeri kazanmıştır. Yalnız pâyitahttaki siyasî gelişmeleri izleyen araştırmacı, Türk arşivlerindeki çalışmalarından sonra, ümit edilir ki, Rumeli ve Anadolu'da o zamanki şartları ve gelişmeleri de inceleyerek bize bu devrin tam bir tarihî tablosunu versin.

HALİL İNALCIK

PROFESÖR DR. GOTTHARD JÄSCHKE'NİN
BAŞLICA ESERLERİ

(Bak. : BELLETEN Sayı : 110, S. 302)

1. *Die Entwicklung des osmanischen Verfassungsstaates von den Anfängen bis zur Gegenwart.* Berlin 1917.
2. *Die rechtliche Bedeutung der in den Jahren 1909-1916 vollzogenen Abänderungen des türkischen Staatsgrundgesetzes.* Die Welt des Islams, V (1917), s. 97.
3. *Zur Reform der türkischen Gerichtsverfassung.* Der Neue Orient, I (1917), s. 545.
4. *Die Türkei seit dem Weltkriege. Geschichtskalender 1918-1928.* Die Welt des Islams, X (1929), s. 1. [Türkçeye çeviren: Niyazi Recep Aksu, *Türk İnkılabı Tarihi Kronolojisi*, C.: I (1939), C.: II (1941)]. — *Geschichtskalender für 1929.* Die Welt des Islams, XII (1930), s. 1; *für 1930*, ibid., XII (1931), s. 137; *für 1931-1932*, ibid, XV (1933), s. 1; *für 1933-1934*, Mitteil. d. Sem. f. Orient. Sprachen, XXXVIII (1935), s. 105; *für 1935-1941*, Leipzig 1943; *für 1942-1951*, Wiesbaden 1955; *für 1952-1961*, Wiesbaden 1964.
5. *Der Freiheitskampf des türkischen Volkes.* Die Welt des Islams, XIV (1932), s. 6.
6. *Das System der Staatsverträge der Türkischen Republik.* Zeitsch. f. Politik, XXIII (1933), s. 281.
7. *Die Staatsverträge der Türkei seit Beginn des Weltkrieges.* Mitt. d. Sem. f. Orient. Sprachen, XXXVII (1934), s. 97.
8. *Zur Geschichte des türkischen Nationalpakts.* Ibid., XXXVI (1933), s. 101.
9. *Der Weg zur russisch-türkischen Freundschaft.* Die Welt des Islams, XVI (1934), s. 23.
10. *Präsident Wilson als Schiedsrichter zwischen der Türkei und Armenien.* Mitt. d. Sem. f. Orient. Spr., XXXVIII (1935), s. 75.
11. *Die grösseren Verwaltungsbezirke der Türkei seit 1918.* Ibid., s. 81.
12. *Türkiye Demiryollarının Tarihi ve Önemi.* Demiryollar Dergisi, s. : 132 (1936). Çev. Ş. Boray
13. *İskenderun ve Antakya Halis Türk Yurdudur. Yabancı Gözüyle Cumhuriyet Türkiyesi* (Ankara 1938), s. 241. Çev. Nadir Nadi.
14. *Die Meerengenfrage als türkisches und internationales Problem.* Ost-Europa, XI (1936), s. 439.
15. *Ankara, die Hauptstadt der Türkischen Republik.* Europäische Revue, XII (1936), s. 457.
16. *Das Bauerntum in der modernen Türkei.* Süddeutsche Monatshefte, XXXIII (1936), s. 554.
17. *28 Mayıs'tan 27 Nisana kadar. Azerbaycan'ın millî tarih takvimi.* Kurtuluş (Berlin), s. 543. Çev. Hilâl Münşi.
18. *Neuere Literatur über die Türkische Republik.* Oriental. Literaturzeitung, XL (1937), s. 73.

19. *Die Entwicklung der türkischen Verfassung 1924-1937*. Orient-Nachrichten (Berlin), III (1937), s. 121.
20. *Der Vertrag von Saadabad, ein Markstein in der Geschichte Vorderasiens*. Zeitsch. f. Politik, XXVII (1937), s. 495.
21. *Azeriler ve Tatarlar*. Kurtuluş (Berlin), s. 1106, 1144, Çev. Hilâl Münşi.
22. *1916 Lozan Kongresinde Rusya Mahkûmu Milletler*. Kurtuluş, s. 761, 790; Şimalî Kavkasya (Varşava), Haziran-Ağustos 1937, s. 8. Çev. Hilâl Münşi.
23. *Türkiyede Memleket ve Halk*. Gençlik, 1 Temmuz 1938. Çev. İ. Orhon.
24. *Die Diplomatie der Ankara-Regierung*. Mitt. d. Ausland-Hochschule (Berlin), XLI (1938), s. 161.
25. *Die ersten Verfassungsentwürfe der Ankara-Türkei*. İbid., XLII (1939), s. 57.
26. *Vom Osmanischen Reich zur Türkischen Republik. Zur Geschichte eines Namenswechsels*. Die Welt des Islams, XXI (1939), s. 85.
27. *Türk hukukunda evlenme aktinin şekli*. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, XVIII, s. 1128, XIX, s. 400. Çev. Necmeddin M. Berkin.
28. *Türkei. Kleine Auslandskunde*. Berlin 1941.
29. *Der Turanismus der Jungtürken. Zur osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege*. Die Welt des Islams, XXIII (1941), s. 1.
30. *İsmet İnönü*. Zeitsch. f. Politik, XXXII (1942), s. 44.
31. *Der osmanisch-aserbeidschanische Freundschaftsvertrag vom 4. Juni 1918*. Studien zur Auslandskunde, Abt. Vorderasien, I (1944), s. 64.
32. *Daş Ende des osmanischen Sultanats*. İbid., s. 113.
33. *Der Kampf der Türkei um die Freiheit der Meerengen*. Zeitsch. f. Politik, XXXIV (1944), s. 290.
34. *Der Turanismus und die kemalistische Türkei*. Beiträge zur Arabistik, Semitistik u. Islamwissenschaft (Leipzig 1944), s. 468.
35. *Der Islam in der neuen Türkei. Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung*. Die Welt des Islams, N. S., I (1951), s. 1. (Bak.: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, VIII, s. 746.)
36. *Das osmanische Scheinkalifat von 1922*. İbid., s. 195.
37. *Der türkisch-armenische Friedensvertrag von Gümrü (Alexandropol)*. İbid., II (1952), s. 25.
38. *Zur Form der Eheschliessung in der Türkei. Eine rechtsvergleichende Untersuchung*. İbid., II, s. 143. (Bak.: Ankara Hukuk Fak. Dergisi, IX, s. 384).
39. *Kafkasyada Türk-Rus Sınırının Tarihi*. Ulus, 27. XI., 2. XII. 1953. Çev. Tahsin Banguoğlu.
40. *Die Eroberung Konstantinopels im Jahre 1453 und ihre Bedeutung für Geschichte und Gegenwart*. Die Welt als Geschichte, 1953, s. 210.
41. *Türkische Gesetzsammlungen*. Die Welt des Islams, III (1954), s. 225.
42. *Vollzug der Todesstrafe in der Türkei*. Westöstliche Abhandlungen, Rudolf Tschudi zum 70. Geburtstag (Wiesbaden 1954), s. 338.
43. *The Moral Decline of the Ottoman Dynasty*. Die Welt d. Isl., IV (1955), s. 10.
44. *Büyük İnkılapçı ve Diplomat Atatürk*. Ulus, 20-29. IV. 1956; V. Türk Tarih Kongresi (Ankara 1960), s. 14. Çev. Tefîk Bryikhoğlu.

45. *Geschichte der Türkei seit dem Waffenstillstand von Mudros*. Handbuch der Orientalistik, Gesch. d. Islam. Länder, Neuzeit (Leiden 1959), s. 70.
46. *Zur Ziya Gökalp - Bibliographie*. Zeki Velidi Togan'a Armağan (1955), s. 127.
47. *Beiträge zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabhängigkeit*. Die Welt d. Isl., V (1957), s. 1. (Bak.: Tevfik Bıyıklıoğlu, Atatürk Anadolu'da (1919-1921), I (1959).)
48. *Auf dem Wege zur Türkischen Republik. Ein Beitrag zur Verfassungsgeschichte der Türkei*. Die Welt d. Isl., V (1958), s. 206.
49. *Traité de Paix et d'Amitié entre le Gouvernement Impérial Ottoman et le Gouvernement de l'Union des Montagnards du Caucase*. Ibid., s. 259.
50. *Zum Problem der Marne-Schlacht von 1914*. Histor. Zeitsch., 190 (1960), s. 311. (Bak.: Belleten 1961, s. 137; T. Bıyıklıoğlu'nun tahlili.)
51. *Die Frauenfrage in der Türkei*. Saeculum, X (1959), s. 360.
52. *Persönlichkeit und Werk Kemal Atatürks*. Das Parlament (Bonn), X (1960), No. 34-35.
53. *Neues zur russisch-türkischen Freundschaft*. Die Welt d. Isl., VI (1961), s. 203.
54. *Türkiye Cumhuriyetinin Kurucusu Atatürk*. Hür Vatan, 11.-12. XI. 1961; Forum, s. 182, 1. XI. 1961. Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu.
55. *Mustafa Kemal (Atatürk)*. bustan (Wien), III (1961), s. 3.
56. *Nationalismus und Islam im türkischen Unabhängigkeitskriege*. Zeitsch. f. Kulturaustausch (Stuttgart), XII (1962), s. 126.
57. *Die Türkei*. Weltgeschichte der Gegenwart (Bern 1962), s. 641.
58. *Der Eid in der türkischen Verfassung*. Die Welt d. Isl., VIII (1962), s. 16.
59. *Die türkische Frage auf den alliierten Konferenzen von 1920*. Ibid., s. 46.
60. *Zur Wahl des "Kalifen" Abdülmecid*. Ibid., s. 52.
61. *Ehrenschatz Gottes und der Propheten in der Türkei*. Oriens, XV (1962), s. 296.
62. *Die Bedeutung der Religion für Mustafa Kemal (Atatürk)*. Kairos (Salzburg), V (1963), s. 138.
63. *Le rôle du communisme dans les relations russo-turques de 1919 à 1922*. Orient (Paris), No. 26 (1963), s. 31.
64. *Mustafa Kemal et la proclamation de la République en Turquie*. Ibid., No. 27 (1963), s. 29.
65. *Ein amerikanisches Mandat für die Türkei?* Die Welt d. Isl., VIII (1963), s. 219.
66. *Die Rezeption des Schweiz. Zivilrechts und die türkische Verfassung vom 9. Juli 1961*. Ibid., s. 257.
67. *Die Türkisch-Orthodoxe Kirche*. Der Islam, XXXIX (1964), s. 95.
68. *Mondros'a giden Yol*. Belleten, XXVIII (1964), s. 141. Çev. Nusret Hızır.
69. *Türkiye'de İmam Nikâhı*. Sabri Şakir Ansay'ın Hâturasına Armağan (Ankara 1964), s. 11. Çev. Ahmet Mumcu.
70. *Die türkischen Dorfinstitute*. bustan (Wien), V (1964), (basılmaktadır).

1964 YILININ İLK YARISINDA TÜRK TARİH
KURUMU KÜTÜPHANESİNE GELEN
KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ABADAN, YAVUZ : *Inkulâp ve inkulâpçılık*. İstanbul 1938 Recep Ulusoğlu Basımevi 16 S. = C. H. P. Yayını, Konferanslar Seri: 2- Kitap: 5. 8° (A. 11/6824)
- ÂFETİNAN, PROF. : *Atatürk ve İlim*. Ankara 1963 Gnkur. Basımevi. 12 S. Araştırma ve Geliştirme Bakanlığı Yay. No.: 33. 8° (A. 11/6539)
- ÂFETİNAN, PROF. : *Atatürk'ün vatandaşlık hak ve vazifeleri üzerindeki düşünceleri*. Belleten XXVII, 108 (1963)'den ayırbasım. S. 557-564. 8° (A. 11/6893)
- ÂFETİNAN, PROF. : *Mimar Koca Sinan*. Ankara Güzel Sanatlar Matbaası. 64 S. 2 planş. 8° (A. 11/7043)
- AŞŞAR, İREÇ : *Fihrist-i Makâlat-ı Fârisi. Index Iranicus*. Tahran 1961 Çaphane-i Danişgâh. 984 S. 4° (A. 11/6573)
- AŞŞAR, SADİĞ-BEG : *Ganun-os-sovar (Traktat o jivopisi) Çev. : A. Yu. Kaziev*. Bakû 1963 İAN. Azerb. SSR. 164 S. 8° (A. 11/6768)
- AHMET BURHANETTİN : *Gazinin kızı*. İstanbul 1927 Cumhuriyet Matbaası. 132 S. 8° (A. 11/6463)
- AHMED CEMALETTİN : *Torlakyan muhakemesi*. İstanbul 1338 Ali Şükrü Matb. 256 S. İleri Kütüphanesi Numara: 1. 8° (A. 11/6612)
- AHMED MİDHAT : *Hülâsa-i Hümâyunnâme*. İstanbul 1304 Matbaa-ı Amire. 600 S. 8° (A. 11/6843)
- AKDAĞ, DR. MUSTAFA : *Celâli isyanları (1550-1603)*. Ankara 1963 Ankara Üniversitesi Basımevi. VII + 307 S. = A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları Sayı: 144. 8° (A. 11/6986)
- AKKAYA, DR. ŞÜKRÜ : *Tarihin tarihine kuş bakışı*. Ankara 1938 Recep Ulusoğlu Basımevi. 26 S. = C. H. P. Yayını, Konferanslar Seri: 1 - Kitap: 7. 8° (A. 11/6821)
- AKKERMAN, NAKİ CEVAT : *Demokrasi ve Türkiye'de siyasi partiler hakkında kısa notlar*. Ankara 1950 Ulus Basımevi. 83 + 8 S. 8° (A. 11/6623)
- AKSEKİ, A. HAMDİ : *İslâm Dini. İtikat, ibâdet ve ahlâk*. Ankara 1963 Ayyıldız Matbaası 323 S. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. No. 31/16. 8° (A. 11/6934)
- AKSEKİ, A. HAMDİ : *Namaz sürelerinin türkçe tercüme ve tefsiri*. Ankara 1960 Ayyıldız Matbaası 61 S. = Diyanet İşleri Reisliği Yay.: 31/22. 8° (A. 11/6952)
- AKSOY, ÖMER ASIM : *Atatürk ve dil devrimi. (Dil alanındaki çalışmalara genel bir bakış)* Ankara 1963 Millî Eğitim Basımevi. 62 S. = Atatürk Serisi No: 3. 8° (A. 11/6687)
- AKURGAL, EKREM : *Die Kunst Anatoliens von Homer bis Alexander*. Berlin 1961 Walter de Gruyter. IX + 350 S. 8 planş 1 levha 1 harita. 4° (B/4701)

- ALBRIGHT, W. F. : *De l'age de la Pierre a la Chrétienté. Le monothéisme et son évolution historique*. Paris 1951 Payot. 303 S. = Bibliothèque Historique. 8° (A. 11/7105)
- ALEKPEROV, A. K. : *İssledovaniya po arheologii i etnografii Azerbaydjana*. Baku 1960 İAN. Azerbaydjanskoy SSR. 251 S. 8° (A. 11/7026)
- ALEXANDRESCU-DERSCA, M. M. : *Despre regimul supuşilor Otomani în tara Romîneasca în veacul al XVIII-lea*. Studii Revista de Istocri XIV, 1 (1961)'den ayrı basım S. 87-113. 8° (A. 11/6374)
- ALEXANDRESCU-DERSCA, M. M. : *L'expédition d'Umur Beg d'Aydın aux bouches du Danube (1337 ou 1338)*. Studia et Acta Orientalia 11, (1960)'dan ayrı basım S. 3-24. 8° (A. 11/6372)
- ALEXANDRESCU-DERSCA, M. M. : *N. Iorga, historien de l'empire Ottoman*. Balcania VI'den ayrı basım S. 101-122. 8° (A. 11/6371)
- ALEXANDRESCU-DERSCA, M. M. : *L'origine du nom de la Dobroudja*. Contributions Onomastiques du VIe Congrès Int. (1958)'den ayrı basım S. 97-114. 8° (A. 11/6373)
- ALEXANDRESCU-DERSCA, M. M. : *Rolul hatişerifurilor de privilegii în limitarea obligatiilor catre poarta (1774-1802)*. Studii Revista de Istorie XI, 6 (1958)'den ayrı basım S. 101-121. 8° (A. 11/6375)
- ALİYEV, F. M. : *XVIII. asrın ikinci yarısında Şimali Azerbaycan şehirleri*. Baku 1960 Azerb. SSR. İlimler Akademisi. 135 S. 8° (A. 11/6961)
- ALİYEV-ÜL-KÂRİ : *Kırk Kudst Hadis. 2. bs. Çev. : Hasan Hüsnü Erdem*. Ankara 1963 T. T. K. Basımevi. 60 S. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. : 31/3. 8° (A. 11/6937)
- ALİZADE, A. A. : *Şergünaslıg İstitutunun Elmi Eserleri*. Bakı Azerb. SSR. Elmler Akadem. 8° (B/4376)
- ALLEN, W. E. D. : *Problems of Turkish power in the sixteenth century*. London 1963 Central Asian Research Centre. 92 S. 1 harita. 8° (A. 11/6599)
- ALP, SEDAT : *Die Lage von Samuha*. Anatolia 1 - (1956)'dan ayrı basım. S. 77-80 (A. 11/6831)
- ALSDORF, LUDWIG : *Beiträge zur Geschichte von Vegetarismus und Rinderverehrung in Indien*. Wiesbaden 1961 Franz Steiner. 69 S. = Ak. d. Wis. u. d. Lit. Abh. d. Geist. - Sozial. Kl. 1961, 6. 8° (A. 11/6091)
- ALTIN, MEHMET : *Türkiye'de siyasi hareketler ve sosyal yapı*. Ankara 1961 Doğu Ltd. Şirketi Matb. 68 S. 8° (A. 11/6807)
- Ancient Corinth : A guide to the museum*. 3. bs. 1956 Icaros. 48 S. 16 planş = American School of Classical Studies at Athens. 8° (A. 11/6707)
- ANDERSON, R. C. : *Naval wars in the Levant 1559-1853*. Princeton 1952 University Press. IX + 619 S. 10 pl. 1 harita. 8° (A. 11/6681)
- ANDOLSUN, FERİDUN KURT : *Arkeolojik tetkiklerde çömlek sanatının ehemmiyeti*. Ankara 1938 Recep Ulusoğlu Basımevi. 20 S. = C. H. P. Yayını Konferanslar Seri: 1 - Kitap: 26. 8° (A. 11/6818)
- ARAR, İSMAİL : *Atatürk'ün halkçılık programı ve halkçılık ilkesinin tarihçesi*. İstanbul 1963 Baha Matbaası. 48 S. 8° (A. 11/6695)
- ARMAOĞLU, DR. FAHİR H. : *Kıbrıs meselesi 1954-1959. Türk hükümetinin ve kamu oyunun davranışları*. Ankara 1963 Sevinç Matbaası. X + 585 S. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No. 156-138. 8° (A. 11/6556)

- Armyanskie Istoçniki o Mongolah. Izlveçeniya iz rukopisey XIII-XIV VV. Çev.: A. G. Galstyan.* Moskva 1962 İzd. Vost. Liter. 155 S. 8° (A. 11/6545)
- ARNOLD, WILLIAM R. : *Ancient-Babylonian temple records in the Colombia University Library.* New York 1896. VIII + 70 S. 8° (A. 11/6538)
- ARSAL, DR. ORHAN : *Devletin tarifi.* Ankara 1938 Recep Ulusoglu Basimevi. 32 S. = C. H. P. Yayını, Konferanslar Seri: 1 - Kitap: 22. (A. 11/6814)
- ARTAMONOV, M. I. : *Trudi Volgo-Donskoy Arheologiceskoy Ekspeditsii. 2. cilt.* Moskva 1959 İAN. SSSR. 388 S. 35 Pl. 4 Levha. 4° (B/4677)
- ARTUS, ÂMİL : *İsrail'de gördüklerim.* Ankara 1963 Yeni Desen Matbaası. 58 S. 8° (A. 11/6359)
- Asârü'l-İslâmî't-Târikhiyyetü fi'l-İttihaddü's-Sovyeti.* 54 + 45 S. 135 resim. 2° (C/419)
- ASKOWITH, DORA : *The toleration of the Jews under Julius Caesar and Augustus.* New York 1915 Columbia University. XIII + 235 S. = The Toleration and Persecution of the Jews in the Roman Empire, Part 1. 8° (A. 11/6537)
- ASTRÖM, PAUL : *Om den Varbergska Kulknappens Ursprung.* Varbers Museum Arsbok (1962)'den ayrı basım. S. 85-88. 8° (A. 11/6261)
- ATASAYAN, MUİNE : *Beşer uklarının tasnifinde esaslar.* Ankara 1938 Recep Ulusoglu Basimevi. 30 S. = C. H. P. Yayını, Konferanslar Seri: 1-Kitap: 17. 8° (A. 11/6815)
- ATATÜRK MUSTAFA KEMAL : *Söylev (Nutuk) 1. C.* Ankara 1963 Ankara Üniversitesi Basimevi. 296 S. = Türk Dil Kurumu Yayınları: 220. 8° (A. 11/6684)
- Atatürk.* Ankara 1963 Unesco Türkiye Millî Komisyonu. 303 S. 15 Pl. 8° (A. 11/6603)
- Atatürk 1881-1938.* Ankara 1963 Unesco Türkiye Millî Komisyonu. 80 S. 8° (A. 11/6601)
- Atatürk 19 yıl önce bugün Ankara'ya gelmişlerdi. 27-XII-1919. Saat: 15,30. Ankara Halk-evinden.* Ankara 1938 Ulus Basimevi. 29 S. 4 Pl. 8° (A. 11/3703)
- Atatürk, öğrenci yarışma yazuları.* Ankara 1963 Millî Eğitim Basimevi. 48 S. = Atatürk Serisi No: 8. 8° (A. 11/6692)
- Atatürk Şiirleri. Derleyen: Behçet Necatigil.* Ankara 1963 A. Ü. Matb. VII + 206 S. = Türk Dil Kurumu Yayınları: 223. 8° (A. 11/6685)
- Atatürk ve Türk Dili.* Ankara 1963 Ankara Üniversitesi Basimevi. 145 S. = Türk Dil Kurumu Yay. 224. 8° (A. 11/6694)
- ATAY, HÜSEYİN : *Kur'an ve hadis'de iman esasları.* Ankara 1959 Doğu Matbaası. 95 S. = Diyanet İşleri Reisliği Yay. Sayı: 68. 8° (A. 11/6951)
- The Athenian Agora.* 2 cild. New Jersey 1958/1959 The American School of Classical Studies at Athens. 4° (B/4698)
- Azerbaycan Tarihi. En Gadim samanlardan Azerbaycan'ın Rusiya'ya ilhagina gadar.* Bakı 1961 Azerb. SSR Elmler Akad. 448 S. 8° (A. 11/6669)
- Azerbaycan Tarihine dair materialler. Azerbaycan Tarihi Muzeyinin eserleri. 5. cilt.* Bakı 1962 Azeb. SSR Elmler Akademiyasi. 224 S. 8° (A. 11/6547)
- AZİMZADE REFİK BEY : *İttihad-ı İslâm ve Avrupa. Çev.: İbrahim Halil.* İstanbul 1327 Matbaay-i Ebuuziyya 89 S. 8° (A. 11/6643)

- BABINGER, FRANZ : *Die Aufzeichnungen des Genuesen Iacopo de Promontorio-de Campis über den Osmanenstaat um 1475*. München 1957 C. H. Beck'schen. 95 S. = Bayerische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte 1956, Heft 8. 8° (A. 11/6528)
- BAGIROV, YU. A. : *Türkiye Lozan konfransında*. Bakı 1957 Azerb. SSR. İlm. Akademiyası. 180 S. 4° (A. 11/6964)
- BAHA, A. : *Telgrafılıkta ana dilimiz ve Mustafa Efendi. 2. bs.* İstanbul 1933 Güneş Matb. 31 S. = Türk Telgraf ve Posta Tarihine ait tetkikler: 1. 8° (A. 11/6609)
- BANNER, JANOS - JOZEF KOREK : *Die Pécelér Kultur*. Budapest 1956 Akadémiai Kiado. 314 S. CXX + IV pl. = Archaeologia Hungarica, Series Nova XXXV. 4° (B/4661)
- BARAMKI, D. C. : *The archaeological nuseum of the American University of Beirut*. İstanbul 1959. 6 + 15 S. 6 pl. = Publications de l'Institut Historique et Archéologique Néerlandais de Stamboul IV. 4° (B/4663)
- BARANNIKOV, A. P. : *The Ukrainian and south Russian Gypsy dialects*. Leningrad 1934 Publishing Office of the Academy. 226 S. 1 harita. = Academy of Sciences of the USSR. 8° (A. 11/6521)
- BARCZI, GÉZA : *A tihanyi apatság alapítólevelé mint nyelvi emlék*. Budapest 1951 Akadémiai Kiado. 231 S. 1 Kroki. = Nyelvészeti Tanulmányok 1. 8° (A. 11/6518)
- BARRETT, DOUGLAS : *Sculptures from Amaravati in the British Museum*. London 1954 British Museum. 76 S. XLVIII Pl. 4° (B/4686)
- BARTHOLD, PROF. DR. W. : *İslâm medeniyeti Tarihi. 2. bs. Başlangıç, izah, düzeltmeler : Prof. Dr. M. Fuad Köprülü*. Ankara 1963 T. T. K. Basımevi. XXIV + 367 S. 8° (A. 11/6940)
- BATUR, MUZAFFER : *Eski Fatih Camii. Bir çini pano*. İstanbul 1953 Kemal Matb. 1 pano. = 50 San'at Sever Serisi 10-1953. 8° (A. 11/6626)
- BAYATLI, OSMAN : *Bergama'da şifalı otlar ve hayvanlar-mâdenler. 2. Bölüm*. İstanbul 1942 Vakıf Matb. 40 S. 8° (A. 11/6613)
- BAYKAL, DR. BEKİR SITKI : *Das Bagdad-Bahn-Problem 1890-1903*. Freiburg 1935 Rudolf Goldschagg. 171 S. 8° (A. 11/3549)
- BAYKAL, DR. BEKİR SITKI : *XIX uncu asra kadar Akdeniz'de hâkimiyet davası*. Ankara 1938 Recep Ulusoğlu Basımevi. 32 S. = C. H. P. Yayını, Konferanslar Serisi: 1-Kitap: 19. 8° (A. 11/6820)
- BAYUR, YUSUF HİKMET : *Türk inkılâbı tarihi. 2. bs. Cilt: 1 Kısım: 1*. Ankara 1963 T. T. K. Basımevi. XV + 493 S. 5 harita. = T. T. K. Yayınlarından VIII. Seri-9a. 8° (A. 1/3757)
- BECK, HANS-GEORG : *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*. München 1959 C. H. Beck. XVI + 835 S. = Handbuch der Altertumswissenschaft XII-2, 1. 8° (A. 11/6675-XII-2)
- BEKE, ÖDÖN : *A cseremiszek (marik) népköltészeté és szokásai. 1. cilt*. Budapest 1951 Akadémiai Kiado. 360 S. 8° (A. 11/6515)
- BELEN, GNRL. FAHRI : *Atatürk'ün askeri kişiliği*. İstanbul 1963 Millî Eğitim Basımevi. 11 + 65 S. 9 kroki. = Atatürk Serisi No: 4. 8° (A. 11/6688)

- BENGÜL, DR. NEJAT : *İktisadi refah teorisinin başlıca mes'eleleri*. Ankara 1963 A. Ü. Basımevi. XI + 219 S. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No. 166-198. 8° (A. 11/6757)
- BENKÖ, LORAND : *Anyanyelvi müveltségünk. A pécsi nyelumüvelő konferencia anyaga*. Budapest 1960 Akadémiai Kiado. 349 S. 8° (A. 11/6516)
- BEHOIST, MÉCHIN : *Le loup et le léopard Mustapha Kémal ou la mort d'un empire*. Paris 1954 Editions Albin Michel. 437 S. 8° (A. 11/6919)
- Beş yıllık kalkınma plânı, Maliye enstitüsü konferansları*. Ankara 1963 Sevinç Matbaası. VI + 171 S. 1 lev. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No. 168-150, Maliye Ens. Yay. No. 20. 8° (A. 11/6758)
- BETİN, SAFFET ÜRFİ : *Atatürk inkılâbı ve Ziya Gökalp-Yahya Kemal-Hâlide Advar*. İstanbul 1951 Güven Basımevi. 96 S. 8° (A. 11/3856)
- BEYHAKI, ABU-L-FAZL : *İstoriya Mas'uda 1030-1041. Çev.: A. K. Arendc*. Taşkent 1962 İAN Uzb. SSR. 748 S. 8° (A. 11/6660)
- 1943 *Maarif Şûrası açılış töreninde sayın Başvekilimiz Şükrü Saraçoğlu'nun ve sayın Maarif vekilimiz Hasan-Âli Yücel'in nutukları*. Ankara 1943 Maarif Matb. 18 S. = T. C. Maarif Vekilliği. 8° (A. 11/6810)
- BIRKET-SMITH, KAJ : *Geschichte der Kultur. Eine allgemeine Ethnologie. 2. bs.* München 1948 Südwest Verlag. XII + 599 S. 70 pl. 8° (A. 11/6682)
- BIRNBAUM, SOLOMON A. : *The Bar Menasheh marriage deed. Its relation with other jewish marriage deeds*. İstanbul 1962. 6 + 26 S. = Publications de l'Institut Historique et Archéologique Néerlandais de Stamboul XIII. 4° (B/4666)
- BIRN, THEODOR : *Kritik und Hermeneutik nebst Abriss des antiken Buchwesens*. 3. bs. München 1913 C. H. Beck. XI + 395 S. = Handbuch der Altertumswissenschaft 1-3. 8° (A. 11/6675-1,3)
- BOEHTLINGK, OTTO - CHARLES RIEU : *Hemakandra's Abhidhânakintâmani, ein systematisch angeordnetes synonymisches Lexicon*. Petersburg 1847 Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. XII + 443 S. 8° (A. 11/5755)
- BOROVKOV, A. K. : *Leksika Sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.* Moskva 1963 İVL. 366 S. = Akademiya Nauk SSSR Institut Narodov Azii. 8° (A. 11/6769)
- BOSSERT, DR. HELMUTH TH : *Janus und der Mann mit der Adler-oder Greifenmaske*. İstanbul 1959. 6 + 26 S. 6 pl. = Publications de l'Institut Historique et Archéologique Néerlandais de Stamboul V. 4° (B/4664)
- BRIDGE, ANN : *The dark moment*. London 1952 Chatto and Windus. 376 S. 8° (A. 11/6914)
- BROCK, RAY : *Ghost on Horseback. The incredible Atatürk*. New York 1954 Duell, Sloan and Pearce. VIII + 408 S. 8° (A. 11/6915)
- BRUMMEL, L. : *Toplu kataloglar örgütlenmeleri ve çalışmaları. Çev.: Behire Abacıoğlu*. Ankara 1963 Güzel İstanbul Matbaası. 10 + 100 S. = Unesco Türkiye Millî Komisyonu Yay. Kütüphanecilik Elkitapları: 5. 8° (A. 11/6748)
- BULLARD, WILLIAM ROTCH JR : *The cerro Colorado site and Pithouse architecture in the Southwestern United States prior to A. D. 900*. Cambridge 1962 Peabody Museum. XII + 205 S. 8 pl. = Papers of the Peabody Museum of Archaeology and Ethnology. Harvard University Vol. XLIV, No. 2. 4° (B/4700)

- BUNGE, AL. V. : *Verzeichniss der im Jahre 1832 im östlichen Theile des Altai-Gebirges gesammelten Pflanzen*. Petersburg 1836 Kaiserliche Academie der Wissenschaften. 114 S. 8° (A. 11/5274)
- BUNYATOV, T. A. : *Zemledelie i skotovodstvo v Azerbaydjane v epohu Bronzi*. Baku 1957 İAN. Azerbaydjanskoy SSR. 89 S. 8° (A. 11/7023)
- BURİAN, ORHAN : *Byron ve Türkler*. Ankara 1938 Recep Ulusoglu Basımevi. 22 S. = C. H. P. Yayını Konferanslar Seri: 1-Kitap: 12. 8° (A. 11/6816)
- BUSOLT, GEORG : *Griechische Staatskunde*. 2 Cilt. München 1920/1963 C. H. Beck = Handbuch der Altertumswissenschaft IV-1, 1. 8° (A. 11/6675-IV-1, 1)
- Büyük Millet Meclisinin 28.5.1947 günkü oturumunda Başbakan Recep Peker'in dış ve iç politikamızı açıklayan sözleri ve altı ilimizde sıkıyönetim'in uzatılması üzerine yapılan konuşmalar*. Ankara 1947. 27 S. 8° (A. 11/6832)
- CAFEROĞLU, A. : *İlk Türk dilcisi Kâşgarlı Mahmut*. Ankara 1938 Recep Ulusoglu Basımevi. 26 S. = C. H. P. Yayını Konferanslar Seri: 2-Kitap: 17. (A. 11/6616)
- CANALS FRAU, SALVADOR : *Préhistoire de l'Amérique*. Paris 1953 Payot. 345 S. = Bibliothèque. 8° (A. 11/7097)
- CARRINGTON, RICHARD : *Histoire de la Terre*. Paris 1956 Payot. 262 S. 16 Pl. = Bibliothèque Scientifique. 8° (A. 11/7115)
- Catalogue des microfilms, des périodiques musulmans publiés en Russie et des périodiques publiés à l'étranger par des musulmans russes émigrés, avant 1920, se trouvant au Centre Russe de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes*. 86 Yprk. 4° (B/4652)
- CAVANŞİR, AHMED BEY : *Garabağ hanlığının siyasi vaziyetine dair. (1747-ci yıldan 1805-ci yıla kadar)*. Çev. : A. B. Şukurzade. Bakı 1961 Azerb. SSR İlm. Akademiyası. 104 S. 8° (A. 11/6967)
- CAVANŞİR, MİRZA CAMAL GARABAĞI : *Garabağ Tarihi*. Çev. : F. Babayev. Bakı 1959 Azerb. SSR. İlm. Akademiyası. 139+62 S. 8° (A. 11/6966)
- CELÂL, MELEK : *Şeyh Hamdullah*. İstanbul 1948 Kenan Matbaası. 16 S. 29 planş. 8° (A. 11/6642)
- CHILDE, V. GORDON : *L'Aube de la Civilisation européenne*. 4. bs. Paris 1949 Payot. 384 S. = Bibliothèque Historique. 8° (A. 11/7100)
- CONRAD, J. R. : *Le culte du taureau de la préhistoire aux Corridas espagnoles*. Paris 1961 Payot. 222 S. = Bibliothèque Historique. 8° (A. 11/7107)
- COLLIDER, BJÖRN : *Reichstürkische Lautstudien*. Uppsala 1939 A. B. Lundequistska Bokhandeln. 104 S. = Uppsala Universitets Aorsskrit 1939: 1. 8° (A. 11/6733)
- COOK, S. F. : *Erosion morphology and occupation history in Western Mexico*. Berkeley 1963 University of California Press. S. 111 + 281-334 = Anthropological Records 17, 3. 4° (B/3045)
- CREEL, H. G. : *La naissance de la Chine. La période formative de la civilisation Chinoise environ 1400-600 av. J.-C.* Paris 1937 Payot. 368 S. 16 Pl. = Bibliothèque Historique. 8° (A. 11/7102)
- CRESWELL, K. A. C. : *A Short account of earley Muslim architecture*. Middlesex 1958 Penguin Books. XIV + 330 S. 72 pl. 8° (A. 11/6755)
- C. H. P. XII. *Kurultayı 21/5/1956 Genel Başkanın açış nutku*. Ankara 1956 Örnek Matbaası. 12 S. 8° (A. 11/6826)

- ÇAĞATAY, PROF. DR. SAADET : *Türk lehçeleri örnekleri VIII. yüzyıldan XVIII. yüzyula kadar yazı dili. 2. bs.* Ankara 1963 T. T. K. Basımevi. XII + 370 S. = A. Ü. D. T. C. Fak. Yay. No. 62 Türk Dili ve Edebiyatı Enstitüsü No. 9. 8° (A. 11/6705)
- DAĞTEKİN, DR. HÜSEYİN : *Türkleri boğazlar bölgesine çeken gerçek sebepler.* A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi cilt: XIX, sayı: 3-4 (1961)'den ayrı basım, S. 177-187. (B/4619)
- Daniş Pejuh, *Muhammed-Aleynaki Münzevi: Fihrist-i Kitaphane-i Sipehsalar. Cilt 111.* Tahran 1962 Çaphane-i Danışgah. 549 S. = Encümen-i İrani Felsefe ve Ulûm-i İnsanî: 2. 8° (A. 11/6574)
- DAVISON, RODERIC H. : *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876.* New Jersey 1963 Princeton University Press. XIII + 479 S. 8° (A. 11/6932)
- DE HARLEZ, C. : *Textes Taoistes traduits des originaux chinois.* Paris 1891 Ernest Leroux, éditeur. 385 S. = Annales du Musée Guimet C 20. 8° (A/8283)
- DEDERING, SVEN : *Aus dem Kitâb Fatḥ al-Bâb fî-l-Kunâ wa-l-Alkâb des Abû' Abdallâh Muḥ. B. Ishâk B. Manda al-Işbahânî.* Wien 1927 Adolf Holzhausen. VIII + 55 + 48 S. 8° (A. 11/6719)
- DEGRAS, JANE : *Soviet documents on foreign policy. 3 c.* London 1951/53 Oxford University Press. 8° (A. 11/7006)
- DEMİRALP, SEVİM : *Nükleer enerji ve sivil sahada istifade.* Ankara 1963 Gnkur. Basımevi. 21 S. = ARGE Başkanlığı Yayınları Yıl: 1963, No: 36. 8° (A. 11/6766)
- DEWEY, JOHN : *Türkiye maarifi hakkında rapor.* İstanbul 1939 Devlet Matbaası. VI + 30 S. = T. C. Maarif Vekilliği Ana Proğrama Hazırlıklar Seri: B, No. 1. 8° (A. 11/6812)
- DIETRICH, ALBERT : *ed-Dirâsâtü'l-arabiyye ft Almanya.* Wiesbaden 1962 Franz Steiner. 32 S. 8° (A. 11/6263)
- Dilde özleşmenin sınırı ne olmalıdır?* Ankara 1962 Üniversite Basımevi. 82 S. = T. D. K. Tanıtma Yayınları, Açık Oturumlar Dizisi: 1. 8° (A. 11/6400)
- DJAMIC, ANTUN-İLKA VERONA : *Popis Izdanja Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti u Zagrebu 1867-1950. Uredio: Josip Badalic.* Zagreb 1951 Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti. 521 S. 8° (A. 11/6543)
- Documenta Islamica inedita.* Berlin 1952 Akademie-Verlag. 277 S. 2 lev. 8° (A. 11/6727)
- Doğu Marmara Bölgesi ön planı.* İstanbul 1963 Karaca Ofset Basımevi. 174 S. 15 Harita = İmar ve İskân Bakanlığı. 4° (B/4763)
- DORRESSE, JEAN : *Des Hiéroglyphes a la croix ce que le passé pharaonique a légué au christianisme.* İstanbul 1960. VIII + 67 S. = Publications de l'Institut Historique et Archéologique Néerlandais de Stamboul VII. 4° (B/4670)
- Dostijeniya Nauk v Azerbaydjane.* Baku 1960 İAN. Azerbaydjanskoy SSR. 195 S. 4° (B/4749)
- DUHAMEL, GEORGES : *La Turquie nouvelle. Puissance d'occident.* Paris 1954 Mercure de France. 125 S. 8° (A. 11/6913)
- DURSUNOĞLU, CEVAT : *Erzurum Kongresi sırasında Atatürk'ün düşünceleri.* Belleten XXVII, 108 (1963)'den ayrı basım. S. 633-639. 8° (A. 11/6896)
- DÜRRÜOĞLU, AYHAN : *Şeker Ahmet Paşa.* Ankara 1962 Eroğlu Matb. 15 S. 8° (A. 11/6749)
- Düstur.* 5. Cilt. İstanbul 1332 Matbaa-i Âmire. 864 S. 8° (A. 1/5730-5)

- EBULFUAD, REFİK : *Musavver Seyf u kalem*. İstanbul 1324 Mekteb-i Harbiye Matbaası. 650 S. 8° (A. 11/6345)
- EBÜ ZEHRA, MUHAMMED : *Ebü Hanıfe. Çev. : Osman Keskinoğlu*. Ankara 1962 A. Ü. Basımevi 427 S. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. İslâm Büyükleri Serisi No. 2. 8° (A. 11/6938)
- ECEER, A. VEHBİ : *İmânın akıl ve ilimle münasebeti*. Ankara 1963 Ayyıldız Matbaası. XI + 39 S. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. 8° (A. 11/6958)
- ECKERLE, KLAUS : *Bandkeramik aus dem Badischen Frankenland*. Freiburg 1963 Otto Kehrer. 22 S. 24 pl. = Badische Fundberichte Sonderheft 2. 4° (B/4584)
- ELEKES, LAJOS : *Hunyadt*. Budapest 1952 Akadémiai Kiado. 509 S. = Magyar Történelmi Tarsulat. 8° (A. 11/7007)
- ELEKES, LAJOS : *A központösito politika belsö eröforrasai a XV. szazad masodik feleben*. Budapest 1955 Magyar Történelmi Tarsulat. 35 S. 8° (A. 11/6524)
- EMGE, CARL AUGUST : *Das Wesen der Ideologie*. Wiesbaden 1961 Franz Steiner. 76 S. = Ak. d. Wis. u. d. Lit. Abh. d. Geist.-Sozial. Kl. 1961-1. 8° (A. 11/6090)
- l'Empire Austro-Hongrois et la politique du comte de Beust*. Paris 1870 A. Lacroix. 260 S. 4 harita. 8° (A. 11/6754)
- ERDEM, HASAN HÜSNÜ : *Abdest almanın dış ve göz sağlığı bakımlarından önemi*. Ankara 1963 Doğu Matbaası. 36 S. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. 8° (A. 11/6949)
- ERDEM, HASAN HÜSNÜ : *Berat gecesi hakkında bir tetkik*. Ankara 1959 Ayyıldız Matbaası 16 S. = Diyanet İşleri Reisliği Yay.: 31/10. 8° (A. 11/6950)
- ERDEM, HASAN HÜSNÜ : *İlähi Hadîsler. 2. bs*. Ankara 1963 T. T. K. Basımevi. X+64 S. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. 31/4. 8° (A. 11/6936)
- ERDEM, HASAN HÜSNÜ : *Oruç ve Ramazan ibâdetlerine dair yüzbir hadîs. 4. bs*. Ankara 1962 Ayyıldız Matbaası. 48 S. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.: 31-13. 8° (A. 11/6947)
- ERDMANN, K. : *Ibn Bibi als kunsthistorische Quelle*. İstanbul 1962. VII + 33 S. X pl. = Publications de l'Institut Historique et Archéologique Néerlandais de Stamboul XIV. 4° (B/4672)
- EREMEEV, D. E. : *Proishojdenie Yuryukov i Turkmen Turtsii i osnovnie etapt ih istorii*. Moskva 1963 İVL. S. 24-70. = Etničeskie protsessi i sostav naseleniya v stranah Peredney Azii. 4° (B/4718)
- EREN, NURİ : *The Middle East and Turkey in world affairs*. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, (1951)'den ayrı basım. S. 72-80. 8° (A. 11/6606)
- EROL, DR. OĞUZ : *Asi Nehri deltasının jeomorfolojisi ve dördüncü zaman denizakarsu şekilleri*. Ankara 1963 Ankara Üniversitesi Basımevi. 110 S. 5 pl. = A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları Sayı: 148. 8° (A. 11/6985)
- ERSOY, DOÇ. DR. OSMAN : *XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Türkiye'de kâğıt*. Ankara 1963 A. Ü. Basımevi. VII + 225 S. 9 pl. = A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 145. 8° (A. 11/6674)
- ERTAN, VELİ : *Hazret-i Ali*. Ankara 1963 Ayyıldız Matbaası. 68 S. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. 8° (A. 11/6946)
- ESİN, UFUK-PETER BENEDICT : *Recent developments in the Prehistory of Anatolia*. Current Anthropology 4, 4 (1963)'den ayrı basım. S. 339-346. 4° (B/4693)

- Eski harfli Türkçe süreli yayınlar toplu kataloğu. (Muvakkat bs.)* Ankara 1963 Milli Kütüphane cilt ve basım Atelyesi. 275 y. 4° (B/4727)
- Etablissement de la Souverainete Nationale par la Grande Assemblée Nationale de Turquie. Séances Historiques du 30. Oct.—1er Nov. 1922* İstanbul 1922 Fratelli-Haim. 28 S. 8° (A. 11/6446)
- EVGENEV, D. E. : *Voprosi etnogeneza Turok v Turetskoy istoričeskoj literature*. Moskva 1963 İVL. S. 71-87. = Etničeskie protsessi i sostav naseleniya v stranah Peredney Azii. 4° (B/4718)
- EVİRİN, M. SADEDDİN : *İslâmiyet nazarında Hazret-i İsâ*. Ankara 1963 Doğu Matbaası. 55 S. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. 8° (A. 11/6957)
- EVİRİN, M. SADETTİN : *Radyo'da dinî ve ahlâkî konuşmalar*. Ankara 1961 Ayyıldız Matbaası 136 S. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. 8° (A. 11/6935)
- FALK, ANDRÉ : *Turquie*. Paris 1956 George Hang. 19. S. 8° (A. 11/6922).
- FEHÉR, GÉZA : *A Pécsi Janus Pannonius Muzeum Hodoltsákort Török Emlékei*. Kölönyomat a Janus Pannonius Muzeum. (1959)'dan ayrı basım. S. 103-151 6 planş. 4° (B/4732)
- FEKETE, LAJOS : *Eine Konskription von den Jassen in Ungarn aus dem Jahre 1550*. Acta Orient. Hung XI 1-3 (1960)'dan ayrı basım S. 115-143 3 pl. 8° (A. 11/5072)
- FEKETE, LALOS : *Gül-Baba et le Bektası der'ah de Buda*. Acta Orient. Hung. IV. 1-3 (1954)'den ayrı basım. 18 S. 8° (A. 11/6190)
- FEKETE, LAJOS—GYULA KALDY - NAGY : *Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550-1580*. Budapest 1962 Akademiai Kiado. 838 S. = Institutum Historicum Academiae Scientiarum Hungaricae. 8° (A. 11/6512)
- FETGERİ, MEHMET : *Osmanlı Alem-i içtimasında Çerkez kadınları*. İstanbul 1914 Zerafet Matbaası. 64 S. 8. (A. 11/6634)
- FINDIKOĞLU, ZİYAETTİN FAHRİ : *XI inci asırda bir Türk mütefekkeri ve ahlâkî düşünceleri*. Ankara 1938 Recep Ulusoğlu Basımevi. 16 S. = C. H. P. Yayını, Konferanslar Seri: 2-Kitap: 7. 8° (A. 11/6813)
- FIGULLA, H. H. : *Catalogue of the Babylonian tablets in the British Museum. Volume 1*. London 1961 British Museum. XI + 294 S. 4° (B/4594)
- FRANCIS, F. C. : *The catalogues of the British Museum. 3-Oriental printed books and manuscripts*. London 1963 British Museum. 15 S. 8° (A. 11/6598)
- FRAZER, SIR JAMES GEORGE : *Mythes sur l'orgine du Feu*. Paris 1931 Payot. 294 S. 8° (A. 11/7109)
- FREYER, PROF. HANS : *Sosyolojiye giriş. 2. bs. Çev.: Dr. Nermin Abadan*. Ankara 1963 Sevinç Matbaası. VII + 254 S. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No. 165-147. 8° (A. 11/6760)
- FUKS, ALEXANDER - ISRAEL HALPERN : *Studies in history*. Jerusalem 1961 Hebrew University. 3 + 337 S. = Scripta Hierosolymitana/Volume VII. 8° (A. 11/6541)
- FURON, RAYMOND : *Manuel de préhistoire générale*. 4. bs. Paris 1958 Payot. 484 S. 8° (A. 11/7059)
- GARCIA, LUIS PERICOT : *L'Espagne avant la conquête Romaine*. Paris 1952 Payot. 300 S. 8 Pl. 8° (A. 11/7114)
- GARELLI, PAUL : *Les Assyriens en Cappadoce*. Paris 1963 Libr. Adrien Maissonneuve. 418 + 2 S. 2 Harita. = Bibliothèque Archéologique et Historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul XIX. 8° (A. 11/7071)

- GASTER, THEODORE H. : *Les plus anciens contes de l'humanité*. Paris 1953 Payot. 206 S. 8 Pl. 8° (A. 11/7112)
- GAZÂLÎ, İMAM MUHAMMED : *Oğlum. (İmam Gazâlî'nin talebesine öğütleri) Çev. : Ahmet Serdaroğlu*. Ankara 1963 Doğu Matbaası XXXI + 46 S. 8° (A. 11/6944)
- Gazi M. Kemâl Paşa hazretlerinin bir hitâbesi. T. B. M. M. de 6 Kâmunevvel 1337'de söylenmiştir. Ankara 1340-1388 Hâkimiyet-i Millîye Matbaası. 65 + 8 S. 8° (A. 11/6491)
- GIESECKE, HEINZ H. : *Richard Hartmann Bibliographie. Festgabe zum 70. Geburtstag*. Leipzig 1951 Otto Harrossowitz. 28 S. 8° (A. 11/6728)
- GÖKBİLGİN, TAYYİB : *Les institutions sociales et culturelles de la colonisation et leur action spirituelle dans la péninsule les Balkanique : les Zaviyes (les couvents) et les Muallimhane (les ecoles primaires)*. XV. Congres International de Sociologie'den ayrı basım. S. 255-260. 8° (A. 11/2175)
- GÖKMAN, MUZAFFER : *Atatürk ve Devrimler Tarihi bibliyografyası*. İstanbul 1963 Millî Eğitim Basımevi. VI + 426 S. = Atatürk Serisi No: 2. 8° (A. 11/6686)
- GÖNLÜBOL, DOÇ. DR. MEHMET - DR. CEM SAR : *Atatürk ve Türkiye'nin dış politikası (1919/1938)*. İstanbul 1963 Millî Eğitim Basımevi. IV + 145 S. = Atatürk Serisi No: 5. 8° (A. 11/6689)
- GÖNLÜBOL, DOÇ. DR. MEHMET : *Turkish participation in the United Nations 1945-1954*. Ankara 1963 Ankara Üniversitesi Basımevi. VIII + 180 S. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No. 161-142. 8° (A. 11/6551)
- GRAVES, PHILIP P. : *Briton and Turk*. London 1941 Hutchinson. 260 S. 8° (B/6916)
- GREGORY, ROBERT G. : *Sidney Webb and East Africa*. Los Angeles 1962 University of California Press. IX + 183 S. 3 foto. = University of California Pub. in History Vol.: LXXII. 8° (A. 1/7727-72)
- GUBOĞLU, MIHAIL : *Arhiva insulei Ada-Kale și importanta ei*. Revista arhivelor V, 1 (1962)'den ayrı basım. S. 117-147. 8° (A. 11/6376)
- GUHR, HANS : *Als Türkischer Divisionskommandeur in Kleinasien und Palästina*. Berlin 1937 Mars Verlag. 311 S. 8° (A. 11/6911)
- A guide to the exhibition of Roman coins in the British Museum*. Oxford 1963 University Press. 74 S. 8 planş. 8° (A. 11/6566)
- A guide to the principal coins of the Greeks from circ. 700 B. C. to A. D. 270 based on the work of Barclay V. Head*. Oxford 1959 University Press. 108 S. 52 planş 4° (A. 11/6562)
- GÜLTEKİN, DR. GALİP : *Orta çağda Türk tecim ve sanat-hayatı esnaf teşkilâtı*. İstanbul 1938 Recep Ulusoğlu Basımevi. 21 + 111 S. = C. H. P. Yayını, Konferanslar Seri: 2 - Kitap: 13. 8° (A. 11/6822)
- GÜNEY, EFLÂTUN CEM : *Atatürk hayatı ve eserleri*. İstanbul 1963 Millî Eğitim Basımevi. 76 S. = Atatürk Serisi No: 6. 8° (A. 11/6690)
- HAMMEL, E. A. - YNEZ D. HAASE : *A survey of peruvian fishing communities*. Berkely 1962 Univ. of California Press. S. 211-229, = Anthropological records 21, 2. 4° (B/3045)
- HANCAR, FRANZ : *Bronzen aus Luristan*. Alte und moderne Kunst 64/65, (1962)'den ayrı basım. S. 11-16. 4° (B/4681)

- HANGAR, FRANZ : *Der heilige Baum der Urartäer in vorarmenischer Zeit*. Handes Amsorya 10-12, (1961)'den ayrı basım. S. 668-722. 4° (B/4679)
- HANGAR, FRANZ : *Die oberpalaolithische Mammutjägerstation Mezin*. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XCI (1961)'den ayrı basım. S. 64-90. 4° (B/4680)
- HARAN, MENAHEM : *Yehezkel Kaufmann jubilee volume*. Jerusalem 1960 Hebrew University. 114 + 158 + XII S. 8° (A. 11/6542)
- HAZAI, GYÖRGY : *Notes sur le "Tarih-i Ungurus" de Terdzüman Mahmud*. Acta Orient. Hung. XIII. 1-2 (1961)'den ayrı basım. S. 71-84. 8° (A. 11/6195)
- HAZAI, GYÖRGY : *Tarih boyunca Macar-Türk Bağları*. Budapest 1963. 39 + 6 S. 8° (A. 11/6931)
- Hazor. 2 Cilt*. Jerusalem 1958/60 Hebrew University. 4° (B/4675)
- HEIBERG, I. L. : *Geschichte der Mathematik und Naturwissenschaft im Altertum*. München 1960 C. H. Beck. 121 S. = Handbuch der Altertumswissenschaft V-1, 2. 8° (A. 11/6675-V-1, 2)
- HIBBEN, FRANK C. : *L'Homme primitif Américain. Explorations dans l'Amérique du Nord d'autrefois*. Paris 1953 Payot. 315 S. 16 Pl. 8° (A. 11/7101)
- HINZ, WALTHER : *Persia c. 2400-1800 B. C.* The Cambridge Ancient History. Rev. ed. 1, XXIII 1963'den ayrı basım. 43 S. 8° (A. 11/6740)
- Historia e Letërsisë Shqipe. 3 Cilt*. Tirane 1959/61 Mihal Duri. 8° (A. 11/6367)
- HOMEROS : *Ilyada. 4 kitap. Türkçesi: A. Erhat-A. Kadir*. İstanbul 1958/1962 Çituri Biraderler Basımevi. = Türkiye İş Başkası Kültür Yayınları Seri: 1 No: 9. 8° (A. 11/4120)
- HOMMEL, FRITZ : *Ethnologie und Geographie des Alten Orients*. München 1926 C. H. Beck. XI + 1108 S. 1 Pl. 1 Hr. = Handbuch der Altertumswissenschaft III-1, 1, 8° (A. 11/6675-111, 1, 1)
- HOWELLS, WILLIAM : *La race humaine. De la préhistoire a la civilisation Gréco-Romaine*. Paris 1957 Payot. 383 S. 8° (A. 11/7096)
- HÜSAMEDDİN SALİH : *Büyük Gazi. Harp ve zafer hâtıraları*. İstanbul 1928 Amedi Matbaası. 11 S. 8° (A. 11/6462)
- İBN-EL-ESİR : *El-Kamil fi-t-tarih. Çev.: M. Efendizade*. Bakı 1959 Azerb. SSR İlimler A. neşriyatı. 216 S. 8° (A. 11/6963)
- İBN SİNA, İbn Sina risaleleri. 2 Cilt. Ed.: Hilmi Ziya Ülken. = İ. Ü. Edebiyat Fak. Yayınlarından No. 552. 8° (A. 11/6298)
- İBN SİNA, ABU ALİ : *Kanon, vıraçebnoy nauki*. Taşkent 1954-1960. İAN Uz. SSR. 4° (B/4249)
- İBN SİNA, ABU ALİ : *Tıp Konuları*. Taşkent 1954-1961 Uz. SSR Fanlar Akad. 4° (B/4707)
- İBN ŞEDDAD, İZZÜDDİN B. MUHAMMED : *el'-A'lâkû'l-hatire fî zikri' ümerâi's-Şam ve'l-Cezire. Neş.: Sami Dehhan*. Dınişk 1963. 347 S. 8° (A. 11/6529)
- İĞDEMİR, ULUÇ : *Atatürk'ün buyruğıyle Türk Tarih Kurumu için hazırlanan bir program tasarısı*. Belleten XXVII, 108 (1963)'den ayrı basım. S. 641-655. 8° (A. 11/6895)
- İktisadi gelişme analizleri ve projeksiyonları. Plânlama tekniğine bir giriş. Çev.: Asistan Erden Öney*. Ankara 1963 Sevinç Matbaası. X + 109 S. VIII grafik. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No. 163-145. 8° (A. 11/6761)

- İNAL, İBNÜLEMİN MAHMUD KEMAL : *Son Hattatlar*. İstanbul 1955 Maarif Basımevi. 839 S. 8° (A. 11/6633)
- İNALCIK, PROF. DR. HALİL : *Atatürk ve Türkiye'nin modernleşmesi*. Belleten XXVII, 108 (1963)'den ayrı basım. S. 625-632. 8° (A. 11/6892)
- İNÖNÜ, İSMET : *Aziz Atatürk*. Ankara 1963 Millî Eğitim Basımevi. 11 S. 2 fotoğraf. = Atatürk Serisi No: 9. 8° (A. 11/6693)
- İNÖNÜ, İSMET : *C. H. P. beşinci büyük kurultayında değişmez Genel Başkan İsmet İnönü'nün irat buyurdukları nutuk*. Ankara 1939. 7 S. 8° (A. 11/6825)
- İNÖNÜ, İSMET : *Millî Şef Cumhuriyeti İnönü tarafından 19 Mayıs 1944 günü Gençlik ve Spor Bayramı münasebetiyle Ankara'da 19 Mayıs Stadyumunda verilen nutuk*. Ankara 1944 Ulus Basımevi. 8 S. 8° (A. 11/6828)
- Intercisa Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. 2 Cilt. Budapest 1954/57 Akadémiai Kiado. = *Archaeologia Hungarica* XXXIII, XXXVI. 4° (B/4659)
- ISHAKOV, F. G.-A. A. PALMBAH : *Grammatika Twinskogo yazuka. Fonetika i Morfolo-giya*. Moskva 1961 İVL. 481 S. 8° (A. 11/6548)
- Istanbul kitaplıkları Türkçe yazma divanlar kataloğu*. 2 C. İstanbul 1947/1959 Millî Eğitim Basımevi. 4° (B/4028)
- Istoričeskie Pamyatniki Islama v SSSR. Taşkent Duhovioe Upravlenie Muslumana Sredney Azii i Kazahstana*. 54 + 45 S. 135 resim. 2° (C/419)
- Istoriya diplomatii*. Moskva 1959/1963 G. I. Politiceskoy Literatur. (A. 11/4776)
- ISTVAN, HAJNAL : *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Neşr. : Laszlo Mezey*. Budapest 1959 L'Académie des Sciences de Hongrie. 301 S. 50 pl. 8° (A. 11/6519)
- JACKSON, WILLIAM A. : *Bibliography and literary studies*. California 1962 University of California. 16 S. 8° (A. 11/6119)
- JÄSCHKE, GOTTHARD : *Beiträge zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabhängigkeit*. Die Welt des Islams, V, 1-2, (1957)'den ayrı basım. 62 S. 8° (A. 11/5597)
- JAMES, E. O. : *Mythes et rites dans le Proche-Orient Ancien. Egypte-Mésopotamie-Asie Mineure-Syrie-Palestine-Inde et Iran-Egée-Grèce-Méditerranée*. Paris 1960 Payot. 316 S. 8° (A. 11/7108)
- JAMES, E. O. : *La religion préhistorique. Etude d'Archéologie préhistorique*. Paris 1959 Payot. 316 S. 8° (A. 11/7110)
- JAMME, A. : *La dynastie de Şarahbi'il Yakûf et la documentation épigraphique Sud-Arabe*. İstanbul 1961. 5 + 20 S. 2 pl. = Publications de l'Institut Historique et Archéologique Néerlandais de Stamboul IX. 4° (B/4674)
- JIRMUNSKIY, V. M. : *Sirderya boyunda Oğuzlara dair izler*. Çev. : Dr. İsmail Kaynak. Belleten XXV, 99 (1961)'den ayrı basım. S. 471-483. 8° (A. 11/6709)
- JUDEICH, WALTHER : *Topographie von Athen*. München 1931 C. H. Beck. XII + 473 S. 24 Pl. 4 Lv. = Handbuch der Altertumswissenschaft III-2, 2. 8° (A. 11/6675-III, 2, 2)
- KAKING, T. : *Ünlü sinema rejisörleri*. İstanbul 1963 Ekim Basımevi. 143 S. = Elif Kitabevi Yay. No. 9, Sinema dizisi No. 2. 8° (A. 11/6699)
- KALEŞİ, DR. HASAN : *Najstarija vakufnama u Jugoslaviji*. Prilozi za Orijentalnu Filologiju X-XI, (1960-61)'den ayrı basım. S. 55-73. 3 Pl. 8° (A. 11/6370)

- AL-KÂLİ, İSMA'İL İBN AL-KASIM : *A facsimile of the manuscript of al-kitab al-bari'fi'l-lughah. Edited with an introduction by A. S. Fulton*, London 1933 British Museum. 15 + 38 S. 4° (A. 11/4682)
- KÂMİL : *Mücahidin-i Türki*. Lahor Yasrab dar-ul-kutab. 200 + 26 S. 8° (A. 11/6271)
- KANSU, ORD. PROF. DR. ŞEVKET AZİZ : *Edirne'nin Lala Paşa-Büyünlü Dolmenleri hakkında ilk not. Note préliminaire sur les Dolmen de Lalapaşa-Büyünlü á Edirne*. Belleten XXVII, 107 (1963)'den ayrı basım. S. 491-494. 6 resim. 8° (A. 11/6683)
- KANSU, ORD. PROF. DR. ŞEVKET AZİZ : *Ege (İzmir) alt paleolitigine ait ilk not*. Belleten XXVII, 107 (1963)'den ayrı basım. S. 485-490. 8° (A. 11/6683)
- KANSU, ORD. PROF. DR. ŞEVKET AZİZ : *İnsan gücünün tâyininde antropolojinin önemi*. Ankara 1963 Gnkur. Basimevi. 14 S. = Araştırma ve Geliştirme Başkanlığı Yay. No.: 33. 8° (A. 11/6539)
- KANSU, ORD. PROF. DR. ŞEVKET AZİZ : *Marmara bölgesi ve Trakya'da Prehistorik iskân tarihi bakımından araştırmalar*. Belleten XXVII, 108 (1963)'den ayrı basım. S. 657-705. 8° (A. 11/6900)
- KARACAN, ALİ NACİ : *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa*. İstanbul 1943 Maarif Matb. XVIII + 488 S. 18 pl. 1 harita. = Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları: 3. 8° (A. 11/3435)
- Karadeniz*. İstanbul 1928 Cumhuriyet Matb. 120 S. = İstanbul Ticaret ve Sanayi Bahriye Şubesi Neşriyatından 36. 8° (A. 11/6614)
- KARAL, E. ZİYA : *Büyük harpte Çanakkale*. Ankara 1938 Recep Ulusoğlu Basimevi. 22 S. = C. H. P. Yayını Konferanslar Seri: 2-Kitap: 15. 8° (A. 11/6617)
- KARATAY, FEHMİ ETHEM : *Tasnif-i aşar kavaidi*. İstanbul 1341-1343 Darülfünun Matbaası. 166 + 4 S. 8° (A. 11/6842)
- KARIMOV, U. I. : *Neizvestnoe seçenie Ar-Razi "Kniga Tayni Tayn"*. Taşkent 1957 IAN. Uz. SSR. 194 S. 36 Pl. 8° (A. 11/287)
- KAROL, DOÇ. DR. SEVİNÇ : *Zooloji terimleri sözlüğü*. Ankara 1963 T. T. K. Basimevi. VII + 426 S. 7 levha. = T. D. K. Yay., Sayı: 209. 8° (A. 11/6557)
- KASER, MAX : *Das Römische Privatrecht. 2 cilt*. München 1955/59 C. H. Beck. = Handbuch der Altertumswissenschaft X-3, 3. 8° (A. 11/6675-X-3, 3)
- KAŞGARLI, MAHMUD : *Turkiy Sözlär Devoni. (Devoni Lugatit Turk)*. 2 cilt. Çev.: S. M. Mutallibov. Taşkent 1960-1961 UzSSR. Fanlar Akademisi. 8° (A. 11/6661)
- Katalog Vostočnih rukopisey Akademii Nauk Tadjikskoy SSR. 1. cilt. Yay. : A. M. Mirsoev-A. M. Boldırov*. Stalinabad 1960 Akademi Nauk Tadjikskoy SSR. 322 S. 10 Pl. 4° (B/4708)
- KAUFMANN, YEHEZKEL : *The biblical account of the conquest of Palestine*. Jerusalem 1953 The Hebrew University. VII + 98 S. 8° (A. 11/6706)
- el-Kavâini'l-küllıye bi zapti'l-lügati't-Türkiyye*. Önsöz: M. F. Köprülü. İstanbul 1928 Evkaf Matbaası. 6 + 94 S. 8° (A. 11/6281)
- KAYA, ŞÜKRÜ : *Dahiliye Vekili ve C. H. P. Genel Sekreteri Şükrü Kaya'nın Teşkilât Esasıye Kanununda yapılan değişiklik dolayısıyla Büyük Millet Meclisinin 5.2.1937 tarihli içtimandaki söylevi*. Ankara 1937 Ulus Basimevi. 10 S. = C. H. P. Genel Sekreterliği. 8° (A. 11/6827)

- KAYNAK, DR. İSMAIL : *Bibliyoğrafya. S. P. Tolstov : Po sledam drevne Horezmiyskoy tsivilizatsii*. Belleten XXIV, 93 (1960)'dan ayrı basım. S. 177-200. 8° (A. 11/6710)
- KAZANCIĞIL, ORD. PROF. DR. TEVFIK REMZİ : *Üniversitemiz*. İstanbul 1956 Doğan Kardeş Basımevi. 40 S. 8° (A. 11/6730)
- KAZIEV, M. A. : *Azerbaydjan, (Istoriçeskie i dostoprimeçatelnie mesta)*. Baku 1960 İAN. Azerb. SSR. 147 S. 34 Pl. 8° (A. 11/6969)
- KEMAL, ORHAN : *Senaryo Tekniği ve senaryoculuğumuzla ilgili notlar*. İstanbul 1963 Baha Matbaası. 94 S. = Elif Yay. No. 8, Sinema dizisi No. 1. 8° (A. 11/6696)
- KEMÉNY, G. GABOR - LASZLO KATUS : *Magyar Történeti Bibliográfia 1825-1867. IV. Kötet : Nemmagyar Népek (Nemzetiségek)*. Budapest 1959 Akadémiai Kiado. 675 S. = A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. 4° (B/4660)
- KERMAN, LAMIA : *Un personnage du theatre classique. Le valet de comedie. Evolution du type du valet antique au valet de Molière*. Ankara 1956 T. T. K. Basımevi. V + 190 S. = A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay. No. 113. 8° (A. 11/6804)
- KILIÇOĞLU, DR. VECİHE : *Cerrahiye-i İlhaniye*. Ankara 1956 T. T. K. Basımevi. 11 + 81 S. 5 pl. = A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay. No. 97. 8° (A. 11/6841)
- KIRATLI, DR. METİN : *Alman Federal anayasa mahkemesi*. Ankara 1963 Sevinç Matbaası. VII + 70 S. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No. 162-144. 8° (A. 11/6762)
- AL-KİNDİ, ABŪ 'UMAR MUHAMMAD İBN YŪSUF : *The history of the governors of Egypt. Nesr. : Nicholas August Koenig*. New York 1908 Columbia University. 2 + 33 + 33 S. 8° (A. 11/6535)
University. 4 + 144 S. = Scripta Hierosolymitana Volume 1. 8° (A. 11/6540)
- KOÇ, A. FEVZİ : *Bütün yönleriyle Yozgat*. Ankara 1963 Kardeş Matbaası. 219 S. 1 harita. 1 Cetvel. 8° (A. 11/6558)
- KOEBNER, RICHARD : *Studies in classico and Jewish Hellenism*. Jerusalem 1954 Hebrew University. 4 + 144 S. = Scripta Hierosolymitano vol. I. 8° (A.11/6540)
- KOLTAY-KASTNER, JENÖ : *A Kossuth-Emigracio olaszorszagban*. Budapest 1961 Akadémiai Kiado. 315 S. 9 planş. 8° (A. 11/7008)
- KOMATSU, ISAO : *The Japanese people*. Tokyo 1962 Kokusai Bunka Shinkokai. XI + 64 S. 72 resim = Series on Japanese Life and Culture, Vol. 1. 8° (A. 11/6901)
- KORKMAZ, DOÇ. DR. ZEYNEP : *Türk dilinin tariht akışı içinde Atatürk ve Dil Devrimi*. Ankara 1963 A. Ü. Basımevi. VIII + 85 S. = A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay. Sayı: 147. 8° (A. 11/6905)
- KOROSEK, JOSIP : *Prazgodovinsko kolisce pri Blatni Brezovici*. Ljubljana 1963 Slovenska Akademija. 67 S. 32 pl. X levha. = Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti 14. 8° (A. 11/6531)
- KORUM, DR. UĞUR : *Input-output analizi*. Ankara 1963 Sevinç Matbaası. XVIII + 262 S. 16 tablo = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No. 164-146. 8° (A. 11/6763)

- KÖSEMİHAL, MAHMUT RAGİP : *Balkanlarda musikî hareketleri*. İstanbul 1937 Nümune Matbaası. 387 S. 8° (A. 11/6836)
- KROMAYER, JOHANNES-GEORG VEIT : *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*. München 1963 C. H. Beck. IX + 649 S. 56 Pl. = Handbuch der Altertumswissenschaft IV-3, 2. 8° (A. 11/6675-IV, 3, 2)
- Kunst und Kultur der Hethiter*. Berlin 1961 Akademie der Künste. 108 S. 40 pl. 8° (A. 11/6716)
- KUTAY, CEMAL : *Türkiye istiklâl ve hürriyet mücadeleleri tarihi*. 20 cilt. İstanbul 1957/1962. 8° (A. 11/6746)
- KÜRKCÜOĞLU, KEMÂL EDİB : *Din'de reform mes'elesi*. Ankara 1957 Güzel Sanatlar Matbaası. 80 S. = Diyanet İşleri Reisliği Yay. Sayı: 61. 8° (A. 11/6956)
- KÜRKCÜOĞLU, KEMÂL EDİB : *İmânda birlik vatanda birlik*. Ankara 1955 Yeni Matbaa 31 S. = Diyanet İşleri Reisliği Yay. Sayı: 42. 8° (A. 11/6955)
- LA BARRE, DR. WESTON : *L'animal humain*. Paris 1956 Payot. 367 S. 8° (A. 11/7103)
- LABAT, RÉNE : *Elam. c. 1600-1200 B. C.* The Cambridge Ancient History. Rev. ed. II, XXIX (1963)'den ayrı basım. 41 S. 8° (A. 11/6356)
- LAMOUCHE, COLONEL : *Histoire de la Turquie*. Önsöz : René Pinon. Paris 1934 Payot. 427 S. 8° (A. 11/5697)
- LARFELD, DR. WILHELM : *Griechische Epigraphik. 3. bs.* München 1914 C. H. Beck. XI + 536 S. I LV. = Handbuch der Altertumswissenschaft 1-5. 8° (A. 11/6675-1,5)
- LAVRONA, N. B. : *Bibliografiya Astronomičeskih Bibliografiy*. Moskva 1962 Akademii N. 116 S. 4° (B/4654)
- LEANDER, PONTUS : *Ueber die Sumerischen Lehnwörter im Assyrischen*. Uppsala 1903 Akademische Buchdruckerei. 94 S. = Uppsala Universitets Arsskrift 1903 Filosof, Sprokvetenskap och Historiska Vetenskaper. 3. 8° (A. 11/6734)
- LENZEN, H. : *Die Ausgrabungsergebnisse*. Deutsche Forschungsgemeinschaft. S. 2-22. 2 pl. 8° (A. 11/5459)
- LEVEND, AGÂH SIRRI : *Ümmet çağı Türk edebiyatı*. Ankara 1962 T. T. K. Basımevi VIII + 107 S. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Türk-İslâm Dinî Edebiyatı serisi-No. 4. 8° (A. 11/6941)
- LEWIS, BERNARD : *Diwan-ı Humayun*. Encyclopaedia of Islam 11'den ayrı basım. S. 337-339. 8° (A. 11/6262)
- LEWIS, BERNARD - P. M. HOLT : *Historians of the Middle East*. London 1962 Oxford University Press. XI + 519 S. = Historical Writing on the Peoples of Asia. 8° (A. 11/6252)
- LEWIS, BERNARD : *Ottoman observers of Ottoman decline*. Islamic Studies 1, 1 (1962)'den ayrı basım. S. 71-87. 8° (A. 11/6264)
- LEWIS, BERNARD : *Quelques thèmes Andalous de la littérature Turque au XIXe siècle*. Etudes d'Orientalisme dédiées à la mémoire de Lévi-Provençal (1962)'den ayrı basım. S. 185-190. 8° (A. 11/6265)
- LORENTZ, DR. FRIEDRICH : *Slovinzisches Wörterbuch. 2 Cilt.* Petersburg 1908/1912 Kaiserliche Akademie der Wissenschaften. 8° (A. 11/5820)
- LOTI, PIERRE : *Atrocités Grecques dans le Vilayet de Smyrne (Mai 1919)*. Genève 1919 Imprimerie Nationale. 32 S. 8° (A. 11/6468)

- LÖFGREN, OSCAR : *Ein Hamdani-Fund. Über das Berliner Unicum der beiden ersten Bücher des Iklil*. Uppsala 1935 A. B. Lundequistska Bokhandeln. 32 S. 1 planş = Uppsala Universitets Arsskrift 1935: 7. 8° (A. 11/6735)
- LUTTERVELT, DR. R. VAN : *De "Turkse" Schilderijen van J. B. Vanmour en zijn school*. İstanbul 1958. VI + 50 S. 39 pl. = Publications de l'Institut Historique et Archeologique Néerlandais de Stamboul 111. 4° (B/4669)
- Maarif Şurası için İstanbul Üniversitesince hazırlanan raporlar*. İstanbul 1939 Maarif Matbaası. 40 S. 8° (A. 11/6809)
- A Magyar Östörténet Kérdései*. Budapest 1955 Akadémiai Kiado. 93 S. = Nyelvtudományai Ertekezések 5. 8° (A. 11/6526)
- MAKKAI, LASZLO : *A kuruc nemzeti összefogas előzményei*. Budapest 1956 Akadémiai Kiado. 344 S. 1 harita = A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete. 8° (A. 11/6517)
- MAKSAY, FERENC : *Parasztság és majorgazdalkodas a XVI. Szazadi magyarorszagon*. Budapest 1958 Akadémiai Kiado. 116 S. = Ertekezések 9 Történeti Tudományok Köréből. 8° (A. 11/6527)
- MALYUSZ, ELEMÉR : *A magyar rendi allam Hunyadi Koraban*. Budapest 1958 Akadémiai Kiado. 152 S. 8° (A. 11/6525)
- MALYUSZ, ELEMÉR : *Szigmondkori oklevéltár. 2 Cilt*. Budapest 1951/56 Akadémiai Kiado = Magyar Országos Levéltár Kiadványai. 8° (A. 11/6514)
- MANITIUS, MAX : *Geschichte der Lateinischen Literatur des Mittelalters. 3 Cilt*. München 1923/59 C. H. Beck. 8° (A. 11/6675-1X, 2)
- MANNEQUIN, TH. : *Le problème démocratique ou la politique du sens commun*. Paris 1870 A. Lecroix. 524 S. 8° (A. 11/6756)
- MANRIQUE, M. J. CASAS Y. : *Gami'al-Haga'iq bi-Tağrid al-'ala'iq*. Upsala 1937 Almqvist Wiksell Impresores. XVIII + 58 + 22 S. 4° (B/4697)
- MARGOLIS, ELLAS : *Sumerian temple documents*. New York 1915 International Press. 64 S. 8° (A. 11/6532)
- MAUDUIT, J. A. : *Manuel d'Ethnographie*. Paris 1960 Payot. 317 S. = Bibliothèque Scientifique. 8° (A. 11/7058)
- MERAY, SEHA L. : *Devletler hukukuna giriş. 2 cilt*. Ankara 1960/1962 Sevinç Matbaası. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. Sayı: 117-99, 149-131. 8° (A. 11/5207)
- The Mildenhall Treasure. A Handbook 2. bs*. London 1955 British Museum. 23 S. 8 pl. 8° (A. 11/6726)
- MILLER, BARNETTE : *The Palace School of Muhammad the Conqueror*. Cambridge 1941 Harvard University Press. X + 226 S. 1 Lv. = Harvard Historical Monographs XVII. 8° (A. 11/7032)
- MOLDENKE, ALFRED B. : *Babylonian contract tablets in the Metropolitan Museum of Art*. New York 1893. VI + 70 S. 8° (A. 11/6534)
- Les monuments Ayyoubides de Damas*. Paris. E. De Boccard. 4 cilt. 1938/1950. (B/2953)
- MORAVCSIK, GYULA : *Bizanc és a magyarsag*. Budapest 1953 Akadémiai Kiado. 119 S. XVI pl. 1 levha = Tudományos Ismeretterjesztő Kiadja: A Magyar Tudományos Akadémia 3. 8° (A. 11/6524)

- MUHAMMED, SADIK-DUDLEY WRIGHT : *Hıristiyanlık karşısında İslâmîyet. Çev. : Şinasi Siber.* Ankara 1960 Ayyıldız Matbaası. 40 S. = Diyanet İşleri Reisliği Yay. Sayı: 65. 8° (A. 11/6942)
- MUSTAFA KEMAL ATATÜRK, *Founder and first President of the Turkish Republic.* Ankara 1962 Ajans Türk. 3 S. 4° (B/4678)
- NAGEL, PROF. DR. BERT : *Roswitha von Gandersheim.* Ruperto-Carola XV, 33 (1963)'e ilâve. 40 S. 8° (A. 11/5717)
- NEMETOVA, M. S. : *Azerbaycanın epigrafik âbideleri. (XVII-XVIII asırlar).* Bakı 1963 Azerb. SSR. Elmler Akademisi. 158 S. 2 levha. 8° (A. 11/6767)
- Neue Ausgrabungen in Griechenland.* Olten 1963 Urs Graf-Verlag. 55 S. 24 pl. = Antike Kunst, Beiheft 1. 4° (B/4702)
- NIETZSCHE, FRIEDRICH : *Yunanlıların Trajik çağında felsefe. 2. bs. Çev. Nusret Hızır.* İstanbul 1963 Ekin Basımevi. XX + 81 S. = Elif Yay. No. 4, Felsefe Dizisi No. 1. 8° (A. 11/6765)
- NILSON, MARTIN P. : *Geschichte der Griechischen Religion.* München 1955 C. H. Beck. = Handbuch der Altertumswissenschaft V-2. 8° (A. 11/6675-V, 2)
- OKANDAN, DR. RECAİ G. : *Amme hukuku tarihimizde Tanzimat devrinin karakteristik vasiyları.* Ankara 1940 Recep Ulusoglu Basımevi. S. 1-20. = C. H. P. Konferanslar Serisi, Kitap: 18. 8° (A. 11/3973)
- OKIŞ, M. TAYYIB : *Kur'ân-ı Kerimin üslûb ve kurâati.* Ankara 1963 A. Ü. Basımevi. 38 + 3 S. = A. Ü. İlahiyat Fak. Yayınlarından XLVIII. 8° (A. 11/6903)
- OLIVERO, LUIGI : *Turkey without harems. Çev. Ivy Warren.* London 1952 Macdonald. VII + 198 S. 8° (A. 11/6920)
- ONUR, VEDAT : *Fıkralar sesleniyor.* Ankara 1962 Medeniyet Matbaası. 87 S. 8° (A. 11/6358)
- ORGA, İRFAN-MARGARETE : *Atatürk.* London 1961 Michael Joseph. 304 S. 8 foto. 8° (A. 11/6910)
- OŞER, DR. HUGO-DR. WILHELM SCHÖNENBERGER : *Bağlamalar Kanunu. (Borçlar kanunu). İsviçre Bağlamalar Kanunu Şerhi tercemesi. Çev. : Dr. Hüseyin Avni Göktürk.* Ankara 1935 Halk Basımevi. 224 S. 8° (A. 11/6806)
- Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Programı ve nizamnamesi.* İstanbul 1333 Tanin Matb. 29 S. 8° (A. 11/6625)
- OSTAYA, PAUL : *Les théories de l'évolution. Önsöz : Roger Heim.* Paris 1951 Payot. 319 S. = Bibliothèque Scientifique. 8° (A. 11/7099)
- OSTEN, DOÇENT DR. NECMİ : *Boğazların hukukî vaziyeti.* Ankara 1940 Recep Ulusoglu Basımevi. S. 33-49. = C. H. P. Konferanslar Serisi, Kitap: 18. 8° (A. 11/3973)
- OSTROGORSKY, GEORG : *Geschichte des Byzantinischen Staates.* München 1963 C. H. Beck. XXXI + 514 S. = Handbuch der Altertumswissenschaft XII-1, 2. 8° (A. 11/6675-XII-1)
- OTTEN, HEINRICH : *Eski Şarkta kütüphaneler.* A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi cilt: XIX, sayı: 3-4 (1961)'den ayrı basım. S. 203-211. (B/4618)
- ÖĞÜT, H. CEMAL : *İftimât ve ahlâki temizlik. 2 cilt.* Ankara 1962 T. T. K. Basımevi = Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. 8° (A. 11/6948)
- ÖNDER, MEHMET : *Konya efsaneleri.* Konya 1963 Şahap Kitabevi. 99 S. = Gençlere Bilgi Serisi: 9. 8° (A. 11/6476)

- ÖNDER, MEHMET : *Les Musées de Konya*. Konya 1964 Yeni Kitap Basımevi. 35 S. 8° (A. 11/6984)
- ÖZ, TAHSİN : *İstanbul Fatih külliyesi*. Eretz-Israel 7, (1963)'den ayrı basım. S. 88-89. 1 pl. 4° (B/4703)
- ÖZ, TAHSİN : *Selim III, Mustafa IV ve Mahmut II zamanlarına ait birkaç vesika*. 1, 1'den ayrı basım. S. 20-29. 4° (B/3932)
- ÖZGÜ, PROF. DR. MELÂHAT : *Atatürk'ün edebiyat ve sanat anlayışı*. Belleten XXVII, 108 (1963)'den ayrı basım. S. 565-600. 8° (A. 11/6891)
- ÖZGÜ, MELÂHAT : *Goethe'nin cihan edebiyatındaki şahsiyeti*. Ankara 1938 Recep Ulus-oğlu Basımevi. 23 S. = C. H. P. Yayını, Konferanslar Seri: 1 Kitap: 14. 8° (A. 11/6829)
- P., S. : *Mübeccel serdarımız Fevzi Paşa*. Orhaniye Matbaası. 22 + 2 S. 8° (A. 11/6461)
- PAHOMOV, E. A. : *Moneti Azerbaydjana*. 2. cilt. Baku 1963 İAN. Azerbaydjanskoy SSR. S. 81-158. 8° (A. 11/7027)
- PAHOMOV, E. A. : *Monetnie kladı Azerbaydjana i drugih respublik, kraev i oblastey Kavkaza*. 7. cilt. Baku 1957 İAN. Azerbaydjanskoy SSR. 124 S. 8° (A. 11/7025)
- PAIS, DEZSÖ-SANDOR MIKESY : *Névtudomány vizsgálatok*. Budapest 1960 Akadémiai Kiado. 212 S. 8° (A. 11/6520)
- PÂKALIN, MEHMED ZEKİ : *Son sadrâzamlar ve başvekiller*. 5 Cilt. İstanbul 1940/48 Ahmet Sait Matb. 8° (A. 11/3790)
- PARKER, DR. BERYL : *Türkiye'de ilk tahsil hakkında rapor*. İstanbul 1939 Devlet Basımevi. 58 S. = T. C. Maarif Vekilliği Ana Programa Hazırlıklar. Seri: B. No. 4. 8° (A. 11/6839)
- PEI, MARIO : *Histoire du langage*. Paris 1954 Payot. 298 S. = Bibliothèque Historique. 8° (A. 11/7113)
- PEREK, FARUK ZEKİ : *İzahlı Lâtince-Türkçe sözlük. Bölüm 1*. İstanbul 1952 İbrahim Horoz Basımevi. XIV + 376 S. = İ. Ü. Edebiyat Fak. Yay. No. 507, Klâsik Filoloji Enstitüsü No. 7. 8° (A. 11/6324)
- Photographs of casts of Persian sculptures of the Achaemenid period mostly from Persepolis. Temporary exhibition of casts from Persepolis May-Dec. 1931*. London 1932 British Museum. 4 S. 12 Plates. 4° (B/4597)
- PICKHALL, MUHAMMED MARMADUKE : *Kurân-ı Kerim ve Hazret-i Muhammed. Tercüme eden : Şinasi Siber*. Ankara 1958 Ayyıldız Matbaası. 40 S. = Diyanet İşleri Reisliği Yay.-sayı: 13. 8° (A. 11/6943)
- PLOETZ, DR. KARL : *Hauptdaten der Weltgeschichte*. Berlin A. G. Ploetz. 215 S. 8° (A. 11/5472)
- POTRATZ, DR. J. A. H. : *Die menschliche Rundskulptur in der Sumero-Akkadischen Kunst*. İstanbul 1960. VIII + 28 S. 9 pl. = Publications de l'Institut Historique et Archeologique Neerlandais de Stamboul VI. 4° (B/4673)
- PRIMI, GILBERTO : *Sus a l'envahisseur. De l'occupation à la libération de Smyrne. (Mai 1919-Septembre 1922)*. İstanbul 1922 Presse du Soir. 60 S. 5 pl. 2 harita. 8° (A. 11/6456)
- PRYCE, F. N. : *Catalogue of sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities of the British Museum*. London 1928 Oxford University Press VIII + 214 S. 43 pl. 1 lev. 8° (A. 11/6563)

- Puteşestvenniki ob Azerbaydjane. Haz: Z. I. Yampolskiy.* Baku 1961 İ. A. N. Azerb. SSR. 500 S. 8° (A. 11/6973)
- RADAU, HUGO : *Early Babylonian history down to the end of the fourth dynasty of Ur.* New York 1899 Oxford University Press. VII + 81 S. 2 levha. 8° (A. 11/6533)
- RAHMANI, A. : "Tarih-i Alam Aray-i Abbasi" *Kak istoçnik po istorii Azerbaydjana.* Baku 1960 İ. Akademisi Nauk Azerb. SSR. 192 S. 8° (A. 11/6962)
- RÉVÉSZ, G. : *Origine et Préhistoire du langage.* Paris 1950 Payot. 234 S. = Bibliothèque Scientifique. 8° (A. 11/7111)
- RODENBERG, PROF. DR. JULIUS : *Neue Deutsche Buchkunst, Beispiele aus der Sammlung Künstlerische Drucke in der Deutschen Bücherei.* Leipzig 1960 Deutsche Bücherei 37 S. 8° (A. 11/4717)
- ROHDE, GEORG : *Studien und Interpretationen zur antiken Literatur, Religion und Geschichte.* Berlin 1963 Walter de Gruyter. X + 322 S. 2 pl. 8° (A. 11/6724)
- ROHRBACH, PAUL : *Balkan Türkei. Eine Schicksalszone Europas.* Hamburg Hoffman und Campe. 96 S. 6 foto. 8° (A. 11/6835)
- RUBEN, PROF. W. : *Hint iptidatlerinin ve Hinduların eski ve yeni eşya kataloğu.* Ankara 1942 Uzluk Basımevi. 92 S. = D. T. C. Fakültesi Antropoloji Enstitüsü Neşriyatı No. 25. 8° (A. 1/5188)
- RUBY, JEAN : *La guerre d'Orient. Une race qu'on exterminé.* Imp. Kléber. 16 S. 8° (A. 11/6701)
- RUSH, J. H. : *L'origine de la vie.* Paris 1959 Payot. 248 S. = Bibliothéque Scientifique. 8° (A. 11/7095)
- RUSSEL, BERTRAND : *Din ile bilim. Çev. : Akşit Göktürk.* İstanbul 1963 Baha Matbaası. 148 S. = Elif Yay. No: 7, Felsefe dizisi No: 3. 8° (A. 11/6698)
- Russian oppression in Ukraine reports and documents.* London 1962 Ukrainion Publishers. 576 S. 12 planş. 8° (A. 11/7033)
- RYCKMANS, G. : *H. Saint John B. Philby le "Sheikh 'Abdallah". 3 Avril 1885-30 Septembre 1960.* İstanbul 1961. 4 + 24 S. 3 pl. 1 harita. = Publications de l'Institut Historique et Archéologique Néerlandais de Stamboul X. 4° (B/4665)
- SALISBURY, RICHARD F. : *Structures of custodial care.* Los Angeles 1962 University of California Press. IX + 138 S. = University of California Pub. in Culture and Society Vol.: VIII. 8° (A. 1/7726-8)
- SAPIR, ED : *Le Langage. Introduction a l'étude de la parole.* Paris 1953 Payot. 222 S. = Bibliothèque Scientifique. 8° (A. 11/7104)
- SAUVAGET, JEAN : *İslâm dünyası. Kısa kronoloji. Çev. : Ord. Prof. Suut Kemal Yetkin-Faik Reşit Unat. 2. bs.* Ankara 1963 Ankara Üniversitesi Basımevi. 140 S. 2 lev. = A. Ü. İlahiyat Fak. Yayınlarından, XLIV. 8° (A. 11/6554)
- SAVA PAŞA : *İslâm hukuku nazariyatı hakkında bir etüd. Çev. : Baha Arıkan. 2. cilt* Ankara 1955/1956 Yeni Matbaa. = Diyanet İşleri Reisliği Yay. Sayı: 43. 8° (A. 11/6939)
- SAVANT, JEAN : *La Turquie d'İsmet İnenu.* Paris 1944 Fernand Sorlot. 270 S. 8° (A. 11/6921)
- SAVCI, PROF. BAHRİ : *Demokrasimiz üzerine düşünceler.* Ankara 1963 Sevinç Matbaası. 46 S. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No. 155-137. 8° (A. 11/6555)
- SCHANZ, MARTIN : *Geschichte der Römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian. 5 Cilt.* München 1959 C. H. Beck = Handbuch der Altertumswissenschaft VIII. 8° (A. 11/6675-VIII)

- SCHMID, WILHELM-OTTO STÄHLIN : *Geschichte der griechischen Literatur. I. Theil : Die klassische Periode der griechischen Literatur von Wilhelm Schmid. 5 Cilt.* München 1948/1961 C. H. Beck = Handbuch der Altertumswissenschaft. 8° (A. 11/6675-VII, 1)
- SCHMID, WILHELM : *Geschichte der Griechischen Literatur. Die Nachklassische Periode. 2 Cilt.* München 1959/61 C. H. Beck. = Handbuch der Altertumswissenschaft VII, 2. 8° (A. 11/6675-VII, 2)
- Schrifttum über Deutschland 1918-1962.* Wiesbaden 1962 Franz Steiner. 306 S. 8° (A. 11/6700)
- SCHUBART, WILHELM : *Palaeographie.* München 1925 C. H. Beck. = Handbuch der Altertumswissenschaft 1-4. 8° (A. 11/6675-1, 4)
- SCHWYZER, EDUARD : *Griechische Grammatik, auf der Grundlage von Karl Brugmanns Griechischer Grammatik. 3 Cilt.* München 1959 C. H. Beck = Handbuch der Altertumswissenschaft 11-1. 8° (A. 11/6675-11, 1)
- SERİN, DR. NECDET : *Türkiye'nin sanayileşmesi.* Ankara 1963 Sevinç Matbaası. XII + 254 S. 18 Lev. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fak. Yay. No: 167-149. 8° (A. 11/6759)
- SERJEANT, R. B. : *The Portuguese off the south Arabian coast.* Oxford 1963 At the Clarendon Press. X + 233 S. 15 pl. 1 harita. 8° (A. 11/6721)
- SEVİM, DR. ALİ : *Tutuş'un Büyük Selçuklu saltanatını ele geçirme teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095).* Belleten XXVII, 107 (1963)'den ayrı basım. S. 411-435. 8° (A. 11/6349)
- SEYDİ REİS : *Miratül Memalik (Mamlakatlar Küzgesi). Çev. : Ş. Zımnunob. Önsöz : S. Azimjonova.* Taşkent 1963 Uz. SSR Fanlar Akademisi. 160 S. 8° (A. 11/6662)
- SHORE, A. F. : *Portrait Painting form Roman Egypt.* London 1962 British Museum. 48 S. 2 planş. 8° (A. 11/6560)
- SHORTER, A. W. : *Catalogue of Egyptian religious papyri in the British Museum. Copies of the book PR (T)-M-HRW from the XVIII th to the XXIIInd dynasty.* London 1938 British Museum. XIV + 127 S. XII pl. 4° (B/4676)
- SIASSI, ALİ AKBAR : *La Perse au contact de l'Occident. Etude historique et sociale.* Paris 1931 Libraire Ernest Leroux. 237 S. 8° (A. 11/6834)
- Situlenkunst zwischen Po und Donau.* Wien 1962 Naturhistorisches Museum. 128 S. 59 pl. 8° (A. 11/6702)
- Siyakat yazısı ve rakkamları. M. Cevdet hayatı, eserleri ve kütüphanesi eserinden ayrı basım.* İstanbul 1937 Bozkurt Matb. 16 + 14 S. 8° (A. 11/6605)
- SIYAVUŞGİL, SABRİ ESAT : *İstanbul'da Karagöz ve Karagöz'de İstanbul.* Ankara 1938 Recep Ulusoglu Basimevi. 24 S. = C. H. P. Yayını Konferanslar Seri: 2-Kitap: 14. 8° (A. 11/6620)
- SOYSAL, İSMAİL : *Fransız İhtilâli ve Türk-Fransız diplomasi münasebetleri (1789-1802).* Ankara 1964 T. T. K. Basimevi XIV + 386 S. 1 harita = T. T. K. Yayınlarından Seri VII Sayı 44. 8° (A. 11/7044-a)
- SOYSAL, DR. ABDULLAH ZİHNİ : *Jarlyki Krymskie z czasow Jana Kazimierza.* Warszawa 1939 Biblioteka Polska. 104 S. 3 pl. = Instytut Wschodni Warszawie Studia Wschodoznawcze T. 2. 8° (A. 11/6753)
- STEINWENTER, ARTUR : *Das Recht der Koptischen Urkunden.* München 1955 C. H. Beck. VIII + 66 S. = Handbuch der Altertumswissenschaft X-4. 2. 8° (A. 11/6675-X-4)

- STENGEL, PAUL : *Die Griechischen Kultusaltertümer*. München 1920 C. H. Beck 268 S. 6 Pl. = Handbuch der Altertumswissenschaft V-3. 8° (A. 11/6675-V, 3)
- STOVİKS, A. M. H. J. : *Tableaux historiques et généalogiques de l'histoire d'Italie*. Leiden 1893 E. J. Brill. 278 S. 4 Levha. 4° (B/4658)
- SUPHİ PAŞA : *Collection des Médailles Grecques autonomes*. İstanbul 1847 Boyanyan. 368 + 24 S. 4 tablo. 8° (A. 11/3869)
- The Sutton Hoo ship-burial. A provisional guide*. London 1961 British Museum. 62 S. 3 planş. 8° (A. 11/6565)
- SUVLA, DR. REFİİ ŞÜKRÜ : *Türkiye'nin harici tediyeye meseleleri*. Ankara 1938 Recep Ulus-oğlu Basımevi. 34 S. = C. H. P. Yayını, Konferanslar Serisi: 1-Kitap: 10. 8° (A. 11/6823)
- SUYOLCUZADE, MEHMED NECİB : *Devha-tül-Küttab. Tertip ve tashih eden: Kılıslı Muallim Rifat*. İstanbul 1942. 160 S. = Güzel San'atlar Akademisi Neşriyatından No. 16. 8° (A. 11/6608)
- SZÉKELY, GYÖRGY : *Vidéki termelőgazak és az arukereskedelem Magyarországon a XV-XVI. században*. Agrartörténeti Szemle 3-4 (1961)'den ayrı basım. S. 309-343. 8° (A. 11/6189)
- ŞENER, DR. SEVDA : *Musahipzade Celâl ve tiyatrosu*. Ankara 1963 T. T. K. Basımevi. VIII + 180 S. = A. Ü. D. T. C. Fak. Yay: 146, Tiyatro Enstitüsü Serisi: 2. 8° (A. 11/6751)
- ŞOFMAN, A. S. : *İstoriya Antiqnoy Makedonii. Doellinistiçeskaya Makedoniya. 1. Kısım*. 1960 İ. Kazanskogo Üniversiteta. 300 S. 8° (A. 1/7028)
- TAESCHNER, FRANZ : *Die Osmanische Literatur*. Handbuch der Orientalistik 1, V, 1 (1963)'den ayrı basım. S. 250-335. 8° (A. 11/6738)
- TAITBOUT DE MARIGNY, CHEV. : *Three voyages in the Black Sea to the coast of Circassia*. London 1837 John Murray. XV + 303 S. 1 levha. 8° (A. 11/6203)
- TAN, M. TURHAN : *Atatürk*. İstanbul Kanaat Kitapevi. 168 + 1. S. = Atatürk Kütüphanesi. 8° (A. 11/7049)
- TANER, HASAN : *Halkevleri bibliyografyası*. Ankara 1944 Recep Ulus-oğlu Basımevi. 108 S. 8° (A. 11/6837)
- TANERİ, KEMAL ZÜLFÜ : *Türk edip ve tarihçilerinden Süleyman Hüsni Paşa'nın hayatı ve eserleri*. Ankara 1963 Gnkur. Basımevi. 2 + 48 S. 2 resim. 4° (B/6855)
- Tarih, Arheolojiya ve Etnografiya Institutinin İşleri. II. Türkmenistanın Arheolojiyası boyunca materiallar*. Aşgabat 1956 Türkmenistan SSR İlimler Akad. 220 S. 8° (A. 11/6664)
- TCHERIKOVER, VICTOR A. - ALEXANDER FUKS : *Corpus Papyrorum Judaicarum. 2 Cilt*. Massachusetts 1957/1960 Harvard University Press. 4° (B/3880)
- THUCYDİDES : *The Peloponnesian war*. Ed: David Grene. Çev. : Thomas Hobbes. Önsöz : Bertrand de Jouvenel. 2 C. Ann Arbor 1959 University of Michigan Press. 8° (A. 11/5913)
- TİMURTAŞ, DOÇ. DR. FARUK K. : *Şeyhî'nin Hüsrev'ü Şirin'i, inceleme-metin*. İstanbul 1963 Edebiyat Fakültesi Basımevi, XXXI + 272 S. = İ. Ü. Yay. No: 1025 Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. 8° (A. 11/6764)
- TOGAN, ZEKİ VELİDİ : *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*. İstanbul 1943 Burhaneddin Matb. 60 S. = Türkistan-Bilik Nu. 3. 8° (A. 11/6970)
- TOGAN, A. Z. VELİDİ : *Türk ve Tatar tarihi*. Kazan 1912 Millet. 280 S. 8° (A. 11/6442)

- TOGAN, PROF. DR. ZEKİ VELİDİ : *Umumî Türk tarihine giriş. I. C: En Eski devirlerden 16. asra kadar.* İstanbul 1946 İsmail Akgün Matb. XVI + 486 S. = Tarih Araştırmaları No. 2, Cild 1. 8° (A. 11/6971)
- TOGAN, PROF. ZEKİ VELİDİ : *Üç mektup "Türk Dili ve Tarihi Temel kitabını sola çevirme teşebbüslerine dair.* İstanbul 1963 Baha Matb. 16 S. 8° (A. 11/6747)
- TOLSTOV, S. P. : *Nizovya Amu-Dari, Sarıkamuş, Uzboy. İstoriya formirovaniya i zaseleniya.* Moskva 1960 İ. A. N. SSSR. 347 S. 4 harita. = Materiali Horesmskoy Ekspeditsii vipusk 3. 4° (B/4384)
- TONGAS, GÉRARD : *Atatürk and the true nature of modern Turkey.* London 1939 Luzac 79 S. 4 planş. 8° (A. 11/6912)
- TOYSEGANİ, G. : *Namehey Reşididdin Vatvat.* Tahran 1958 Üniversite Matb. 262 + 25 S. = Tahran Üniv. Yay. No. 571. 8° (A. 11/4889)
- TUĞRUL, MEHMET : *Ankara Örencik ve Ahi köylerinin türküleri.* Ankara 1945 Recep Ulusoglu Basimevi. 128 S. = Ankara Halkevi Neşriyatı Büyük Boy No. 28, Dil ve Edebiyat Şubesi. 8° (A. 11/6803)
- TUKİN, DR. CEMAL : *Bugünkü Avrupa devletler manzumesinin doğuşu ve Türkiye'nin bu manzumeye dahilü.* Ankara 1938 Recep Ulusoglu Basimevi. 24 S. = C. H. P. Yayını Konferanslar Seri: 1-Kitap: 18. 8° (A. 11/6819)
- TURAN, ŞERAFETTİN : *XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun idarî taksimatı (H. 1041/M. 1631-32 tarihli bir idarî taksimat defteri).* Atatürk Üniversitesi Yıllığı (1961)'den ayrı basım. S. 201-232. 8° (A. 11/6729)
- The Turkish settlement and the Muslim attitude.* London 1920 Bonner & Co. 12 S. = The Indian Khilafat Delegation Publications. No. 1. 8° (A. 11/6469)
- Turquie, miniatures anciennes. Önsöz: Richard Ettinghausen, giriş: M. Ş. İpşiroğlu-S. Eyuboğlu.* Paris 1961 Unesco. 26 + 4 S. XXXII pl. 2° (C/420)
- Türk Dil Kurumu Yayınları 1932-1952.* Ankara 1952 Türk Tarih Kurumu Basimevi. 87 + 11 S. 8° (A. 11/2365)
- Türkiye B. M. M. kavanin mecmuası.* 2 cilt birarada. Ankara 1338 B. M. M. Matbaası. 8° (A. 11/6347)
- Türkiye ekonomisinde produktivite meseleleri.* Ankara 1958 Ajans Türk Matb. XX + 463 S. = Türkiye Ekonomi Kurumu İktisadî Araştırmalar Enstitüsü. 8° (A. 11/6805)
- Türkiye'de tahsilin bugünkü durumu ve ana meseleleri hakkında rapor.* İstanbul 1939 Maarif Matbaası. 60 S. = T. C. Maarif Vekillliği. 8° (A. 11/6808)
- Türkiye'nin yarına hazırlanması. Müşterek gayretlerin bir tarihçesi.* Amerikan Haberler Merkezi. 50 S. 8° (B/4684)
- ULAR, ALEXANDER-ENRICO İNSABATO : *Der erlöschende Halbmond, Türkische Enthüllungen.* Frankfurt 1909 Rütten & Loening. X + 343 S. 8° (A. 11/6844)
- UNAT, FAİK REŞİT : *Atatürk'ün ilk öğretmeni Şemsi Efendi ve okulu.* Eğitim 1963 Cilt 1, Sayı 3. S. 38-42. 8° (A. 11/6750)
- UNAT, FAİK REŞİT : *Atatürk'ün öğrenim hayatı ve yetiştiği devrin millî eğitim sistemi.* Belleten XXVII, 108 (1963)'den ayrı basım. S. 601-624 8° (A. 11/6894)
- ÜNVER, DR. A. SÜHEYL : *Hattat Ahmet Karahisarî. A well-known Turkish calligrafer Karahisarî Ahmed Efendi, 1469-1556.* İstanbul 1948 Kemal Matb. 20 S. 2 pl. 8° (A. 11/6630)

- ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL : *XV inci yüzyılda Türkiye'de kullanılan kâğıtlar ve su damgaları*. Belleten XXVI, 104 (1962)'den ayrı basım S. 739-762. 8° (A. 11/6180)
- ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL : *Reisül'hattatin Hacı Kâmil Akdik hayatı ve eserleri*. İstanbul 1954 Kemal Matb. 1 pl. = 50 San'at Sever Serisi 12-1954. 8° (A. 11/6629)
- ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL : *Türki nizam-ı tıb ki tarih. Tercüme eden : Prof. H. Nayyar Wasty*. Lahor 1958 An Avicenna Society's Publication. 4 + 42 S. 8° (A. 11/6267)
- III. *Türk Tarih Kongresi Türk Tarih Kurumu Sergisi ve Kurumun çalışmaları hakkında bir hulâsa*. Ankara 1943 T. T. K. Basımevi. 60 S. 8° (A. 1/7553-Ek)
- ÜRYÂNİ, ALİ VAHİD : *Câmiü'l Künûz. (Ahlâkî Hadîslerden seçmeler)*. Çev. : Yusuf Ziyaettin Ersal. Ankara 1960 Ayyıldız Matbaası. 160 S. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yay. Sayı: 82. 8° (A. 11/6954)
- ÜSTÜN, EMİN FAİK : *Atatürk. (Kişiliği, ülkücülüğü, gençliğe güveni)*. Ankara 1963 Millî Eğitim Basımevi. 61 S. = Atatürk Serisi No: 7. 8° (A. 11/6691)
- VAHİDOV, R. M. : *Minkeçevir III-VIII asrlarda (Arheoloji gazıntı materialleri esasında)* Bakı 1961 Azerb. SSR. İ. Akademiyası. 161 S. 10 Pl. 8° (A. 11/6965)
- M. VAHİT : *İleri*. İstanbul 1327 Kütüphane-i Askerî. 16 S. 1 resim. 8° (A. 11/6925)
- Verfassung der Türkischen Republik*. Çev. : Ord. Prof. Dr. Jur. Ernst E. Hirsch. Ankara 1961. 46 S. 8° (A. 11/5210)
- VERGOTE, J. : *Toutankhamon dans les archives Hittites*. İstanbul 1961. 44 + 16 S. = Publications de l'Institut Historique et Archéologique Néerlandais de Stamboul XIII. 4° (B/4668)
- VESELA-PRENOILOVA, ZDENKA : *Quelques chartes Turques concernant la correspondance de la Porte Sublime avec imre thököly*. Archiv Orientalni 29 (1961)'den ayrı basım. S. 546-574. 3 Pl. 8° (A. 11/6188)
- VESELA-PRENOILOVA, ZDENKA : *Zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Siebenbürgen (1676-1679)*. Archiv Orientalni 26, 4 (1958)'den ayrı basım. S. 585-602. 8° (A. 11/6187)
- WALKER, JOHN : *A Catalogue of the Arab-Byzantine and post-reform Umayyad coins*. London 1956 British Museum. CIV + 329 S. XXXI planş. 8° (A. 11/6562)
- WASTY, PROF. H. NAYYAR : *Muslim contribution to medicine. (Evolution of a great science)*. Lahore 1962 Panjab University Press. 11 S. = An Avicenna Society's Publication. 8° (A. 11/6268)
- WEINERT, H. : *L'Ascension intellectuelle de l'humanité*. Paris 1946 Payot. 284 S. = Bibliothèque Scientifique. 8° (A. 11/7106)
- WINDELBAND, WILHELM : *Geschichte der abendländischen Philosophie im Altertum*. München 1963 C. H. Beck. IX + 305 S. = Handbuch der Altertumswissenschaft V-1, 1. 8° (A. 11/6675-V-1, 1)
- WISEMAN, D. J. : *Chronicles of Chaldaean Kings (626-556 B. C.) in the British Museum*. London 1961 British Museum. XII + 99 S. XXI pl. 8° (A. 11/6564)
- WISEMAN, D. J. : *Cylinder seals Uruk-early dynastic periods*. London 1962 British Museum. XIV + 37 S. 32 Pl. = Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. 1. 4° (B/4687)

- YALMAN, AHMED EMİN : *The development of modern Turkey as measured by its press*. New York 1914. 143 S. 8° (A. 11/6534)
- YALMAN, AHMET EMİN : *Mütareke yıllarından vesikalar*. Ahmet Emin Yalman'ın mütareke devrinde yazdıkları. Ankara 1945 Çankaya Basımevi. 15 S. 8° (A. 11/6607)
- YALMAN, AHMET EMİN : *Suikast devam ediyor*. İstanbul 1954 (Vatan) Gazetecilik ve Matbaacılık. 15 S. 8° (A. 11/6627)
- YAZICI, TAHSİN : *Kore Hâtıralarım*. İstanbul 1963 Ülkü Basımevi. 384 S. 8° (A. 11/7042)
- YAZIR, MAHMUD : *Siyakat yazısı*. İstanbul 1941 Cumhuriyet Matbaası. 72 S. = Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı Seri B, Vakfiyeler ve Vakfiyelerle ilgili eserler No: 3. 8° (A. 11/6632)
- YEIVIN, SH. : *A decade of archaeology in Israel 1948-1958*. İstanbul 1960. XIII + 61 S. VII pl. = Publications de l'Institut Historique et Archéologique Néerlandais de Stamboul VIII. 4° (B/4671)
- YILDIRIM, SELÂHADDİN : *Karadeniz boğazında yıllık sıcaklık değişimi*. Ankara 1963 Gnkur. Basımevi. 46 S. 1 grafik. = ARGE Yayınları Yıl: 1963 No: 29. 4° (B/4694)
- YURDAYDIN, HÜSEYİN : *Gazavat-nâmeler'e ek III*. A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi X (1962)'den ayrı basım. S. 168-174. 4° (B/4704)
- YURDAYDIN, HÜSEYİN : *Muradî ve eserleri*. Belleten XXVII, 107 (1963)'den ayrı basım. S. 453-466. 8° (A. 11/6898)
- YURDAYDIN, HÜSEYİN : *Türkiye'nin dinî tarihine umumî bir bakış*. A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi IX, (1961)'den ayrı basım. S. 109-120. 4° (B/4706)
- YURDAYDIN, HÜSEYİN : *Üstüvani Risalesi*. A. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi X, (1962)'den ayrı basım. S. 71-78. 4° (B/4705)
- YÜKSEL, DR. SEDİT : *Şeyh Galip eserlerinin dil ve sanat değeri*. Ankara 1963 A. Ü. Basımevi. VIII + 170 S. = A. Ü. D. T. C. Fak. Yay.: 139. 8° (A. 11/6752)
- ZAJACZKOWSKI, A. : *Hazar kültürü ve varisleri*. Çev.: Çağatay Bedii. Belleten XXVII, 107 (1963)'den ayrıbasım. S. 477-483 8° (A. 11/6897)
- ZAMBOTTI, LAVIOSA : *Les origines et la diffusion de la civilisation*. Paris 1949 Payot. 460 S. 7 Pl. = Bibliothèque Scientifique. 8° (A. 11/7098)
- ZANDEE, DR. J. : *The terminology of Plotinus and of some gnostic writings, mainly the fourth treatise of the jung codex*. İstanbul 1961. 4 + 42 S. = Publications de l'Institut Historique et Archéologique Néerlandais de Stamboul XI. 4° (B/4667)
- ZETTERSTÉEN, K. V. : *Die Arabischen, Persischen und Türkischen Handschriften der Universitätsbibliothek zu Uppsala*. 2 Cilt. Uppsala 1930/35 Almqvist Wiksells Boktryckeri. 4° (B/4696)
- ZETTERSTÉEN, K. V. : *De krimiska tatarernas diplomatiska korrespondens med den svenska regeringen*. Arsbok (1952)'den ayrı basım. 16 S. 8° (A. 11/6718)
- ZETTERSTÉEN, K. V. : *De Orientaliska Urkunderna l Svenska riksarkivet*. S. 211-228. 8° (A. 11/6737)
- ZETTERSTÉEN, K. V. : *Türkische, Tatarische und Persische Urkunden im Schwedischen Reichsarchiv*. Uppsala 1945 Almqvist & Wiksells Boktryckeri. XV + 132 S. 4° (B/4695)
- ZETTERSTÉEN, K. V. : *Die Türkischen Urkunden in Schweden*. Mélanges Fuad Köprülü'den ayrı basım. İstanbul 1953 Osman Yalçın Matb. S. 589-592. 8° (A. 11/6739)

B. DERGİLER *

- Acta Antiqua XI, 1-4 (1963)
- Acta Archaeologica XV, 1-4 (1963); XVI, 1-2 (1964): XV—T. GERASIMOV, *Ein Denkmal der Seldschukenkunst aus Bulgarien*. S. 337-340. XVI—J. MAKKAY, *Early Near Eastern and South East European Gods*. S. 3-64.
- Acta Historiae Artium X, 1-2 (1964)
- Acta Historica X, 1-2 (1963)
- Acta Orientalia XVII, 1 (1964) : L. LIGETI, *Les voyelles longues en moghol*. S. 1-48. H. ECSEDY, *Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing (790-791 A. D.)* S. 83-104. E. SCHÜTZ, *Tangsx in Armenia*. S. 105-112. G. FEHER JUN., *Contribution au problème de l'orfèverie turque à l'époque de l'empire Ottoman*. S. 113-127.
- The American Historical Review LXIX, 1-3 (1963-64)
- American Journal of Archaeology 67, 4 (1963); 68, 1-2 (1964): 67 — G. F. BASS, *Mycenaean and Protoegeometric tombs in the Halicarnassus Peninsula*. S. 353-362. 68 — V. E. G. KENNA, *Cretan and Mycenaean seals in North America*. S. 1-12. K. LEVIN, *The male figure in Egyptian and Greek sculpture of the seventh and sixth centuries B. C. S.* 13-28. M. J. MELLINK, *Archaeology in Asia Minor*. S. 149-166.
- American Journal of Philology LXXXIV, 3, 4 (1963); LXXXV, 1 (1964) : LXXXIV—J. R. KRUEGER, *A possible Turco-Mongolian source for Θερπί in Herma's The pastor*. S. 295-299.
- Anıt 31 (1963) : M. ÖNDER, *Konya halıcılığı üzerine iki vesika*. S. 12-17.
- A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi XXI, 1-2 (1963) : K. YALVAÇ, *Veli-ahtlık meselesi ve Asur Banıpal*. S. 55-60.
- A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XVIII, 3-4 (1963) : S. L. MERAY, *Bazı Türk anlaşmalarına göre korsanlık ve deniz haydutluğunun yasaklanması*. S. 105-187. H. ÜLMAN, *1840-1845 arasında Suriye ve Lübnan'ın durumu ve milletlerarası politika*. S. 243-268.
- Les Annales Archéologiques de Syrie XI-XII (1961/62); XIII (1963).
- Annuaire, Ecole Pratique des Hautes Etudes 1963/64.
- The Annual of the British School at Athens XL (1939/40) : J. N. COLDSTREAM, *Five tombs at Knossos*. S. 30-43. E. FRENCH, *Pottery groups from Mycenae: a summary*. S. 44-52. W. G. FORREST, *The inscriptions of south-east Chios*. S. 53-67. M. POPHAM, *Two Cypriot sherds from Crete*. S. 89-93. *Correlations between composition and provenance of Mycenaean and Minoan pottery*. S. 94-115.
- Annual Report of the Director of the Department of Antiquities, Kıbrıs 1954, 1958, 1959, 1961
- L'Anthropologie 67, 3-4 (1963)
- Antike Kunst VIII, 1 (1964)
- The Antiquaries Journal XLIII, 2 (1963); XLIV, 1 (1964)
- Antiquity 85 (1948)
- Archaeologiai Ertesítő vol. 90, 2 (1963)

* Dergilerde yalnız Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

Archaeological Reports for 1962/63

Archäologischer Anzeiger 2, 4 (1963) : P. DIKAIOS, *A Royal tomb at Salamis, Cyprus*. S. 126-224. V. KARAGEORGHIS, *Ten years of archaeology in Cyprus 1953-1962*. S. 498-601. H. VOLKMANN, *Die Wasserversorgung einer Römerstadt*. S. 601-622. J. ASSMANN, *Zur Baugeschichte der Königsgruft von Sidon*. S. 690-716. H. J. LENZEN, *Bericht über die XXI. Warka-Kampagne*. S. 625-641. J. MELLAART, *Excavations at Çatal Hüyük 1963*. S. 721-739.

Archiv Orientalni XXI, 3, 4 (1963); XXXII, 1 (1964) : XXXI— Z. VESELA-PRE NOSILOVA, *Contribution à la question du combat du gouvernement Ottoman contre Tepedenli Ali Paşa*. S. 401-422. R. VESELY, *Un document de construction émis pour Süleyman Pacha en 946 de l'Hégire (1539 n. é.)*. S. 423-441. XXXII — C. HORACEK, *Das Osmanische Reich und der böhmische Ständestaat im 16. Jahrhundert*. S. 104-109. L. MATOUS, *Einige Bemerkungen zur akkadischen Lexikographie*. S. 127-138.

Archivo de Prehistoria Levantina X (1963)

Arge 23-29 (1963/64)

Ars Orientalis V (1963) : A. VON SALDERN, *Achaemenid and Sassanian Cut Glass*. S. 7-16. M. CHEHAB, *The Umayyad Palace at 'Anjar*. S. 17-27. H. STERN, *Recherches sur la Mosquée al-Aqsa et ses Mosaiques*. S. 28-48. E. ESİN, *Two Miniatures from the Collections of Topkapı*. S. 141-162. G. İNAL, *Some Miniatures of the Jāmi' al-Tavarikh in Istanbul, Topkapı Museum, Hazine Library No. 1654*. S. 163-176. G. A. PUGACHENKOVA, *Ishrat-Khāneh and Ak-Saray, Two Timurid Mausoleums in Samarkand*. S. 177-190. K. ERDMANN, *Neue Arbeiten zur Türkischen Keramik*. S. 191-220.

Arsbok 1963

Asia Major X, 2 (1963)

Aus Politik und Zeitgeschichte 1963

Azerbaycan 10-12 (1964)

Balkan Studies II (1961); III (1962); IV (1963) : II — N. PANTAZOPOULOS, *Community laws and customs of Western Macedonia under Ottoman Rule*. S. 1-22. H. J. PSOMIADES, *The ecumenical patriarchate under the Turkish Republic*. S. 47-70. III — C. H. FRAGISTAS, *The Balkan Wars, their meaning in the history of Greece*. S. 247-256. H. HOWARD, *The Balkan Wars in perspective: Their significance for Turkey*. S. 267-276. D. XANALATOS, *The Greeks and the Turks on the Eve of the Balkan Wars*. S. 277-296. G. HERING, *Die Serbisch-Bulgarischen Beziehungen am Vorabend und während der Balkankriege*. S. 297-326. D. DAKIN, *The diplomacy of the Great Powers and the Balkan States, 1908-1914*. S. 327-374. ST. PAPADOPOULOS, *Ecoles et Associations Grecques dans la Macédoine du Nord, durant le dernier siècle de la Domination Turque*. S. 397-442. IV — D. DJORDJEVIC, *La Société "L'Alliance des Peuples des Balkans" en Serbie en 1890-1891. Contribution à l'histoire des Alliances Balkaniques*. S. 137-154. H. HOWARD, *The United States and Turkey: American policy in the straits question (1914-1963)*. S. 225-250. *La retraite des populations Grecques vers des régions éloignées et montagneuses pendant la domination Turque*. S. 265-276. G. HERING, *Die Serbisch-Bulgarischen Beziehungen am Vorabend und während der Balkankriege*. S. 347-378.

Bayerische Vorgeschichtsblätter 28, 1-2 (1963)

- Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 43-44. (1962-63); Beiheft-Gesamtinhaltsverzeichnis zum 1-42. Bericht
- Berytus XIV, 2 (1963): MICHAELIDOU=NICOLAOU, *Inscriptiones Cypriae Alphabeticæ 1960-1961*. S. 129-141.
- Biblica 44, 4 (1963); 45, 1-2 (1964)
- Bibliografia 1-6 (1963)
- Bibliotheca Orientalis XX, 5/6 (1963); XXI, 1-2 (1964): 20 — S. P. TOLSTOV, *Dated documents from the Toprak-Kala Palace, and the problem of the "Shaka Era" and the "Kanishka Era"*. S. 229-238. 21 — L. MATOUS, *Zur neueren Literatur über das Gilgames Epos*. S. 3-10. F. CORNELIUS, *Zur hethitischen Landeskunde. Ergebnisse der 2. W. Esch-Expedition*. S. 11-15.
- The Bodleian Library Record VII, 3 (1964)
- Buletin i Universitetit Shtetoror te Tiranës Seria Shkencat Shoqërore 2 (1963); Seria Shkencat Natyrore 2 (1963)
- Bulletin of the American Schools of Oriental Research 170-173 (1963-64) 170 — M. A. HANFMANN, *The fifth Campaign at Sardis (1962)*. S. 1-64. 173 — D. R. HILLER, *An alphabetic cuneiform tablet from Taanach (TT 433)*. S. 45-50.
- Bulletin de Correspondance Hellénique LXXXVII, 2 (1963)
- Bulletin Critique du Livre Français 216-219 (1963/64)
- Bulletin of the Institute of Historical Research XXXVI, 94 (1963); XXXVII, 95 (1964)
- Bulletin of the School of Oriental and African Studies XXVII, 1, 2 (1964)
- Bulletin Signalétique, 19 - Sciences Humaines Vol. XVI, 1, 2, 4 (1962); XVII, 1-4 (1963); XVIII, 1 (1964)
- Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève XII (1962)
- Bulletins et Memoires de la Société d'Anthropologie de Paris 4, 5 (1963)
- Byzantion XXXIII (1963): R. BROWNING, *The patriarchal school at Constantinople in the twelfth century*. S. 11-40. J. LAFONTAINE - DESOGNE, *Nouvelles notes Cappadociennes*. S. 121-184.
- Cahiers de Civilisation Médiéval VI, 2, 3 (1963)
- Cahiers du Monde Russe et Soviétique IV, 4 (1963); V, 1 (1964): IV — R. PIPES, *Les relations diplomatiques du gouvernement Wrangel en Crimée (1920)*. S. 401-435. V — C. LEMERCIER - QUELQUEJAY, *Les bibliothèques et les archives de Turquie en tant que sources de documents sur l'histoire de Russie*. S. 105-140.
- Les Cahiers de Tunisie X (1962)
- Central Asiatic Journal VIII, 2-4 (1963): P. POUCHA, *Mongolische Miscellen VIII*. S. 174-184. J. A. BOYLE, *Kirakos of Ganjak on the Mongols*. S. 199-214. K. H. MENGES, *Report on an excursion to Leningrad and Taskent for research in Cayataj manuscripts*. S. 231-253. PAVEL POUCHA, *Mongolische Miscellen, IX: Über die neumongolische Literatur und ihren Wert für die Mongolistik*. S. 253-270. PAVEL POUCHA, *Mongolische Miscellen, X: Die zwei mongolischen Inschriften vom Tschabtschijal-Pass als mongolische Poesie des 14. Jahrhunderts*. S. 270-281. C. R. BAWDEN, *Mongol Notes*. S. 281-304. J. ECKMANN, *The Mamluk-Kipchak Literature*. S. 304-320.
- Dacia VI (1962)

- Deutsche Nationalbibliographie 43/52 (1963), 1-2, 6 (1964), 4. Vierteljahrsregister (1963) 1. Vierteljahrsregister (1964)
- The Durham University Journal LV, 1 (1963); LVI, 2 (1964)
- Encyclopaedia of Islam fas. 34 Erdel-Fals
- Encyclopédie de l'Islam fas. 34 Erdel-Falāsifa
- Epigrafika Vostoka XVI (1963): O. G. BOLŞAKOV, *Arabskie nadpisi na polivnoy keramike Sredney Azii IX-XII vv.* S. 35-54. G. V. YUSUPOV, *Novie nahodki epitafiy perioda Kazanskogo hanstva.* S. 72-78. A. ZAYONÇOVSKIY, *Arabskiy pamyatnik ranney osmanskoj epigrafiki v Bolgarii.* S. 79-81.
- Erasmus XV, 19-24 (1963), XVI, 1-6 (1964)
- Evkönyve 1963.
- Expedition V, 4 (1963) : M. CIVIL, *Sumerian harvest time.* S. 36-39.
- Finskt Museum LXVIII (1961); LXIX (1962)
- The Florida Anthropologist XVI, 3, 4 (1963); XVII, 1 (1964)
- Folia Archaeologica X (1958) - XIV (1962) : X — G. FEHÉR, *Pierres commémoratives à inscriptions Turques en provenance de Hongrie.* S. 173-178. XI — G. FEHÉR, *Les cachets et anneaux sigillaires à inscription Turque du Musée National Hongrois.* S. 187-196. XIII — G. Fehér, *La tente Turque du Musée National Hongrois.* S. 213-224. XIV - G. Fehér, *vases de cuivre Turcs dans le Musée National Hongrois.* S. 153-168.
- Genava XI (1963)
- Georgica 1-5 (1935/37)
- Germania 41 (1963)
- Glasnik, Etnologija N. S. XVIII (1963)
- Glasnik, na Institutot za Natsionalna Istoriya 1 (1963) : M. SOKOLOSKI, *Donnée originales Turques du XV et XVI siècle pour la ville de Bitola.* S. 127-156.
- Göttinger Jahrbuch 1963
- Hamizrah Hehadash XIII, 3, 4 (1963); XIV, 1 (1964) XIII — E. HOUMINER, *The People's Houses in Turkey.* S. 367-394.
- Handbuch der Orientalistik I. Abt. - 5. Band - 2. Abschnitt : *Mongolistik.* 1. Abt. 7. Band - *Armenisch und Kaukasische Sprachen*
- Harvard Journal of Asiatic Studies 24 (1962-63)
- Hebrew Union College Annual XXXIII (1962) : E. C. KINGSBURY, *A seven day ritual in the Old Babylonian Cult at Larsa.* S. 1-34.
- Hesperia XXXII, 3-4 (1963); XXXIII, 1, 2 (1964) : XXXIII — B. D. MERITT, *The end of winter in Thucydides.* S. 228-230.
- Historical Abstracts IX, 2-4 (1963); X, 1 (1964)
- Historical Journal VII, 1 (1964) : O. ANDERSON, *Great Britain and the beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55.* S. 47-63.
- Historische Zeitschrift 197, 2-3 (1963); 198, 1-3 (1964)
- L'Homme III, 2, 3 (1963)
- Iraq XXV, 2 (1963) : J. NOUGAYROL, *Guerre et paix a Ugarit.* S. 110-123. A. GOETZE, *Warfare in Asia Minor.* S. 124-130. W. VON SODEN, *Die Assyrer und der Krieg.* S. 131-144. B. HROUDA, *Der Assyrische Streitwagen.* S. 155-158. V. KOROSÉC, *The Warfare of the Hittites-from the legal point of view.* S. 159-166. S. N. KRAMER,

Literary texts from Ur, part II. S. 171-176. C. J. GADD, *Two sketches from the life at Ur.* S. 177-188.

Inventaria Archaeologica : Pologne Fas. XII pl. 64-69; Italia Fas. III pl. 6-8

Istanbuler Mitteilungen XII (1962) : W. ORTHMANN, *Beobachtungen an dem Hüyük in Eskiyapar.* S. 1-10. P. DETEW, *La culture néolithique tardive en Bulgarie.* S. 11-17. E. BIELEFELD, *Ein altanatolisches Motiv bei Kanachos.* S. 18-43. G. SCHEJA, *Hagia Sophia und Templum Salomonis.* S. 44-58. O. ASLANAPA, *Erster Bericht über die Ausgrabung des Palastes von Diyarbakır.* S. 115-128. K. TUCHELT, *Das Yalı des Kıbrıslı Mustafa Paşa in Küçüksu.* S. 129-158.

Istoričeskie zapiski 74-1963

Istoriski Časopis VII-XIII (1957-62)

Jahresbericht des Schweizerischen Landesmuseum in Zürich 71 (1962)

Journal of the American Oriental Society LXXXIII, 1, 2, 3 (1963) :

D. G. EVANS, *The incidence of labourservice in the Old Babylonian period.* S. 20-25.

D. SINOR, *The scope and importance of Altaic studies.* S. 193-196. G. LEDYARD, *Two Mongol documents from the Koryo sa.* S. 225-239. T. NAFF, *Reform and the conduct of Ottoman Diplomacy in the reign of Selim III, 1789-1807.* S. 295-315.

Journal Asiatique CCL, 3 (1962) : CCL, 4 — L. PETECH, *Les marchands italiens dans l'empire mongol.* S. 549-575. D. JACQUES - MEUNÉ, *Le nom berbère d'un poignard maghrébin.* S. 613-619. G. DUMEZIL, *Récrit oubykh, VI.* S. 1-21. M. MOKRI, *Etude d'un titre propriété provenant du Kurdistan.* S. 229-257.

Journal of Cuneiform Studies. XVII, 3, 4 (1963) : XVIII, 1 (1964) : XVII — A. GOETZE, *Old Babylonian letters in American Collections II-VI.* S. 77-86. B. LEVINE, *Urgaitic descriptive rituals.* S. 105-111. W. W. HALLO, *Royal Hymns and Mesopotamian unity.* S. 112-118. A. GOETZE, *Esarhaddon's inscription from the Inanna Temple in Nippur.* S. 119-131. XVIII — H. G. GÜTERBOCK, *Sargon of Akkad mentioned by Hattusili of Hatti.* S. 1-7. A. K. GRAYSON, *W. G. Lambert, Akkadian Prophecies.* S. 7-30.

Journal of the Economic and Social History of the Orient VII, 1 (1964) : W. WARD, *Relations between Egypt and Mesopotamia from Prehistoric times to the end of the Middle Kingdom.* S. 1-45. A. EHRENKREUTZ, *The tasrif and tas'ir calculations in mediaeval Mesopotamian fiscal operations.* S. 46-56.

The Journal of Hellenic Studies LXXXIII (1963) : G. A. WAINWRIGHT, *A Teucrian at Salamis in Cyprus.* S. 146-151.

Journal of Near Eastern Studies XXII, 4 (1963) : XXIII, 1, 2 (1964) : XXII — A. MALAMAT, *Kingship and council in Israel and Sumer: A parallel.* S. 247-253. H. GÜTERBOCK, *Urartian inscriptions in the Museum of Van.* S. 268-272. XXIII — M. CIVIL, *The "Message of Lu-dingir-ra to his mother" and a group of Akkado-Hittite "Proverbs".* S. 1-11. J. STEWART - ROBINSON, *The Tezkere Genre in Islam.* S. 57-65. H. A. HOFFNER, *An Anatolian cult term in Ugaritic.* S. 66-68.

Journal of the Pakistan Historical Society XII, 1 (1964)

Journal of the Royal Asiatic Society 3, 4 (1963); 1, 2 (1964)

Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XXVI (1963)

Kirjath Sepher XXXVIII, 4 (1963); XXXIX, 2 (1964)

Kitap Belleteri 8-10 (1964) : 8 — M. ŞAKIR, *Halep Salnameleri.* S. 6-7. 10 — İ. ARAR, *Faik Resit Unat da öldü.* S. 1-3.

- Kratkie soobščeniya instituta Narodov Azii 63, 67, 72 (1963) : 63 — E. P. RUSTAMOV, *Stranitsi iz biografii Alişera Navoi*. S. 80-86. A. A. VALITOVA, *O nekotarih terminah v "Kutadgu Bilig"* S. 111-123. M. N. O. OSMANOV, *Tekstologičeskie zametki k "Şahname"*. S. 136-142. 67 — V. V. STRUVE, *Şumeriyskiy istočnik dlya obogaşçeniya naşih znaniy v oblasti akkadskoy leksiki*. S. 178-189.
- Letopis (1962)
- Livres et Revues d'Italie 9-12 (1963); 1-2 (1964)
- Madrider Mitteilungen 1 (1960); 2 (1961) : 1 — E. KÜHNEL, *Antike und Orient als Quellen der spanisch-islamischen Kunst*. S. 174-181. 2 — K. BRISCH, *Zu einer Gruppe von islamischen Kapitellen und Basen des 11. Jahrhunderts in Toledo*. S. 205-213.
- Man LIII, 218-266 (1963); LXIV, 1-129 (1964) : 98 — S. SOLECKI, *Cave art in Kürtün Ini, a Taurus Mountain site in Turkey*.
- Materialy Starozytne IX (1963)
- Meddelanden fran Lunds Universitets Historiska Museum 1962-1963
- Mélanges de l'Université Saint Joseph XXXIX (1963)
- Mémoires de l'Académie de Stanislas 1961-62
- The Metropolitan Museum of Art Bulletin XXII, 2-8 (1963/64)
- The Middle East Journal 16, 2 (1962); 17, 3-5 (1963); 18, 1 (1964) : 16 — Ş. A. MARDİN, *Libertarian movements in the Ottoman Empire 1878-1895*. S. 169-182.
- Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien XCII (1962) : W. EILERS - M. MAYRHOFER, *Kurdisch "buz" und die indogermanische "Buchen"- Sippe*. S. 61-92. M. GABORI, *Beiträge zur Steinzeit der Mongolei*. S. 136-148.
- Mitteilungen, Deutsch-Türkische Gesellschaft, 56 (1964) : K. KIENITZ, *Skopje und seine Osmanischen Bauten nach dem Erdbeben*. S. 1-3.
- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung 77 (1962) : G. BAKALAKIS, *Eine Grabstele aus Thrakien*. S. 197-206.
- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung 70 (1963) Beiträge zum Gedächtnis an Reinhard Herbig, Teil II.
- Mitteilungen der Vorderasiatisch-Aegyptischen Gesellschaft 3 (1921) : P. KOSCHAKER, *Quellenkritische Untersuchungen zu den "altassyrischen Gesetzen"*.
- The Muslim World LIV, 2, 3 (1964)
- Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte 32 (1963)
- Offa XX (1963)
- Oriens XVI (1963) : R. WALZER, *Aspects of Islamic political thought: al-Farabi and Ibn Xaldun*. S. 40-60. U. HEYD, *Moses Hamon, chief Jewish physician to Sultan Süleyman the Magnificent*. S. 152-170. A. BOMBACI, *Rappresentazioni drammatiche di Anatolia*. S. 171-193.
- Orientalia XXXII, 4 (1963); XXXIII, 1-3 (1964) : XXXII — J. NOUGAYROL, *Aleuromancie Babylonienne*. S. 381-386. J. BRINKMAN, *New evidence on Old Assyrian hamustum*. S. 387-394. A. OPPENHEIM, *Mesopotamian conchology*. S. 407-412. XXXIII — H. LEWY, *Notes on the Political organization of Asia Minor at the time of the Old Assyrian Texts*. S. 181-198. ERLLENMEYER, *Über Philister und Kreter*. S. 199-237. B. ROSENKRANZ, *Ein neues hethitisches Ritual für Dlamma Kus kursas*. S. 238-256. K. DELLER, *Getreidekursangaben in neuassyrischen Rechtsurkunden*. S. 257-261.

- Oriente Moderne XLIII, 6-9 (1963); XLIV, 1 (1964)
- Orta Doğu II, 22 (1964), 24 (1964) : 22 — A. AKŞIN, *Orta-Doğu Birliği, Türkler ve Araplar*. S. 4-6. 24 — Y. K. KARAOSMANOĞLU, *Kıbrıs'tan Orta Doğu'ya bakış*. S. 2-3. N. ERİM, *Kıbrıs buhranına yeni bir bakış*. S. 3-5.
- Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XVII 3, 4 (1963); XVIII, 1, 2 (1964)
- Przeglad Orientalistyczny 3, 4 (1964) : G. HAZAI, *Les questions actuelles du travail de la documentation et de bibliographie dans le domaine des études Altaïques*. S. 181-190. J. REYCHMAN, *Les études orientales a l'Université de Varsovie entre les deux guerres*. S. 227-231.
- The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine XI, 1-2 (1944); XII, 1-2 (1945)
- Radovi I (1963) : N. FILIPOVIC, *A study in some questions of the earlier history of the Ottoman timar*. S. 61-118.
- Rassegna Storica del Risorgimento L, 4 (1963); LI, 1 (1964)
- Revue des Etudes Islamiques XXX, 1-2 (1962) : J. DENY, *Turc Ishak Kuşu : l'oiseau d'Issac*. S. 143-150.
- Revue Historique No. 468 (1963)
- Revue de Synthèse 29-31 (1962)
- Rivista degli Studi Orientali XXXVIII, 4 (1963); XXXIX, 1 (1964)
- Ruperto-Carola XV, 34 (1963)
- Saeculum XV, 1 (1964)
- Scripta Minora 1961/62
- Silahlı Kuvvetler Dergisi LXXXII, 208 Atatürk Özel sayısı; LXXXIII, 209
- Sovetskaya Arheologiya 3, 4 (1963) : 3 — A. A. CHTCCHPINSKI, *Monuments de l'art de l'époque du métal antérieur en Crimée*. S. 38-47. I. ROSEN - PSZEWSKA, *Sur la question des relations entre les Celtes et les Scythes*. S. 67-78. 4 — L. S. KLEIN, *L'origine des Scythes Rotaies d'après les données archéologiques*. S. 27-35.
- Sovetskaya Etnografiya 6 (1963)
- Soviet Anthropology and Archaeology I, 3-4 (1963); II, 2(1963) : II, 2 — N. A. BASKAKOV, *A contribution to the critique of the New classification of the Turkic Languages*. S. 48-54.
- Soviet Studies in History II, 2 (1963)
- Speculum XXXIX, 2 (1964)
- Studi Etruschi XXXI (1963)
- Studia Islamica XIX (1963) : J. AUBIN, *Comment Tamerlan prenait les villes*. S. 83-122.
- Studia Orientalia XXVIII (1964) : SIR GERARD CLAUSON. *Turks and Wolves*. S. 22.
- Studies in Islam I, 1 (1964)
- Studii (Revista de Istorie) : XVI, 3, 4 (1963)
- Suomen Museo LXX (1963)
- Syria XL, 3-4 (1963) : E. LAROCHE, *Le dieu anatolien Sarruma*. S. 277-302.
- Szazadok 97, 6 (1963)
- Tarih Dergisi XIII, 17-18 (1962/63) : İ. KAFESOĞLU, *Tarih ilmi ve bizde tarihçilik*. S. 1-16. M. MÜNİR AKTEPE, *Damad İbrahim Paşa evkafına dair vesikalar*. S. 17-26. H. D. ANDREASYAN, *Bir Ermeni kaynağına göre Celâlî isyanları*. S. 27-42. M. C. Ş. TEKİNDÖZ, *Son Osmanlı-Karaman münasebetleri hakkında araştırmalar*. S. 43-78.

- C. ORHONLU - T. İŞIKSAL, *Osmanlı devrinde nehir nakliyatı hakkında araştırmalar : Dicle ve Fırat nehirlerinde nakliyat*. S. 79-102. N. GÖYÜNÇ, *Salomon Schweigger ve seyahatnamesi*. S. 119-140. S. EYİCE, *Enez'de Yunus Kaptan türbesi ve Has Yunus Bey'in mezarı hakkında araştırma*. S. 141-159. Z. TAŞLIKLIOĞLU, *Dardanos şehri yakınında tümülüs'de yeni bulunan grekçe kitabeler*. S. 159-174. M. C. BAYSUN, *Mustafa Reşid Paşa'nın siyasi yazuları*. S. 175-190. İ. EREN, *Rücer Yosip Boşkoviç'in 1762 tarihli İstanbul-Lehistan seyahatine ait hatıra defteri*. S. 191-218. A. ÇAYCI, *İtalya'nın Tunus'da üstünlük teşebbüsü, Cedeyda meselesi ve Osmanlı devleti'nin müdahalesi*. S. 219-240. H. SAHİLLİOĞLU, *Akdeniz'de korsanlara esir düşen Abdî Çelebi'nin mektubu*. S. 241-256. P. WITTEK, *Osmanlı İmparatorluğunda Türk aşiretlerinin rolü*. S. 257-268. M. Ç. ULUÇAY, *XVIII. asırda Harem*. S. 269-274.
- The Toho Gakuho 35 (1964)
- Tohogaku 26 (1963)
- The Tōyō Gakuho 45, 2- 4 (1962); 46, 1, 2 (1963) : 3 — A. VON GABAIN, *The dignified attitude of the Royal Uigurs*. S. 94-104.
- Történelmi Szemle VI, 2 (1963)
- Transactions of the Internatioal Conference of Orientalists in Japan VIII (1963) :
A. GABAIN, *The cloak of the East Roman Emperors in Central Asia*. S. 16-21.
- Türk Ansiklopedisi XII, 91, 92
- Türk Dili 150-153 (1964)
- Türk İdare Dergisi 286 (1964)
- Türk Kültürü 20 (1964) : *Atatürk, Gürsel ve İnönü'nün sözleri*. S. 1. *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'dan "Başlangıç"*. S. 1. İ. KAFESOĞLU, *Milliyetçiliğin ilmi temelleri*. S. 2-7. H. İNALCIK, *Fatih Sultan Mehmet, İstanbul Fethi ve İmparatorluk*. S. 8-13. A. ERZEN, *Kıbrıs tarihine bir bakış*. S. 14-18. A. İNAN, *Orta Asya müslümanları hakkında iki makale*. S. 19-22. A. CAFEROĞLU, *Türkmenler*. S. 23-28. A. ARDEL, *Türkmenistan*, S. 29-32. O. ASLANAPA, *Beynelmilel Türk Sanatları Kongresi üzerine düşünceler*. S. 33-39.
- Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni XII, 1-4 (1963) : M. CUNBUR, *Ragıp Paşa Kütüphanesi hakkında yabancuların görüşleri*. S. 17-26. İ. MUTLU, *Ragıp Paşa Kütüphanesi 200 yaşında*. S. 1-16. S. YÜKSEL, *Kuruluşunun ilk yıllarında Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi*. S. 27-30. A. S. ÜNVER, *Galatasaray Kütüphanesi hakkında*. S. 43-45. M. CUMHUR, *Türk Kütüphaneciliğinin tarihi kökleri*. S. 104-116. M. KUŞAT, *Türk tarihi ile ilgili makaleler bibliyografyası*. S. 208-225.
- Türkiye Bibliyografyası 1-4 (1962); 1-2 (1963) 1939-48 cilt 3-Alfabetik dizinler
Türkiye Makaleler Bibliyografyası 1962 yazar adları indeksi 4/1962); 1 (1963)
Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni 264 (1964), 267-68 : 264 — H. ŞEHSUVAROĞLU, *Millî Saraylar*. S. 7-8. 268 — T. TOROS, *Türk-Macar münasebetleri*. S. 18-19.
- University of Birmingham Historical Journal VIII, 2 (1962); IX, 1 (1963)
- Vierteljahrshfte für Zeitgeschichte XI, 1-4 (1963)
- Viking XXVII (1964)
- Die Welt des Islams VIII, 4 (1963) : G. JÄSCHKE, *Ein amerikanisches Mandat für die Türkei*. S. 219-234. G. JÄSCHKE, *Vom Kampf der Islamisten und der Kemalisten in der Türkei*. S. 252-256. G. JÄSCHKE, *Zum Togengebet für Kemal Atatürk*. S. 256-257.

- G. JÄSCHKE, *Die Rezeption des schweizerischen Zivilrechts und die Türkische Verfassung vom 9. Juli 1961*. S. 257-259.
- Wiadomości Archeologiczne XIX, 3, 4 (1963)
- Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 58 (1962) : P. MERIGGI, *Über einige hethitische Fragmente historischen Inhaltes*. S. 66-110. W. HEIN, *Ein datiertes Maleremal und seine Stellung zur Kunst der Safawidenzeit*. S. 120-133. H. JANSKY, *War das Hochosmanische eine archaisierende Sprache?* S. 134-164. P. WITTEK, *Zu einigen frühosmanischen Urkunden (VI)*. S. 165-197.
- The Yale Review LIII, 1, 2, 3 (1964)
- Yeni Yayınlar VII, 10, 12 (1963); IX, 1, 2 (1964)
- Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 113, 3 (1964) : W. BRANDS, *Nachrevolutionäre Literaturen sibirischer Türkvölker*. S. 565-578.
- Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XXII, 4 (1962)
- Zentralblatt der bulgarischen Wissenschaftlichen Literatur 1962
- Zion XXVIII, 3-4 (1963)

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Études :	Page
KARAL, ORD. PROF. ENVER ZIYA : L'influence de l'Occident sur la promulgation du "Hatt-ı Hümayun" de Gülhane. (en turc, avec une photo)	581
İNALCIK, HALİL : Le Sened-i İttifak (document visant la limitation, mais aussi le renforcement du pouvoir du Sultan) et le Hatt-ı Hümayun de Gülhane (en turc)	603
————— : L'application du "Tanzimat" et ses contrecoups d'ordre social (en turc)	623
CUNBUR, DR. MÜJGÂN : L'effet du "Tanzimat" sur les Bibliothèques en Turquie (en turc)	691
ÜNVER, ORD. PROF. DR. A. SÜHEYL : La cérémonie de la promulgation du Tanzimat, d'après une illustration (en turc, avec 1 illustration)	701
EREN, MİHİN — FİĞEN, BİLGE : Quelques sources concernant le Tanzimat, conservées à la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque (en turc) . .	705
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. HAKKI : Quelle fut la cause du différend survenu entre Mahmud Paşa, Grand-vizir de Mohammet le Conquérant et le prince Mustafa? (en turc, avec une photocopie)	719
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Le Pont Mustafa Paşa à Svilengrad (Bulgarie), (en turc, avec 10 illustrations)	729
————— : Résumé en anglais	753
REYCHMAN, JAN : Influences turques constatées dans la civilisation polonaise du XVIII ^e siècle (en turc)	757
Notes :	
ÜNVER, ORD. PROF. DR. SÜHEYL : Notes sur les verdicts d'ordre militaire trouvés dans les archives des tribunaux "Şer'iyе" de Bursa (en turc)	769
Bibliographie :	
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Mango, Cyril; <i>Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul</i>	773
İNALCIK, HALİL : Roderic H. Davison: <i>Reform in the Ottoman Empire 1856—1876</i>	791
Les principaux ouvrages du Professeur Gotthard JASCHKE	795
Informationa :	
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque durant la première moitié de l'année 1964	799

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

Tome : XXVIII

No. 112

Octobre 1964

ANKARA - IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

2001